

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԿԻԱ

Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆ (պաա. Խմբագիր), Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ, Հ. Դ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Ք. Ա. ՂԱՐԱԴՅՈՒՆՅԱՆ, Լ. Ս. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Ա. Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ժողովածուն ամփոփում է գրաքարի, միջին հայերենի, ժամանակակից հայերենի կառուցվածքի և բառային կազմի ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք հոդվածներ, քննված են դասական գրաքարի բայի ժամանակների գործածության, գրական միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների, արևմտահայերենի և արևելահայերենի գրական տարբերակների, արգի հայերենի բառային շեշտի, համանունության և այլ հարցեր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՑԵՐ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

ԼԵՋՎԻ ԳՈՅԱԶԵՎԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հարցի լուսաբանման տեսակետից էական նշանակություն ունի լեզվական նորմայի ըմբռնումը՝ լեզվական նորմայի դադարի փարը ուսումնասիրության առարկա դարձավ գրական լեզվի և լեզվական մյուս գոյաձևերի կամ տարատեսակների փոխհարաբերությունների քննության ժամանակ¹։

Լեզվական նորմայի ըմբռնումը տեղադրված է, մի կողմից՝ լեզվի համակարգի, մյուս կողմից՝ լեզվական համակարգի իրացման՝ խոսքի հետ, նորման միջին տեղ է գրավում լեզվի համակարգի և խոսքի կիրարկության (տեղում) միջև։

Համակարգը լեզվական վերացարկման վերին աստիճանն է։ Այս մակարդակում լեզուն գոյություն ունի լեզվական հիմնական տարրերի ձևով, որպես հնչույթների, ձևույթների, կառուցվածքների, հարաբերությունների մի ամբողջական համակարգ, որին հստակ գրվում է նորման։ Նորման տվյալ լեզվական կառուցվածքի իրացումների ամբողջությունն է։ Նա լինում է աշխարհում, ինչ վրա համակարգում և հենվում է որոշակի կանոնների վրա։ Մյուս կողմից, նորմայի մակարդակին հակադրվում է անհատական խոսքը, որը ամենալայն հասկացությունն է, քանի որ խոսքը պարունակում է

¹ Կան լեզվական նորմայի տարրեր ըմբռնումներ, տարրեր մոտեցումներ և մեկնարանություններ։ Այս հարցին ժամանակակից լեզվաբանության մեջ զգալի տեղ է հատկացվում, ընդ որում նկատելի է նաև տերմինաբանության բազմազանություն և անմիօրինակություն։ Ներկայումս գնահատվում է հատկապես Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչների մատուցած ծառայությունը այս բնագավառում (տե՛ս *А. Едличка, О пражской теории литературного языка, Пражский лингвистический кружок, сб., М., 1967: Л. Н. Скворцов, Норма. Литературный язык. Культура речи. Актуальные проблемы культуры речи, сб., М., 1970*)։

նաև պատահական, ժամանակավոր, ոչ ավանդական և երբեմն ոչ ճիշտ երևույթներ, որոնք կարող են լինել բավականաչափ տարածված, ինչպես, օրինակ, ամբողջ, տրամվայ, ամբիոն և այս կարգի այլ քառերի և-ով արտասանությունը՝ ա[ն]բողջ, տրա[ն]վայ, ա[ն]րիոն. ընկեր, ուտեղ, գործ, ճանճ բառերի ըն[դ]եր, որ[դ]եղ, գոր[ծ], ճան[ճ] արտասանությունը և այլն։ Այս կարգի երևույթների շարքը կարելի է դասել նաև ե, ի ձայնավորներից առաջ դ, ա-ի փոփոխված արտասանությունը՝ [դ']իրեկտոր, [դ']իպլոմ, [տ']եխնիկա, [Տ']իգրան, Ավե[տ']իսյան և այլն. ճիսուն, կրտ-րին, ութսուն բառերի հի[ց]ոն, կարի[շ], ութ[անա]սուն արտասանությունը և այլն։

Խոսքային մակարդակում է, որ առաջանում են հնչյունական զանազան սղոմներ և անկումներ։ Օրինակ՝ ինքնուստինքյան—[ինքըստինքյան], գործունեություն—[գործնէյություն], կանոնավոր—[կաննավոր], մորիլիզացնել—[մօբլիզացնէլ], խորհրդակցական—[խորթակցական]։ Որովհետև-ը կարող է արտասանվել [վօրտէվ], պատճառ-ը՝ [պատճառ] և այլն։ Հնչյունների առնմանության (ինչպես նաև անկման) հետևանքով որոշ բառեր կարող են սխալ արտասանվել։ Համեմատիր՝ ուսուցչական—[ուշչական], ընդունել, ընդունակ—[ոնթոնէլ], [ոնթոնակ] և այլն։ Ձայնավորական որոշ գույքորոմներ ձայնակապով արտասանվելու փոխարեն կարող են վերածվել երկհնչյունի, Օրինակ՝ միասին—[մյասին], տիեզերք—[տյէզէրք], միանալ—[մյանալ] և այլն. բառավերջի վ-ն կարող է արտասանվել ֆ, ինչպես՝ և—[յէֆ], ով—[օֆ], տեսավ—[տէսաֆ], այնուամենայնիվ—[այնուամէնայնիֆ], նաև—[նա-յէֆ] և այլն։ Բերված օրինակների վրա կարելի է ավելացնել ուրիշները, բայց այդ բոլորը, ինչպես նշեցինք, չեն կրում վանդակա՛ն բնույթ, այլ առաջանում են խոսքում զանազան պատճառներով։

Լեզվի այս մակարդակում փայտող անթուրք, շղթա, ճեղք, մեղք, ճաղքել, գաղքել, աչքեր, խմիչքեղեն, լվացքատուն, դեպքում, մտքիս բառերն ու բառաձևերն արտասանվել [թուխտ], [շըխտա], [ճէխկ], [մէխկ], [հախտէլ], [գախտէլ], [աչկէր], [խըմիչկէղէն], [լըվացկատուն], [դէպկում], [մըտկիս] և այլն։ Սակայն այսպիսի հնչումը, ինչպես ասացինք, վերաբերում է կիրարկությանը և առաջանում է հնչյունների մեկը մյուսին հարմարակիներու հետևանքով։ Տվյալ երևույթը չի կրում հասարակարգորեն արարատադիր բնույթ և դանդաղ ու խնամքով արտասանված խոսքում կարող է չդրսևորվել։

Այս մակարդակում հանդիպում են նաև շեղումներ, որոնք թեև պայմանավորված են լեզվի ձևաբանական կառուցվածքով, սակայն չեն համապատասխանում նորմային: Այսպես, օրինակ, եթե մեկը տառա, կերա ասելու փոխարեն ասում է տառեցի, ուտեցի (այսպես է պատահում ավելի շատ երեխաների մոտ), ապա խախտում է հիշյալ բայերի անցյալի կազմության կանոնը: Բայց այդ սխալ ձևերը կառուցվածքից դուրս չեն, այլ բխում են հենց հայերենի անցյալ ժամանակի կազմության ձևերից (հմմտ. խմեցի, խոսեցի, կապեցի և այլն): Նույն ձևով, եթե մեկը, օրինակ, այգուց, գինուց ասելու փոխարեն ասում է այգիից, գինիից, ապա ախտեղ ևս խախտում է տվյալ բառերի բացասականի կազմության կանոնը: Այս ձևերը ևս, չհամապատասխանելով ընդունված նորմային, պայմանավորված են հոլովական համակարգի կառուցվածքով: Մի շարք դեպքերում ստացվում է այնպես, որ սխալը օրինաչափական է, որովհետև թեև լեզվի կառուցվածքով:

Խոսքի մակարդակում, հիմնվելով համաբանության վրա, աղատորեն օգտվում են լեզվի բառակազմական կաղապարներից:

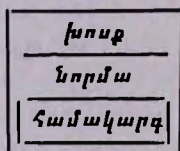
Նրբաման քննվող հարցերի ընդլայնում, նյութի թերադրանքով, այս կամ այն կոնկրետ հանդամանքներով պայմանավորված՝ հենց ստեղծում կարող են կազմվել այնպիսի բառեր, որոնք մնայուն չեն և չեն զետեղվում բառարաններում: Բերենք ևրդու այդպիսի օրինակ: Գ. Ն. Սարգսյանի «Հիմնագուրկ տեսություններ Ուրարտուի մասին» հոդվածում (ՊԲՀ, 1970 № 3) հեղինակի կողմից կազմվել են շատ դիպուկ ճուրարտաժխտական, ճուրարտաժխտողներ բառերը, որոնք պայմանավորված են տվյալ հոդվածի բովանդակությամբ՝ բնութագրելով ուրարտագիտության ժխտումը և ուրարտագիտությունը ժխտող անձանց: Այնուհետև, թե ինչ արժե զջանը՝ երգիծական պատմվածքում (ԵՃ, 17/1—1972) կազմված է զանազանաբառ, որը վերաբերում է այն վաճառողներին, որոնք շահագրիտական նպատակներով շռայլում են զջանը: (Այս տիպի բառերի ստեղծումը, հատկապես երգիծական պատմվածքներում և ֆելիետոններում, շատ սովորական է): Նրկու դեպքում էլ բառերը կազմված են հայերենի բառակազմական կաղապարներին համապատասխան, բայց սրանք, ինչպես կարելի է տեսնել տվյալ բառերի բլանդից, մնայուն չեն, իրադրական չեն և բխում են խոսքի բովանդակությունից: Հայերենի լեզվական կաղապարների հիման վրա

2 Լեզվի կառուցվածքից բխող, բայց նորմային չհամապատասխանող ձևերի բնույթը կարող է տարբեր լինել, ինչպես՝ ուտեցի և գինիից:

կազմված ախր փարգի քառերը նույնպես չունեն նորմատիվ բնույթ, և վերաբերում են կիրարկությանը: Իհարկե, չի բացառվում, որ այս ձևով ստեղծված շատ քառեր այնուհետև տարածում ստանան և ընդհանրանան, մտնելով բառարանների մեջ:

Խոսքի մակարդակում երևան եկող շեղումները միշտ չէ, որ պայմանավորված են լեզվի համակարգով: Երբեմն այս մակարդակում հանդիպում են անալոգիկ երևույթներ, որոնք արդյունք են արտաքին ազդեցությունների, բաղադրատեղի, երկբեզվության և այլն: Լեզվի նորման ակնհայտ առիթ է գրավում երկու եզրերի՝ համակարգի և համակարգի իրացման՝ խոսքի միջև:

Այս երեք ըմբռնումների փոխհարաբերությունը ներկայացվում է հետևյալ սխեմայով³:

Քննարկողին նորման սովելի լայն է, քան համակարգը, բայց սովելի նեղ, քան խոսքը՝ կիրարկությունը: Խոսքում դրսևորվող շատ փոփոխություններ նորմայում քննադատվում են որպես սխալներ կամ անցողիկ երևույթներ:

Խոսքին ալելի հանգամանակից նորմայի և մասնավորապես գրական նորմայի մասին:

Նորման (կանոնադրական մակարդակը) ընդգրկում է առավել կայուն և ավանդական լեզվական իրացումները, որոնք ընդունվում են հասարակության կողմից և գիտակցվում են որպես ճիշտ ու պարտադիր⁴:

Նորմայի ամենաազդեցիկ և ընդհանուր հատկանիշներն են լեզվական իրացումների հարաբերական կայունությունը, ընտրողականությունը, պարտադիրությունը և ճշտությունը:

Նորման հսկում և կասեցնում է լեզվում մշտապես տեղի ունեցող փոփոխությունները, ապահովելով կապը սերունդների միջև: Բայց ախտամանակ լեզվի նորման շարժուն է և փոփոխվող: Նա պատմական կառուցորդ է, անընդհատ նորոգվում և մշակվում է:

³ Տե՛ս P. A. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, էջ 28: Սխեման առաջարկված է Կոսերիովի կողմից:

⁴ Общее языкознание, М., 1970, стр. 558.

Դա է սլատճառը, որ նորման կայուն է հարաբերականորեն, իսկ կայունությունը պայմանավորված է նրա օբյեկտիվությամբ և հասարակական գնահատման բնույթով:

Նորմայում ընտրվում է աճն, ինչ կա լեզվական համակարգում և գնահատվում է ճիշտ ու պարտադիր տվյալ լեզվական հանդու-
թյան համար, ծթն ուտեցի կամ տաբեցի ձևերը ճիշտ լինելով լեզվի
կառուցվածքի տեսանկյունից, սխալ են գնահատվում նորմայում, ա-
պա այդ գնահատումը տրվում է հասարակականորեն և հիմնվում է
նախ և առաջ լեզվական ավանդության վրա:

Ինչպես նշվեց, լեզվական նորման պատմական հատկացու-
թյուն է, քանի որ այն, ինչ ճիշտ է լեզվի զարգացման տվյալ ժա-
մանակաշրջանի համար, կարող է նորմայի տեսանկյունից սխալ
գնահատվել մեկ այլ փուլում: Վերջիններս թեկուզ հետևյալ փաստը:
Յա. Երկհնչյունի կրած փոփոխությունը վերադարձվել է Մ. Աբելյանը գը-
րում էր հետևյալը. «Այս ձևափոխությունը նոր լեզվի մեջ կենդանի
չէ, ուստի դարձյալ հայերեն չափարտած մատչելի սխալ կազմու-
թյուններ են անում, ինչպես են՝ «գրապետական», «հոբելանա-
կան», փոխանակ «գրասենեկային», «հոբելանական» ձևերի» (Հա-
յոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 199—200): Այստեղ նշված
գրասենեկային և հոբելանական ձևերը գործածությունից դուրս եկան,
և այն, ինչ սխալ էր համարվում 20-րդ դարի սկզբներին, դառնում
է կանոնադրական կենսերին:

Գրական լեզվի նորման համարվում է լեզվական նորմայի իրա-
ցումների և գործառնությունների մի մասնավոր գոյաձևը: Այստեղ
լեզվական իրացումների ճշտություն հետ միասին առաջին պլանի
վրա է մղվում նաև նրանց օրինակելի և գերադասելի լինելու հատ-
կանիշը: Գրական նորմայի համար կարևոր է լեզվական իրացումնե-
րի գիտակցված բնորոշությունը և մշակվածությունը, ինչպես և դը-
րանց ամրացումը լեզվի նկարագրությանը նվիրված դասագրքե-
րում⁵:

Այն, ինչ ճիշտ է լեզվական նորմայի տեսանկյունից, կարող է
ընդունելի չհամարվել գրական նորմայում:

Այս հարցում կարևոր է լեզվի գործառական տարատեսակների
և ոճերի հաշվառումը:

Այսպես: Գրական հայերենի մի՛ կարգաբան, մի՛ բարկանաբան, մի՛
անճանաչանաբան ժխտական հրամայականի ձևերին զուգահեռ
ներկայումս խոսակցական լեզվում տարածում են ստացել մի՛ք

⁵ Նույն տեղում, էջ 565:

կարդա, մի՛ քարկանա, մի՛ անհանգստանա տարբերակները։ Ներկա փուլում այս ձևերը թեև իրողություն են խոսակցականում, սակայն մերժելի են գրական նորմայի տեսանկյունից։ Ուրեմն՝ գրական նորմայում ընտրվում է լեզվում գոյակցող տարբերակներից այն, որը գերադասելի է։ Գրական նորմայի սահմաններում չի բացառվում նաև համազոր տարբերակների գոյությունը։

Նորմայի հարցը կարևորություն է ստանում լեզվում առաջացած այն փոփոխությունների տեսանկյունից, որոնք տեղի են ունենում համեմատաբար փոքր ժամանակաշրջանում։ Այդպիսի փոփոխությունները, շողափելով լեզվի կառուցվածքը, վերաբերում են նրանց իրացումներին և գործառություններին։ Այսպես, օրինակ, մի քանի տասնամյակ առաջ գրականության մեջ կանոնական էին մեհի, քրֆի, կարնի, ոսի, ակմրի և թեքման ժամանակ հնչյունափոխվող այլ ձևեր, որոնց փոխարեն գործածության մեջ մտան և կանոնական դարձան այս բառերի անհնչյունափոխ ձևերը, ինչպես՝ մուհի, քուրֆի, կարիճի, ուսի, ակումբի և այլն։ Փոխվեց մի խումբ բառերի թեքական ձևերի կազմության կանոնը՝ նորման, որը որևէ չափով չաղդեց կառուցվածքի վրա, մասնավորապես հնչյունափոխությունը առջ կարգի բառերում հանդես էր գալիս որպես ընդհանրական հնչյունափոխություն, այսինքն՝ չէր տարածվում բոլոր նման բառերի վրա։

Մի այլ օրինակ։ Մի քանի տասնամյակի ընթացքում փոխվեց նաև մի խումբ բառերի արտասանության նորման։ Օրինակ՝ հաջող, օգոստոս, մակարդակ, արդի, մաղձ, ըզձական, մեծավուր, գուգահեռ, ողբերգական, հրդեհ, նվագախումբ բառերը, որոնք ունեին շնչեղ խոլ արտասանություն, ինչպես՝ հա[չ]ող, օ[ք]ոստոս, մակար[թ]ակ, ար[թ]ի, մա[խց], ը[խց]ական, մեր[ց]ավոր, գու[ք]ահեռ, հր[թ]եհ, նվա[ք]ախումբ և այլն, ներկայումս հընչվում են ըստ գրության։

Այսպիսով, գրական նորմայի կայունությունը հարաբերական է և չի կարող խաչքնդոտ ծառայել լեզվական փոփոխությունների համար։

Գրական նորմայի ըմբռնման հետ սերտորեն առնչվում է լեզվական տարբերակների հարցը։ Գրական նորմայի կայունությունը չի բացառում նաև լեզվում օգտագործվող միջոցների տարբերակայնությունը⁶։ Նորմայի մակարդակում հայերենում (ինչպես և այլ

⁶ Տարբերակայնությունը բնորոշ է ժամանակակից զարգացած գրական լեզուների մեծ մասին (տե՛ս Общее языкознание, էջ 568), Փ. П. Филлип, О структуре современного русского литературного языка, ВЯ, 1973, № 2, էջ 11։

շեզուններում) գոյութիւն ունեն տարբերակներ կամ լայն իմաստով՝ համանիշներ: Խոսքը, անշուշտ, այնպիսի տարբերակների մասին է, որոնք գոյակցում են գրական նորմայի շրջանակներում:

Ամենից ավելի տարբերակայնութիւնը (համանիշութիւնը) ցայտուն է շարահյուսութեան մեջ, որտեղ երևան են գալիս նույն միտքն արտահայտող բազմապիսի կառուցվածքներ: Օրինակ՝ «Ե՛րբ մոտենում էինք դպրոցին, հանդիպեցինք Վարդանին» և «Դպրոցին մոտենալիս հանդիպեցինք Վարդանին»:

Տարբերակների կամ զուգաձևութիւնների առաջացումը կամ դրանց գոյութիւնը լեզվում պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Առաջին պայմանը լեզվի կառուցվածքային հնարավորութիւններն են, որոնք հիմք են հանդիսանում զուգաձևութիւնների առաջացման համար: Այսպէս, օրինակ, բառակազմական տարբեր կադապարմների հիմքի վրա առաջացած՝ ժամանակակից հայերենում գոյակցում են ողջամիտ-ողջմիտ, քաղաքիւր-քաղաքիւր, ջրաղացաբար-ջրաղացբար, հնչաւարտաբերական-հնչաւարտաբերական, լայնաթուփ-լայնթուփ և այլ կարգի բազմաթիւ այլ բառային զուգահեռներ: Գոյակցում են նաև բառային այնպիսի զուգահեռներ, ինչպես՝ երգաշար-երգաշարք, սյունաշար-սյունաշարք, հոգվածաշար-հոգվածաշարք, աստղալի-աստղալից, վշտալի-վշտալից, հուսալի-հուսալից, կալված-կալվածք, ասացված-ասացվածք, հյուսհյուսք, զուգորդում-զուգորդութիւն, առնմանում-առնմանութիւն, ծագումաբանական-ծագումնաբանական, սաղմոսյին-սաղմոսային, ընթերցանական-ընթերցանական և այլն:

Հնչյունական համակարգով է պայմանավորված գրական հայերենում գոյակցող բառերի արտասանական ախտի տարբերակների գոյութիւնը, ինչպես՝ մի[ջ]ին—մի[չ]ին, ող[ջ]ույն—ո[խշ]-ույն, ար[ձ]ակ—ար[ց]ակ, մի[ջ]ագգային—մի[չ]ագգային, խորհուր[դ]—խորհուր[թ] և այլն, քանի որ հայերենին հատուկ են և՛ իջ, ղջ, բձ, բդ (հմմտ. Միջագետք, գաղջ, ողջախոհ, լորձ, սարդ), և՛ իշ, խշ, բց, բթ (հմմտ. միջև, աղջիկ, փորձ, վարդ—մ[իշ]և, ա[խշ]իկ, փո[րց], վա[րթ]) հնչյունազուգորդումները:

Հնչյունական համակարգին շեն հակասում արտասանական այնպիսի զուգաձևութիւններ, ինչպես՝ զգալ—[բ]զգալ, ստանալ—[բ]ստանալ, սկսել—[բ]սկսել, շտապել—[բ]շտապել և այլն:

Զուգաձևութիւն կա նաև որոշ բառերի շեշտադրութեան մեջ, օրինակ՝ օ՛պերա—օպեռա՛, ռա՛դիո—ռադիո՛, ստո՛ղիա—ստուղիա՛, ո՛րքան—որքա՛ն, նա՛մանավանդ—նավանավա՛նդ և այլն:

Հայոց լեզվի ներկա փուլում ձևաբանության մեջ ևս գոյակցում են բազմապիսի զուգաձևություններ, որոնց առաջացումը պայմանավորված է լեզվի կառուցվածքով: Դրանք հատկապես աչքի են ընկնում խոնարհման համակարգի հրամայական ձևերում: Օրինակ՝ գրեցե՛ք-գրե՛ք, նստեցե՛ք-նստե՛ք, մի՛ բարձրանա-մի՛ բարձրացիր, մի՛ բարձրանաք-մի՛ բարձրացեք և այլն:

Զուգաձևություններ կան հոլովակաձև համակարգում, ինչպես՝ ծաղման-ծաղումի, կոտատյան-կոտատի, տարու-տարվա, ձյան-ձյունի, ժամվա-ժամի, աղախնի-աղախնու և այլն:

Զուգաձևությունների կամ տարբերակների առաջացման համար արդյուր փարոջ ան ծառայել պատմական տեղաշարժերը, որոնք հաճախ փախավտրվում են լեզվի ընձեռած կառուցվածքային հնարավորությունների հետ:

Լեզուն անընդհատ փոփոխվող և զարգացող երևույթ լինելով, ամեն մի տվյալ գաղաղությանում իր մեջ պարունակում է մ՛ մեծնողը, և՛ զարգացողը: Լեզվում առաջացած ամեն մի փոփոխություն ենթադրում է լեզվական իրողությունների ժամանակավոր համագոյակցություն, ուստի նորմայի սահմաններում այս կարգի տարբերակների գոյությունը օրինաչափ է և անխուսափելի:

Այսպես, օրինակ, ու-ով վերջացող բազմավանկ բառերի սևական հոլովում ավանդական ժողովածվի, հավաքածվի, դասառվի, թեկնածվի ձևերին զուգահեռ առաջացան առանց հնչյունափոխության ժողովածուի, հավաքածուի, դասառուի, թեկնածուի ձևերը, որոնք միատեսակապես զուգահեռաբար գործածվելուց հետո դուրս մղեցին ավանդական ձևերը:

Բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել թեք հոլովաձևերից, որոնք կազմվում են հնչյունափոխությունների և առանց հնչյունափոխության: Դա հասկանալուս փնտրելով, էլ բառավերջի փակ վանկում ու, ի ունեցող բառերի թեքված ձևերին, ինչպես՝ կոշկի-կոշիկի, ծաղկի-ծաղիկի, հովտի-հովիտի, կավձի-կավիձի, վրձնի-վրձինի, ուսուցչի-ուսուցիչի, նախդրի-նախդիրի, նարնջի-նարինջի, գրչի-գրիչի, շապկի-շապիկի, կսկծի-կսկծի, բջի-բջիչի, ոճրի-ոճիրի, փոթորկի-փոթորիկի, կացնի-կացինի, արձի-արձիճի, Մասսի-Մասիսի, գեղեցկի-գեղեցիկի, գոհ-գոհի, կամոտչի-կամոտի, կորստի-կորուստի, բազկի-բազուկի, կրակի-կրոնկի, կացի-կտուցի, պտկի-պտուկի, ծծաքի-ծծուքի, չմշկի-չմուշկի, մածնի-մածուկի, երկսի-երկուսի, Երեմի-Երեմուսի, տղկի-տղորդի, տեսչի-տեսուչի, թռչնի-թռչունի, քրի-քլորի և այլն: Բազմավանկ բառերի

Ֆինքված ձևերում երևան եկող այս զուգաձևությունը լայն տարածում է ստացել և շատ բնորոշ է այժմյան փուլում: Միտումն ակնհայտ է. հնչյունափոխվող ձևերն աստիճանաբար տեղի են տալիս անհնչյունափոխ ձևերին: Համեմատիր, օրինակ, կես դար առաջ կանոնական ակմբի, կտրնի, դաննի, մրբկի, ձմբկի, քմբկի, մատնչի, սրբագրչի, մրնի, սրնի, տփի, դփսի և այլ ձևերը, որոնք դուրս են մղվել և ներկայումս հաստատուն կերպով գործածվում են անհնչյունափոխ ձևերով՝ ակումբի, կտրինի, դանինի, մրբկի, ձմբուկի, քմբուկի, մատնիչի, սրբագրիչի, մուրնի, սուրնի, տուփի, դուփսի և այլն: Այսպիսի տեղաշարժ է տեսվում նաև բառակազմության մեջ (հմմտ. լուսային-լուսային, ճնշութաբանական-ճնշութաբանական և այլն):

Այստեղ ևս կարող ենք ասել, որ լեզվական համակարգը ընձեռում էր այդ հնարավորությունը, քանի որ հայերենում նույն տիպի շատ բառեր ֆինքված ժամանակ չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ ճատիկի, եղնիկի, երշիկի, տիկնիկի, տարիքի, գաղտնիքի, ճեղուկի, խանութի, ուտուցի. մատուտի, արղուկի, ծերուկի, աշուղի և այլն:

Լեզվական շատ զուգաձևություններ ունեն ոճական նշանակություն և օգտագործելի են տարբեր հանգամանքներով և իրադրություններով պայմանավորված: Օրինակ, հոգնակի թվում մենք ունենք գյուղացիներ-գյուղացիք, քաղաքացիներ-քաղաքացիք զուգաձևությունը, սակայն ք-ով ձևերը սկսել են դիտվել որպես հնարանություն և թույլատրելի են համապատասխան ոճում: Ունենք նաև տիկիններ-աիկնայք, պարոններ-պարոնայք, տղաներ-տղերք, աղջիկներ-աղջկերք և այլն: Նշված զուգաձևությունները նույնպես վերաբերում են գրական լեզվի որոշակի ոճերի: Նշանակում է, գրական նորմայում գոյակցող տարբերակների մի մասը հանդես է գալիս որպես պարտադիր և հանձնարարելի, իսկ մյուս մասը՝ թույլատրելի տարբերակների միայն գրական լեզվի համապատասխան ոճում:

Մի շարք դեպքերում բառերի ավանդական ձևերի կողքին երևան են գալիս նորերը, որոնք որոշ ժամանակ գոյակցում են, ինչպես՝ օրորան-օրրան, կապկապել-կապկապել, քաղանիք-քաղնիք, ավելել-ավլել և այլն:

Բառային զուգաձևությունների աղբյուր կարող է ծառայել մեռած գրական լեզուն, օրինակ ստեպլին—գագար, ագատեղ—մաղաղանոս և այլն: Բառային տարբերակների առաջացման համար հարուստ աղբյուր է գրական արևմտահայերենը, ինչպես՝ պոմի-

դոր—լուիկ, բաղրիջան—սմբուկ, դիրեկտոր—տնօրեն, օադիո—
ձայնասփյուռ, կինո—շարժապատկեր, ավտոմեքենա—ինքնաշարժ,
կոմպոզիտոր—երգահան և այլն: Տարբերակների առաջացման հա-
մար աղբյուր կարող են ծառայել նաև բարբառները, որտեղից լեզ-
վական որոշ երևույթներ խոսակցականի միջոցով թափանցում են
գրական լեզվի մեջ (հմմտ. կառպետ, նամփա, բերեի, արցունք և
այլն):

Գրական լեզվի շրջանառվելու և գոյացող տարբերակների բը-
նույթը կարող է տարբեր լինել: Տարբերակների մի մասը (և՛ հըն-
չունական -արտասանական, և՛ բառային, և՛ ձևաբանական) հան-
դես է գալիս որպես համասարազոր, լիիրավ զուգահեռներ, և դժվար
է դրանցից մեկնումեկին գերապատվություն տալ, ինչպես, օրինակ՝
տղջամփտ-տղջմփտ, անդռնաղբռու-անդռնաղբռուիկ, աղտառուք-ար-
ցունք, մի[ջ]ազգային-մի[չ]ազգային, վրձնի-վրձինի, մի՛ գնաք-
մի՛ գնացեք, [ը]սպիտակ-սպիտակ, [ը]զգացում-զգացում: Այսպի-
սի տարբերակները ազատորեն փոխարինում են մեկը մյուսին:

Տարբերակների մյուս մասը, որոնք սովորաբար սովելի շատ
են, թեև գրական նորմայի տեսակետից չեն դիտվում որպես շեղում,
բայց հավասար արժեք չունեն: Այդպիսի տարբերակները սովորա-
բար տանոն վիրատուփյառն տալքեր շրջանառվելու և կապող են հատ-
կացվել տալքեր ռեճրի կամ ոլոխոնների: Այդպիսի տարբերակներից
հանձնարարելի կամ նախապատվելի է համարվում սովորաբար
միայն մեկը, իսկ մյուսը թիվադրուքի՝ համապատասխան տճի դեպ-
քում:

Այս խմատույլ մեծ կարևորություն է ստանում նաև լեզվի
գործառական (ֆունկցիոնալ) երկու հիմնական տարատեսակների՝
գրավոր և խոսակցական ձևերի, ինչպես և լեզվական մյուս տարբե-
րակումների հարցը՝ տեղային, տարիքային, մասնագիտական և
այլն, որոնք հաճախ խաչաձևվում են մեկը մյուսի հետ⁷:

Չանդրադաստիճանով լեզվի տեղային, մասնագիտական, տարի-
քային տարբերակումների հարցերին, փորձենք նշել հայերեն գրա-
կան լեզվի գրավոր և խոսակցական գոյաձևերը տարբերակող որոշ
առանձնահատկություններ:

Ժամանակակից հայերենում գրական լեզվի կողքին

⁷ Ոմանք լեզվի ֆունկցիոնալ երկու հիմնական տարբերակումները կամ ձևերը՝
գրավոր և խոսակցական, անվանում են ռեճր (տե՛ս Р. А. Будагов, նշվ. աշխ., էջ
67):

իրողություն պետք է համարել գրական լեզվի խոսակցական տարբերակի գոյութիւնը, որ բանավոր հաղորդակցման ամենից ավելի դործուն ձևն է: Այդ լեզվում ոչ միշտ են պահպանվում գրական լեզվի նորմաները, սակայն դա ոչ բարբառ է, ոչ միջբարբառային լեզու, և ոչ էլ հասարակաբանական լեզու: Գրական լեզվի խոսակցական դոյաձևը կիրառվում է առօրյա հաղորդակցման հարաբերութիւններում՝ ընտանիքում, ընկերական շրջապատում, աշխատանքային ոչ պաշտոնական միջավայրում և այլն: Դա ոչ պաշտոնական հարաբերութիւնների ժամանակ որպես հաղորդակցման միջոց օգտագործվող անկաշկանդ, անբռնազրոս լեզուն է:

Այդ լեզուն կարելի է փնտթագրել քառային, քերականական, արտասանական մի շարք առանձնահատկութիւններով, որոնցով նա տարբերվում է ինչպես գրավոր լեզվից, այնպես էլ հրապարակային և պաշտոնական խոսքից: Գրական գրավոր լեզվին (գրքային լեզու) շատ մոտ է բանավոր պաշտոնական կամ հրապարակային լեզուն (դասախոսութիւն, ճառ, զեկուցում, ելույթ, պաշտոնական խոսակցութիւն), որը գրքային կամ գրավոր լեզվից տարբերվում է փոքր չափով:

Խոսելով գրական լեզվի խոսակցական տարբերակի մասին, մենք նկատի ունենք այն լեզուն, որով խոսում են գրական լեզվին լիովին կամ մասնակի կերպով տիրապետող անձինք:

Ներկայումս մեծ կարևորութիւն է տրվում գրական գրավոր և խոսակցական ձևերի փոխհարաբերութիւնների ուսումնասիրման հապցերին⁸:

Տարբեր լեզուներում լեզվի կիրառութիւնն այս երկու ոլորտները ներկայանում են տարբեր հարաբերութիւններով: Գրականութիւնն մեզ նշվում է, օրինակ, որ գերմաներեն, չեխերեն, իտալերեն լեզուները որպես բանավոր լեզու գերազանցապես օգտագործում են առօրյա խոսակցական լեզվի զանազան տարբերակներ, իսկ գրական լեզվի բանավոր ձևի կիրառութիւնը շատ սահմանափակ է⁹: Այս տեսա-

⁸ Խոսակցական լեզվի ուսումնասիրութիւնը հայրենական լեզվաբանութիւնն մեզ դեռևս իր առաջին քայլերն է անում: Այդ հարցերով հատկապես զբաղվել են գերմանական և ֆրանսիական լեզվաբանները: Գերմանիայում, սկսած XIX դարի վերջերից, պարբերաբար լույս են տեսել գերմաներեն խոսակցական լեզվին նվիրված մի շարք ուսումնասիրութիւններ որոնք ընդհանուր կերպով կրում են Umgangssprache անվանումը:

⁹ Տե՛ս P. A. Бюдагов, նշվ. աշխ., էջ 81 և շարունակութիւնը:

կետից շատ բնորոշ է հայերենը, որի գրավոր և խոսակցական ձև-վերի միջև եղած տարբերությունը բավականաչափ զգալի է¹⁰,

նշենք, որ ԼԽԻ քարտառ և գրական լեզու ըմբռնումները որոշակի են, ապա խոսակցական լեզվի¹¹ ըմբռնումը լեզվաբանական գրականությունից մեջ հատակ է¹²,

խոսակցական լեզուն հայերենի այն գոյաձևն է, որը հանգես է գալիս որպես բառավոր հաղորդակցման հիմնական միջոց։ Անշուշտ, ինչպես վերևում ասացինք, պետք է տարբերակել գրական լեզվի բանավոր ձևը խոսակցական լեզվից։ Այս օրվա ըմբռնումների միջև էական տարբերություն կա։ Եթե գրական բանավոր լեզուն հանգես է գալիս որոշակի համակարգով և էպպես չի տարբերվում գրավոր գրականից, ապա ժամանակակից հայերեն առօրյա խոսակցական լեզուն մեր լեզվի զարգացման առժամյան փուլում ներկայանում է որպես մի չափազանց բարդ, շատ հեղհեղուկ սահմաններ տանցող և վայրից վայր մեծ չափով տարբերող (նայած թե որ քաղաքում կամ ընդանում է խոսվում) մի իրողություն, որտեղ մեծ դեր են կատարում մի շարք համաժամանակներ, ինչպես՝ տվյալ խոսողը ի՞նչ ընտանիքում է մեծացել, ծնողները ի՞նչ կրթություն ունեն և ո՞ր բարբառի ներկայացուցիչն են, որքա՞ն ժամանակ է, որ ապրում է տվյալ վայրում, քանի՞ տարեկան է, ի՞նչ կրթություն է ստացել, ի՞նչ մասնագիտության տեր է, ինչպիսի՞ միջավայրում է ապրում և աշխատում, լեզվի նկատմամբ ինչպիսի՞ ընդունակություններ է ցուցաբերում (օրինակ, կան մաշտիկ, որոնք թեև լիտվյն տիրապետում են գրական լեզվին, սակայն չեն կարողանում ազատազրվել մայրենի քարտառի արտասանական որոշ առանձնահատկություններից, և ներքանց լսելով անմիջապես որոշում են որտեղացի լինելը) և այլն։

10 Այս մասին նշել են շատերը։

11 Խոսակցական լեզու տերմինը օգտագործում ենք պայմանականորեն, որովհետև տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք «խոսք» հասկացության հետ։

12 Ումանք, օրինակ, խոսակցական լեզուն նույնացնում են բանավոր խոսքի հետ (տե՛ս Բ. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, էջ 6), կամ այդ ասելով նկատի են ունենում ոչ թե գրական լեզվի խոսակցական տարբերակը, այլ առհասարակ անմիջական հաղորդակցման ոլորտը, որտեղ գործառում են և՛ բարբառ, և՛ կիսաբարբառ, և՛ հասարակաբանություն և այլն (տե՛ս Вопросы социальной лингвистики, Ленинград, 1969, էջ 376—377)։

Հայ լեզվաբանական դրականության մեջ խոսակցական լեզու տերմինը մեծ մասամբ գործածվում է հենց այդ իմաստներով։ Որպես սրան համանիշ՝ հաճախ կիրառվում է նաև ժողովրդախոսակցական լեզու տերմինը։

Այսպիսով, ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն կահիլի է բնութագրել որպես մի բավականաչափ խայտառղետ և բաղմայիտի մասնավոր տարատեսակություններով հանդես եկող իրողութուն, որտեղ մի շարք երևույթներ գրական նորմայի տեսակետից անհատվում են որպես ախալներ և շեղումներ: Խոսակցական լեզվի սահմանները, մի կողմից՝ բանավոր գրական լեզվի, մյուս կողմից՝ ժողովրդախոսակցականի միջև, հստակորեն առանձնացված և գծված չեն:

Եթե գրական լեզուն և բարբառները հանդես են գալիս որպես որոշակի համակարգեր, ապա խոսակցական լեզուն աչքի է ընկնում լեզվական իրակությունների բազմապիսի զուգաձևություններով, որոնք դժվարացնում են որոշակի կանոնների կամ նորմայի մշակումը, ինչպես և նրա նկարագրությունը:

Խոսակցական լեզուն իր որոշ առանձնահատկություններով տարբեր է մայրաքաղաքում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում ու շրջաններում խոսվող լեզվից: Մայրաքաղաքում խոսակցական լեզուն ավելի մոտ է գրական բանավոր լեզվին, քան ասենք Կիրովականում, Լենինականում, Ստեփանավանում, Ալավերդում և այլն: Գյուղական վայրերում բարբառին զուգահեռ գործածվող խոսակցականը մեծ չափով ենթարկված է տվյալ վայրի բարբառի ազդեցությանը:

Այսպիսով, խոսակցական լեզուն մի շարք առանձին հատկանիշներով՝ հնչյունական, ձևաբանական, բառային, տարբերվում է ըստ վայրերի:

Այս առնչությամբ, մեր պատկերացումով, ժամանակակից հայերեն գրական լեզուն (արևելյան տարբերակը) հանդես է գալիս երկու հիմնական գոյաձևերով՝ գրավոր և խոսակցական: Գրավոր (գրքային) լեզուն կարող է արտահայտվել և բանավոր կերպով (հրապարակային, պաշտոնական խոսք): Խոսակցական լեզուն, թեև, ինչպես ասացինք, դրսևորվում է բազմապիսի տարատեսակություններով, այնուամենայնիվ դրա մեջ կարելի է տարբերակել երկու հիմնական ոճ՝ խոսակցական-դրական և խոսակցական-մտերմական: Խոսակցական-դրական ոճը ավելի մոտ է գրավոր լեզվին, խոսակցական-մտերմական ոճի հետ սերտորեն կապված են հասարակաբանությունները, ժարգոնները և վերջապես՝ բարբառը: Այս բոլոր ոլորտները միջնորդավորված և երբեմն ուղղակի ձևով կապված են իրար հետ:

Գրական գրավոր լեզուն մի կուռ համակարգ է, որն իր մեջ տարբերակում է մի շարք ոճեր՝ գեղարվեստական, գիտական, հրապարակախոսական, գրասենյակային—պաշտոնական և այլն:

Անօրթա խոսակցական լեզուն գրական լեզվի կենդանի խոսքն է, որտեղ երևան է գալիս հայ ազգային լեզվի ամբողջ հարստութունը՝ լեզվատարտահայտչական բոլոր միջոցներով և հատկապես ճոխ դարձվածաբանությամբ: Խոսակցական գոյածեր իր արտացոլումն է գտնում գրական լեզվի գեղարվեստական ոճում:

Գրական լեզվի գրավոր և խոսակցական ձևերը գտնվում են մշտական փոխանդործության մեջ: Գրավոր լեզվից շատ տարրեր՝ բառալիներ, ձևաբանական, շարահյուսական, թափանցում են խոսակցականի մեջ և հակառակը՝ կենդանի խոսակցական լեզվից ժողովրդատարտահայտչական շատ միջոցներ՝ բառեր, ոճեր, քերականական ձևեր, թափանցում են գրավոր լեզվի մեջ:

Խոսերով խոսակցական լեզվի մասին, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ բարբառային հիմքի վրա առաջացած քաղաքային հասարակաբանական լեզուն, որի ոստեղ ազդեցության տակ է գտնվում խոսակցական-մտերմական ոճը: Հատարակաբանական լեզուն» մի կապող օղակ է բարբառի և գրական լեզվի միջև: Քաղաքային հասարակաբանական լեզվի» մեջ տարրադրվում են բարբառային շատ իրողություններ և պարզապես աճյալի գծեր, որոնք թեև առաջացել են բարբառային հողի վրա, բայց հաստակ չեն կունկրեալ որևէ բարբառի: Դրանք ափելի շատ բարբառների մեծ մասին կամ համաժողովրդական լեզվին հաստակ առանձնահատկություններ են: Այդպիսի լեզուն» ընդհանուր առմամբ հաստակ է կրթական ցածր մակարդակ ունեցող մարդկանց: Այս կարգի որոշ երևույթներ թափանցում են խոսակցական-մտերմական ոճի մեջ, իսկ այստեղից էլ գրական գրավոր լեզու: Նշենք նաև, որ հասարակաբանական լեզուն տեղիին օգտագործում ենք պայմանականորեն, քանի որ այդ տեսերով նկատի ունենք միայն հատարակաբանություններով երանգավորված լեզուն, որը հանդես չի գալիս որպես մի ինքնուրույն համակարգ: Հատարակաբանությունները մեծ մասամբ քաղաքային խոսակցական լեզուն երանգավորող արտահայտչական մի շարք միջոցներ են՝ համապատասխան բառեր, արտահայտություններ, քերականական ձևեր, հնչյունական-ադատասանական երևույթներ և այլն:

Գոյություն ունի հասարակաբանությունների երկու տեսակ: Հատարակաբանությունների մի տեսակը օգտագործվում է գեղարվեստական գրականության մեջ՝ ոճին համապատասխան երանգավորում հաղորդելու նպատակով, օրինակ՝ քաղեմ, դմբ, եսիմ, զավզակ, դոդ-զլուխ, հայվան և այլն: Այս կարգի բառերը, որ կարող

է օգտագործել ամեն մի կրթված մարդ համապատասխան իրադր-
րության ժամանակ, զետեղվում են մեծ մասամբ նաև բառարաննե-
րում, ունենալով համապատասխան նշումներ (հայերեն բառարան-
ներում այդ կարգի բառերը սովորաբար ունենում են «բարբառա-
յին» կամ «խոսակցական» նշումներ)։ Հասարակաբանությունների
մյուս տեսակը հիմնականում բառային աղավաղումներ են, ինչպես՝
սրջան (շրջան), սունչ (շունչ), Շաշիկ (Սաշիկ), հան[ը]րակացա-
րան, հույր (հյուր), համայրա (համարյա), կակա[վ]ո, դերեկտոր
(դիրեկտոր), հաղվազույտ (հազվագյուտ) և այլն։ Սրանք բառա-
րաններում տեղ չեն գտնում և մեծ մասամբ երևան են գալիս կիսա-
գրագետ մարդկանց խոսքում, Հասարակաբանությունների այս տե-
սակը ոճական նկատառումներով գեղարվեստական գրավորության
մեջ արտացոլվում է հազվադեպ (տե՛ս Փ. Մ. Փալան, О струк-
туре современного русского литературного языка, ВЯ, 1973,
№ 2, էջ 8—9)։

Փորձենք ցույց տալ մի շարք այնպիսի գծեր, որոնք, ի տարբե-
րություն գրական գրավոր լեզվի, բնորոշ են գրական լեզվի խոսակ-
ցական տարատեսակին¹³, Որոշ դեպքերում նշում ենք նաև համա-
պատասխան հասարակաբանությունները և ժարգոնաբանություննե-
րը, որոնք երևան են գալիս տվյալ ոլորտում։

Ա. Հեշյունական-աբաբանական առանձնահատկություններ

Նախ և առաջ նշենք, որ նկարագրվող երևույթները կարող են
ունենալ լայն ընդգրկում, երբեմն կրելով համակարգային բնույթ և
վերաբերել մեկ կամ մի խումբ բառերի։

1) Այս, այդ, այն դերանուններում և դրանցով կազմված բազ-
մաթիվ բառերում այ բրկբարբառին փոխարինում է է պարզ ձայնա-
վորը, ինչպես՝ այս-էս, այդ-էդ, այն-էն, այսքան-էսքան, այնքան-
էնքան, այդքան-էդքան, այստեղ-էստեղ, այնտեղ-էնտեղ, այդտեղ-
էդտեղ, նաև՝ էսպես, էնպես, էդպես, էսինչ, էդինչ, էնինչ, էստեղից,
էնտեղից, էդտեղից, էսինչից, էնինչից, էդինչից և այլն։

Այստեղ նկատի չեն առնվում այնպիսի բառեր, ինչպես՝ հայր,
մայր, այծ, ծայր, սայլ, գայլ, փայտ և այլն, որոնց [է]-ով արտա-
սանությունը որոշակիորեն բարբառային է, ինչպես՝ հեռ, մեռ, էծ,
ծեռ, սել, գել, փետ և այլն։ Իրավացիորեն կարող է հարց առաջա-

¹³ Մենք նպատակ չենք դնում այստեղ տալ այդ տարբերությունների կամ ա-
ռանձնահատկությունների սպառիչ նկարագրությունը։ Պարզապես ուզում ենք նշել մի
քանի հատկանիշներ, որոնք կարող են բնութագրել գրական լեզվի գրավոր և խո-
սակցական տարբերակները։

նալ, թե ո՞րն է շափաւնիշը, քանի որ մի դիպքում այն—ե փոփոխու-
թյունը դիտւում է խոսակցականին հաստուկ երևույթ, այսինքն՝ ոչ
բարբառադէն, իսկ մեկ ուրիշ դեպքում՝ բարբառադէն: Չափաւնիշը
ալատեղ երևույթի հաւաքականական ըմբռնումն է, հասարակական
գնահատութիւնը, թեև ակոմքը նուրն է:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ներկայումս խոսակցական լեզվում
էս, էդ, էն դերանոմններով կազմված բառերին՝ գուգահեռ մեծ շա-
փում տարածված են նաև դրանց ը-ով ձևերը, ինչպէս՝ քստեղ, քտեղ,
ընդեղ, ըսքան, ըսքան, ընքան, քսնց, քտնց, ըննց (նաև՝ էսնց.
էտնց, էննց) կամ ուղղակի՝ սնց, ննց, աքնց, սքան, ստեղ: Մի-
այն այստեղ բառը, օրինակ, ունի հետևյալ տարատեսակութիւննե-
րը՝ էստեղ, քստեղ, ստեղ, ստի, քստի, ստե, էստի, էստե, քստե և
այլն: Բայց այս ձևերը, տրոնք երևան են գալիս ժամանակակից
հայերեն խոսակցական լեզվում, մեծ մասամբ մերժելի են¹⁴,

2) Գրական օրինակելի արտասանութիւնը պահանջում է կ
եղանակելից և չ ժխտականից հետո արմատի սկզբնատառ ե-ն և
ռ-ն բառամիջի ե-ի և ռ-ի արտասանութիւն կանոնների համաձայն
հնչել [է] և [օ]: Արտասանական այս կանոնը սովորաբար պահ-
պանվում է ասմունքում, հաղորդավարական խոսքում և ընթերցա-
նութիւն ժամանակ: Մինչդեռ խոսակցականում կ-ն և շ-ն առանձ-
նացվում են որպէս կը և շը և ը-ից հետո արտասանվում [յէ] և
[վօ]: Համեմատիր, օրինակ՝ կորոշի [կօրօշի] և [կըվօրօշի],
կերպի՝ [կէրպի] և [կըրէրպի], կենթադրենք՝ [կէնթադրենք] և
[կըրէնթադրենք], չորոշել՝ [չօրօշէլ] և [չըվօրօշէլ], շերգել՝
[շէրգէլ] և [շըրէրգէլ], կոքեշնչի՝ [կօքէշնչի] և [կըվօքէշնչի] և
այլն¹⁵,

3) Զգույշ, աշխույժ, տույժ, բույն, վիրաբույժ, ակնաբույժ և
բույժ արմատով վերջացող այլ բառեր խոսակցականում մեծ մա-
սամբ արտասանվում են առանց յ-ի (մանավանդ առաջին չորս բա-
ռերը)՝ [ըզուշ], [տշխուժ], [տուժ], [բուն], [վիրաբուժ] և այլն:

4) խոսակցական լեզվին ավելի քնորոշ են հնչյունների փոխադ-
դեցութիւն մի շարք երևույթներ, հնչյունների սղումներ, անկումներ

14 Վերջերս զգալի տարածում են ստացել էսի, էտի, էնի ձևերը (նաև դպրոցա-
կանների մեջ), որ շատ ցավալի երևույթ է:

15 Նկատելի է, որ այժմ խոսակցականի յ-ով և վ-ով արտասանութիւնը շատ
դժպէտնում թափանցում է նաև գրական բանավոր լեզվի մեջ (հրապարակային
խոսք):

(մեծ մասամբ ձայնավորների) և այլն: Օրինակ՝ [ստէսթ'յուն]¹⁶, [շէնօրակաթ'յուն], [յէրաշտութ'յուն], [համաաարան], [կաննավօր] (հմմտ. ցտեսություն, շնորհակալություն, երաժշտություն, համալսարան, կանոնավոր): Խոսակցականում հնչույթների չեզոքացման դերը մեծանում է, որոշ հնչույթներ կարող են ամենևին չարտասանվել:

5) Խոսակցականում օտարազգի մի շարք բառերի, հատկապես անձնանունների անշեշտ ու-ի ա կամ ը արտասանությունը սովորական է և չի գիտվում շեղում: Օրինակ՝ [Վալօդյա], [Բարիս], [Կալցօվ], [Բանդարէնկօ], [Յակըվչէվ], [Իգըր], [Տիխընըվ], [կատլէտ], [պամիդօր], [կանֆէտ] և այլն (հմմտ. Վոլոդյա, Բորիս, Կոլցով, Բոնդարենկո, Յակովլև, Տիխոնով, կոտլետ, պոմիդոր, կոնֆետ):

6) Խոսակցական լեզվում հարցական նախադասություններում ձայնը սովորաբար բարձրացվում է օժանդակ բայի վրա (եթե նախադասության մեջ հարցական բառ չկա): Օրինակ՝ Նղբայրդ վերադարձել է՞. «Քառսը» կարդացել ե՞ս. Հիմա ե՞ք իջնում. Կինո ե՞ս գնում. Դալիս ե՞ս տուն և այլն: Այս հնչերանգը խոսակցականում անշուշտ միակը չէ, բայց շատ տարածված է, տարբերվելով գրքային հնչումից, ըստ որի շեշտվում է բային կամ օժանդակ բային նախորդող բառի վերջավանկը, ինչպես՝ Նղբայրդ վերադարձե՞լ է. Հիմա՞ ե՞ք իջնում. Կինո՞ ես գնում. Գալի՞ս ես տուն: Այս հնչերանգն է սովորաբար պահպանվում և բեմական խոսքում:

Խոսակցականում որպես հասարակաբանություն պետք է դիտել ը-ի անհարկի արտասանությունը, ինչպես՝ վճ[ը]ռեց, կշ[ը].ադատել, հաղթ[ը]վել, պարտ[ը]վել, թրջ[ը]ված, կրկ[ը]նել, խրտ[ը]նել, կնձ[ը]ռոտ, բարձ[ը]րացնել, երկ[ը]րի, արծ[ը]վի և այլն:

Հասարակաբանական հնչում ունի նաև բառավերջում ը ափելացնելը այնտեղ, որտեղ այն չի գրվում: Օրինակ՝ յոթ[ը] անգամ, մութ[ը] տեղ, թարմ[ը] միս, պետք[ը] կգա, պետք[ը] չի, ո՞ւմ[ը] տվեցիր, ութ[ը] հոգով, տամնիկնգ[ը] րոպե և այլն:

Որպես հասարակաբանություն ներկայումս խոսակցականում բավականաչափ տարածված է եցն-ով կազմվող բայերում ե-ի փոխարեն ա կամ ր հնչելը, վերջինս երբեմն կարող է արտասանվել և ոչ սղված ձայնավորի տեղում: Օրինակ՝ վախեցնել-վախացնել-վախց[ը]նել, զգվեցնել-զգվացնել-զգվ[ը]ցնել, խոսեցնել-խոսոց-

¹⁶ Տառի վրա վերևից դրվող ['] նշանը ցույց է տալիս հնչյունի քմայնացած արտասանությանը:

նել-խոսց[ը]նել, և խոս[ը]ցնել, ինչպես և՛ հարմարացնել, հիշաց-
նել, համաձայնացնել, զբաղացնել, պարզացնել, խրտնացնել, հա-
վասարացնել, հաջողացնել, նաև՝ խոսացրու-խոսց[ը]րու, վա-
զացրու-վազց[ը]րու, հաջողացրու-հաջողց[ը]րու և այլն:

Հասարակաբանական բնույթ է կրում ներկայումս ն-ից, ր-ից
հետո խաղ ալ, ա, կ, ծ, և հնչյունների ձայնեղացումը, փնչպես՝ ըն-
[գ]եր, ըն[գ]նել, որ[դ]եղ, գոր[ծ], ամ[բ], եր[գ]ար, հար[գ]ա-
վոր, ճան[ջ] և այլն: Ձայնավորների միջև խոսքերի ձայնեղ արտա-
սանդուխտը, որ խոսակցականում հանդիպում է ոչ հազվադեպ,
ինչպես՝ շա[բ]իկ, ա[բ]բուստ, գե[դ]ին, շա[դ]ախոս և այլն, ունի
բարբառային բնույթ:

Նոսակցական ոլորտում մեծ նշանակություն են ստանում ելե-
վէջները, դիմախաղը, ժեստերը:

Բ. Ձևաբանական առանձնահատկություններ

Այս մակարդակում հայերենում հանդես են գալիս բազմաթիվ
գոսպածնություններ, որոնց մի մասը հատկապես բնորոշ է խոսակ-
ցական լեզվին: Նշենք գրանցից միայն մի քանիսը:

1) խոսակցականում հրամայականի ձևերում հաճախ վերջին
ր-ն ընկնում է, ինչպես՝ խոսի[ր], գրի[ր], հտշվի[ր], կշռի[ր],
փաթաթի[ր], չափի[ր], կտրի[ր], նույնը ժխտականում՝ մի՛ խո-
սի[ր], մի՛ գրի[ր], մի՛ հաշվի[ր] և այլն: Հոգնակիում կանգնեցեմ,
նստեցեմ, խոսեցեմ, լոցեմ ձևերի փոխարեն գործածվում են մեծ
մասամբ կանգնե՛մ, նստե՛մ, խոսե՛մ, լոցե՛մ: Մի՛ խաղա՛մ, մի՛ բարձ-
րանա՛մ ձևերի փոխարեն խոսակցական լեզվին հատուկ են մի՛ խա-
ղացեմ, մի՛ բարձրացեմ ձևերը, ինչպես և՛ մի՛ բարձրացեմ (հմմտ.
մի՛ բարձրացնեմ), մի՛ խոսեցու, մի՛ քոցու, մի՛ բարձրացու
(հմմտ. մի՛ խոսեցնիւ, մի՛ քոցնիւ, մի՛ բարձրացնիւ): խոսակցա-
կանում ներկայումս տարածում են գտել արգելական հրամայականի
նաև մի՛՛մ նստի, մի՛՛մ խոսի ձևերը:

Բայերի խոնարհման ժամանակ խոսակցականին հատուկ են
նաև՝ պիտի չգամ (հմմտ. չպիտի գնամ), պետք է թույլ չտալ (հմմտ.
չպետք է թույլ տալ), ինչպես և՛ մի՛ տես (հմմտ. մի՛ տեսնիր), մի՛
առ (հմմտ. մի՛ առնիր), մի՛ տուր (հմմտ. մի՛ տա), մի՛ տվեք
(հմմտ. մի՛ տաք) ձևերը:

2) խոսակցականին բնորոշ են այնպիսի բառաձևեր, ինչպես՝
արի (հմմտ. եկ), ասեցի, ասի (հմմտ. ասացի), գիտի (հմմտ. գի-

տե), բերի (հմմտ. բերեցի), տվի (հմմտ. տվեցի), տանը չի, տեղում չի (հմմտ. տանը չէ, տեղում չէ)։

3) Բառերի հոլովական ձևերում մասնակի դրսևորումներ ունեցող հոլովումները հաճախ փոխարինվում են ի հորովումով, ինչպես՝ արյունի (հմմտ. արյան), ձյունի (հմմտ. ձյան), ծաղումի (հմմտ. ծաղման)։

Այս մտկարդակում քիչ չեն նաև հասարակաբանական դրսևվորումները, ինչպես՝ տղեն, երեխեն, տղու, ոչ ոքու, իջնելուց (հմմտ. իջնելիս), երգելուց (հմմտ. երգելիս), չեմ տալի, չեմ գալի (հմմտ. չեմ տալիս, չեմ գալիս), չի գրե, չի բերե, չի վերցրե (հմմտ. չի գրել, չի բերել և այլն)։

Ամենաառաջի ընկնող հատկանիշը քաղաքային հասարակաբանական լեզվում է օժանդակ բայի փոխարենն ա գործածելն է՝ ասում ա, բերում ա, տալիս ա և այլն։ Միմիայն այս ձևի գործածությունը բավական է, որպեսզի խոսքին հաղորդվի հասարակաբանական երանգ։ Ինչպես՝ բնութագրել ա-ն։ Այն անկասկած բարբառ չէ, որովհետև ա են գործածում այնպիսի մարդիկ, որոնք որևէ բարբառի ներկայացուցիչ չեն, իրենց ծնողները նույնպես բարբառախոս չեն և ոչ էլ բարբառախոսների շրջապատում են ապրում։ Ա են գործածում մայրաքաղաքում ծնված և մեծացած դպրոցականները, ուսանողները (որոնց ծնողները բարբառախոս չեն), բանվորությունը, արհեստավորները, ինչպես և բարձրագույն կրթությամբ ստացած մասնագետների գերակշռող մասը անկաշկանդ, մտերմական զրույցի ժամանակ, ընտանիքում։ Ա-ն անմիջապես փոխարինվում է է-ով, երբ աշակերտը դիմում է ուսուցչին, ուսանողը՝ դասախոսին, կամ աշակերտը գաս է պատմում, ուսանողը հարց է տալիս և այլն։ Մրտերմական, անկաշկանդ խոսքում, մանավանդ երիտասարդների շրջանում, կարելի է համոզված ասել, չնչին բացառություներով և է գործածվում։ Իհարկե, կան նաև այնպիսիները, որոնք գիտակցաբար և սկզբունքորեն, հոգ տանելով իրենց լեզվի նկատմամբ, է-ով են խոսում նաև մտերմական զրույցի ժամանակ, ընտանիքում, իրենց ծնողների, երեխայի կամ ընտանիքի այլ անդամների հետ¹⁷։ Բայց դրանց թիվը փոքր է, շատ ավելի փոքր, քան ա գործածողներինը։ Իսկ շատ դեպքերում էլ ոմանք խոսելիս խառը կերպով գործածում են մերթ է, մերթ՝ ա։

Միաժամանակ ակնհայտ է և այն փաստը, որ ա-ի գործածու-

¹⁷ Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ է օժանդակ բայը փոփոխության չի ենթարկվում մի շարք բարբառներում։

թյունը ներկայումս գրական լեզվի ազդեցությամբ զգալիորեն նվազել է: Օրինակ՝ աշխատավայրում, տրանսպորտում, խանութում, փոստում, պաշտոնական այլ վայրերում և առհասարակ անձանթաների միջավայրում հաճախ գործածվում է է: Դա պայմանավորված է մարդկանց կրթական ընդհանուր մակարդակի և խոսքի կուլտուրայի բարձրացումով: Սպասելի է, որ ա օժանդակ բայր խոսակցականում հիմնականում դուրս մղվի է-ի կողմից:

Դ. Շարահյուսական առանձնահատկություններ

Մի շարք շատ ցայտուն առանձնահատկություններով է բնութագրվում նաև խոսակցական լեզվի շարահյուսությունը: Խոսակցականին բնորոշ են մտքի արտահայտման հնարավորին չափ հակիրճ ձևեր, առանձնահատուկ կառուցվածքի նախադասություներ՝ ազատ շարադասությամբ, մեծ մասամբ թերի, նախադասությամբ ղեղչված որևէ անդամով, անշաղկապ և այլն¹⁸:

Խոսակցական լեզուն, բնականաբար, գերազանցապես դրսևորվում է երկփոխադրյալ (դիալոգ) ժամանակ, իսկ այս իրադրության մեջ կենդանի, երես առ երես հաղորդակցման պայմանը որոշակի փոփոխություններ է մտցնում մտքի արտահայտման ձևերի և կառուցվածքների մեջ: Այստեղ մեծ դեր է կատարում նաև խոսքի ելևէջավորումը, ձևաբերի, գլխի, աչքերի շարժումը և այլն¹⁹:

Գրական գրավոր լեզվի և խոսակցական լեզվի ամենից ավելի ակնառու տարբերությունները բացի շարահյուսությունից դրսևորվում են և բառապաշարում, ինչպես նաև հնչերանգում:

Ե. Բառապաշարային առանձնահատկություններ

Գրական լեզվի սահմաններում որոշակի կերպով առանձնանում են բառային երեք ոճեր՝ գրային, շեգոֆ և խոսակցական: Հայերենի բառապաշարում գրքային ոճին պատկանող բառերը բավականաչափ շատ են, ինչպես՝ խոկալ, մաֆառել, դժնի, հաղիտ, սառաբել, վեհերոտ, հիրավի, սույն, հաճանչափայլ, որոտընդոտ, կեցուքյուն, վարկած, ըմպել, վերստին, վարգել, աննողդողդ, մանիկ, մանիկ և այլն, մինչդեռ այնպիսի բառեր, ինչպես՝ իրիկուն, էգուց,

¹⁸ Հմմտ. Ն. Պառնասյան, Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:

¹⁹ Կատարվել է ռուսերեն խոսակցական լեզվի շարահյուսության հանգամանալից ուսումնասիրությունը (տե՛ս Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960):

հերիք, պաշել, ծկել, պուճուր, սիրուն, չէ, տկուր, ճաքել, բլրլացնել, դմբո, արանք, հա, հիմի, թափ տալ, հուպ տալ և այլն պատկանում են խոսակցական ոճին: Խոսակցական ոճն են բնորոշում նաև բազմաթիվ դարձվածքներ՝ աշխերին թոզ փշել, մատների արանքով ճայել, զլուխ պահել, ծալիք պակաս, գլխի գցել, խելի տոպրակ և այլն: Եվ փերջասրես այս երկու ոճերի կողքին կարելի է առանձնացնել լեզոք ոճի բառերը, բառեր, որոնք խոսքին որևէ երանգավորում չեն հաղորդում, ինչպես՝ ջուր, քար, հող, ծառ, մարդ, ուսանող, ուտել, գնալ, խոսել, կարմիր, սև, ես, նա, մեծ, փոքր և այլն: Այս կարգի բառերը, որոնք բառապաշարի մեծ մասն են կազմում, կարող են հանդիպել և՛ բարձր ոճում, պաշտոնական խոսքում, հրապարակային ելույթներում, և՛ խոսակցականում: Առօրյա լեզվում լեզոք բառապաշարի հետ միասին գործածվում են հատկապես խոսակցական ոճը բնութագրող բառեր: Գրքային բառերը հատուկ են գրավոր գրական լեզվին և այդ լեզվի բանավոր դրսևորմանը (պաշտոնական, հրապարակային խոսք):

Խոսակցական լեզվում (դա առանձնապես բնորոշ է հայերենին) զգալի տեղ են գրավում հասարակաբանութունները, գոհակաբանութունները և ժարգոնային բառերն ու արտահայտութիւնները:

Որպես հասարակաբանութիւններ խոսակցականում հանգես են գալիս բարբառային կամ բարբառային հիմքի վրա առաջացած զանազան բառեր, ինչպես՝ կայնել, տեճալ, էթալ, եսիմ, խի, րա, յա, ճլա և այլն:

Պետք է ասել, որ խոսակցականը լեզվի ամենազգայուն ոլորտն է, որտեղ անմիջապես, երբեմն շատ դիպուկ կերպով լեզվական արտահայտութիւն են ստանում հասարակական կյանքում երևան եկած զանազան երևույթներ: Բերենք վերջին շրջանում առաջացած այդ կարգի մի քանի օրինակներ: Տակից առնել նշանակում է հավելյալ դրամ վճարելով գնել վաճառասեղանի տակ թաքցրած որևէ ապրանք, տեսնել՝ կաշառք տալ (համտ. Ես նրան լավ տեսա), դասավորել՝ զարտուղի ճանապարհներով գործը իր օգտին դարձնել, ունենալ՝ ունենալ անօրինական մշտական եկամուտ (համտ. Նա օրը այսքան ունի) և այլն:

Խոսակցական լեզվում տեղ են գտնում նաև զանազան տիպի գոհակաբանութիւններ, ինչպես՝ ոռդ էլի, զանլա մի տար, գլուխս մի ցավացնի, պաշու (սա մի ժամանակ շատ տարածված էր հատկապես երիտասարդների շրջանում), ռեխդ ճավաքի և այլն:

Խոսակցական լեզվում ուրույն տեղ ունեն ժարգոնային բառերն ու արտահայտութիւնները: Ժարգոնի նկատմամբ առանձնապես

հակում ունի երիտասարդությունը, ժարգոնային բառերը կամ արտահայտությունները, որոնք առաջանում են այս կամ այն միջավայրում, երբեմն տարածում են գտնում նաև հասարակության մյուս շրջաններում։ Բայց պետք է ասել, որ ժարգոնային երևույթները մեծ աստատմք կրում են ժամանակավոր ֆնոլոգի։ Այսպես, օրինակ, 40-ական թվականներին դպրոցականների և երիտասարդության մեջ տարածված էին այսպիսի արտահայտություններ՝ ժեշա գցել, ժեշտ ընկնել՝ տհաճ անակնկալի առաջ կանգնեցնել մեկին, կամ տհաճ անակնկալի առաջ կանգնել, ջիջիլ գցել, ջիջիլ ընկնել՝ մի բանով գայթակղել կամ մեկի նախանձը շարժել, մի բանով գայթակղվել կամ նախանձ զգալ, զբֆա աճել, զբֆա լինել՝ մեկին մի տեղից հեռացնել հակառակ կամքի, հակառակ կամքի մի տեղից հեռանալ (զբֆա-ը օգտագործվում էր նաև որպես նախագորշական բացականչություն. հմմտ. Զեքս, ընկեր Գասպարյանը եկավ), շովսուռ գցել, շովսուռ ընկնել (երբեմն գործածվում է նաև այժմ)՝ իրարանցում բարձրացնել, իրարանցում գցել, իրարանցում ընկնել, գյոգ մտնել՝ աննկատելի մեկին հետևել, հիճգո՝ յար, սիրած և այլն։ Սերանք ասպարեզից վերացան, և երևան եկան նորերը։

Ներկայումս, ուսանողության և դպրոցականների շրջանում տարածված են ժարգոնային այլ բառեր և արտահայտություններ։ Բերենք մի քանի օրինակ. աթանդա, որ գործածվում է ուշադրություն հրավիրելու նպատակով կամ որպես նախազգուշական բացականչություն, ֆոռալ՝ անգործ թափառել, ուղել՝ ախորժակով ազահորեն ուտել, հաբյուրից հաբյուր՝ անպայման, առանց կապածի, հաբյուր մեկ տարի ինձ պետք ա՞ ինձ ամենևին պետք չէ, ինձ չի հետաքրքրում, կյանքում չես տեսնի՝ երբեք չես տեսնի, ըիբի լինել՝ գլխի ընկնել, կայֆ աճել՝ ուրախ ժամանակ անցկացնել, ժածֆ՝ քեֆ, խնջույք, հավաքույթ և այլն։ Տարածվել է արտահայտության նաև այսպիսի մի ձև, որ օգտագործվում է բաղիմաստին սաստկություն հաղորդելու նպատակով, ինչպես՝ խոմ (կամ հո) չխփե՛ց, այսինքն՝ շատ ուժեղ խփեց և այլն։ Վերջին ժամանակներս բավականաչափ տարածում է գտել ժարգոնային հաջող բառը, որպես հրաժեշտի բարեմաղթանք։

Երիտասարդության մեջ (և ոչ միայն երիտասարդության) հատկապես փոխաբերական խմատ են տեսնում մի շարք բառեր, ինչպես՝ հղել՝ փախչել, ցանել (մեկին)՝ ազատվել մեկից, հասցնել, շրխկացնել, թխկացնել՝ խփել, ապտակել, ծախել (մեկին)՝ մատնել, դավաճանել և այլն։

Դարձյալ մի դիտողություն մեր երիտասարդության (նաև՝ դպրոցականների) լեզվում դրսևորվող ականառու մի երևույթի մասին:

Մեր կարծիքով, երիտասարդները, ընդհանուր առմամբ, հակում են ցուցաբերում հնարավորին չափ սղումներով արտասանելու բառը և մեծ պատրաստակամությամբ կարծես «որսում» են համաժողովրդական լեզվում եղած այդ կարգի ձևերը ու դարձնում իրենց սեփականությունը, ինչպես, օրինակ՝ երսուն, քառսուն, հավքել, վազ[ը]ցնել, շշմ[ը]ցնել, խմց[ը]նել, խոսց[ը]նել (նաև՝ խոս[ը]ցնել), զզվ[ը]ցնել, հաջողց[ը]նել, ուռց[ը]նել (նաև՝ ուռ[ը]ցնել), լսիմ (լսեցի), լսի՞ր (լսեցի՞ր), գրի՞ր (գրեցի՞ր), խոսի՞ր (խոսեցի՞ր), ըտենց, ըսքան, ըտքան, ըտից, ըտից, ընդից, որդից, լավ ըսիր (ասացիր) և այլն: Իհարկե, սա չի վերաբերում բոլորին, բայց քիչ չեն այնպիսի երիտասարդները և դպրոցականները, որոնք թեև ընտանիքում այդպիսի լեզու չեն լսում, իրար հետ խոսելիս հաճախ օգտագործում են այդ կարգի ձևեր:

Դպրոցականների լեզվում ժարգոնային են բառահատումները, որոնք վերաբերում են առարկաների անվանումներին, ինչպես՝ թվար (թվաբանություն), աշխարհ (աշխարհագրություն), պատմ (պատմություն) և այլն: Դպրոցականների մեջ տարածված է նաև թխել (արտագրել ուրիշի աշխատանքից) բառը (հմմտ. Թվաբը թխեցի Սուրիկից):

Որպես ժարգոնային բառեր երիտասարդների լեզվում հաճախ հանդես են գալիս նաև օտարաբանությունները:

Խոսակցական լեզվից մի շարք հասարակաբանական կամ ժարգոնային արտահայտություններ թափանցում են գեղարվեստական դրականության մեջ՝ հատկապես երկխոսությունների ժամանակ խոսքին համապատասխան երանգավորում տալու նպատակով²⁰:

Գեղարվեստական ստեղծագործություններում ոճը երանգավորելու նպատակով երբեմն օգտագործվում են նաև խոսակցական

20 Այս տեսակետից շատ ընդող են Հ. Մաթևոսյանի ստեղծագործությունները, որոնց լեզուն հնչում է այժմեական և կենդանի, նրա ստեղծագործություններում որոշ դեպքերում տեղ են գտնում ներկայիս խոսակցական լեզվին ընդող մի շարք արտասանություններ: Օրինակ՝ Դե ցտեսություն, մեկ-մեկ անցիր. Կանչեցին կենտրոն հույ տալու. Թեքի մեջ լավ էսխիլ եմ. Ժողովում զգել եմ. Իսկ իմ աշխատավաճի վրա ազդում է՝. Մենք էլ չենք անցել. ես՝ ներողություն և այլն:

2. Մաթևոսյանի դործերում տեղ գտած այս կարգի արտահայտությունները, որոնք վերցված են կենդանի խոսակցական լեզվից, մեր կարծիքով, ամենին չեն գոհակացնում նրա ստեղծագործությունների լեզուն, այլ ընդհակառակը, դրան տալիս են մի որոշյն հոյայք ու կենդանություն:

լեզվում դրսևորվող շեղումները գրական նորմայից: Հիշենք Ն. Զարյանի «Աղբյուրի մոտ» կատակերգության հերոսներին մեկի՝ ծուլ և աղխատանքից փախչող կուտնտեսական Բալաբեկի լեզուն, որը շրջանի փոխարեն արտասանում էր [ս]րջան, Սերոժի փոխարեն՝ [Շ]երոժ և այլն:

Եթե գրավոր լեզուն հիմնվում է լեզվական ավանդության վրա և իր բնույթով, որպես գրի առնված լեզու, ավելի ստանդարտացված է, ապա խոսակցականը ավելի շարժուն է, և լեզվում առաջացած փոփոխությունները ախտաբանից է, որ թափանցում են գրավոր լեզվի մեջ:

Առհասարակ խոսակցական լեզվում օգտագործվող բառերը իրենց բնույթով շատ բազմազան են: Այստեղ բացի հասարակարանություններից և ժարգոնային բառերից, հաճախակի հանդիպում են նաև քաղաքառային և օտար բառեր: Բաղադրանքությունները ավելի շատ հատուկ են մեծահասակներին, օտարաբանությունները՝ երիտասարդությանը: Այսպես, օրինակ, անկաշկանդ մտերմական զրույցի ժամանակ հաճախակի, մանավանդ երիտասարդներից, կարելի է լսել այս կարգի բառեր՝ վափշե (вообще), վոփշեմ (вообщем), սերյոզնի՞ (серьезно), լյուբոյ (любо), ուզլ (угол), պերերիվ (перерыв), օգտագործվում է նաև ընգմիջման ժամանակ արվող նախաճաշի իմաստով. Գնանք պերիիվ անենք, պերիիվի փող և այլն), վսյո (все), ստոպ (стоп), հիուժե՞լի (неужели), զաաո (зато) (բաղարկության օգտագործվում է նաև զաթի-ի փոխարեն), մերսի, դաժե (даже), ինչպես և այսպիսի արտահայտություններ՝ մաշինա զանիտ անել, զաստավիտ անել, յազվիտ (կամ յազվություն) անել և այլն: Ոչ հազվադեպ խոսակցական լեզվում հանդիպում են նաև քաղաքային օտարաբանություններ, ինչպես՝ մանեթ, հայաթ, քազար, դասար, ֆալամ, խիյար և այլն:

Խոսակցական լեզվում հանդես եկող մի շարք երևույթներ գրական լեզվի խոսակցական ձևին բնորոշ զուգաձևություններ են և չպետք է համարվեն շեղում գրական նորմայից, ալ՝ գրական նորմայի սահմաններում հանդես եկող խոսակցականին հատուկ՝ թույլատրելի տարբերակներ: Եթե մեկը մի՛ խոսեցնիր, մի՛ բարկացնիր ձևերի փոխարեն գործածում է դրանց մի՛ խոսեցու, մի՛ բարկացու տարբերակը, ապա դրանով նա չի խախտում գրական լեզվի նորման, ալ՝ գործածում է գրական լեզվի խոսակցականին հատուկ ձևեր: Խոսակցական լեզվում հանդես եկող շատ իրողու-

թյուններ, անշուշտ, պետք է դիտել շեղում դրական նորմայից՝ հասարակաբանություն, օտարաբանություն, բարքառաբանություն, ժարգոն և այլն: Բայց խոսակցականին հատուկ մի շարք երևույթներ բնութագրում են հենց ա՛յդ գոյաձևը: Այս երևույթները քարացած, ավելի շուտ մեկուսացած չեն, նրանք անընդհատ գտնվում են փոխներդրոթության պրոցեսում: Որոշ բարքառաբանությունները հզանրանալով վերածվում են հասարակաբանության, հասարակաբանությունը խոսակցական-մտերմական ոճի միջոցով թափանցում է խոսակցական-դրական ոճի մեջ: Եթե տեղից էլ գրականություն:

Դիտվում է երկկողմանի պրոցես. մի կողմից խոսակցական լեզվի կենդանի ոճերը և լեզվական առանձին իրակույթյուններն են լիարժեքում գրավոր լեզվի մեջ, մյուս կողմից խոսակցականը, գտնվելով գրական լեզվի անմիջական ազդեցության տակ, գրավոր լեզվի հետևողությամբ՝ ձգտում է ազատագրվել բարքառային, գրեհ հարանական և օտարաբան զանազան երևույթներից ու արտահայտություններից:

Ակնհայտ է այն փաստը, որ հայոց լեզվի զարգացման ներկա փուլում սահմանները բարբառի և առօրյա խոսակցական լեզվի միջև գնալով ավելի ու ավելի անորոշ են դառնում, քսնի որ բարբառները աստիճանաբար լուծվում են խոսակցական լեզվի մեջ: Միայն անգրագիտ գյուղական մեծահասակ բնակչության մեջ կարելի է գտնել «մարդու» բարբառախոսների, որոնց թիվը բնականաբար գնալով նվազում է:

Խոսակցական լեզվում անմիջապես սահմանազատվում են զուտ բարբառային երևույթները, ինչպես, օրինակ՝ ասիլ չես, գրիլ չես, գրիլ մի, գալում եմ, տալում եմ, կյամ ա, կյամ չի, ծաղգած արդե՛ր, մուրաբա տես ուտի՛լ, կամ՝ ուզըմ եմ մի վառզ էքամ էրեխուս տենամ և այլն:

Պետք է նշել նաև, որ մեր գրական լեզվի խոսակցական ձևը աստիճանաբար կազմավորվելով, դեռևս չի կայունացել, դեռևս որոշակիորեն չի պարզել իր սահմանները և առանձնահատուկ գծերը: Խոսակցական լեզվի համար բնորոշ է այն, որ նա չի պարունակում այնպիսի գծեր, որոնք առանձնահատուկ են գրքային լեզվին, և մյուս կողմից, չի հանդուրժում զուտ բարբառային երևույթներ:

Դրական լեզվի գրավոր և խոսակցական գոյաձևերը, ինչպես ցույց է տալիս լեզունների պատմությունը, չեն կարող լիովին նման լինել: Տարբեր լեզուներում այդ տարբերության աստիճանը տար-

թել է: Օրինակ, ռուսերենում գրական գրավոր և խոսակցական ձևերի միջև շատ մեծ տարբերություններ չկան, մինչդեռ հայերենում դա զգալի է, և այդ հանգամանքը մեծ չափով ազդում է մեր բանավոր խոսքի կուլտուրայի վրա: Դա է պատճառը, որ շատ դժպքերում գրական լեզվին լիովին տիրապետող անձինք նույնիսկ դժվարանում են հանապաօրապես հրապարակորեն ասել մի քանի խոսք²¹:

Իրողություն է, որ մեր գրավոր լեզվի և խոսակցականի միջև զգալի անջրպեստ կա: Միաժամանակ իրողություն է, որ այդ տարբերությունները զնալով նվազում են: Սակայն էականը, այնուամենայնիվ, այն է, որ մեր լեզուն ներկայումս գտնվում է գրավոր (գրքային) լեզվի և առօրյա խոսակցական լեզվի հակասությունների բարդ պրոցեսում:

Բացի լեզվում դիտվող նշված տարբերակումներից, անխուսափելի են նաև լեզվական տեղադրյալ, տարօրոշյալ և մասնագիտական տարբերակումները, որոնք խաչավորվում են լեզվի գործառական տարբերակումների հետ²²: Բայց այդ հարցերի մասին խոսելը դուրս է մեր նպատակից, թեև երկատասարդների և դպրոցականների լեզվական որոշ հակումներին մենք թեթևաթի անդրադարձանք:

Խոսակցականից գեղարվեստական գրականության մեջ են թափանցում մի շարք ձևեր, որոնց գրական լեզվին պատկանելը հաճախ վեճերի առարկա է դառնում: Համեմատիր, օրինակ՝ Մնա ասպիրանտուրա. Տուն սարքենք, ապրենք Կիրովական. Արմենն այդ ամառ արձակուրդի չեկավ. Այդ տարի ինձանից մի ակնարկ տպագրվեց թերթում. էքսկուրսիային թեթև ժպիտով պարեց քրդական քոչարի և այլն (օրինակները գեղարվեստական գրականությունից են): Դժբախտաբար, ժամանակակից գեղարվեստական գրականություն լեզվի և ոճի հարցերը մեր լեզվաբանների կողմից քիչ ուշադրության են արժանանում: Օրինակ, մեր որոշ լեզվաբանների համոզմամբ մի՛ հարցում, մի՛ բարձրացի, գրե՛՛ք, նստե՛՛ք և այս կարգի այլ ձևեր գրական մակարդակում չեն գտնվում: Մենք կարծում ենք,

21 Տրոլեյբուսում մենք գրի առանք հետևյալը: Մի 12 տարեկան դպրոցական իր ընկերոջ հետ խոսելիս ասաց. «Հա, մամաս ի՞նձ համար ասմա առել ա», իսկ երբ տոմսավաճառը նրան դիմեց տոմս վերցնելու՝ նա պատասխանեց. «Այո, մայրիկս ի՞նձ համար ասմա վերցրել է»: Ինչպես տեսնում ենք, նույն արտահայտության մեջ դպրոցականը շուրջ բառ փոխեց:

22 Որոշ լեզուների համար նշում են նաև այնպիսի տարբերություններ, որոնք հանդես են գալիս տղամարդկանց և կանանց խոսքում: Այդպիսի որոշ տարբերություններ թերևս կարելի կլինի ցույց տալ նաև հայերենում:

որ այս կարգի ձևերը դրական լեզվի նորմայից դուրս չեն, այն տարբերությամբ, որ դրանք որպես համառոտիչներ թնուփագրում են գրական լեզվի խոսակցական ձևը, իսկ խոսակցականը, հասկանալի է, գրավոր գրական լեզվի համեմատությամբ ավելի ցածր աստիճանի վրա է գտնվում: Այդ կարգի ձևերը ընտիր չեն, բայց կիրառելի են խոսակցական լեզվում: Բնական է, որ խոսակցական լեզուն կարող է արտացոլվել միմիայն գեղարվեստական գրականության մեջ, Դիտական, հրապարակախոսական, դրասենյակային-պաշտոնական և գրական լեզվի այլ ոճերում խոսակցական լեզվի տարրերի օգտագործումը անթույլատրելի է:

Որպեսզի բացահայտվեն և ցույց տրվեն նորմայից կատարվող շեղումները, դրա համար նախ և առաջ պետք է նորմավորված լինի լեզուն:

Որքան լեզուն հարուստ է, այնքան դժվարանում է նրա նորմավորումը: Բոլոր զարգացած լեզուներն էլ աչքի են ընկնում բառապաշարի և լեզվական միջոցների հարստությամբ, բայց այդ հարստությունը չի խանգարում (թեև դժվարացնում է), որպեսզի լեզուն նորմավորվի: Իսկ լեզվի նորմավորման ժամանակ առաջ են զալիս լեզվի տարբերակվածության բարդ հարցերը:

Ինչպես հայերենում, այնպես էլ այլ լեզուներում դոյություն ունեցող այն տարբերակումները, որոնք արդյունք են լեզվի զարգացման պատմական ուղու, հնարավոր չէ վերացնել կամ համահարթել, լեզուն դարձնելով միատարր կամ նույնական բոլոր ոճերի և բոլոր ոլորտների համար: Սակայն լեզվում տեղի ունեցող պրոցեսների հանդամանալից ուսումնասիրության և զարգացման օրինաչափությունների բացահայտման ու գնահատության ճանապարհով կարող են ստեղծվել հնարավորություններ և միջոցներ՝ նվազեցնելու լեզվի տարբերակվածության չափերը և մոտեցնելու սահմանները լեզվի գրավոր և խոսակցական ձևերի միջև:

Նշենք նաև, որ խոսակցական լեզվում դրսևորվող լեզվական իյոդությունների ճիշտ դնահատումը և արժեքավորումը մեծ կարևորություն է ստանում լեզվական բաղաբականության ու ոճաբանության, ինչպես և առհասարակ խոսքի կոլտուրայի տեսակետից:

Ժամանակակից հայոց լեզվի տարատեսակների հանգամանալից, խորր ուսումնասիրությունը և դրանց ճիշտ դնահատումը հայ լեզվաբանության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը պետք է համարել:

Ա. Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՋՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Սույն հոգևածի նպատակը արևելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուների փոխհարաբերության և նրանց զուգադրական բնույթյան ընթացքում կիրառելիք սկզբունքների սրբազանքաձևումն է:

Արդի հայերենը հայտնի է երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ ճյուղավորումներով, որոնցից արևելահայերենը հեղափոխությունից հետո բարձրացել է պետական լեզվի աստիճանի, իսկ արևմտահայերենը Արևմտահայաստանի բնակչության բնաշնչումից հետո մնացել է որպես սփյուռքահայության լեզվահաղորդակցման միջոց:

Հայագիտության համար կարևոր է պարզել, թե ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում ժամանակակից հայոց լեզվի այդ երկու ճյուղավորումները և ինչպես պետք է որակել դրանց տարբերությունները:

Ամենից առաջ պետք է տարգերել երկու կարգի չափանիշներ՝ արտալեզվական և բուն լեզվական: Կարո՞ղ են, արդյոք, որոշիչ լինել արտալեզվական ախպիրի գործոններ, ինչպես տվյալ ժողովրդի՝ տարբեր պետությունների կազմի մեջ մտնելը, դրա հետևանքով առաջացած քաղաքական, տնտեսական, մշակութային տարբեր պայմաններում գտնվելը, աշխարհագրական անջատվածությունը: Մի շարք լեզուների ընձեռած փաստերը վկայում են, որ նշված հանգամանքների բավական երկար ժամանակ գոյատևումը իրոք վճարահան գեր է ստանում ինչպես միևնույն ժագոմանաբանական հիմքից առաջացած լեզուների միջև առկա ընդհանրությունների աստիճանական նվազման և բացարձակ ինքնուրույնության ձգտման, այնպես էլ՝ նույն լեզվի հատկանիշների տարանջատ գոյության հետևանքով զարգացման միևնույն ուղղվածության խաթարման գործում:

Դնդսմին միանգամայն հնարավոր է, որ մեկ լեզվի երկու տարբերակների միջև բավական երկար ժամանակահատվածում բավարարկապի, շփման բացակայության հետևանքով առաջանան երկու ինքնուրույն լեզուներ։ Մինչդեռ ժամանակակից հայոց լեզվի արևելահայ և արևմտահայ գրական տարբերակների թուուցիկ զուգադրությունն անդամ ակնբախ է դարձնում նրանց միջև եղած շփման կետերի ոչ թե նվազեցումը, այլ ընդհակառակն՝ աճը¹։ Անուրանալի է արևելահայ գրական տարբերակի ազդեցությունը արևմտահայերենի վրա։ Եվ դա ընական է։ Կոտական լեզվի առտիճանի բարձրացած արևելահայերենը որոշակի նորմավորման է ենթարկվել և լեզվակառուցվածքի զարգացման ընդհանուր միտումներով ազդում է նաև արևմտահայ գրական լեզվի վրա։ Վերջինս իր հերթին նույնպես որոշակի ազդեցություն ունի գրական արևելահայերենի վրա։

Լեզվաբանության համար էական համարելով ոչ թե արտաբերվական գործոնները, այլ լեզվական գործոնը, պետք է նշել, որ արդի հայերենի աչգ երկու վիճակների հնչյունաբանության, քերականական կառուցվածքի և բառապաշարի ոլորտներում եղած տարբերությունները արևելահայերենը բնավ անհասկանալի չեն։ Դարձնում արևմտահայերի համար և ընդհակառակն։ Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառաքերականական կառուցվածքների միջև առկա տարբերությունները հաճախ արդյունք են հայերենին ընդհանրապես հատուկ համանիշային շարքերի մրցակցության մեջ տարբեր ընարոգությունների, ընդհանրապես հայերենին հատուկ արտահայտության հնարավոր մի շարք ձևերից դերազանցապես այս կամ այն ձևին առաջնություն տալուն (հմտ. սպիտակ-նւմակ-ի կիրառությունը երկու տարբերակներում)։

Չի կարելի առկա լեզվական տարբերությունների վրա հիմնարկելով իսկույն ևեթ եզրակացնել, որ գործ ունենք տարբեր ազգային լեզուների հետ, որովհետև լեզվաբանությանը շատ դեպքեր են հայտնի, երբ մեկ լեզվի երկու տարբերակների միջև եղած անհամապատասխանությունները (տարբերությունները) ստացվել են ավելի մեծ, քան երկու տարբեր, բայց ցեղակից լեզուների միջև (օրինակ՝

¹ Մեր երկու գրական տարբերակների փոխադարձ ազդեցությունների ուժեղացման պատճառներից մեկը թերևս կարելի է փնտրել սփյուռքահայերի մասսայական ներգաղթի (հայրենադարձության) մեջ։ Մագոմով արևմտահայի արևելահայերենը բավական հետաքրքիր փաստեր կարող է տալ մեր երկու գրական տարբերակների լեզվական իրավությունների կենդանի սերտաճման։ Այդ առումով փայլուն օրինակ կարող է հանդիսանալ նշանավոր դերասան Վահրամ Փափազյանի լեզուն։

ռետոռոմաներենի էնգագին և սելվի տարբերակների միջև անհամապատասխանությունները ավելի մեծ թիվ են կազմում, քան իսպաներենի և պորտուգալերենի միջև առկա անհամապատասխանությունները)²։ Հետև չգնալով՝ օրինակներ կարելի է բերել նաև հայերենից։ Հիմնվելով առկա տարբերությունների վրա, նույն մոտեցմամբ, հայոց լեզվի բարբառների մեծ մասը մեկ լեզվի մեջ մտցրնելը կլիներ իսկապես անհնար, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հայոց լեզվի մեկ բարբառի ներկայացուցիչը կարող է այլ բարբառով խոսողին բնավ չհասկանալ։

Անժառանգի է, որ թե՛ արևելահայերը, թե՛ արևմտահայերը երբեք էլ չեն ըմբռնում երկու տարբեր ազգային լեզուների գոյությունը փաստը։ Հայոց ազգը ունի մեկ ազգային լեզու՝ ժամանակակից հայոց լեզուն իր երկու գրական դրսևորումներով։ Այդ է ընդունում, որ նախանորար, նաև հայ լեզվաբանների մեծ մասը։ Նշելով, որ հայոց լեզուն ներկա համաժամանակյա կտրվածքով մեզ տրված է երկու վիճակով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն, սխալ կլիներ նրանցից մեկն ու մեկին առավելություն տալով մյուսը իսպառ անտեսելը։

Ժամանակակից հայոց լեզվի քննությունը նորագույն (վառուցվածքային, փորձառական և այլ) լեզվաբանական մեթոդներով կատարվել է բացառապես հիմնվելով գրական արևելահայերենի նյութի վրա, մի բան, որը խանգարում է հայոց լեզվի կառուցվածքի ամբողջական մատուցման (նկարագրման) գործին։ Նախքան այլ լեզուների հետ համեմատության մեջ դնելը հայ լեզվաբանության համար թիրեա-կարևորագույն հարցերից մեկը այն է, թե ինչ է ընդհանրապես ճանաչված և ինչ է բացառվում մեր երկու լեզվանյութում ընդհանուր առմամբ։ Այդ հիմնական նպատակին էլ ծառայում է ներկա զուգադրական քննությունը։

Հայագիտության մեջ մինչև վերջին ժամանակներս թավարար չափով չի ուսումնասիրվել այն հարցը, թե ինչ աստիճանի (կոնկրետ տվյալներով) ընդհանրություններ և տարբերություններ կան երկու գրական լեզուների միջև³։ Ավելին, դեռևս չի պարզված, թե

² М. А. Бородина, К вопросу о различии между близкородственными языками и вариантами одного языка («Генетическое родство и структурные различия между языковыми системами», тезисы докладов, М., 1969, стр. 10).

³ Պրոֆ. Գ. Զահուկյանը «Հայ բարբառագիտության ներածություն» գրքում (Երևան, 1972) հայ բարբառների իր կողմից առաջ քաշված բազմահատկանիշ գա-

առկա տարբերությունները ինչպիսի բաշխվածություն ունեն ըստ լեզվագործածության ոլորտների՝ անհատական լեզվագործածության (կիրարկության), կանոնական (նորմայի) և կառուցվածքային: Այդ հարցի լուծումը մեծապես կարող է նպաստել մեր գրական լեզուների ոչ թե մեխանիկական մերձեցմանը, այլ վերջիններիս համար զարգացման ընդհանուր ուղիներ փնտրելու գործին:

Դրա համար անհրաժեշտ է արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների համաժամանակյա նախադասական-զուգահեռական քննություն կատարել: Այդ աշխատանքը, բնականաբար, կլինի բնութագրական (խարակատրոլոգիական), ընդ որում, ժամանակակից հայոց լեզուն կբնութագրվի ինքն իր մեջ:

Յուրաքանչյուր զուգահեռության ժամանակ պահանջվում է ամենից առաջ պարզել, թե ինչը պետք է դրվի զուգահեռության հիմքում, զուգահեռվող լեզվավիճակներից որն է համարվում համեմատելի եզր: Բնականաբար, այստեղ առաջանում է էտալոն կամ միջակա լեզվի խնդիրը: Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգահեռական քննության ժամանակ միջակա (էտալոն) լեզու ըստեղծելու անհրաժեշտությունը, ըստ էության, չի առաջանում: Ընդամենն տեսականորեն կարելի է թե որպես հիմք և թե որպես զուգահեռվող եզր վերցնել ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ գրական լեզուն: Ներկա զուգահեռության հիմքում դրվում է արևելահայ գրական լեզուն և հետևողականորեն զուգահեռվում է վերջինիս հետ արևմտահայ գրականը, Այսպիսով, փաստորեն, ժամանակակից հայոց գրական լեզուն տիպաբանական բնութագրման է ենթարկվում ինքն իր մեջ, առանց այլ լեզուների հետ համեմատվելու⁴:

«ակարդման արդյունքների հիման վրա քննում է նաև արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների մերձավորության աստիճանը: Այդ մասին կխոսվի ստորև:

4 Թեև լեզվաբաններից ոմանք բուն տիպաբանական քննության սկիզբը համարում են սկսած այն պահից, և միայն այն պահից, երբ դուրս ենք գալիս ընդհանուր լեզուների զուգահեռության ոլորտից դեպի ոչ-ցեղակից լեզուների զուգահեռության ոլորտը (հմտ. Յ. Макаев, Отбор констант для построения типологической грамматики германских языков, сб. «Структурно-типологическое описание современных германских языков», М., 1966), սակայն, ըստ էության, տիպաբանական և կամ ոչ-տիպաբանական բնութային որակումը ցեղակցությանը և ոչ ցեղակցությանը չի պայմանավորվում: Անշուշտ, ցեղակից լեզուների դեպքում ընդհանրությունները ինքնըստիշյան ենթադրելի, ակնկալելի են, Այնպես ինչպես Շեղելների խոսելի ըմբռնմամբ տիպաբանական մերձակցությունը բոլոր

Կարևոր է իմանալ, թե ինչ սկզբունքներով ու մեթոդներով պետք է կատարել լեզվակառուցվածքների զուգադրությունը, Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ արևելահայ և արևմտահայ գրական տարբերակների զուգադրությունը իրագործելի է նույն ըսկզբունքներով և մեթոդներով, ինչ ցեղակից լեզուներինը (ներկա դեպքում, բնականաբար, պետք է ենթադրել նշանակալից ընդհանրությունների առկայություն)։

Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրության ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ հիմնական սկզբունքները.

1) Քննության ընթացքում պետք է հենվել համալսարանի բրեուքների վրա։ Լեզվական որոշ իրողությունների պատահական համընկնումները կամ շեղումները չեն կարող ըստ էության բնութագրել զուգադրվող լեզվաձևակարգակները։ Նախքան զուգադրությունը պահանջվում է նախապես պարզել թե՛ արևելահայերենի և թե՛ արևմտահայերենի լեզվական անփոփոխականները, վերջիններիս և նրանց փոփոխականների միջև առկա հարաբերությունները։ Ընդամենն արևելահայերենի փոփոխականներից մեկը չի կարելի զուգադրել արևմտահայերենի համապատասխան բրեուքին արտահայտող ամփոփոխակի հետ և, ընդհակառակն, արևմտահայերենի փոփոխականներից մեկը դնել արևելահայերենի անփոփոխակի հետ միևնույն մակարդակի վրա։

2) Յուրաքանչյուր լեզվական ևրեուքի քննության ժամանակ միշտ պետք է նկատի ունենալ զուգադրվող միավորի (լեզվատարրի) տեղն ու նշանակությունը (արժեքը) լեզվի ընդհանուր համակարգում։ Ընդ որում, համակարգի բաղադրիչ տարրերը ամհրաժեշտ է զուգադրել ոչ թե կտրտված ձևով, այլ ըստ որոշակի համակարգային ուղրտների (ասենք, հնչույթային համակարգը ըստ ձայնավորական և բաղաձայնական ուղրտների և այլն), որպեսզի լեզվի կառուցվածքային աւրոդրամական արտակերը չխաթարվի։

3) Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քնն-

դեպքերում ծագումնաբանական ընդհանրություն էր մատնանշում և ճիշտ չէր, ալդպես էլ թերևս ներկա դեպքում միայն ոչ-ցեղակից լեզուների զուգադրությունը տիպաբանական համարել վիճելի է։ Ժիշտ կլիներ ցեղակից լեզուների զուգադրությունը համարել միկրաօբյեկտ, ոչ ցեղակից լեզուներինը՝ մակրաօբյեկտ, ինչպես և վարվում է Սկալիչկան (սե՛ս В. Скаличик. К вопросу о типологии, ВЯ, 1966, № 4)։

նության⁵ ամբողջության համար չպետք է բավարարվել լեզվական միայն մեկ մակարդակի քննությամբ (ասենք, միայն ձևաբանական կամ միայն շարահյուսական)։ Պետք է ուշադրության առնել բոլոր լեզվական մակարդակները հավասարապես։ Ընդ որում, կառուցվածքային ընդհանրությունների և առանձնահատկությունների բացահայտումը անհրաժեշտ է կատարել ըստ առանձին մակարդակների, որոշակի հաջորդականությամբ՝ հնչույթային, ձևաբանական, շարահյուսական։ Այդ ամեններն չի նշանակում, որ մեկ մակարդակից ստացած արժեքները չեն կարող օգտագործվել հաջորդ մակարդակին անցնելիս։ Մի մակարդակի քննությունից կարելի է, թեկուզ և ընդհանուր, պատկերացում կազմել հաջորդ մակարդակի այս կամ այն բնորոշ գծի մասին։ Այսպես, օրինակ, արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների հնչույթային մակարդակների զուգադրությունից հետևում է, որ արևելահայերենի եռաստիճան բաղաձայնական համակարգի (բ-ւլ-վ) դիմաց արևմտահայերենի երկաստիճան հակադրության զույգի (բ-վ) առկայությունը ինքնին արդեն ենթադրել է տալիս արևմտահայերենի բառաքերականական, ձևաբանական մակարդակում համախոնքների շարքերի համեմատական առատություն (հմմտ. արևել. գար-կար-ֆար կամ դեր-տեր-քեր և արևմտ. զար-ֆար-ֆար կամ վեր-քեր-քեր)։

4) Տիպաբանական հետազոտությունների ժամանակ լեզվաբանության մեջ հաճախ բավարարվում են լեզվակառուցվածքների այնպիսի զուգադրությամբ, որ հաշվի է առնում միայն տվյալ լեզվի որևէ գործառական (ֆունկցիոնալ) վիճակը (գերազանցապես՝ գրական լեզուն)։ Մինչդեռ լեզվի ընդհանուր տեսություն համար էական է նաև տվյալ լեզվի գործառական մյուս տարբերակների հաշվառումը։ Այդ առումով արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրությունը կարելի է կատարել երկու պլանով՝ լայն և նեղ։ Լայն առումով այն կարելի է իրագործել հիմնված ինչպես արևելահայ բարբառների, այնպես էլ արևմտահայ բարբառների լեզվական հարուստ նյութի հաշվառման վրա։ Այդպիսի քննութիւնը, սակայն, մեր լեզվի ուսումնասիրության արդի փուլում գրեթե իրադրոժելի չէ, և թե նկատի ունենանք մեր բարբառների ամբողջական գիտական և սպառիչ նկարագրության ներկա վիճակը։

5 Տիպաբանական քննության ժամանակ ընդհանրապես կիրառելիք սկզբունքների մասին մանրամասն տե՛ս հեղինակի «Դասական դրարարի տիպաբանական բնութագիրը» աշխատանքի ներածական մասը («Հայոց լեզվի կառուցվածքի հարցեր», Վոդովժնո, տպագրության մեջ է)։

Քննության նեղ առումը, որը նպատակահարմար է ընդունել աշխատանքի առաջին փուլում, իր մեջ է ներառում արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզվալիճակների զուգադրողությունը։ Այդ նշանակում է, որ պետք է հաշվի առնել միայն արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների նյութը։ Այդպիսով անհրաժեշտ է վերացարկվել անհատական լեզվագործածությունը, րարառային-խոսակցական վիճակներին միայն բնորոշ առանձնահատկությունները և ամենուրեք նկատի ունենալ միայն գրական նորման։ Ընդ որում, հարկավոր է հենվել գրական լեզվի ինչպես գրային վիճակի (գրավոր տեքստերի), այնպես էլ հատկապես բանավոր (անմիջական) լեզվահաղորդակցման ընձեռած տվյալների վրա։ Որոշ դեպքերում (նկատի ունենք, օրինակ, գրական արևմտահայերենի հնչույթային մակարդակում ձայնեղի և շնչեղ խուլի դիրքային առանձնահատկությունները բացահայտելը) բանավոր հաղորդակցման միջոցը շատ ավելի օգտակար կարող է լինել, քան գրավոր տեքստերի ուսումնասիրությունը, որովհետև միևնույն գրային նշանների հնչումները (բնականաբար՝ հատկապես արևմտահայերենում) զանազանությամբ են տարվիս։ Այդ առումով առաջանում է հուսալի տեղեկատու անձի (ինֆորմանտի) հարցը։ Եթե գրական արևելահայերենի համար դա ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում, ապա գրական արևմտահայերենի համար պետք է նշել հետևյալը. այն արևմտահայը, որը տեական ժամանակ գտնվել է արևելահայերի լեզվահաղորդակցման ոլորտում, արդեն որոշ չափով զրկվել է վստահելի տեղեկատու անձ լինելուց, քանի որ նա այս կամ այն ձևով գտնվել է արևելահայ գրական արտասանության ազդեցության տակ, և դրա հետևանքով տվյալ արևմտահայի մոտ հնչույթային հատկանիշների որոշ շփոթություն կարող է առաջանալ։ Քննության ժամանակ որպես արևմտահայերենի տեղեկատուներ (ինֆորմանտ) ծառայել են Երևանի պետական համալսարանի արտասահմանյան ուսանողների համար կազմակերպված նախապատրաստական բաժին նոր միայն ընդունված արևմտահայ երիտասարդները։ Հատկապես նշում ենք երիասագրողները, որովհետև, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն ուսումնասիրությունները⁶, մեր (նկատի ունենք, արևելահայ) արտասանական նորմայի մեջ որոշակի փոփոխու-

6 Հմտ. էդ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, ինչպես նաև՝ Թ. Ղազարյան, Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Երևան, 1974։

թյուններ են տեղի ունեցել: Եվ ահա, որպեսզի զուգադրվեն արդի համաժամանակյա նորմաները, այդպիսի մոտեցում ենք ունեցել:

5) Հարց կարող է առաջանալ, թե զուգադրական քննությունը արտահայտության պլանի⁷ց պետք է տանել դեպի բովանդակություն պլանը, թե ընդհակառակն: Անշուշտ, կարելի էր շարադրանքը տանել ներքինից դեպի արտաքինը՝ ձևակալել, շարահյուսական կարգերի քննությունից անցնել ձևաբանական կարգերի և գործառնությունների արտահայտման արտաքին եղանակների, հաշվի առնելով, որ փերջիններս աչքի են ընկնում դրսևորման բազմազանությամբ: Թեև այդպիսով լեզվի անկրկնելի ձևը ավելի ցայտուն կդրսևորվեր, սակայն, ինչպես նկատել է Գ. Զահուկյանը, «Մենք դեռևս չունենք բովանդակության տարրերի բացահայտման այնպիսի մի ընդհանրական բառալի (իմաստաբանական համընդհանուր ուսմունք), որ հնարավորություն տար թափանցելու բոլոր լեզուներին բովանդակային կողմի մեջ»⁷: Այդ պատճառով զուգադրական քննությունը հարմար է սկսել արտահայտության պլանից՝ գնալով դեպի բովանդակության պլանը: Եթե նկատի ունենանք, որ սույն զուգադրական քննության ընթացքում նպատակ է հետապնդվում պարզել արդի հայերենի արևելահայ և արևմտահայ գրական տարբերակների ընդհանուր օրինաչափությունները, ասյա վերջիններիս մասին որոշակի պատկերացում կարող են տալ լեզվակառուցվածքային առանձնահատկությունները (անհամապատասխանությունները):

6) Ինչպես առհասարակ նորադույն լեզվաբանական ուսումնասիրություններում, արևելահայ և արևմտահայ գրական տարբերակների զուգադրության ժամանակ ևս պետք է պահպանել քննության միապլանայնությունը: Նկատի ունենալով այն, որ լեզվական միավորների միապլանային համադրության դեպքում են միայն ի հայտ բերվում լեզվական համասեռությունները, զուգադրության ժամանակ բովանդակության և արտահայտության պլանների երևույթները չպետք է շփոթել իրար հետ:

7) Պետք է նշել, որ կառուցվածքներով իրարից հեռու լեզուների զուգադրական քննության ժամանակ էականը առկա տարբերությունների շղթայում ընդհանուր գծերի բացահայտումն է, որը և զուգադրության հիմք է ծառայում. այսինքն՝ եղած ընդհանրությունները լեզուների զուգադրության ժամանակ հիմք են ծառայում այն դեպ-

7 Դ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 99:

քում, երբ նրանց միջև ընդհանրությունները քիչ են: Հակառակ դեպքում, երբ զուգադրվում են մերձավոր լեզուներ, որոնք բազմաթիվ կառուցվածքային ընդհանրություններ ունեն, զուգադրության հիմքում գրվում են լեզվական տարբերություններ: Ընդհանրությունների աճմանը զուգընթաց կարող են հաշվի առնվել նաև առավել նվազ տարբերությունները, որոնք ընդհանուր լեզվաբնութագրման դեպքում կարող էին և շմատնանշվել: Հայոց լեզվի երկու վիճակների զուգադրության ժամանակ, բնականաբար, կիրառելի է վերջին մոտեցումը՝ տարբերությունների հաշվառումը:

8) Ամհրաժեշտ է զուգադրել արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների ներկա վիճակները: Պետք է նշել, որ արևելահայերենի և արևմտահայերենի ներկա վիճակ ասելը որոշ պայմանակա-նությամբ ունի, որովհետև լեզվի զարգացման ընթացքում յուրաքանչյուր ներկա վիճակ անխուսափելիորեն դառնում է անցյալ, այսինքն՝ համաժամանակյա պահը անատիկ, կայուն չի մնում:

Եթե հաշվի առնենք, որ լեզվի պատմության մասին խոսելիս միշտ չէ, որ նկատի ունենք հարյուրամյակներով իրարից բաժանված երևույթներ և փաստեր, ապա կարելի է ասել, որ եթե լեզվի համաժամանակյա փոքրածիքի տակ հասկանանք համակարգի այսպես կոչված վաղրկենական նկարագիրը, ապա լեզվագրանքին քաջ հայտնի է, որ անգամ այդ դեպքում երևան կգան մեծնող լեզվական երևույթների և նոր միայն առաջացող երևույթների մասնակի դրսև-վորումներ, մի խոսքով՝ երևան կգա լեզվի զարգացման շարժոն-թափը: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ամհրաժեշտ է հըս-տակողություն մտցնել ինչպես արևելահայերենի, այնպես է արևմտա-հայերենի առդի վիճակ հասկացության մեջ՝ կատարելով որոշակի պարբերացում (շրջանաբաժանում), այսինքն՝ Հ. Պարոնյանի լեզուն չհամեմատել, օրինակ, Հ. Մաթևոսյանի լեզվի հետ:

Ընդունելով հանդերձ, որ արևելահայերենի և արևմտահայերե-նի լեզվական համակարգերի կառուցվածքային էական (բնորոշ) գծերի բացահայտման ժամանակ հայոց լեզվի զարգացման նա-խորդ շրջանների վիճակները չեն կարող բնորոշ հանդիսանալ, միա-ժամանակ պետք է հաստատել այն ճիշտ դիտողությունը, որի հա-մաձայն լեզվաբանի դերը ոչ միայն այն է, որ ներկայացնի համա-կարգը, այլև, ամենակարևորը, ներկայացնի լեզվի տվյալ համա-ժամանակյա կառվածքը որպես ներքին դինամիկ զարգացման ան-ցումադին վիճակ: Այդ նշանակում է, որ առանձին դեպքերում նըշ-ված լեզվավիճակների համաժամանակյա զուգադրական քննություն-

ներ դեռևս բավարար չէ առկա լեզվական երևույթների սպառիչ բնութագրման համար:

9) Արևելահայերենի և արևմտահայերենի արդի վիճակները կարելի է զուգադրության ենթարկել մի քանի մոտեցումներով՝ կախված հետապնդած նպատակներից. մի դեպքում կարելի է նպատակ ունենալ այն, թե հայոց լեզվի զարգացման տարածամասնակյա կրտրվածքներով ինչպես են առաջացել այդ երկու լեզվավիճակները, մի այլ դեպքում՝ վերջիններիս քննովթյամբ նրանց մերձեցման ուղիներ բացահայտելը, վերջապես՝ հետևողական զուգադրությամբ կարելի է պարզապես վեր հանել նրանց միջև եղած լեզվակառուցվածքային տարբերությունները և այլն:

Ներկա զուգադրական քննովթյունը հիմնվում է ժամանակակից հայոց լեզվի համաժամանակյա կտրվածքների վրա: Հաշվի առնելով, որ բավական հետաքրքրական կրիտիկն են մեր երկու լեզվավիճակների հետևողական զուգադրովթյուններն ըստ լեզվի զարգացման հետևյալ երեք հաջորդական ենթաշրջանների (XVIII դ.—մինչև XIX դ. 60—70-ական թթ., մինչև 1920 թվականը, XX դ. 20-ական թթ.—առ այսօր): Սույն աշխատանքը հատկացվում է այն խնդրի պարզաբանմանը (դրանից հետո միայն անցում է կատարվում քննովթյան բուն մասին՝ արդի լեզվավիճակների զուգադրությանը): Այդպիսով հնարավորովթյուն է ընձեռվում որոշակի ժամանակահատվածի ընթացքում բացահայտել լեզվի զարգացման ընդհանուր ուղղվածովթյունը: Որպես լուսաբանովթյուն այն բանի, թե ինչպես աստիճանական զարգացմամբ արդի հայերենի տարբերակները հասան տարբեր հոլովական ձևերի նույնացման (միօրինականացման), կարելի է բերել հետևյալ օրինակը.

Հասկանիշ	Լեզվաճյուղ	XVIII—XIX դ. 60—70-ական թթ.	XIX դ. 80—70-ական թթ. —1920 թ.	1920 թ. —առ այսօր
Նախորդի հայցական	արևմտահայերեն	+	+	—
(դերանունների) համար	արևելահայերեն	—	—	—

Զուգադրովթյունն ըստ երեք ենթաշրջանների հնարավորովթյուն կտա պարզելու նաև մեր արդի գրական լեզուների բարբառափն հիմքերից (Պոլսի բարբառ և Արարատյան բարբառ) ունեցած այսպես կոչված «մաքրովթյան աստիճանը», ինչպես նաև բացահայտելու այդ աստիճանի հետագա փոփոխովթյունները:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ բոլոր լեզուներն

էլ, բնականաբար, առավել կամ պակաս շահով, շեղվում են այսպէս կոչված «իդեալական ոչ-բարբառային» վիճակից, ապա վերոհիշյալ մոտեցմամբ հիմնվելով մեր դրական լեզվի երկու Ճյուղերի տարբեր հատվածների ընձեռած լեզվանյութի վրա, կարելի է որոշակի, կոնկրետ պատկերացում կազմել արեւելահայ և արեւմտահայ դրական տարբերակների նսւմավութւմն աստիճանի մասին՝ ըստ զարգացման հաջորդական փուլերի:

10) Անհրաժեշտ է հաշվի առնել յուրաքանչյուր լեզվական երևույթի գործառական բեռնվածության աստիճանը երկու գրական տարբերակներում: Եթե տիպաբանորեն նույնական կոչենք այնպիսի լեզվական երևույթները, որոնք տվյալ համակարգում ունին նույնական գործառություն, ապա անհրաժեշտություն է առաջանում ոչ միայն մատնանշել, թե ինչպիսի լեզվական միավորներ են առկա երկու տարբերակներում և անգամ՝ քննվող միավորները ինչպիսի՝ տարբերիչ հատկանիշներով են օժտված, այլև՝ ինչպիսի՝ գործառական բեռնվածություն են կրում: Այսպես, օրինակ, թե՛ արեւելահայերենի և թե՛ արեւմտահայերենի հնչույթային համակարգերում առկա է թ հնչույթը, որը երկու տարբերակներում էլ միևնույն տարբերիչ հատկանիշներով է օժտված. այդուհանդերձ արեւմտահայերենի թ-ի և արեւելահայերենի թ-ի միջև նույնություն չի կարող լինել գործառական առումով, որովհետև մեկը (արեւելահայերենի թ-ն) հանդես է գալիս որպէս եռաստիճան շարքի բաղադրիչ՝ դ-ա-թ, մյուսը (արեւմտահայերենը)՝ երկաստիճան (դ-թ): Նշանակում է, արեւմտահայերենի թ հնչույթը գործառական ավելի մեծ բեռնվածություն է կրում, քանի որ նա, բացի արեւելահայերենին հատուկ թ-ի հիմնական դիրքերից, հանդես է գալիս նաև այնպիսի ոլորտներում, որտեղ արեւելահայերենը գործածում է դ հնչույթը:

11) Արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցային քննության դեպքում ի հայտ բերված առանձնահատկությունները կարող են լինել՝ միևնույն գործառության, քերականական միևնույն կարգի արտահայտման համար լեզվական տարբեր միջոցների օգտագործումը և, ընդհակառակն, միևնույն լեզվական միջոցների օգտագործումը տարբեր քերականական գործառություններ արտահայտելու համար: Ըստ այդմ պետք է նշել հետևյալը. ժամանակակից արեւելահայ և արեւմտահայ գրական լեզուների տիպաբանական անհամապատասխանությունները գերազանցապէս պայմանավորված են ընտրության հետևյալ հիմ-

նական տիպերով. ա) նշանակիր—աննշանակիր ընտրություն,
բ) ազատ—ոչ-ազատ ընտրություն:

Ազատ ընտրությունը առկա է այն դեպքում, երբ հնչտությունը կարելի է այս կամ այն ձևական, իմաստային կամ գործառական դասի մեջ մտնող տվյալ տարրը փոխարինել նույն դասի մեջ մտնող մեկ այլ տարրով: Նշանակիր ընտրությունը առկա է այն դեպքում, երբ նույն դասի մեջ մտնող մեկ այլ լեզվական տարրի ընտրության դեպքում ասույթի բովանդակությունը փոխվում է: Ոչ-ազատ ընտրությունը տալիս է միայն թանկ, որ իրացվում է տվյալ համակարգի թույլատրելի հնարավորություններից մեկը: Ազատ աննշանակիր ընտրությունը հնարավոր է լեզվի այնպիսի երկու ձևերի միջև, որոնք հավասարապես թույլատրելի են կառուցվածքի և կանոնի (նորմայի) համար:

Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրական քննության ժամանակ կարող են ի հայտ գալ երեք տիպի տարբերություններ.

1. Կառուցվածքային մակարդակում դրսևորվող տարբերություններ,

2. Նորմայում (կանոնական մակարդակում) դրսևորվող տարբերություններ,

3. Կիրարկության (ուղուս) մակարդակում դրսևորվող տարբերություններ:

Ներկա զուգադրական քննության ընթացքում, բնականաբար, անհատական լեզվագործածության առանձնահատկությունները ուղադրության չեն առնվում:

Նշված առանձնահատկությունները կարող են դրսևորվել ինչպես արտահայտության, այնպես էլ բովանդակության տեղանքներում: Այսպես, օրինակ, բովանդակության ոլանում առանձնահատկությունները կարող են դրսևորվել հետևյալ կերպ՝ որե՛կ հնչույթային հատկանիշի կամ որե՛կ քերականական կարգի առկայությունը մեկում և բացակայությունը մյուսում:

12) Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրական քննության ժամանակ անհրաժեշտ է կիրառել որակական և քանակական մի շարք մեթոդներ: Հնդսմին ցանկալի արդյունք կարելի է ստանալ այդ մեթոդների կոմպլեքս կիրառմամբ: Առանձին դեպքում անհրաժեշտ է դիմել նաև փորձառական ուսումնասիրության: Արևելահայերենի և արևմտահայերենի կառուցվածքային բնորոշ գծերը բացահայտելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև

վերջիններիս հնչերանգային (ինտոնացիոն) բնութագրերը, Պետք է ենթադրել, որ այլ կարևոր առանձնահատկությունների զուգընթաց մեկ գրական լեզվի երկու տարբերակները որոշ չափով զանազանվում են նաև հնչերանգի առումով: Թե ինչ աստիճանի շեղում է առկա այդ երկու վիճակների հնչերանգային բնութագրերի միջև, կարելի է պարզել գերազանցապես փորձառական ուսումնասիրության ճանապարհով:

13) Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրական քննությամբ կարելի է պարզել նաև մեր երկու դրականների ավելցուկայնության (избыточность) աստիճանը, Պետք է ենթադրել, որ լեզվից լեզու ավելցուկայնության աստիճանը մեծ տատանումներ չի տա: Ի՞նչն է ստիպում այդպես մտածելու: Նախ ե առաջ յուրաքանչյուր լեզու կատարում է բոլոր մարդկային լեզուների առջև դրված երկու հիմնական գործառություններ՝ հաղորդակցական և արտահայտչական: Այստեղ ընդհանրապես հարցի գրծվարությունն այն է, թե լեզվական ինչպիսի երևույթներ համարել ավելցուկային: Վերջին ժամանակներս կատարված հետազոտությունները հաստատում են ամեն մի մարդկային լեզվի 40—60 տոկոս ավելցուկայնություն ունենալը: Այդ առումով բավական հետաքրքիր կլինի արևելահայերենի և արևմտահայերենի ավելցուկայնության աստիճանների զուգադրումը:

14) Լեզվաբանական ուսումնասիրությունների մեջ վիճակագրական մեթոդների կիրառման անհրաժեշտությունը դժվար է ժխտել: Կոնկրետ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգադրական քննության համար վիճակագրական փորձերի անհրաժեշտությունը ավելի ևս մեծանում է, որովհետև շատ հաճախ նույն երևույթն առկա է արդի հայերենի երկու տարբերակներում հավասարապես, սակայն նրանք իրենց տարբեր հաճախականություններով տարբեր արժեք են ստանում: Առանձին դեպքում նմանօրինակ հաճախականություն ունեցող երևույթների միջև տարբեր ուղորտային բաշխվածություն է առկա լինում: Այսպես, օրինակ, ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում ըստ հաճախականության առաջին տեղերը պատկանում են Ի և Ու հոլովումներին: Այդուհանդերձ նշված հոլովումները իրենց համակարգերում ուղորտային տարբեր բաշխվածություն ունեն. եթե արևելահայերենի հոգնակի թվում բոլոր հոլովումներին պատկանող բառերը թեքվում են Ի հոլովմամբ (մայր-մոր-մայրեք-մայրերի), ապա արևմտահայերենում, ընդհակառակն, բոլոր հոլո-

վումներին, այդ թվում նաև Խ հոլովման պատկանող անունները թեքվում են Ու հոլովմամբ (գետ-գետի-գետեր-գետերու),

15) Երկու լեզվական վիճակների բնութագրման հիմքում պետք է դնել ոչ թե մեկ կամ մի քանի հատկանիշներ, այլ հատկանիշների փնջեր, Ընդամիս, եթե նկատի ունենանք, որ պատահականորեն ընտրված հատկանիշների (ցուցիչների) թվի ավելացումը ըստ էության ոչ թե նոր որակ կարող է առաջացնել, այլ միայն մեծացնել աշխատության ծավալը, ապա պետք է նկատի ունենալ միայն տվյալ լեզվական վիճակների կառուցվածքային բնորոշ, էական հատկանիշները: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Գ. Զահուկյանի կողմից հայագիտության մեջ առաջին անգամ առաջ քաշված բազմահատկանիշ դասակարգման մեթոդին, որի հիմքում դրված հատկանիշների մասին խոսվում է Գ. Զահուկյանի վերոհիշյալ հոդվածում: Այդ թերևս անհրաժեշտ է նաև այն առումով, որ իր հոդվածում Գ. Զահուկյանը առաջին անգամ թվային որոշակի տվյալներով քննության առարկա է դարձնում ժամանակակից հայոց լեզվի արևելահայ և արևմտահայ դրական տարբերակների մերձակցության աստիճանը, խնդիր, որ հանդիսանում է ներկա զուգադրական քննության բուն նպատակը, որին ծառայում են վերոհիշյալ սկզբունքները:

Հայ գրական լեզուների մերձակցությունը բացահայտելու համար հեղինակն օգտագործել է բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման հիմքում դրված 100 հատկանիշ պարունակող սխեմայի ընձեռած տվյալները:

Գ. Զահուկյանի ցուցակը պարունակում է հիսուն հնչյունական, հիսուն քերականական (ավելի փշտ՝ ձևաբանական) հատկանիշներ⁸:

Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգումը հնարավորություն է տալիս ի թիվս այլ հարցերի, «ավելի որոշակիորեն պատկերացնելու գրական լեզուների և բարբառների փոխհարաբերությունը»: Պետք է նշել, որ սույն մեթոդի օգտագործումը խիստ արդյունավետ է այն դեպքում, երբ ինչպես հեղինակն է նշում, ցանկանում ենք պարզել գրական լեզուների՝ բարբառների հետ ունեցած մերձակցության աստիճանը: Դրություներ, բնականաբար, փոխվում է, երբ դրվում է մեր երկու գրական լեզվավիճակների փոխհարաբերության հարցը, ինքնակա կերպով՝ ընդհանրու-

8 Հատկանիշների նկարագրությունը տե՛ս Գ. Ռ. Զահուկյանի հիշյալ աշխատությունը:

թյունների և տարբերությունների աստիճանի պարզաբանումը իրար հետ ունեցած հարաբերությունը: Այդ դեպքում 100 հատկանիշ պարունակող վերոհիշյալ ցուցակը որոշ փոփոխությունների ենթարկման կարիք է զգում, քանի որ եթե այդ հատկանիշների ընտրության ժամանակ, իրոք հաշվի են առնված հայ բարբառների նյութական, կառուցվածքա-տիպաբանական առանձնահատկությունները, ապա կոնկրետ արևելահայերենի և արևմտահայերենի մերձավորության աստիճանը պարզելու համար նշված հատկանիշների արոշ մասը կարծես թե դառնում է ավելցուկային (այսպես՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի կառուցվածքային որոշորոշ գծերի բացահայտման համար բնականացած ձայնափոխություն, առկայությունը, երկար և կարճ ձայնավորների տարբերակվածությունը և նմանօրինակ այլ հատկանիշների հաշվառումը):

Հայոց գրական լեզվի արևելահայ և արևմտահայ գրական տարբերակների շարահյուսական կառուցվածքները օժտված են որոշակի առանձնահատկություններով, որոնց ուսումնասիրումը և հաշվառումը անհրաժեշտ է, որովհետև լեզվակառուցվածքների մերձակցությունը բացահայտելիս շարահյուսական տվյալները խիստ օգտակար են: Բացի այդ, Գ. Զահուկյանի ընտրած հնչյունական և ձևաբանական մակարդակի հատկանիշների շարքում առանձին դեպքերում պետք է ավելացնել նոր հատկանիշներ, որոնք նույնպես կարևորություն են ներկայացնում նշված վիճակների մերձակցության աստիճանը պարզելու տեսակետից: Այսպես՝ եթե արևելահայերենին (ինչպես թեքման, այնպես էլ բառակազմության ոլորտներում) հատուկ է շեշտափոխական հնչյունափոխության երևույթը (միս-մըսի, ջուր-ջըրի, սիրտ-սըրտոտ, ջուր-ջըրոտ), ապա արևմտահայերենի քերականական կառուցվածքին հատուկ է հիմքը կայուն պահպանելու ձգտումը թե՛ թեքման և թե՛ բառակազմության ժամանակ (միս-միսի, ջուր-ջուրոտ, սիրտ-սիրտոդ, ջուր-ջուրի):

Արևելահայ գրական լեզվի կրկնակի ժխտման փոխարեն (ոչի՛նչ չասաց), արևմտահայ գրական տարբերակը կիրառում է մեկ ժխտում (ոչ ի՛նչ ըսավ):

Այսպսիով, արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների զուգահեռական քննության ժամանակ սլոգ. Գ. Զահուկյանի մեթոդը կարելի է կիրառել երկու ձևով: Մի դեպքում՝ անփոփոխ, այնպես ինչպես նա կա, քննելու համար մեր գրական երկու լեզվաճյուղերի ունեցած հարաբերությունները գրաբարի, միջին գր-

րական հայերենի և բարբառների հետ. երկրորդ դեպքում, երբ նր-
պատակ է դրվում իրադործելու միմիայն արևելահայ և արևմտա-
հայ դրական լեզուների ինքնակա զուգադրությունը, հատկանիշնե-
րի շարքում (ցուցակի մեջ) որոշակի փոփոխություններ պետք է
մտցնել:

Վերահիշյալ սկզբունքների հետևողական կիրառմամբ ստաց-
ված արդյունքները ավելի հստակ պատկերացում կարող են տալ
արևելահայ և արևմտահայ դրական լեզուների փոխհարաբերու-
թյան մասին՝ ըստ առանձին մակարդակների ունեցած կառուց-
վածքային ընդհանրությունների և առանձնահատկությունների,
խնդիր, որի պարզումը հայագիտության համար, անկասկած, որո-
շակի կարևորություն է ներկայացնում:

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՂՎՈՎ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ
ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ**

Փոխակերպական քերականությունը, իբրև արդեն ձևավորված տեսություն, առաջնորդվում է այն դրույթով, թե բոլոր քերականական կառույցները, որոնք կազմվում են այդ լեզվով խոսողների կողմից, սերում են տվյալ լեզվի համար ամենապարզ կառույցներից: Ըստ որում, արդեն ապացուցված է, որ քերականական կառույցի պարզությունը հակադարձ համեմատական է այդ կառույցի՝ տվյալ լեզվին հատուկ լինելուն: Այսինքն՝ որքան պարզ է կառույցը, այնքան նա ընդհանուր է և հատուկ չէ որևէ կոնկրետ լեզվի, և որքան ծավալվում է այդ պարզ կառույցը, այնքան նա դառնում է այս կամ այն լեզվին հատուկ: Այսպես՝ Հարրիսը անգլերենի համար առանձնացրել է միջուկային յոթ կառույց՝ 1) *NvV*, 2) *NvVPN*, 3) *NvVN*, 4) *NisA*, 5) *NisPN*, 6) *NisD*, 7) *NisN*, ուր՝ *N*—գոյական, *V*—բայ, *A*—ածական, *P*—նախդիր, *D*—մականջ, *v*—օժանդակ բայ: Հատկանշական է, որ ոռոսաց լեզվի համար ևս ընդունվում են միջուկային կառույցների վերոբերյալ կաղապարները, իսկ գերմանացի լեզվաբան Հելրիգը ուղղակի նշում է, որ գերմաներենում ևս այդ կառույցները միջուկային են¹: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ հիշյալ կառույցները շնչին տարբերություններով կարելի է միջուկային համարել նաև ժամանակակից հայերենի համար:

Փոխակերպական քերականության նպատակն է վեր հանել այն օրինաչափությունները, որոնք ընկած են շարահյուսական կառույց-

¹ *И. Хельбиг, Учение Харриса и Хомского о трансформации в языке. «Иностран. языки в школе», 1966, № 5.*

ների սերման հիմքում: Փոխակերպման, իբրև լեզվաբանական նոր հայեցակետի, երևան գալը սերտորեն կապված է լեզվի նկատմամբ ունեցած նոր մոտեցման հետ, որի դեպքում ուշադրության կենտրոնում է լեզվի նկարագրությունը համադրության նպատակներով: Իր առջե գրված այս խնդիրը լուծելու համար սերող քերականությունը շարահյուսական կառույցների բազմությունից վեր է հանում այն կառույցները, որոնք ընկած են դրանց հիմքում: Այստեղ է, որ փոխակերպական քերականությունը տարբերում է, այսպես կոչված, շարահյուսական և ելակետային կառույցներ հասկացությունները, առաջինի տակ դեռևիվ այն բազմաթիվ կառույցները, որ կարող է կազմել տվյալ լեզվով խոսողներից յուրաքանչյուրը, իսկ երկրորդի տակ՝ այսպես կոչված միջուկային կառույցները: Հենց «ելակետային կառույցներ» տերմինը մատնացույց է անում, որ փոխակերպական վերլուծության դեպքում առաջին փուլը պետք է լինի շարահյուսական կառույցների հիմքում ընկած ելակետային կառույցների վերհանումը:

Այսպիսով, փոխակերպական վերլուծության դեպքում որոշակիորեն ընդգծվում է լերկու կողմ՝ մեկը, եթե կարելի է այդպես կոչել, ճանաչողական կողմն է, որի դեպքում բազմաթիվ շարահյուսական կառույցներ տարբեր փոխակերպումների օգնությամբ հանգեցվում են ելակետային կառույցների: Մյուսը, որ ընթանում է, կարծես, հակառակ ուղղությամբ, ցույց է տալիս, թե ինչպես այդ կառույցներից (միջուկային, ելակետային միավորներ) սերման օրենքներով կարելի է ստանալ այս կամ այն քերականական կառույցը: Այլ կերպ այս երկրորդ մասը կոչվում է նաև համադրություն (սինթեզ): Համադրությունը, որի դեպքում տեղի է ունենում կառույցների սերում, կարելի է ներկայացնել իբրև հոգեբանա-ֆիզիոլոգիական պրոցես, այսինքն՝ որոշակի հոգեբանա-ֆիզիոլոգիական մեխանիզմի աշխատանքի արդյունք, երբ մարդկային երկարատև հիշողության² մեջ պահպանված ելակետային միավորները ձևափոխվում են՝ դառնալով շարահյուսական կառույցներ: Այս դեպքում լեզուն դիտվում է իբրև մի մեխանիզմ, որը որոշակի կանոններով սահմանափակ

2 Երկարատև հիշողության մասին տես փորձառական հոգեբանության տվյալները, ըստ որի մարդկային արագընթաց հիշողության մեջ կարող է պահպանվել միաժամանակ 7 ± 2 միավոր: Այս տվյալների վրա է հիմնվել ամերիկացի լեզվաբան Վ. Ինգլեն նախադասության խորության մասին հիպոթեզը առաջ քաշելիս: Այս հիպոթեզը հայերենի նկատմամբ կիրառել է է. Միրաքյանը: Э. Б. Миракян, Испытание гипотезы В. Ингла из материале армянского языка, Ереван, 1968).

թվով տարրերից կառուցում է (կազմում) անսահմանափակ թվով նախադասություններ և ապա տեքստեր: Սակայն անմիջապես պետք է նշել, որ խոսողի հոգեբանությունամբ չափից ավելի տարվելը կարող է հանգեցնել ծայրահեղության, դուրս բերելով համադրությունը (սերող քերականությունը) լեզվաբանի իրավասության սահմաններից: Այս դեպքում չափի պահպանումը խիստ առհրաժեշտ է, քանի որ այդ մեխանիզմի վկայակոչումը գլխավորապես պետք է ըմբռնվի չորրե միայն ելակետային դրույթ:

Փոխակերպական քերականության (ՓՔ) մուտքը լեզվաբանության մեջ բավականին նշանակալից եղավ: Նախապես հանդես դալով իրոք ըստ անմիջական բաղադրիչների (ԱՔ) վերլուծության լրացնող, պարզաբանող գործառությունների մի ամբողջություն, ՓՔ ժավալվեց, դառնալով մի լայն, ինքնուրույն ուղղություն, որը արդեն ինքն էր իր մեջ ներառել ըստ ԱՔ վերլուծությունը: ՓՔ այսպիսի լայն տարածմանը նպաստող մի շարք հանգամանքներ կան, որոնցից, սակայն, ամենակարևորն այն է, որ երկար ընդմիջումից հետո ՓՔ կառուցվածքային լեզվաբանությանը թույլ էր տալիս անդրադառնալ լեզվի իմաստային կողմին: Սա շատ ժամանակին էր և հարմար, քանի որ լեզվաբանների ճեշող մեծամասնությունը աշխարհի բոլոր ծայրերում այլևս չէր կարող մնալ խիստ ֆորմալիզմի սահմաններում, և ահա այստեղից էլ սերող քերականության շտեմնված տարածվածությունը: Հնարավորություն ստեղծվեց բազմազան հետաքրքիր միջոցներով անդրադառնալու լեզվի իմաստային կողմին: Այսպես՝ փոխակերպման բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն է համարվում ելակետային միավորի և նրանից ստացված նոր միավորների իմաստային ընդհանրությունը: Առաջադրված խնդիրը լուծելու համար վերլուծության ժամանակ պահպանվում են հիմնական ձևությունները, իսկ երկրորդական (գլխավորապես բառահարաբերական) ձևությունները փոխակերպվում են: Այսպես, օրինակ, եթե հայերենի հետևյալ կառույցի համար կատարենք ներգործական-կրավորական փոխակերպումը՝ Փ:ն→ Կ եղյամբ ծածկեց կտուրները, → Կը-տուրները ծածկվեցին եղյամով, ապա դժվար չէ նկատել, որ ամբողջովին պահպանված է ելակետային կառույցի և նրանից սերված կառույցի իմաստային ընդհանրությունը: Տվյալ դեպքում փոխակերպումը արտահայտվել է այն բանում, որ սերված կառույցը ենթարկվել է տվյալ կրավորական նախադասությանը հատուկ հետևյալ փոփոխություններին, որ կարելի է ներկայացնել հրահանգների ձևով:

1. Ի՛յայ-ստորոգյալը կրավորական տեսքի բերել (եղյամբ ծածկել կտուրները):

2. Միջուկային ենթակային տալ գործիականի տեսք (եղյամով ծածկվեց կտուրները):

3. Ենթական և խնդիրը դասավորել կրավորականին համապատասխան (կտուրները ծածկվեց եղյամով):

4. Ստացված կառույցում ստորոգյալը թվով համաձայնեցնել ենթակային (կտուրները ծածկվեցին եղյամով):

Զորորոգ հրահանգը ֆակուլտատիվ է, այսինքն՝ ոչ պարտադիր, և կախված է այն բանից, թե ելակետային կառույցում խնդիրը ինչ թվով է դրված, և քանի որ առաջին երեք հրահանգները գործում են նման փոխակերպումների դեպքում, ուստի շորորոգը կգործի միայն այն դեպքերում, երբ փոխակերպվող կառույցի խնդիրը գրված է հոգնակի թվով, որը նման փոխակերպման ժամանակ իր հետ բերում է շորորոգ հրահանգի անհրաժեշտություն:

Սեր լեզվին խիստ հատուկ այս փոխակերպման հրահանգների ետեառաջույնանր անդրադառնալիս նկատում ենք, որ դրանք միշտ չէ, որ ուղղագիծ լուծում են ստանում: Առանձնապես հետաքրքրական է առաջին և երկրորդ հրահանգների ետեառաջությունը: Այս խնդիրը լուծելու համար դիմեցինք ինֆորմանտների օգնությանը³: Ընտրվեցին 10 հոգի, որոնցից վեցը առանց կասկածելու գտան, որ վերոբերյալ փոխակերպման դեպքում առաջինը պետք է կատարվի ճշայ-ստորոգյալը կրավորական տեսքի բերել՝ հրահանգը և այնուհետև՝ ինչպես որ տեքստում է: Ինֆորմանտներից երկուսը, այնուամենայնիվ, գտան, որ առաջին հերթին պետք է կատարվի երկրորդ հրահանգը և ապա առաջինը, իսկ երկուսը երկմտում էին՝ դժվարանալով առաջնություն տալ այդ հրահանգներից որևէ մեկին:

Փոխակերպական քերականության մեջ որոշակիորեն տարբերակում են վերլուծությունն ու համադրությունը: Եվ դեռևս ոչ մի հետադոտող կասկած չի հայտնել այն մասին, որ այդ երկուսը կապված են միմյանց հետ և գտնվում են փոխադարձ պայմանավորվածության մեջ: Այդ փոխադարձ կապը պետք է հաշվի առնվի հաղորդակցման յուրաքանչյուր ակտը նկարագրելիս, երբ մի կողմից համադրություն է կատարվում, մյուս կողմից այն վերլուծվում:

Ավելին. վերլուծության արդյունքները կարելի է հաջողությամբ

³ Մեր կողմից ընտրված ինֆորմանտների մեծամասնությունը բանասիրական պատրաստություն ունի:

ստուգել համադրութեան միջոցով, և ընդհակառակը: Այս սերտ փոխկապակցութիւնը թերեւ արդունք է այն բանի, որ երկու հայեցակետերն էլ ի վերջո գործ ունեն միեւնոյն միավորներէ՝ ախպես կոչված միջուկային կառուցներէ հետ⁴:

Մեր կարծիքով, «միջուկային կառուց» հասկացութեան սահմանները վերլուծութեան և համադրութեան դեպքում, այնուամենայնիւ, խախտվում են, քանի որ, եթէ վերլուծութեան դեպքում դրանք այն սահմանային միավորներն են, որոնք այլեւ բաժանել չի կարելի առանց իմաստը խախտելու, ապա համադրութեան ժամանակ «միջուկային կառուցները» այն ամբողջութիւնն են, որոնք անպայման պետք է հնարավորութիւն ընձեռեն ավելի մեծ կառուցներ սերելու համար: Ուրեմն համադրութեան ժամանակ երբեմն «միջուկային կառուցը» ինչ-ինչ հատկանիշներով չի համընկնում նույն հասկացութեան հետ վերլուծութեան ժամանակ: Եւ եթէ վերլուծութեան ժամանակ միջուկային կառուցները սահմանային միավորներ են, այն վերջնական նպատակը, որին ձգտում է փոխակերպական վերլուծութիւնը, ապա համադրութեան դեպքում միջուկային միավորները ելակետ են, որից սկսում է ավելի մեծ միավորների սերումը: Խոմսկին փոխակերպական քերականութեան հիմնական նըպատակն է համարում սերող քերականութեան այն կանոնները, որոնք ծառայում են որոշակի կառուցներից մյուս քոլտր ավելի բարդ կառուցները սերելուն:

Ընդունված է նաև փոխակերպական վերլուծութիւնը և համադրութիւնը համապատասխանաբար կոչել ընկալողի և խոսողի քերականութիւն, ելնելով այն հանգամանքից, որ խոսողի մոտ համադրութիւն է կատարվում որոշակի կանոններով եղած պարզ միավորներից բարդերը սերելու համար, մինչդեռ ընկալողի մոտ ասվածը ըմբռնելու նպատակով դրանք վերլուծվում են: Մեր աշխատանքի հիմնական նպատակն է ներկայացնել ժամանակակից հայերենի միջուկային կառուցների հետագա ծավալումը ավելի բարդ կառուցների սերման նպատակով, ուստի հետագա շարադրանքում ավելի կժանդանանք համադրութեան և միջուկային միավորների հետ կապված հարցերին և վերջապես կաշխատենք կոնկրետ օրինակներով ներկայացնել տեղումը ժամանակակից հայերենի համար: Ինչպես ասվեց, համադրութիւնը կամ սերումը խոսողի քերա-

⁴ Մասնագիտական գրականութեան մեջ սրանք կոչում են նաև «բազիսային» միավորներ կամ կառուցներ:

կանություն է, Հարկ է նշել, որ նման մոտեցման դեպքում հետազոտողը ավելի գործուն վիճակում է ուսումնասիրվող լեզվի նկատմամբ, հնարավորութիւն է ստանում եզրակացութիւնները ստուգել համադրութեան միջոցով և վեր հանել լեզվի մինչ այդ չհայտնաբերված որոշ առանձնահատկութիւններ: Փոխակերպումը ներկայացնելիս կարելի է հիմք ընդունել Լ. Ս. Բարխուդարովի հետևյալ դատողութիւնները. ըստ էութեան փոխակերպումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բաղադրյալութեան մասին տեսութիւնը, որը մինչ այս բացառապէս տարածվում էր լեզվի ձևաբանական մակարդակի վրա, ինչպէս այս մակարդակում տարբերակվում են պարզ և բաղադրյալ բառեր, այնպէս էլ շարահյուսութեան մեջ փոխակերպումը ենթադրում է այդ մակարդակում միջուկային կառույցներ, այսինքն՝ այնպիսի նախադասութիւններ, որոնք չի կարելի ստանալ ավելի պարզ կառույցներից: Մյուս կողմից՝ այնպիսի փոխակերպումներ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ստացվում են այդ տարրական կառույցներից: Բարխուդարովը տվյալ դեպքում նշում է նաև նշանակիր և ոչ-նշանակիր հակադրութեան անհրաժեշտութիւնը, գտնելով, որ իբրև ոչ-նշանակիր պետք է ընդունել միջուկային կառույցները, իսկ իբրև նշանակիր՝ նրա ամեն մի փոխակերպումը:

Միջուկային կառույցների հարցին կամա թե ակամա անդրադառնում են բոլոր հետազոտողները, քանի որ սա այն հիմնադիր հասկացութիւնն է, առանց որի փոխակերպական մեթոդի գոյութիւնը անհնար կլիներ: Ընդունված է միջուկային նախադասութեան հետևյալ բնորոշումը՝ երկկազմ, պատմողական, ոչ զգացական, որի ստորոգյալը կրավորական սեռի բառ չէ (կրավորականով կառույցները, թեկուզ երկկազմ, միջուկային չեն, այլ վերջը նշված միջուկայինների փոխակերպն են համարվում):

Եթե միջուկային կառույցները ընդունենք իբրև փոխակերպման զրո աստիճան, ապա համադրութեան առաջին աստիճանի փոխակերպումը կլինի ամեն մի լրացման ավելացումը: Հայերենի հոլովաձևերի համար առաջին աստիճանի փոխակերպումը սահմանափակում չունի, այսինքն՝ այս գերով կարող են հանդէս գալ ժամանակակից հայերենի բոլոր հոլովաձևերը:

Հետազոտման նյութը. Գործիական հոլովով կառույցների փոխակերպումը հետադոտելու համար հայ դասական և ժամանակակից հեղինակներից ընտրել ենք ավելի քան երեք հազար կառույց, որոնք բնորոշվում են նրանով, որ իրենց մեջ ունեն գործիական հոլովով որևէ լրացում: Այնուհետև ըստ անմիջական բաղադրիչների

վերլուծության և փոխակերպական վերլուծության որոշ կանոնների կիրառման ստացել ենք միջուկային կառույց + գործիական լրացում՝ պաղապարը Այսպես՝

1. Յրեխան զարմացած և վախով նայում էր շինովնիկի պսպրղուն կոճակներին (ԱՔ)։

Երեխան նայում էր վախով։

2. Բեկը հրամայել էր դիտատել Մխիթարին, բայց մեկիքների պաղատանքներին զիջելով՝ ներել էր (ՍԽ)։

Բեկը ներել էր զիջելով։

Որոշ դեպքերում⁵ միջուկային կառույց + գործիականով լրացում առաջին աստիճանի փոխակերպը ստանալու համար անհրաժեշտ է լինում գործիականով լրացումը ուղեկցել մի այլ լրացմամբ, առանց որի տվյալ փոխակերպը հնարավոր չէ, այսինքն՝ ստորև բերվող առաջին աստիճանի փոխակերպները հնարավոր չի լինի ստանալ։

3. Քաղցր ժպտում էր Մարիան իր նախկին, ինձ այնքան հարգատ, ժպտով (ՔՔ)։

ա) Մարիան ժպտում էր նախկին ժպտով։

բ) Մարիան ժպտում էր քաղցր ժպտով։

4. Նա ձեռքի շարժումով պալատի բակի մոտ կանչեց սպասավորների պետին (ՍԶ)։

Նա կանչեց ձեռքի շարժումով։

5. Զարուհին ներս խուժեց պատուհանից, լցրեց սենյակը զըվարթ ծիծաղով (ԶՄ)։

Զարուհին լցրեց սենյակը ծիծաղով։

Հարկ է նշել, որ վերջին երեք դեպքերը նախորդ երկուսի համեմատությամբ բավականին սահմանափակ թվով փաստեր են ընդգրկում։

Ստացված միջուկային կառույցները և առաջին աստիճանի փոխակերպները շատ հաճախ ունեն այնպիսի քերականական իրողություններ, որոնք տվյալ դեպքում ավելորդային են, ուստի մեր նրապատակի համար ոչ էական քերականական բոլոր կարգերը վերացվում են, Այսպես՝ միջուկային կառույց + գործիականով լրացում կառույցը և սրանից կատարվող հետագա հնարավոր սերումը հետագոտելու համար ստորոգյալի քերականական կարգերից ավելորդային են համարվել թիվը, դեմքը, ժամանակը, վերևում արդեն նշվել է,

5 Դրանց ուսումնասիրությունը տվյալ հոդվածի նպատակներից դուրս է։

որ Փ:ն→Կ փոխակերպման ժամանակ շորրորդ հրահանգը՝ ստացված կառույցում ստորագլուխը թվով համաձայնեցնել ենթակային, ֆակուլտատիվ է: Այսպես՝ եթե ունենք Խեղճ կանայք նույն ախորժակով ուտում էին գետնից հավաքած ուտելիքի մնացորդները նախադասությունը, ապա սրա միջուկային կառույց + գործիականով լրացում կաղապարը հետևյալ տեսքը կունենա՝ Կանայք ուտում էին ախորժակով. իսկ սրա վերը նշված ձևով պարզեցնելուց հետո կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ. Նա ուտում է (կերավ) ախորժակով:

Նման, ոչ էական կարգերի պարզեցման համար առաջարկվում է հետևյալը: Առաջին աստիճանի բոլոր կառույցները ենթարկվում են հնարավոր ամեն տեսակի փոխակերպման (վերլուծություն), որից հետո ոչ էական են համարվում այն բոլոր քերականական կարգերը, որոնք անփոփոխ են մնում յուրաքանչյուր փոխակերպման (վերլուծություն) ժամանակ և կարող են ազատ կերպով փոխարինվել առանց որևէ ազդեցություն ունենալու փոխակերպների քանակի վրա: Եթե այս ասվածը կիրառելու լինենք վերը բերված օրինակի նկատմամբ, ապա կունենանք՝ Կանայք (ներանք, նա, դու, ես, տղան...) ուտում էին (ուտում են, կերավ, կուտի,...) ախորժակով: Այսպիսով, ոչ էական են համարվում կառույցի այն բաղադրիչների քերականական կարգերը, որոնք տվյալ դեպքում հետազոտողի ուշադրության կենտրոնում չեն: Մինչդեռ ախորժակով բառաձևին հատուկ կարգերը էական են և սլարդեցման ենթական չեն:

Գործիական հոլովով կառույցների մասին խոսելիս, ինչպես արդեն նշվել է, ընդունում ենք, որ միջուկային կառույցները տրված են, և սկսում ենք առաջին աստիճանի փոխակերպումից՝ Գ¹ Բ¹:

Ելնելով Գ² բնութից՝ առաջին աստիճանի փոխակերպումները բաժանել ենք խմբերի, որոնց ներսում արդեն կատարվում են ներխմբային փոխակերպումներ⁶:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են այնպիսի կառույցներ, որոնք կարելի է բնութագրել հետևյալ շղթայիկով՝ Գ¹ Բ¹ Գ². ուր իբրև Գ¹ կարող է դրվել որևէ անուն խոսքի մաս (գլխավորապես գոյական անուն և դերանուն) իր ուղիղ ձևով, Բ-ի տակ կարելի է ենթադրել

6 Աշխատանքի մեջ ընդունված են հետևյալ նշանները՝ Գ₁, Գ₂, Գ₃, Գ₄, Գ₅ — որևէ հոլովով դրված գոյական (կամ դերանուն), Բ — գլխավոր բայ, Բ₁ — բայի դերբայական ձև, Բ₂ — կրավորական բայ, — փոխակերպվում է որևէ բանի, — փոխակերպված է որևէ բանից, *անթույլատրելի փոխակերպում, Փ — փոխակերպում, Ա — առական: Որևէ նշանի վերին աջ անկյունում դրված թվահամարը ցույց է տալիս միևնույն դասին պատկանող անդամների հաջորդականությունը, թափ աջ և ձախ սահմանները:

բայի որևէ դիմաւոր ձև բոլոր ժամանակներով, որը համաձայնեց-
ված է ենթակայի հետ թվով և դեմքով, ըստ որում, ինչպես արդեն
նշվել է, Գ¹-ի և բայի թիվը և դեմքը (դերանվան համար) տվյալ
դեպքում էական նշանակութուն չունի: Իբրև Գ² հանդես է դալիս գո-
յական անունը՝ իր աչքով դիմում իբրև սահմանային ձևույթ ունենա-
լով ռվ-ը և մթ-ն. այսինքն՝ նշանից առաջ ունենք -ռվ և -մթ ձևույթ
ները: Բերենք Գ¹ և Գ² կառույցի մի քանի օրինակ:

Կանայք ուտում են ախորժակով:
Նա հիանում է երգով:
Հոնտորը խոսում է ոգևորությամբ:
Թշնամին արշավեց արագությամբ:
Նրանք նվագում են վարպետությամբ:
Պապը խոսում է ընդհատումներով:
Վիրաբույժը փաթաթում է խնամքով:
Տղան քայլում է փողոցով:
Ագիտատորը անցավ ձորով:
Ջորականը հարցրեց հանգատությամբ:
Նրանք մոտենում են դժկամությամբ:
Դոդը անցավ մարմնով:

Գ¹ և Գ² — աա երկրորդ խմբի կառույցները ներկայացնող շղ-
թային է, ուր, հետևելով ԲԳ² կապին, նկատում ենք, որ Գ² պետք է
ուղեկցվի որևէ առ լրացումով, որպեսզի հնարավորություն ստանա
այս կառույցի անդամը լինել: Այսպես՝

Իշխանը կանչեց լուրջ ձայնով:
Նա նայում է խաղաղ հայացքով:
Նրանք դնում էին բորիկ ոտներով:
Տղան մոտեցավ դանդաղ քայլերով:
Ամպերը դողում են մեղմ հոսանքով:
Աղջիկը ժպտաց ամոթխած ժպտով:
Նրանք գոռում են կիսավայրենի ձայնով:

Երկրորդ խմբի ենթախումբն են կազմում այն կառույցները, ո-
րոնք բնութագրվում են Գ¹ և ԲԳ² շղթայիկով: Սա հանդես է գալիս
որևէ դերանվան ուղեկցությամբ.

Ճշմարտությունը խոսում է նրա շրթունքներով:
Ամբողջը երևում էր իր բնակարաններով:
Նա նստեց իմ հրավերով:
Նրանք եկել էին իրենց տիկիներով:

կառույցների հաջորդ խումբը ավելի շատ նախորդի ենթախումբ կարելի է համարել, քանի որ այս դիրքում ևս 9_2^2 -ն բայի հետ ունեցած իր կապի շնորհիվ անպայման որոշակի հոլովով (ուղղական) լրացում է պահանջում: Ըստ որում, այստեղ բավականին զդույշ պետք է լինել՝ սրանք չշփոթելու համար միջուկային կառույց + ուղղականով լրացում + գործիականով լրացում երկրորդ աստիճանի փոխակերպման հետ (նա պոկում է տերեւները մտրակով):

Այս խմբի մեջ կարող են դասվել $9_1^1, 9_2^2, 9_3^3$ շղթայիկով բերորոշվող հետևյալ կառույցները.

Շունը լցրել է սլարտեզը հաշոցով:

Գերդաստանը վայելում էր օրերը ուրախությամբ:

Ժամանակակից հայերենի գործիական հոլով կառույցների փոխակերպման նկարագրությունը սկսում ենք $9_1^1, 9_2^2$ կառույցից: Այս դեպքում հիմնական ուշադրությունը դարձնելով համադրությամբ, որոշ դեպքերում կանգրադառնանք նաև ներդասային փոխակերպումներին: Այսպես, օրինակ՝ $\Phi: 9_1 \rightarrow 9_2$ ՝ նա ճիւղում է երգով $\rightarrow$ Երգը ճիւղում է նրան:

Այս փոխակերպումը իրագործելու համար անհրաժեշտ են հետևյալ հրահանգները՝

1. Հիւղում է բայաձևը դարձնել լատենական կառուցվածքի:

2. Երգով-ը փոխակերպել՝ $\Phi: 9_1 \rightarrow 9_2$:

3. Նա-ն փոխակերպել՝ ճիւղել բայի ուղիղ խնդրի տեսքին բերելով՝ $\Phi: 9_2 \rightarrow 9_1$:

4. Նրան-ի և երգը-ի տեղերը համաշափորեն փոխել: Երգը ճիւղում է նրան:

Ինչպես տեսնում ենք, հետևելով փոխակերպման ընթացքին, առաջին պահանջը տարածվում է միայն միջուկային կառույցի վերա, ավելի ճիշտ, այդ կառույցի բայի վրա: Զորքորդ հրահանգը բառերի դասավորության առումով կարևոր լինելով, մեր փոխակերպման ընդհանուր նպատակների համար այնքան էլ էական չէ (եթե հաշվի չառնենք, իհարկե, նրա ոճական առանձնահատկությունը): Եթե ուշադիր հետևելու լինենք, ապա դժվար չէ նկատել, որ այդ հրահանգը ևս ֆակուլտատիվ է, քանի որ դրա չկատարումը նախադասության իմաստային կառուցվածքի խախտում չի առաջացնում: Երկրորդ և երրորդ հրահանգները առաջնակարգ նշանակություն ունեն մեր փոխակերպման համար:

Հայերենի գործիական հոլովով առաջին աստիճանի վերը նշված կառույցների համար մի շարք հետաքրքիր փոխակերպումներ կան, որոնց կուզեինք այժմ անդրադառնալ:

Նախ և առաջ նշենք, որ այդ կառույցների համար $\Phi : \Psi \rightarrow \Psi^{1+\frac{1}{2}}$ կապ փոխակերպումը դրեթե հնարավոր չէ շնչին բացառությամբ, այն է $\Psi^{1+\frac{1}{2}}$ հանդերձ: Այս փոխակերպումը խիստ սահմանափակ է, կապված է հանդերձ կապի խնդրառության հետ: Այսպես՝ $\Psi^{1+\frac{1}{2}}$ կառույցի համար ընտրած մեր ավելի քան 300 օրինակից վերը նըշված փոխակերպմանը ենթարկվեց մոտ 25 կառույց: Այդ կառույցներում հանդերձի հավելումը իր հետ բերում է ինչպես միջուկային կառույցի, այնպես էլ ողջ առաջին աստիճանի կառույցի զգալի փոփոխություններ:

Հայերենի համար շատ բնականոն է ընթանում մեր կողմից հետազոտվող կառույցի Ψ -ն որևէ լրացումով հարստացնելը: Այս դեպքում կառույցները կարելի է բաժանել խմբերի ըստ այն բանի, թե ինչպիսի լրացումներ կարող է ստանալ Ψ -ն, այսինքն, թե լրացումը որ դասին պատկանող բառ է: Այստեղ ամենից մեծ հնարավորություն ունի ածականը: Ψ -ների մեծ մասը ստանում է ածական լրացում և ստանում ենք $\Phi : \Psi \rightarrow \Psi^{1+\frac{1}{2}}$, որը մեր կառույցների երկրորդ աստիճանի փոխակերպման ամենատարածված տեսակն է: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Վիրաբույժը փաթաթում է խնամքով → Վիրաբույժը փաթաթում է մեծ խնամքով: Տղան ֆայլում է փողոցով → Տղան ֆայլում է լայն փողոցով: Ագիտատորը անցավ ձորով → Ագիտատորը անցավ մութ ձորով: Ես իջնում էի սանդուղքով → Ես իջնում էի փայտե սանդուղքով և այլն:

Բավականին տարածված է նաև առաջին կարգի փոխակերպման գործիականով լրացումը որևէ դերանունով լրացնելը:

Այստեղ արդեն, կարծես, գործում է զուտ ձևական չափանիշը⁷, երբ մեր ունեցած ավելի քան 300 առաջին աստիճանի փոխակերպների գործիականով լրացման վերջավորությունը նայելով կարելի է ասել, թե դրանցից որը կարող է ստանալ դերանուն-լրացում և որը՝ ոչ: Այդ սահմաններում (300 կառույց) հետազոտությունները մեզ հանգեցրին այն եզրակացության, որ դերանունով արտահայտված լրացում կարող են աստանալ զբնավորապես -ով վերջավորությամբ գործիականները: Դերանուն-լրացում ստացող կառույցները ընտրելիս որևէ կառույց չի առանձնանում, որի գործիականով լրացումը -մբ վերջավորություն ունենա: Այսպես՝ Նա սիրում է հեշտությամբ → Նա սիրում է (իմ, քո, նրա...) հեշտությամբ: Նրանք մտնում են

7 Ձևական չափանիշ ասելով շենք ուզում անտեսել այն փաստը, որ այստեղ կարող են գործել նաև ոչ-ձևական չափանիշներ՝ իմաստային առանձնահատկություններ, իմաստային դաշտեր և այլն:

դժկամությամբ—* Նրանք մտնում են (մեր, ձեր, նրանց...) դժկամությամբ: Այս նմանողությամբ նույն փոխակերպմանը չեն կարող ենթարկվել՝ Աշխերը լի են շնորհակալությամբ: Նա պատասխանեց փաղցրությամբ: Աղջիկը սպասում էր անհամբերությամբ: Զորակալն հարցրեց հանգստությամբ և այլն:

Մինչդեռ $\Phi^1 \text{ } \Phi^2 + (-\text{ով})$ կառույցները բավականին հեշտությամբ ենթարկվում են $\Phi^1 \text{ } \Phi^2 \rightarrow \Phi^1 \text{ } \Phi^2$ փոխակերպմանը. նա հիանում եմ երգով—նա հիանում եմ (իմ, քո նրա...) երգով: Դողր անցավ մարմնով—Դողր անցավ (իմ, քո, նրա...) մարմնով: Արքայորդին հեռացավ գորհերով—Արքայորդին հեռացավ իր գորհերով:

Իհարկե, այստեղ չի կարելի հարցր այնպես պատկերացնել, թե բոլոր -ով-ով կառույցները կարող են ենթարկվել վերոբերյալ փոխակերպմանը՝ Նա խոսում է ժամերով—*Նա խոսում է (իմ, քո, մեր...) ժամերով: Կանայք ուտում են ախորժակով: *Կանայք ուտում են (իմ, քո, նրա...) ախորժակով: Գուցե դա դալիս է նրանից, որ ժամերով և ախորժակով ձեռքը տվյալ կառույցներում գլխավորապես պարադայական կիրառություն ունեն:

Հարկ ենք համարում նշել, որ այն կառույցները (թե ով-ով և թե -մբ-ով), որոնք չեն ենթարկվում վերոբերյալ փոխակերպմանը, ուճական որոշակի նպատակներով կարող են ստանալ դերանուն լրացում: Այսպես, օրինակ, եթե վերցնենք Վիրաբույժը փաթաթում է խնամքով կառույցը, ապա սովորական իմաստով սա որևէ դերանուն-լրացում ստանալ չի կարող, բայց երբ անհրաժեշտ է ընդգծել աղ վիրաբույժի այնպիսի խնամքը, որ հատուկ է միայն իրեն, ապա կարելի է՝ Վիրաբույժը փաթաթում էր խնամքով, կամ՝ Աղջիկը բողոքեց եռանդով—* Աղջիկը բողոքեց իր եռանդով (իրեն հատուկ) և այլն:

Մյուս հետաքրքիր օրինաչափությունը, որ նկատվում է գործիականով առաջին աստիճանի փոխակերպման ժամանակ, առաջ է գալիս ունեցած կառույցները մի այլ գործիականով լրացնելիս: Այս նոր լրացումը անմիջական կախման մեջ է արդեն եղած գործիականից: Եթե առաջինը ունի -ով վերջավորություն, ապա երկրորդը կարող է լինել հիմնականում -մբ վերջավորությամբ, և ընդհակառակը, եթե առաջինը -մբ-ով է, ապա երկրորդը կարող է լինել հիմնականում -ով վերջավորությամբ: Բերենք մի քանի օրինակ $\Phi^1 \text{ } \Phi^2 \rightarrow \Phi^1 \text{ } \Phi^2 \text{ } \Phi^2$ փոխակերպման՝ Արքայորդին հեռացավ գորհերով—Արքայորդին դժկամությամբ հեռացավ գորհերով: Աղջիկը սրբեց թաշկինակով—Աղջիկը դժկամությամբ սրբեց թաշկինակով: Նա

գնում է գիշերով → Նա ուրախությամբ է գնում գիշերով: Նրանք մը-
նում էին դժկամությամբ → Նրանք դնում մտնում էին դժկամու-
թյամբ: Դու անցնում ես վաղոցով → Դու փաղոցով անցնում ես ա-
րագությամբ և այլն:

Նկատված օրինաչափությունը չի տարածվում անորոշ դերբայի
գործիական հոլովածների վրա: Այսպես՝

Աղջիկը դողալով սրբեց թաշկինակով և այլն:

Նկատելի է, որ եթե երկու տարբեր վերջավորությամբ գործիա-
կանների շարադասությունը համեմատաբար ազատ է, այսինքն՝ դը-
րանք կարող են փե՛հ հաջորդել միմյանց և թե՛ միջնորդավորված լի-
նել բայով, ապա այս երկրորդ դեպքում երկու գործիականներ (ե-
զածը և դերբայի գործիական հոլովածը) միմյանց անմիջապես
հաջորդել չեն կարող և պետք է անպայման միջնորդված լինել բա-
յով: Փոխակերպման այս աստիճանում Գ՝-ն թվական-որոշիչ ըս-
տանալու շատ քիչ հնարավորություններ ունի: Այդ փոխակերպումը
ենթադրում է բավականին արմատական սահմանափակումներ:
Նախ՝ ամբողջապես բացառվում է -մը-ով գործիականը թվական-ո-
րոշիչով լրացնելու հնարավորությունը, երկրորդ՝ -ով-ով գործիա-
կաններից թվական-որոշիչ կարող չեն ստանալ միայն, այսպես կոչ-
ված, միջոցի գործիականները, երբ խիստ ակնառու է գործողության
հետ անմիջապես առնչվող ինչ-որ առարկայի, գործիքի առկայու-
թյունը: Հետ որում, այս դեպքում թվական-որոշիչը պահանջում է,
որ գործիականով լրացյալը անպայման դրված լինի եզակի թվով:
Օրինակ՝ Նրանք ուտում էին մատենով → Նրանք ուտում էին տասը
մատով: Նա ամբացրեց կողտեփով → Նա ամբացրեց երկու կողտե-
փով: Անժիկը սրբեց թաշկինակով → Անժիկը սրբեց երկու թաշկինա-
կով և այլն:

Այսպիսով, խոսվեց գործիականով առաջին աստիճանի կա-
ռույցների փոխակերպման միայն մի քանի դեպքի մասին, որոնք,
սակայն, բավական են ցույց տալու, որ փոխակերպական քերական-
ությունը, առանձնապես նրա համադրության բաժինը, ժամանա-
կակից հայերենի շարահյուսական իրողություններն ուսումնասիրե-
լիս կարող է հանգեցնել ուշագրավ արդյունքների:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՔ—Ակսել Բակունց

ՍԽ—Սերո Խանզադյան

ԳՐ—Գրիգոր Բալասանյան

ՍԶ Ստեփան Զորյան

ԳՄ Գուրգեն Մահարի

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լեզվի բառային համակարգը ինքնակա է անընդհատ փոփոխությունների: Այդ փոփոխություններից մեկն արտահայտվում է համանունական խմբերի քաջաշուով և նոր խմբերի առաջացումով: Ինչպես բազմիմաստ բառի իմաստային կառուցվածքի, այնպես էլ համանուն բառերի բառային համակարգի փոփոխությունը օրինաչափ երևույթ է լեզվի համար: Լեզվի պատմության մեջ մշտապես կատարվում են բառի իմաստային սահմանների փոփոխություններ:

Համանուն բառերի առաջացումը բառապաշարի հարստացման աղբյուրներից մեկն է: Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերն առաջացել են բազմազան աղբյուրներից: Համանուն բառերի առաջացումն ուսումնասիրելու տեսակետից կարևոր է պարզորոշ կերպով ցույց տալ այն հիմնական աղբյուրները, որոնք ժամանակակից հայերենում առաջ են բերել բազմաթիվ համանուն բառեր: Այս առաջադիր խնդրի լուծման համար կարևոր է յուրաքանչյուր համանունական խմբի առաջացումը դիտելիս հանդես բերել պատմական մոտեցում:

Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրների քննությունը դժվարություն չի ներկայացնում միայն այն դեպքում, երբ հայտնի է քննվող բառերի ստուգաբանությունը: Ստուգաբանությունը, որպես ժամանակակից լեզվի բառերի նկատմամբ կիրառվող միակ և հիմնական սկզբունք, որոշ չափով պատմական քննության ճիշտ ըմբռնման հավաստում է: Այս հարցը սերտ կերպով կապվում է լեզվի բառային համակարգի համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննության ըմբռնման հետ:

Համանուն բառերի առաջացման հետ կապված տեսական նյութը պետք է խմբավորել իր ամբողջությամբ: Համանուն բառերի ա-

առաջացման աղբյուրների քննությունը կատարելիս պետք է, հնարավորին չափ, այդ առաջացումը դիտել լեզվի զարգացման առանձին շրջաններում:

ՊԱՏԱՀԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱԴԻՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՌԱՋԱՑԱՊ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում կան բավական թվով համանուններ, որոնք առաջացել են տարբեր բառերի կամ բառաձևերի նույն արտասանության պատահական զուգադիպումից: Դրանք հիմնականում այն համանուն բառերն են, որոնք առաջացել են տարբեր արմատներից: Այսպիսի համանուն բառերը կարելի է կոչել պատահական զուգադիպությունների հետևանքով առաջացած համանուններ: Պատահական զուգադիպությունների հետևանքով համանուն բառեր են առաջանում երեք եղանակով. ա) երբ արտահայտության պլանում հնչապես զուգադիպում են երկու անկախ բառեր, որոնք առաջացել են տարբեր արմատներից, ինչպես՝ այր₁—տղամարդ, այր₂—քարայր, լալ₁—սուտակ, լալ₂—արտասովել, լալ₃—համր, բ) երբ որևէ բառի հոլովական ձևը հնչապես զուգադիպում է մի այլ բառի ուղիղ ձևի հետ, ինչպես՝ ինձ₁—ընձառյուծ, ինձ₂—ես անձնական դերանվան եզակի թվի տրական և հայցական հոլովի ձևերը, հոբ₁—փորվածք, հոբ₂—ծայր բառի եզակի թվի տրական հոլովի ձևը գ) երբ որևէ բայի խոնարհման ձևը հնչապես զուգադիպում է մի այլ բառի ուղիղ ձևի հետ, ինչպես՝ կար₁—կարվածք, կար₂—կամ պակասովոր բայի սահմանական եղանակի անկատար անցյալի եզակի թվի երրորդ դեմքի բայաձևերը, աբի₁—քաջ, անվախ, աբի₂—գալ բայի եզակի հրամայականի ձևը¹:

Թեև հայերենում կան շատ համանուններ, որոնք առաջացել են սլատահական զուգադիպությունների հետևանքով, բայց այժմ այդ եղանակով համանունական նոր խմբեր չեն առաջանում: Այդ բացատրվում է նրանով, որ լեզվի զարգացման ժամանակակից շրջանում նոր արմատներ չեն առաջանում, բացի այդ, գոյականների հոլովման և բայերի խոնարհման ձևերը շատ դանդաղ են փոփոխվում:

Պատահական զուգադիպությունների հետևանքով համանուններ-

¹ Այստեղ նկատի ունենք մասնակի կամ բառաքերականական համանուններ, երբ համանունական խմբի անդամները համահնչուն են քերականական ոչ բոլոր ձևերում, այլ՝ սոսկ մեկ առանձին ձևում:

րի առաջացման ուղին կարելի է անվանել ներկա ժամանակաշրջանում անաւտադրողական, պասսիվ ուղի:

ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՌԱՋԱՅԱԾ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Համանուն բառերի առաջացման հիմնական աղբյուրներից մեկը միևնույն բառի տարրերի իմաստների հեռացումն է, այսինքն՝ համարմատ համանուն բառերի առաջացման հիմնական աղբյուրներից մեկը բազմիմաստության տրոհումն է:

Բազմիմաստ բառերից համանուն բառերի առաջացումը օրինաչափ երևույթ է բոլոր լեզուների համար: Այս կարևոր հարցին առաջինը ուշադրություն են դարձրել Շ. Բալլին և նրա հետևորդ Ա. Սեշեհայե²: Սովետական լեզվաբանության մեջ այս հարցերը ավելի խորացվեցին Վ. Վ. Վինոգրադովի կողմից:

Պատմական իմաստաբանության բնագավառում կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ բազմիմաստության, ինչպես և համանուն բառերի առաջացման հիմքում ընկած են խմաստային պրոցեսներ, որոնք պատճառ են դառնում նոր բառերի երևան գալուն: Շատ լեզվաբաններ են անդրադարձել բառի իմաստային կառուցվածքի որակական փոփոխությունների քննությանը, բայց ըստացված արդյունքները դեռևս չի կարելի բավարար համարել: Բառի իմաստների փոփոխությունը հստակ կերպով պետք է սահմանադատել նոր իմաստների առաջացումից: Ուստի համանուն բառերի քննությունը կատարելիս չպետք է շփոթել այդ երկու տարրեր երեւույթները:

Բազմիմաստ բառի տարրերի իմաստների հեռացումը և դրա հետևանքով անկախ բառերի առաջացումը կարող են տեղի ունենալ լեզվական և արտալեզվական պատճառներով: Համանուն բառերի առաջացումը բազմիմաստ բառի իմաստներից հաճախ կանոնավոր բնույթ չի կրում: Եթե իմաստային փոփոխությունների համար լինեին կանոնավոր օրենքներ, եթե այդ փոփոխությունները տեղի ունենային կանոնավոր կերպով, և տարրերի իմաստների միջև գոյություն ունենային կանոնավոր կապեր, ապա այդ դեպքում համանուններ չէին առաջանալ:

² Ch. Bally. Traité de stylistique française, 1908, p. 61. Ch. Bally. Alb. Séchehayé, Actes du Congrès de linguistique à la Hay, 1929, p. 41.

Ժամանակակից հայերենում կան համանուն բառեր, որոնք առաջացել են լեզվական և արտալեզվական փոփոխությունների հետևանքով: Արտալեզվական պատճառներով համանուն բառերի առաջացումը սովորական երևույթ է: Իրականության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները, ժողովրդի սոցիալական, կենցաղային տեղաշարժերը և շատ այլ պատճառներ կարող են նպաստել այդ երկույթի առաջացմանը: Օրինակ՝ զատիկ₁—Քրիստոսի հարության տոնը և զատիկ₂—միջատ (փոքր միջատ, կարմիր դույնով) բառերն իմաստով այնքան հեռու են, որ թվում է, թե դրանք պետք է ծագած լինեն տարբեր արմատներից, Մինչդեռ պարզվում է, որ երկրորդը ծագել է առաջինից. ժողովուրդն այդպես է կոչել այդ միջատը, որովհետև այն երևան է գալիս զատիկի տոների ժամանակ:

Պատահում է, որ համանուն բառերից մեկի առաջացումը կապվում է հասարակական նոր երևույթի կամ հասկացության հետ, եթե վերջինս մուտք է գործում հասարակական կյանքի մեջ: Օրինակ՝ մսուր₁—ախոռ, մսուր₂—մանկամսուր, օղակ₁—փոքր օղ, օղակ₂—կուտնտեսության ամենափոքր միավորումը, համանուն բուսերից երկրորդների առաջացումը կապվում է հասարակական կյանքի նոր հասկացությունների հետ:

Ժամանակակից հայերենում կան շատ համանուն բառեր, որոնք առաջացել են բառիմաստի փոխաբերումով: Այսպես՝ շուֆ բառը գրարարում ուներ մի քանի իմաստ: Ճնոր Հայկազյան բառարանը՝ այդ բառը մեկնում է. «Ստվեր, հովանի», չքող, ծածկոյթ»... Խավարն չէ անձնատը, այլ յերկրէն՝ երկնից յետ լուսոյն մեկնելոյ՝ շուֆ անկեալ և ստուերացեալ, շուֆ, քող, ծածկոյթ գլխոյ կամ երեսաց, գլխաշուք. կամ հովանի ալլաբանական... Զայս հովանիս և ծածկոցս կամ շուֆս ի վերայ տապանակի յեկեղեցոյ. շուֆ—պատիւ, փառք. Լավ է մարդոյ խճճաբանութեամբ ծառայել անձին, քան անձին շուֆ. եղեալ՝ և հաց մուրաճայցէ (ՆՂԲ, հ. II, էջ 492): Ժամանակակից հայերենում շուֆ₁—ստվեր, շվաք և շուֆ₂—փայլ, շքեղություն իմաստների միջև կապը խզված է, և միայն լեզվաբանը կարող է այն կռահել: Ոչ լեզվաբանը շուֆ₁—ստվեր և շուֆ₂—փայլ բառերի միջև կարող է ոչինչ էնդհանուր չգտնել: Դրանք հնչյունակազմով նույն և իմաստով միանգամայն տարբեր բառեր են: Ահա և իմֆը, աբեի շուֆը (ԴԴ), Հարստությունը, շուֆը. փառքը կենտրոնացած էր արիստոկրատ խավի պալատներում (ՄՇՀ), Կամ հարստություն₁—կարողություն, ունեցվածք և հարստություն₂—թագավորական տոհմ բառերը կապվում են բուն հայերեն հարուստ բառի հետ: Սրանք ծագում են

բնիկ հայերեն հաւ արմատից, որի նախնական իմաստը եղել է «զարկել, խփել»։ Հարուստ բառը բազմիմաստ էր. ըստ Հ. Աճառյանի օրինակների, հին մատենագրության մեջ այն ունեւ հետեւյալ իմաստները. «գործող, ուժեղ, ավագ, իշխանավոր, ազնվական», «երկար, երկարատեւ, շատ, առատ, բազմաթիւ», «մեծատուն»։ Այս վերջին իմաստները պահպանվել են նաեւ ժամանակակից հայերենում։ Աճառյանը բերում է նման օրինակներ ուրիշ լեզուներից, որոնք կրել են իմաստի նույնպիսի զարգացում։ Օրինակ՝ լատիներենում *opis* նշանակում է ուժ, իշխանություն, պետություն և հարստություն, ինչք։ Կամ ֆրանսերենում *riche* նշանակում է հարուստ, իսկ նախապէս այն նշանակել է թագավորական, իշխանական։

Ժամանակակից հայերենում հարստություն₁—կարողություն և հարստություն₂—թագավորական տոհմ այլեւ չեն գիտակցվում որպէս բազմիմաստ բառի իմաստներ։ Դրանք միանգամայն անկախ բառեր են. Սրբ ընկերները հաւցնում են, թե ինչու չես օգտվում բո հարստությունից ու փարթամ ալրում. ասում էր հարստությունը փշաղցնում է մարդու սիրտը (ՀԹ)։ Կազիկ Արծրունին էլ հագարացիների հետ էր միացել. Ռագրատունյաց հարստությունը բնաշնչելու հույսով (Մ)։

Ունենք ծափ բնաձայնական բառը, որը նշանակում է «ձեռքի ավերը միմյանց խփել՝ ի նշան ողջունի, ուրախության, գոհունակության»։ Այս բառով կազմվել է մի շարք արտահայտություններ, որոնցից մի քանիսն օգտագործվում են ժամանակակից հայերենում, ինչպէս՝ ծափ զարկել, ծափ տալ, ծափ ու ծիծաղ, ծափ ու ծաղիկ և այլն։ Ունենք սրան համանուն ծափ բառը «պոստուկ, հողեւ աման» իմաստով, որը կազմված է այլ արմատից և ոչինչ ընդհանուր չունի առաջինի հետ։ Սա միջին հայերեն բառ է և հնուց վկայված չէ։ Այս քառից փոխաբերությամբ առաջացել է մի այլ համանուն բառ, որը բոյսի անուն է։ Սվ այժմ ծափ հնչյունակազմով ունենք երեք համանուն բառեր, որոնցից առաջինը ծագում է մի այլ արմատից, իսկ երկուսը մեկ արմատից. Բայց դու մենակ ես, մի ձեռքը ծափ չի զարկում (Բ)։ Թուրքահայաստանում առատորեն սփռված են հետեւյալ ծաղիկները՝ ձնաբեր, մատուտիկ, սյուտ, ծափկոտուկ, ծափ, դարափիլ (վՓ), Պատերի տակին շարված են մի քանի մանր քանի ծափներ (եր), կնուններ, բյութ, ըզուղ, պուլիկներ (ՊՊ)։

Հայերենում ունենք լույծ արմատը (լոյծ), որի հիմնական նշանակությունը հղել է «հալուկ, հեղուկային, հալհուկ, ջրջրկոտ, կա-

կուղ»³, Այս արմատից է ծագում նաև լուծանել բայը, որը լայն գործածություն ունեւ գրաքարում և նշանակում էր «քանդել, արծակել»։ Այս բառը գործածվել է բազմաթիւ երկրորդական իմաստներով, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են մինչև վերջին ժամանակներս։ Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բառարանում այս բառը մեկնրվում է. «1. որպես լուծանել բայի անցյալ վատարյալի՝ եզակի III դեմքի և եզակի հրամայականի ձևեր. 2. հեղուկ դրովթեան մեջ ձողող, հոսանուտ, հալուկ, հալչուկ։ 3. Փոխաբ. կակղացած, մեղկացած, բովացած, մեղկ, 4. լուծութիւն՝ թույլ լինելը, թուլամորթութիւն»⁴, ժամանակակից հայերենում չեն պահպանվել առաջին և չորրորդ իմաստները, պահպանվել են միայն երկրորդ և երրորդ իմաստները, բայց տեղի է ունեցել նաև մի այլ երևութ. բառի փոխաբերությամբ գործածված իմաստը պատճառ է դարձել, որ երկու իմաստները ըմբռնվեն որպես երկու անկախ բառեր։ Այժմ լույծ հնչյունակազմով ունենք երկու համատուն բառ. լույծ—հեղուկ, հեղուկային և լույծ—մեղկ, ցոփ, շվաքտ։

Բազմիմաստ բառի իմաստների փոփոխության տեսակները շատ են, հետևապես նաև բազմիմաստ բառերից համանունների առաջացման եղանակները։ Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ բազմիմաստ բառի իմաստներից համանունների առաջացման հիմնական միջոցներն են.

ա) Բառիմաստի ընդլայնում. սա այն դեպքն է, երբ բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստներից մեկը տարածվում է այլևայլ առարկաների և երևութների վրա, ասանում ավելի ընդարձակ իմաստ և այնուհետև այդ նույն իմաստով կայունանում իբրև անկախ բառ։ Օրինակ՝ նախկինում սուր բառը նշանակել է միայն «հատու», հետագայում ստացել է նաև «սուր» զենքի իմաստը, կայունացել այդ իմաստով, դարձել միանգամայն անկախ բառ, և այժմ ունենք սուր—հատու և սուր—թուր համանունները։ Մի սուր դաճակ ունեյ գրպանումս (ՀԹ), Գոտիից փարշ էր ընկած երկսայրի սուրը (Ր),

Հայերենում ունենք ֆեթ արմատը, որը բնիկ հայերեն է և կազմված է *sker, ker* «կտրել» արմատից՝ ք ածականով։ Այդ արմատը առանձին անգործածական է։ Դրանցից առաջացել է «քերթել» բայը, որ նշանակել է կաշին ֆեթել, կաշին ճանել։ Այդ բառի իմաստի զարգացման հետևանքով առաջացել են նաև ֆեթքող (բանաստեղծ), ֆեթված (քերթուած) (բանաստեղծություն) բառերը,

3 2. Անտոյան, Արմատական բառարան, հ. III, էջ 250։

4 Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. II, էջ 208։

ինչպես՝ Բերել բայից Բերականությունն գոյականն էր ներկայումս այս բառերի իմաստային կապերը չեն զգացվում և միայն ստուգաբանության միջոցով գրանք կարող են բացահայտվել։ Այժմ գործ են ածվում Բերել₁—մաշկը հանել և Բերել₂—բանաստեղծությունն հորինել համանուն բայերը, Թեև երկրորդը հնացած է ժամանակակից հայերենում, բայց գործածվում է պասսիվ բառապաշարում։ Այդ բառերից են ծագում նաև Բերթված₁—բանաստեղծություն և Բերթված₂—քերվածք համանունները։

բ) Բաղիմաստի նեղացում. պատահում է, որ ընդհանուր իմաստ ունեցող բառը ստանում է նաև մասնավոր իմաստ, որն անկախանում է իրրե ինքնուրույն բառ և ընդհանուր իմաստի հետ կազմում համանունական խումբ։

Իմաստի նեղացում է տեղի ունենում այն ժամանակ, երբ ընդհանուր իմաստով գործածվող բառը որևէ մասնագիտության մեջ ստանում է նեղ, մասնագիտական իմաստ։ Իրրե օրինակ վերցնենք ծաղիկ₁—բույս և ծաղիկ₂—հիվանդություն բառերը, որոնց համանուն լինելը կասկած չի հարուցում։ Մանրթանալով այդ բառերի պատմական զարգացմանը, նկատում ենք, որ նրանց համանունությունը ծագումնաբանորեն տարբեր բառերի պատահական նույնության արդյունք է։ Երկու բառերն էլ ծագում են հին հայերեն ծաղիկ բառից, որը գրաբարում արդեն բազմիմաստ էր և որի բոլոր իմաստները (թե՛ ուղղակի, և՛ թե փոխաբերական) կապվում էին ճրույսի, ծաղկի» հետ։ Հետագայում այն ստանում է նաև «ծաղիկ հիվանդություն» իմաստը, կայունանում է այդ իմաստով և դառնում անկախ, առանձին բառ։ Օտաբ երկրում բուսած մի ծաղիկ չի կարող իր երկրի շուրջն ու փաբամությունն ունենալ (ՀԹ), Նրանից ծնած միակ ուղիմ մեռավ ծաղիկ հիվանդությունից (Բ), Մաղիկ (բույս) բառից ծագում են նաև այլ համանուններ, ինչպես՝ ծաղկել₁—ծաղկակալել և ծաղկել₂—նկարել, որոնցից երկրորդը առաջացել է առաջինից բառիմաստի նեղացման միջոցով։ Տասն ու հինգ գարուն ծաղկում էին ծաղիկները, և Ալմաստը տասն ու հինգ տարի լսում էր սոխակի սիրահարական երգը (Բ), Նրանք ոչ միայն գրում, այլև ծաղկում էին գրեբերը (մամուլ)։

գ) Բաղիմաստի մթազմման և նոր իմաստի առաջացման միջոցով. պատահում է, որ նոր հատկանիշների հայտնաբերման կամ նախկին իմաստի կորստի հետևանքով բառը ստանում է նոր իմաստ, անկախանում այդ իմաստով իրրե առանձին բառ։ Այս վերջին իմաստը իր հերթին դառնում է մի նոր համանուն բառի առա-

շացման պատճառւ իբրև օրինակ կարող ենք բերել ղեղծան հնչյունակազմ ունեցող համանունների առաջացման պատմութիւնը:

Հայերենում առկա է ղեղ բուն հայերեն բառը, որ ծագում է *dhel* արմատից: Հետաքրքրական է ղեղ բառի իմաստափոխութիւնը. այս բառը ղեռևս V դարից առաջ նշանակում էր խոտ և միշտ գործածվում էր ղալար բառի հետ (ղալար խոտ): Քանի որ հիվանդութիւնների բուժումը կատարվում էր խոտով, ուստի ղեղ սկսեց նշանակել առհասարակ բժշկական խոտ և հետո ավելի ընդհանրացավ, նշանակելով ամեն տեսակի ղեղ: Եվ այսպես՝ դեղ—խոտ իմաստը կորչում է, և ղեղ նշանակում է առհասարակ բուժամիջոց, նաբ, դարման: Վերջինիս հետ կապվում են շատ իմաստներ, որոնք առաջացել են փոխանցման միջոցով, ինչպես՝ թուլն, հուռութ, մարմինը օծելու անուշահոտ իրեր, աչքերը քաշելու ծարիր, արեթ և այլն: Իրենց ծագմամբ ղեղ բառի հետ են կապվում նաև ղալար, ղալուկն, դաղձ, ղեղին, ղեղձ բառերը: Վերջինս կազմված է ղեղ արմատից և ձ աճականից, և հենց այս բառի իմաստի առաջացումն էլ հետաքրքրում է մեզ: Դեղձ բառի հիմնական իմաստն էր ղեղին, որը հետագայում բոլորովին մթագնվել է: Դեղձ էր կոչվում հենց իր ղեղին գույնի պատճառով: Այստեղ պարզ է դառնում երկու համանուն բառերի ծագման պատմութիւնը. ղեղձանլ—դեղնագույն, ոսկեգույն և ղեղձանլ—դեղձանիկ թռչունը, որոնք կապվում են ղեղձ բառի հին իմաստի հետ: Վերջինս ավելի շատ օգտագործվում է ժողովրդական լեզվում. Ոչ ոք ձիվանուն չի ցավում, Դոնե դու արի մխիթարե, սիրելի ղեղձան (աշուղ ձիվանի): Այստեղ բառիմաստի մթագնման մեջ կարևոր նշանակութիւն ունեն բառաձևերի կրած փոփոխութիւնները: Այդ փոփոխութիւնները հաճախ մթագնում են բառի կազմութիւնը և իմաստը, օրինակ՝ ղեղձան բառը կազմված է ղեղ արմատից, ձ՝ աճականից, —ան մասնիկից⁵, եվ այսպես, առաջացել են միևնույն հնչյունակազմ ունեցող, բայց իմաստով միանգամայն տարբեր բառեր:

դ) Բառի նոր իմաստի առաջացումը նմանության հետեւանքով. ժամանակակից հայերենում ավելի շատ են բազմիմաստ բառերի տարրեր իմաստներից առաջացած այն բառերը, որոնց առաջացումը բացատրվում է նմանությամբ: Դրա լավագույն օրինակներից մեկը բազուկ—թև և բազուկ—ճակնդեղ համանուն բառերի առաջացման պատմութիւնն է: Այս բառերից երկրորդը առաջացել է առաջինից՝ ըստ նմանության՝ իր երկար թևերի պատճառով:

⁵ Արմատական բառարան, հ. I, էջ 488:

Թեև Բագուկ բառը նակնդեղ իմաստով անկախ է դարձել դեռևս գրարարում, բայց դրանց իմաստային կապը պահպանված էր։ Սկզբում Բագուկ էին անվանում շատ բույսերի ցողունները, որոնք երկար էին ու փարթամ։ Այժմ էլ որոշ բարբառներում այդպես են կոչվում շատ բույսեր, որոնք թևի նմանություն ունեն։ ՆՀԲ-ում Բագուկ—թև բառի տակ տրվում է նաև այդ իմաստը. «Բագուկ— ուռ, ոստ, բարունակ. ձիզք տնկոց երկայնեալը իբրև զբագուկս. Չգեն Բագուկ որթուն ընդ արեամարեանս... Բագուկ տնկոց... Կամ ողկոյզ կախեալ յոստ արմաւոյ. Արմաւենին այն բերէ երկոտասան Բագուկ յամենայն ամի, զբագուկ, որպէս անուն ուտելի բանջարոյ, որ և Տերեի նակնդեղի. Վասն ճակնդեղի, որ է բագուկ»⁶։

Հայերենում ունենք ալիֆ₁— կոհակ, ալիֆ₂—սպիտակ մազ համանուն գոյականները։ Այս բառերը իրենց ծագմամբ կապվում են ալի բնիկ հայ արմատի հետ, որը հնդեվրոպական ծագում ունի⁷։ Գրաբարում այս երկու իմաստներով էլ այդ բառը սովորաբար գործածվում էր հոգնակի թվով։ Երկրորդ բառի ծագման հիմքում ընկած է նմանությունը. հնում ալիֆ ասելով հասկացել են թե մազերի, թե ջրերի կամ ծովի ալիքները, կոհակները և հորձանքը։ ՆՀԲ-ում այս իմաստները տրված են որպես միևնույն բառի տարբեր իմաստներ. «Կոհակք. մրրկեալ և փրփրեալ ջուր ծովու կամ գետոց» և «Սոյիտակեցեալ հերք ծնօտի արանց»։ Ավելի ուշ այս իմաստները դարձել են անկախ բառերի իմաստներ։ Բացի այդ, ժամանակակից հայերենում ալիֆ նշանակում է նաև ռադիոալիք։ Այս իմաստը ևս առաջացել է բառիմաստի նեղացմամբ ալիֆ—կոհակ իմաստից։ Այժմ կարելի է ասել, որ ալիֆ հնչյունակազմով ունենք երեք համանուն բառ. ալիֆ—կոհակ, ալիֆ—սպիտակած մազ, ալիֆ— էլեկտրամագնիսական դաշտը տարածություն մեջ։ Ու կարծես հենշուն ալիֆը ջրի, խառնում է իրեն մրմունջը խորին, էն ոսկեթեփուկ ձրկան բառերին (ՀԹ), ժամանակը բոլորովին սպիտակեցրել էր նրա ալիֆը (Բ), Ուրբան էլ գորավոր լինի օտար ռադիոկայանը. գտե՛ք և ամուր բռնե՛ք այն ալիֆը, որ հայերեն է քրթում (ՍԿ)։

Հայերենում ունենք փուլ բառը, որը հնդեվրոպական ծագում ունի (քիժժ ձևից) և նշանակել է «ավերակ, փլած տեղ», «լուսնի լրանալուց հետո հետզհետե նուազելը», որից էլ առաջացել են ի փուլ գալ, ի փուլ ածել արտահայտությունները, ժամանակակից

⁶ ՆՀԲ, հ. 1, էջ 420։

⁷ Արմատական բառարան, հ. 1, էջ 51։

հայերենում ի նախադիրը ընկել է, և բառը գործածվում է առանց նախդրի։ Այս բառի երկրորդ իմաստը (լուսնի լրումից հետո նվազելը) ընդարձակվել է, և ըստ նմանության այդ իմաստով հասկացել են նաև մի անցքի, գործի, երևույթի աստիճանաբար իրար հաջորդող փոփոխությունները և ընթացքի շրջանները։ Ներկայիս ըմբռնմամբ այս երկու իմաստների միջև իմաստային կապը խզվել է, և այժմ փուլ հնչյունակազմով ունենք տարբեր բառական իմաստներով երեք անկախ բառեր, որոնք հավասարապես գործածական են զրական լեզվի թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ տարբերակներում։ Փուլ₁—փլատակ, փուլ₂—ժամանակաշրջան, փուլ₃—լուսնի փոքրանալը՝ լրումից հետո։ Արդյո՞ք փանյաց մեղմեցիւր դու վիշտ, Քանեաց հոգիքն ալ դարձուցիւր ցավեր, փուլ, ավեր (ՌՊ)։ Ձեավորումը կարած ապրանքի ստեղծման շափագանց պատասխանատու փուլն է (ՄՏ)։ Ժամը 1-ց անց 2 րապեին (լուսնի) խավորումը կհասնի առավել մեծ փուլ(ի), երկրի ստվերը կծածկի լուսնի տրամագծի ավելի քանի 0,7 մասը (մամուլ)։

Փուր₁—փորելը, փորվածք և փուր₂—որովայն համանուն բառերի առաջացման հիմքում ևս ընկած է նմանությունը։ Փուր բառը հնում ունեցել է շատ իմաստներ, որոնց մեծ մասը ժամանակակից հայերենի համար հնացած է։ «Փուր—ծակ, պարապուծիւն, մէջը փոս տեղ, սին, մէջը ծակ, սնամէջ, պարապ, որովայն, արգանդ, սիրտ, ընդերք (մարդու ներսը իբրև մի մեծ փոռուչ ըմբռնելով, «Ընդունարան միջուկ իրաց» (օր. նաւի, սեխի, ամանի), որից փորել, փոս բանալ, խորացնել, բրել, կռել, կոփել, քանդակել»⁸, ժամանակակից հայերենում փուր₁—փորելը, փորվածք և փուր₂—որովայն միավորների միջև իմաստային կապը մթափնվել է, և դրանք միևնույն հնչյունակազմով տարբեր բառեր են։ Կատարեցին վագերի էտը և այգիների փուրը (մամուլ)։ Իմ սոված փուրը կերակրեց (Ր)։

Ըստ նմանության առաջացել են շատ համանուն բառեր։ Ուրինակ՝ ծոց₁—կուրծք, ծոց₂—(աշխարհագրական) ծովածոց, փռսիկ₁—փոքրիկ փոս, այտի վրա ներս ընկած՝ փոսացած մասը, փռսիկ₂—թղթախաղում կարմիր սրտիկ նկարն ունեցող թուղթը, փանդակ₁—քարի, փայտի կամ այլ կարծր նյութի վրա փորագրված պատկեր կամ զարդ, փանդակ₂—փորագրված փոս, խրամ, անցք համանուն բառերի առաջացման հիմքում ընկած է նմանությունը։ Այս բառերից երկրորդներն առաջացել են առաջիններից։

⁸ Արմատական բառարան, հ. VI, էջ 1276։

Ը) Ֆոնկցիոնալ իմաստափոխության միջոցով. սա այն դեպքն է, երբ որևէ առարկային կամ երևույթին հատկացվող անվանումը տրվում է նաև մի այլ առարկայի, որը կատարում է համեմատվող առարկայի կամ հատկանիշի դերը: Այս տեսակետից բռնորոշ է կանգուն⁹ — կանգնած, անխախտ և կանգուն² — երկարության չափ համանուն բառերի առաջացումը: Այս բառերից երկրորդը թեև ժամանակակից հայերենի համար որոշ չափով հնացած է և օգտագործվել է պատմական երկերում, ժողովրդական բանահյուսական ստեղծագործություններում, այնուամենայնիվ, հետաքրքրական է այդ համանունների առաջացման պատմությունը: Կանգ արմատը առանձին անգործածական էր. հին մատենագրության մեջ պահպանվել են —ուն մասնիկով և այդ արմատով ածանցված ձևերը: Օրինակ՝ կանգուն նախապես նշանակել է «ոտքի վրա կանգնած», «հաստատ, որ փուլ չէ եկած», «ուղիղ, անթերի», «բայելուց դադարած, կանգ առած», որից և առաջացել է կանգնել բայը⁹: Այս բառից է ծագում «կանգուն» չափի միավորը, որից կազմվել և գործածվել են մի շարք բարդություններ, ինչպես՝ եռականգուն, երկկանգուն, կանգունաչափ. կանգունաչափություն և այլն: Հնում գոյություն ունեին կանգունի զանազան տեսակներ, ինչպես՝ ճասաբակ կանգուն, արհունի կանգուն, սրբազան կանգուն, երկրաչափական կանգուն: Հստ Աճառյանի «Բուն հայկական կանգունը, ինչպես անունից երևում է, պետք էր որ ունենար կանգնած մարդու ճասակի երկարությունը»¹⁰ (ընդգծումը մերն է — ՌՇ): Հետագայում կանգուն — կանգնած, ուղիղ և կանգուն — երկարության չափ իմաստների միջև իմաստային կապերը խզվել են, և դրանք դարձել են անկախ բառ-համանուններ: Կարող է այժմ էլ անցորդը սարի ուտերից տեսնել Քանդված դռների կանգուն սյուները (ՀԹ): Մի ուրիշ տեղ. գետի ափին, ուղղսծիգ տնկված է միապաղաղ մի ֆառածայռ մի ֆանի կանգուն բարձրությամբ (Մ):

զ) Համանունների առաջացումը բառի իմաստների բաղադրության հետևանքով. պատահում է, որ բառի իմաստները շփոթվում են միմյանց հետ շնորհիվ այն բանի, որ երկուսն էլ կիրառվում են միևնույն իրադրություններում, և հաճախ մեկն օգտագործվում է մյուսի փոխարեն: Արդյունքը լինում է այն, որ միմյանց փոխարեն օգտագործված այդ իմաստներն անկախանում են որպես առանձին

⁹ Նույն տեղում, հ. 111, էջ 946:

¹⁰ Նույն տեղում:

բառեր՝ առաջացնում բառ-համանուններ: Օրինակ՝ ժամ արմատը հայերենում կրել է իմաստի ընդարձակ մշակություն: Հ. Աճառյանն իր «Արմատական փառարան»-ում անդրադարձել է այս բառի տարրեր իմաստների զարգացման պատմությանը: Խոսենք միայն այն իմաստների մասին, որոնք մեղ հետաքրքրում են ժամ հնչյունակազմով համանուն բառերի առաջացումը պարզաբանելու տեսակետից: Ժամ նախապես նշանակել է «մի ժամ, օրվա 1/24 մասը», «օրոշված ժամանակ», «կարգաւորութիւն ժամուց ի պաշտամունս եկեղեցւոյ, ժամասացութիւն»¹¹, «եկեղեցական ժամասացություն» իմաստը ծագել է ժամ— ժամանակ բառից: Դրան նպաստել են ժամագիրք, ժամակարգութուն, ժամաճար, ժամամուտ բառերը, որոնք ծագում են ժամ— ժամանակ իմաստից: «Բայց հատկապես եկեղեցական գործերում գործածելու պատճառաւ,— գրում է Հ. Աճառյանը,— միացել են «եկեղեցի» գաղափարին: Այսպես օրինակ, ժամճար՝ որ նշանակում է «ժամը՝ ժամանակը զարնող» գործածուելով յատկապէս «եկեղեցու ժամը զարնող» նշանակութեամբ մտածուած է թե ժամ նշանակում է «եկեղեցի»¹²: Շատ վայրերում եկեղեցի և ժամանակ իմաստները գործ էին ածում միմյանց փոխարեն, կամ հետամնաց վայրերում ժամը որոշում էին եկեղեցու արարողությամբ, ինչպես նաև ժամ ասելով հասկանում էին եկեղեցի: Ժամ— եկեղեցի իմաստը այնքան է կայունանում, որ վերածվում է անկախ բառի և առաջացնում նոր համանունական խումբ:

Բազմիմաստ բառի իմաստների հեռացումը կարելի է դիտել նաև որպես այնպիսի մի երևույթ, որն իր հերթին դառնում է ոչ միայն համանունութուն, այլ բազմիմաստության առաջացման աղբյուր: Ուրեմն կարելի է ասել, որ բազմիմաստության տրոհումը նպաստում է բառի իմաստային կառուցվածքի որակական փոփոխությանը, հատկապես բազմիմաստ բառի իմաստների փոփոխությանը: Դիտենք ճշմիմ բառի բազմիմաստության և դրա հետ կապված համանուն բառերի առաջացումը¹³ (տե՛ս էջ 75):

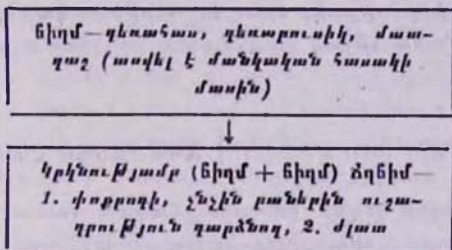
Ինչպես տեսանք վերը շարադրվածից, բազմազան են բառ-իմաստի փոփոխության պատճառները, այդ իսկ պատճառով դրժվար է սահմանել այնպիսի ընդհանրական կանոններ, որոնք ընդ-

¹¹ Նույն տեղում, հ. III, էջ 8:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Հենվում ենք Հ. Աճառյանի ստուգաբանության վրա (տե՛ս Արմատական փառարան, հ. IV, էջ 645):

դրրկեն լեզվի զարգացման ընթացքում տեղի ունեցող բոլոր համա-
նուն բառերի իմաստային փոփոխությունները Այդ բազմազանու-
թյունը մասամբ բխում է նրանից, որ բառերի իմաստային համա-
կարգում ամփոփվում է լեզվի կյանքում տեղի ունեցող յուրաքան-
չյուր փոփոխություն, իմաստային փոփոխությունների բնույթը

Ըստ ՆՀԻ-ի հետագա զարգացումը

Ըստ Մալխասյանցի բառարանի

Ի ճիղմ, մատաղ, փոքր կամ սեզմ, փոքրոգի, սեզմալ և յանշափս խնայող, փոքր սրտիւ. և փակ ձև- ոօք, ազաշ
--

1. Փոքրասիրտ, փոքրոգի, 2. ոխշտ, մլատ, ազահող, շնչին, աննշան, զուգնաբևա, 3. ճահիճ, կանգ- նած, ցեխոտ ջուր
--

Ժամանակակից հայերենում

Ոգճիմ ₁ — փոքրոգի, զոռոծ Ոգճիմ ₂ — կանգնած, լճացած

հաճախ այնքան բարդ է, որ գծվար է լինում որոշել բառի նախկին
իմաստների հարաբերությունը, իմաստային սահմանների անցու-
մը՝ Նրբեմն էլ բավական չէ որոշել միայն բառի իմաստային սահ-
մանների անցումները. անհրաժեշտ է լինում քննել, թե երբ են
տեղի ունեցել այդ անցումները, ժամանակագրական որ շրջաննե-
րում են կատարվել դրանք:

Մի շարք արմատական համանուններ, որոնք առաջացել են
բազմիմաստ բառի իմաստների տրոհումից, իրենց հերթին առաջ
են բերել որակական փոփոխություններ՝ բազմիմաստ բառի ի-
մաստներում: Նման որակական փոփոխություններից են, օրինակ,
իմաստների նեղացումը, լայնացումը, ռճական նոր երանգների ա-
վելացումը, իմաստների կառուցվածքային սահմանափակումը և
այլն: Բառի իմաստային որակական փոփոխությունները, որոնք

տեղի են ունենում զանազան պատճառներով, հիմնականում առաջանում են լեզվական գործոնների ազդեցության հետևանքով։ Այս գործոնները կարող են ազդել բառի իմաստային կառուցվածքի զարգացման ու փոփոխության վրա։ Կարող են առաջացնել նաև, ինչպես տեսանք շատ օրինակներում, բառի առանձին իմաստների որակական փոփոխություն, որն իր հերթին կարող է պատճառ դառնալ բազիմաստության տրոհման և նոր համանուն բառերի առաջացման։

ՔԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ ԱՌԱՋԱՑԱՄ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ընդհանրապես լեզվի բառակազմական համակարգի նկարագրության դեպքում սովորաբար նախապատվություն են տալիս ավելի տարածված և գործուն կաղապարներին։ Ուստի մենք չենք աշխատում առանձնացնել այն բոլոր կաղապարները, որոնցով կազմվել են համանուն բառեր, որոնք սակայն հազվադեպ են գործածվում կամ դուրս են եկել գործածական բառաշերտի շրջանակներից։ Մենք բավարարվում ենք ցույց տալով ժամանակակից հայերենի բառակազմական հիմնական կաղապարները, որոնցով առաջացել են համանուն բառեր, երբեմն էլ համանունական խմբեր։

Կարելի է ասել, որ ժամանակակից հայերենի բառակազմության հիմնական տեսակները առաջանում են հետևյալ կաղապարներով.

1) Բարդ բառեր, սրոնք կազմվում են լեզվի՝ երկու կամ ավելի ինքնուրույն տարրերի գումարից (բառ, բառակապակցություն, հիմք).

2) Ածանցավոր կազմություններ, որոնք ստացվում են արմատի և ածանցի կամ արմատի և ածանցների համադրումից.

3) Խառը կազմություններ, որոնք առաջանում են բարդ բառերի և ածանցների համադրումից.

4) Հապավումներ, երբ բարդությունը կազմվում է ոչ թե ամբողջ բառով կամ արմատով, այլ բառից վերցրած պայմանական որևէ մասով (բառերի սկզբնահնչյուններով, սկզբնավանկերով և խառը, երբ հապավումների բաղադրիչները լինում են սկզբնահնչյուններ և վանկեր կամ վանկեր և լրիվ բառեր)։

Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ բառակազմական այս կաղապարները հավասարապես չեն մասնակցում համանուն բառերի առաջացմանը։ Օ-

րինակ՝ III տիպի կաղապարով առաջացած համանունական խումբեր չկան, IV-ով՝ ես: Կան միաժն բառերի սկզբնահնչյուններից կազմված երկու հապավումներ, որոնք դարձել են տարբեր համանունական խմբերի անդամներ: Բուն—զարմանքի, զայրույթի, վախեցնելու բացականչություն բնածայնական բառը հնչապես զուգադիպել է այժմ հասարակ գոյականի արժեք ստացած բուն բառին, որը կաղմվել է բարձրագույն ուսումնական հաստատություն բառերի սկզբնահնչյուններից: «Ամբողջ գյուղով օղող կապում «բուն» են անում, դուրս են թափում (շթ), Նթե ձեր երեխան կանգնի մասնագիտությամբ բնտրության շեմին, դուր նրան կողարկե՞մ մանկավարժական բուն (մամուլ), Փոկլ—կաշեգոտի, փոկլ—ծովաչուն, բառերին համանուն է փոկ հապավումը (փոխադարձ օգնության կոմիտե բառերի սկզբնահնչյուններից), որը, սակայն, ժամանակակից հայերենի համար արդեն հնացած է: Տավարածի տրդան կաշի և փոկ բերեց Դավթի տրեխը կարկատելու (ԱՔ), Թիառտանիների կարգի մեջ են մտնում ջրային կյանքին հարմարված փոկերը (դասագիրք): Փոկի միջոցով մի ֆանի երինջ բերին կով շունեցող խիստ կարիֆալուր ընտանիքներին բաժանելու համար (ԱՍ):

Բառակազմության հետևանքով առաջացած համանուն բառերը քննելիս երևան են գալիս մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք բխում են հայերենին հատուկ բառակազմական կաղապարներից: Հայերենը բառակազմական հնարավորություններով հարուստ լեզու է: Բայց համանուն բառերի առաջացումը տեղի է ունենում հիմնականում բառաբարդման և բառածանցման միջոցով: Բառաբարդման և բառածանցման միջոցով համանուն բառերի հարստացումը կատարվում է հետևյալ եղանակներով.

1) Նույն համանուն բառերի միջոցով. այսինքն՝ համանուն բառերն իրենց հերթին ածանցվում են միևնույն ածանցներով, հեշտությամբ բարդվում են նույն արմատներով, առաջ բերելով համանունական նոր խմբեր:

2) Այլ՝ ոչ համանուն բառերի միջոցով:

1) Համանուն բառերի միջոցով առաջացած նոր համանուններ

Համանուն բառերից նոր համանուն բառեր են կազմվում.

ա) բարդության միջոցով, բ) ածանցման միջոցով:

ա) Բարդության միջոցով նոր համանուն բառեր են կազմվում

երկու հիմնական արմատներից կամ իբրև արմատ դիտակցված լատերի հարադրումից, Այդդիսի համանուն լատերը կազմում են երկանդամ համանունական խմբեր, որոնց անդամներից յուրաքանչյուրն անկախ, ինքնուրույն կազմությամբ բարդ բառ է։ Ընդ որում, բարդության առաջին բաղադրիչը համանունական խմբի երկու անդամների համար ընդհանուր է՝ նույն արմատն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչները համանուն արմատներ են, Ըստ երկրորդ բաղադրիչների՝ այդ երկու տարբեր համանուն բառերը ձևաբ. են բերել լատական տարբեր արժեքներ, արտահայտում են տարբեր իմաստներ։ Օրինակ՝ բազմանվագ₁—«շատ նվազներ՝ եղանակներ, ուսարունակող» և բազմանվագ₂—բազմաթիվ անգամ կատարվող՝ կատարված բառերը համանուն բարդ բառեր են, Թույլունները վաղուց արդեն սկսել էին իրենց բազմանվագ երաժշտությունը (ՆԴ), Անապատականները օրվա բազմանվագ ժամասացությունից հոգնած, փակվել էին իռնավ խուցերի մեջ (Մ), Այս բարդ համանուն բառերի համար բարդության առաջին բաղադրիչն ընդհանուր է (բազմ), իսկ երկրորդ բաղադրիչներն անկախ համանուն բառեր են, նվագ₁—նվագածություն, նվագելը և նվագ₂—անգամ։ Անհույս երգեց վերջին նվագ. Արի չարքաշ կյանքիս վախճան (ՀԹ), Սովորել կարող եմ, որովհետև նրանցից շնորհով նվագ չի պահանջվում, այլ դարբնոցի վուսխի պես թոփեր (ԱԲ)։

Այդպիսի բարդ համանուն բառեր են՝ թքվասեր—թթվեցրած սեր, թքվասեր—թթու սիրող, ծաղկացան—ծաղիկ ցանող, ծաղկացան—(բժշկական) ծաղիկ հիվանդության ցանը մաշկի վրա, ծայրաբաղ—բազաբի կամ ավանի ծայրային թաղամասը, ծայրաբաղ—(գյուղատնտեսական) երբ թաղում են վազերի ծայրերը. ծանրակալ—ծանրաբազուկ, ծանրակալ—շինվածքով շատ ծանր, Ծանր ու խոշոր քարերից տաշած. հողահարկ—հողի վրա դրված պետական հարկ, հողահարկ—հողածածկ, հողաշեն։

Առաջին բաղադրիչների համանունությամբ կազմված համանուն բարդ բառեր գրեթե չկան, Պատահում են հազվադեպ օրինակներ. այդ դեպքում, սակայն, համանուններից մեկը հնացած է լինում ժամանակակից հայերենի համար, Օրինակ՝ գազաշափ₁—գազահաշվիչ և գազաշափ₂—մի գազ երկարություն ունեցող համանուն բառերից առաջինը որպես տերմին լայն կիրառություն է գտնել մասնագիտական գրականության մեջ, իսկ երկրորդը հնացած է, և հանդիպում ենք միայն հին կենցաղը պատկերող գեղարվեստական ստեղծագործություններում. Մի թույլ սեղմում հեռիք կլի-

ներ փայտը ձգելու և մի առտինանից դեպի մյուսը մի գաղաչավտեղ բաց թողնելու (ՎՓ),

բ) Համանուն բառերի ածանցմամբ բառական նոր արժեքներով համանուն բառեր են առաջանում, երբ երկու համանուն բառերին կցվում են միևնույն բառակազմական ածանցներու Որինակ՝—ան ժխտական նախածանցը ժամ—ժամանակ և ժամ—կկեղեցի, համանուն բառերից կազմել է նոր համանուններ. անժամ—անժամանակ, տարածամ, անժամ—առանց կկեղեցու, առանց կկեղեցական արարողություն. համա. Բայց ինչպես եղավ, աղագիլ Զորին Չալաուսուտեց անժամ եկվորին (ՀԻ), Անժամ՝ անպատարափքաղել:

—Ան ժխտական նախածանցը մի շարք ածական անոններ է կերտում համանուն դոյականներից, Այդ նախածանցով կազմված ածանցավոր համանուն բառեր են, օրինակ՝ անսեր—սիրուց դուրկ, առանց սիրո, անսեր—առանց սերի, սերը քաշած. անխաշ—հում, չխաշած, անխաշ—անթթխմոր. անժամ—չծամած, չծամվող, անժամ— առանց ծամելի, ծամեր չունեցող. անհարկ—հարկից (տուրքից) ազատ, անհարկ—անապաստան. անհոտ—անբույր, հոտից դուրկ, անհոտ—ոչխարի հոտ չունեցող, (կկեղեցական) ծուխ չունեցող:

—Ական բառակազմական վերջածանցի և մի քանի համանուն դոյականների բաղադրումից առաջացել են նոր համանուն ածականներ, ինչպես՝ դուսակտն—մեծ՝ ականավոր, հանրաճանաչ հեղինակների կողմից ստեղծագործված և դասական (բերականական) թվային կարգ՝ հաջորդականություն, դասավորություն ցույց տվող:

2) Ոչ համանուն բառերի միջոցով առաջացած նոր համանուններ

Ոչ համանուն բառերից նոր համանուններ են առաջանում. ա) բարդություն միջոցով, բ) ածանցման միջոցով:

ա) Ոչ համանուն բառերից կազմությամբ բարդ համանուն բառեր են առաջանում այն դեպքերում, երբ բարդության առաջին բաղադրիչը երկուսի համար ընդհանուր նույն արմատն է, երկրորդները կարող են լինել և՛ նույն արմատը, և՛ տարբեր արմատներ, որոնք սակայն, ունեն տարբեր իմաստներու Այս միջոցով առաջացած համանուն բարդ բառի բաղադրիչները առանձին-առանձին միմյանց նկատմամբ համանունական հարաբերություն չունեն. օրինակ՝ բազմագետ—գետաշատ և բազմագետ—բազմաղի-

տակ համանուն բառերի երկրորդ բաղադրիչները ծագումնաբանորեն տարբեր արմատներ են: Այդպես կարելի է բացատրել նաև ականակիր₁—ինքնագնաց՝ ականներով զինված ուղիմանավ, ակունանավ և ականակիր₂—խիստ մութ, չափազանց մութ, երբ ոչինչ չի երևում համանուն բառերի արտասանության զուգադիպությունը (այս բառերից երկրորդը թեև բարբառային ծագում ունի, բայց բարձրացել է գրական լեզվի մակարդակին և կիրառվել է մի բանի դասական հեղինակների կողմից): Անգլիական ձովային մինիստրությունը հստակ է... էսկադրային ականակրի խորտակման մասին (մամուլ): Արծվային աչիերը հառնեց պատուհանից դուրս ականակիր խավարին (ԴԴ): Այդպես է նաև երախակալ₁—սրի կոթ, դաստակ, բռնատեղ և երախակալ₂—թնդանոթի խողովակի բերանի անցքը փակող հարմարանք, որ խողովակը պաշտպանում է անձրևից, կեղտից բարդ բառերի համանունությունը: Թեև այս բառերի համար և՛ առաջին, և՛ երկրորդ բաղադրիչները ծագումնաբանորեն նույն արմատներն են, բայց նրանք առանձին-առանձին համանուն բառեր չեն: Ծագումնաբանորեն նույն արմատներից հարադրված այդ բարդությունները միանգամայն տարբեր իմաստ են արտահայտում: Նրա կշտից ֆարշ էր ընկած երկայն, կեռ բուրը, ուրի երախակալը զարդարված էր թանկագին ակներով (Բ), նավաստիները մթնում հանում էին թնդանոթների պղնձե երախակալները և նրանց պողպատյա վտղերը դարձնում դեպի Ջմեռային պալատը (ԱԲ): Նման բարդ համանուն բառեր են. կենդանասեր—կենդանի սիրող, կենդանասեր—կենդանուց սերված. ծաղկապատ—(բուսաբանական) ծաղկապատյան, ծաղկապատ—ծաղկառատ, ծաղիկներով պատված. ծաղկազարդ—(եկեղեցական) զատկի նախընթաց կիրակի օրը, արմավենյաց տուն, ծաղկազարդ—ծաղիկներով զարդարված:

Մի քանի դեպքերում համանուն բառերը հնչյունակազմով նույն՝ պարզ և բարդ բառերի պատահական զուգադիպություններ են. օրինակ՝ անել₁—աշխատանք, գործ կատարել և անել₂—ելնելը՝ դուրս գալն անհնար համանուն բառերից առաջինը պարզ բառ է, իսկ երկրորդը՝ բաղադրյալ, և վերջինիս կազմիչների առանձնության գաղափարը գիտակցվում է: Տե՛ր աստված, միթե՞ կարելի է այդպես անել. ասաց օրիորդը անբնական ձայնով (ՆԴ), եվ արդին ֆայլեց մութ արահետով, ու անդառն եղավ ու եղավ անել (ՊՄ): Այդպիսի համանուններից է նաև սարեկ₁—սարյակ, սարեկ₂—սարը (յայլա) բարձրացող՝ գնացող:

բ) Այս խմբի համանունների առաջացման պատճառ կարող է լինել ածանցումը, Այս համանուն բառերը կարող են առաջանալ ևրկու ձևով. 1) երբ ածանցավոր բառը արտասանությամբ ղուղադիպում է պարզ բառի հետ. 2) երբ ածանցավոր բառը արտասանությամբ ղուղադիպում է այլ ածանցավոր կամ բարդ բառի հետ:

Առաջինի համար որպես օրինակ կարող է ծառայել -ան ժրխտական նախածանցով և շար ածականով կազմված անշար բառը, որն արտասանությամբ ղուղադիպում է անշար₂— բույսի անվան հետ: Այսինքն՝ անշար₁ ածանցավոր բառը հնչապես ղուղադիպել է անշար₂ բառի հետ, որը ձևաբանորեն չի բաժանվում արմատի և ածանցի¹⁴, նման համանուն բառեր են. անհատ—անձ, անձնավորություն, անհատ—անհատնում. անոթ—աման, անօդ—առանց օդի. հուշիկ—հանդարտ, մեղմ, հուշիկ—վերհուշ, հիշողություն:

Երկրորդ տիպի համանուն բառերը հիմնականում առաջանում են միևնույն բառի կամ արմատի բարդ և ածանցավոր ձևերի հակադրությամբ, ինչպես՝ ազատագին— փրկադին, ազատագին—ադատ կերպով, ազատորեն. կուսագին (եկեղեցական)—եկեղեցուն տրված նվեր՝ իբրև լույսի (մոմի, ձեթի) դին, լուսագին—լուսեղեն, լուսավոր. ծանրագին—թանկարժեք, ծանրագին—շատ դժվարին, ծանր:

Այս համանուն բառերը միևնույն բառի բարդ և ածանցավոր ձևերն են, որոնց երկրորդ բաղադրիչները մի դեպքում բառ են (գին), իսկ մյուս դեպքում՝ ածանց (-գին):

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Հայերենի համանուն բառերի բառակազմական հատկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ բառի իմաստային բնույթը և նրա բառակազմական հատկանիշը շատ դեպքերում կախված են այն բանից, թե որ խոսքի մասին է պատկանում բառը: Հայերենի համանուն բառերի բառակազմական հարաբերության մասին լավ սլատկերացում կազմելու համար բավական չէ միայն սահմանա-

¹⁴ Պարզ կամ արմատական բառերի մեջ մենք ներառում ենք նաև այն համանուն բառերը, որոնք նախկինում ձևաբանորեն բաղադրյալ են եղել, իսկ այժմ չի գիտակցվում դրանց բաղադրյալ լինելը: Օրինակ՝ աղոտ₂—անփայլ, ոչ պայծառ բառը, որ այժմ մեզ համար պարզ բառ է, իրականում բաղադրված է՝ աղ+ոտ (աւոտ>ոտ մասնիկով): Դրան համանուն է աղոտ₂—աղախառն, աղաթաթախ բառը, որի ածանցավոր լինելը կասկածելի չէ:

փակվել պարզ և բաղադրյալ բառերի քանակային հաշվարկով, Համանուն բառերի ընդհանուր հաշվարկից հետո պետք է դիտել նորանց քանակային հարաբերությունը՝ տարբեր խոսքի մասերի պատկանելու տեսանկյունից և քննել, թե համանունական հարաբերությունները պահպանվո՞ւմ են արդյոք բարդված և ածանցավոր ձևերում:

Մեր կողմից կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ քիչ են այն դեպքերը, երբ համարմատ համանուններն ունենում են միևնույն միավորով (արմատով կամ ածանցով) բաղադրված ձևեր: Այդ բացատրվում է տվյալ բառերի բառակազմական ավելի կամ պակաս ակտիվությամբ: Բայց, ինչպես տեսանք, կան մի քանի բարդ և ածանցավոր համանուն բառեր, որոնք կազմվել են միևնույն բառակազմական միջոցներով և պահպանել են իրենց իմաստային կապերը արմատական բառերի հետ:

Տարարմատ համանուն բառերն ունեն բառակազմական հետևյալ առանձնահատկությունները. համանուններից մեկը սովորաբար ունի իր ածանցավոր և բարդված ձևերը: Օրինակ, այբ—տղամարդ, տղամարդ ամուսին և այբ—քարայր համանուն բառերից առաջինով կազմվում են մի շարք ածանցավոր և բարդ ձևեր, ինչպես՝ այբաբաղձ, այբաբար, այբաղավ, այբաթող, այբական, այբակերպ, այբամեծ, այբալյաց, այբամոլ, այբանալ, այբասեր, այբասիրություն, այբասպան, այբասպանություն, այբալյացսություն, այբասրություն, իսկ այբ—ով՝ միայն այբաբնակ և այբածկ բառերը: Կամ՝ ափ—բուռ և ափ—եզր, սահման համանուն բառերից առաջինով կազմվել է միայն ափամեջ բարդությունը, իսկ երկրորդով՝ ափագիծ, ափակոծություն, ափամեծ, ափամոտ ձևերը:

Պատահում են տարարմատ համանուն բառեր, որոնք ոչ հավասար չափով են ակտիվ բառակազմական տեսակետից: Օրինակ՝ դար—հարյուրամյակ և դար—զառիվայր, բարձրություն համանուններից առաջինով ունենք դարագլուխ, դարակես, դարամեջ, դարամուտ, դարասկիզբ, դարավերջ բարդություններ, իսկ երկրորդով՝ դարալանջ, դարաճոս, դարավեժ: Սակայն և՛ համարմատ և՛ տարարմատ համանուն բառերի համար բնորոշն այն է, որ համանունական խմբի երկու անդամներն էլ բառակազմական տեսակետից մեծ մասամբ ակտիվ են, սակայն նրանցից մեկը համեմատաբար ավելի շատ բառաբանային նոր միավորներ է կազմում՝ բարդության և ածանցման միջոցով, քան մյուսը (հմտ. աղբերս—աղաչանք, պաղա-

տաճիք, աղերս₂—կույ, անսուգել₁—անպատվել, անսուգել₂—առանց արգելքի, դաս₁—խավ, դաս₂—ուսումնառություն¹⁵,

Համանուն բառերի (և համարմատ, և տարարմատ) բառակազմակերպման հարաբերությունը և նրանց տարբեր խոսքի մասերի պատկանելի կարելի է ցույց տալ հետևյալ աղյուսակով.

Ածանցման և բարդություն հետևանքով առաջացած համանուն բառեր						Գարգ բառեր
զոյական	ածական	թվական	բայ	դերանուն	չթերմող խոսքի մասեր	720
370	190	3	130	0	30	

Ինչպես երևում է աղյուսակից, ժամանակակից հայերենում արմատական համանուն բառերն ավելի շատ են, քան բառակազմության միջոցով առաջացածները (թեև, իհարկե, տարբերությունը այնքան էլ մեծ չէ)։ Բառակազմության հետևանքով առաջացած համանուն բառերի մեծ մասը պատկանում է զոյականի քերականական կարգին։ Ըստ բանակի ածականը II տեղում է, իսկ բայը՝ III։ Բառակազմության հետևանքով առաջացած՝ մյուս խոսքի մասերին պատկանող համանուն բառերը շնչին քանակ են կազմում։

Համանուն բառերից մեկի բառակազմական տեսակետից ավելի ակտիվ, իսկ մյուսի ոչ ակտիվ լինելը բացատրվում է ոչ միայն այդ բառերի՝ տարբեր խոսքի մասերի պատկանելիությամբ և իմաստային առանձնահատկությամբ, այլև նրանով, թե լեզվի պատմության ընթացքում որքանով են դրանք գործածական եղել և որքան գործածական են ժամանակակից հայերենի բառային համակարգում։

Այժմ դիտենք հայերենի համանուն բառերի ուրիշ այլ հատկանիշներ։ Հայտնի է, որ ընդհանրապես համանուններ են լինում մենիմաստ բառերը։ Ուսումնասիրությունները պարզում են, որ այդպես է օրինակ անգլերենում և մի շարք այլ լեզուներում¹⁶։ Մեր կողմից կատարված հաշվումները ցույց տվեցին, որ հայերենում ևս համանուն բառերն ավելի շատ մենիմաստ են, քան երկիմաստ և բազմի-

¹⁵ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1969, էջ 39, 77, 473։

¹⁶ В. П. Конецкая, Характеристика лексических омонимов-слов, генетически связанных, и пути их образования в английском языке, в сб. «Исследования по английской лексикологии», М., 1961.

մաստ: Ահա այդ հաշվումների արդյունքները. 1) մենիմաստ համանուն բառերը կազմում են ամբողջ համանուն բառերի 67%-ը, 2) երկխմաստ համանուն բառերը՝ 19%-ը, 3) երկուսից ավելի իմաստներ ունեցող համանուն բառերը՝ 14%-ը:

Հետադրերական է նաև, թե ինչ հարաբերություն ունեն համանուն բառերը վանկերի քանակի տեսակետից:

Ժամանակակից հայերենի համանուն բառերի վանկերի քանակային տվյալներն ավելի լավ պատկերացնելու համար տեղադրենք դրանք համապատասխան աղյուսակում:

վանկերի քանակը	Համանունական խմբերի քանակը	Համանուն բառերի քանակը՝ առկաներով
Միավանկ	361	39,4%
Երկվանկ	288	39,9%
Մեկուկես կամ զառանգական	12	1,6%
Նուստանկ	118	16,4%
Բազմավանկ	19	2,7%

Ինչպես երևում է աղյուսակից, հայերենում միավանկ և երկվանկ բառերը դրեթե հավասար քանակությամբ համանունական խմբեր են կազմում: Թեև հայերենը հարուստ է երկար բառերով, բայց եռավանկ, մանավանդ երեքից ավելի վանկ ունեցող համանուն բառերը փոքր քանակությամբ են կազմում: Դա ցույց է տալիս, որ հայերենում ևս ավելի շատ համանուններ են կազմվում կարճ բառերից:

ՀԱՅՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

Համանուն բառեր են առաջանում նաև հնչյունական կազմի փոփոխությունների հետևանքով: Այդ ճանապարհով համանուն բառերի առաջացումը օրինաչափ երևույթ է, սակայն տարբեր լեզուներում դրանք տարբեր բնույթ ունեն և կապվում են տվյալ լեզվի հնչյունական օրինաչափությունների հետ:

Հայերենը հարուստ չէ այս կարգի համանուններով: Բայց կան մի քանի համանուն բառեր, որոնց առաջացման պատմությունը հետաքրքրական է վերոհիշյալ հարցի լուսաբանման տեսանկյունից:

Համանուն բառերի հնչյունների հետ կապված վերլուծություն-

ներր հիմնականում հենվում են րառական միավորների արտասանության վրա: Քննության ժամանակ պետք է հաշվի առնել ոչ թե տառերը, այլ հնչյունները:

Հնչյունական փոփոխության հետևանքով առաջացած համանուն բառերի քննության համար անհրաժեշտ է որոշել հին՝ նախագրաբարյան և գրաբարյան շրջանի բառերի արտասանությունը և համեմատել դրանք ժամանակակից հայերենի բառերի արտասանության հետ: Սակայն դա հնարավոր չէ հետևյալ պատճառներով.

1) Նախագրաբարյան շրջանի բառապաշարի մասին ունենք կցկտուր տեղեկություններ, իսկ արտասանության մասին չունենք ոչ մի պատկերացում¹⁷:

2) Գրաբարը մեզ ավանդվել է սոսկ մատենագրության միջոցով: Մատենագրության մեջ կան բավական թվով փոխառյալ բառեր (որոնցից մի քանիսը կան նաև համանուն բառերի շարքում), որոնք գործածվել են ուղղակի տառադարձությամբ: Սակայն մենք չգիտենք, թե այդ բառերը գործածվե՞լ են արդյոք բանավոր խոսքում, կամ եթե գործածվել են, ինչպե՞ս են արտասանվել:

3) Հինգերորդ դարից մեզ չի հասել ոչ մի ձեռագիր: Հետագա շրջանի ձեռագրերի մեջ կան բառեր, որոնք առաջացել են պատմական հնչյունափոխության հետևանքով: Այդ բառերը սխալ պատկերացում են տալիս V դարի մեսրոպյան հայերենի շատ բառերի գրության և արտասանության մասին:

4) Գրաբարը մեռած լեզու է: Նրա հնչյունական համակարգի արտասանական և ձայնային ուսումնասիրությունը. ինչպես յուրաքանչյուր մեռած լեզվի հնչյունախոսության ուսումնասիրությունը, մոտավոր է:

Այնուամենայնիվ, այս հարցի ուսումնասիրությունը որոշ չափով հեշտանում է այն տեսակետից, որ մենք հիմք ենք ընդունում, որ գրաբարում գրությունը համապատասխանել է արտասանությանը, հետևապես ուսումնասիրության ընթացքում տառն ու հնչյունը կարելի է նույնացնել:

Ժամանակակից հայերենում կան համանուն բառեր, որոնք առաջացել են ընդհանուր պատմական և փոխազդեցական հնչյունափոխության միջոցով:

¹⁷ Օրինակ, համոզված չենք թե ք. դ. գ. ձ. ջ տառերի գրաբարյան շրջանի նորմավորված արտասանությունը ինչպիսին է եղել. առտասանվել են շնչեղ, թե ոչ շնչեղ:

1) «Կատմական հնչյունափոխության հետևանքով առաջացած համանուններ»

ա) Երկրարբառների և բաղաձայնների փոփոխության հետևանքով առաջացած համանուններ

է-ն հնում երկրարբառային արտասանությունն է ունեցել, ժամանակի ընթացքում պարզվել է, և այժմ բոլոր դիրքերում արտասանվում է որպես պարզ ձայնավոր: Այսինքն՝ է տառի համապատասխան հնչյունը երկրարբառային է եղել, արտասանվել է էյ (ei) և միանգամայն տարբերվել է և ձայնավորի արտասանությունից¹⁸, է>ե հնչյունական փոփոխության հետևանքով մի քանի բառեր դարձել են համանուն: Օրինակ՝ խեթ—խոժոռ, խեթ—խեթական ցեղին պատկանող աճահատ. գեթ—չաղ, գեթ—բարձր, ի վեր. սեթ—զգացմունք, սեթ—կաթի սերուցքը. հեգ—խեղճ, թշվառ, հեգ—վանկ, շունչ:

Այս բառերը, սակայն գրաբարում համանուն չեն եղել, քանի որ արտասանությամբ տարբերվել են. առաջինները արտասանվել են էյ-ով (գրվել է է-ով):

է>ե հնչյունական փոփոխությամբ է բացատրվում նաև ամեն₁—բոլորը, ամենայն և ամեն₂ (եկեղեցական) ճշմարիտ է, այդպես է տարբեր բառերի համահնչունությունը: Առաջինը բնիկ հայերեն, իսկ երկրորդը եբրայական բառ է, որ փոխառությամբ տարածվել է բոլոր քրիստոնեական և մահմեդական ժողովուրդների մեջ: Բնեկ այդ բառի հիմնական ձևը եղել է ամեն, բայց V դ. այդ բառը գրվում էր ամէն: Հետագայում է>ե հնչյունափոխությամբ այդ բառերը դառնում են համահնչուն:

Գրաբարի աւ երկրարբառը բաղաձայններից առաջ դարձել է ո, որ ժամանակակից հայերենում տառադարձվում է նաև ու-ով: Աւ երկրարբառի պարզման հետևանքով (XII դ. արդեն հնչվում էր որպես ո) գրաբարի հաւտ—ոչխարի հոտ (որ արտասանվում էր աւու) և հոտ—բուրմունք բառերը դարձել են համանուն բառեր: Այդ բանից առդևն փլավի հոտ չի փչում... (ՆԴ): Դեսլի իր գիշերային օրեվանն է գնում գառների ցրված մի հոտ (ՆԴ):

Ոյ երկրարբառը պատմական հնչյունափոխությամբ դարձել է ու: Ոյ>ու հնչյունափոխությունը շատ հին է. այն շարունակվել է նաև գրաբարում: Հնչյունափոխական այդ երևույթը պատճառ է դարձել հետևյալ երեք տարբեր բառերի համահնչունությանը. հայե-

¹⁸ Մանրաման տե՛ս է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, հ. I, գ. Ա, էջ 38:

յինում կա պլուտ բառը, որ նշանակում է խալ, մարմնի վրա բնական կետ, նշան: Բնիկ հայերեն բառ է: Ունենք նաև պլուտ—կաթիլ, հեղուկի փոքր բանակություն, որը հետին հայերեն բառ է և գալիս է ժողովրդական լեզվից: Նույն հնչյունակազմն ունի նաև պլուտ (բուսական) — բույս, ծաղիկ բառը, որն ըստ Աճառյանի առաջացել է պլ>ու հնչյունափոխությամբ:

բ) Բառասկզբի յ կիսաձայնի փոփոխության և բառավերջի և բաղաձայնի անկման հետևանքով առաջացած համանուններ

3 կիսաձայնը մեր դրական լեզվում բառասկզբում փոխվել է հ-ի, որի հետևանքով յարկ—տան հարկ, բառը արտասանությամբ նույնացել է հարկ—տուրք և հարկ—կարիք, ստիպմունք բառերին (վերջիններս ծագում են նույն արմատից): Այս բառերին համահնչուն է նաև հարկ—պաշտոնական հացկերույթ, հարկինք բառը, որը ժողովրդական ծագում ունի և գործածվել է ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Եվ այժմ հարկ հնչյունակազմով ունենք չորս համանուն բառ:

3>հ հնչյունափոխության հետ են կապվում նաև հույլ—ծույլ, անփութ (դրաբարում՝ յպլ), հույլ²—խումբ, բազմություն, հույլ—ծփանք, հուզմունք (դրաբարում՝ յպլզ), հույլ²—բույսերի մեջ գտնվող մածուցիկ սննդարար նյութ, բառերի արտասանության նույնությունը: Այս բառերի համահնչունությանը նպաստել է նաև ոյ>ու հնչյունափոխությունը:

Գրաբարում եղել են մի շարք բառեր (որոնց շարքում՝ շատ բայանուններ), որոնք վերջավորվել են և արմատական բաղաձայնով և նրան նախորդող մի այլ բաղաձայնով: Իսկ այդ բառերը համարվել են միավանկ բառեր, բայց դրանց վերջում արտասանվել է նաև դադոնավանկը: Բառավերջի և հնչյունի անկման հետևանքով այդ բառերը հնչյունապես զուգադիպել են այլ բառերի հետ: Օրինակ՝ վազլ—վազք և վազ՝—խաղողի որթ, համանուն բառերի արտասանությունը, թվում է, թե պետք է պատահական զուգադիպություն համարել, մինչդեռ բնությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հետո են դարձել համանուններ: Ըստ Հ. Աճառյանի վազ—խաղողի ուռ բառը կազմվել է վազել—ցատկել, դուրս ցատկել բայից: Բայց վազ—խաղողի որթ բառը գործածական է եղել վազն ձևով, որի վերջին ՚ի բաղաձայնը ընկել է եզակի թվի ուղղական հոլովում և այն արտասանությամբ զուգադիպել է վազ—վազք բառի հետ: Ցատկելու խաղ էր, քե վազ մի ոտով—Տոբեն էր միշտ հաղթում, իսկ նրան ոչով (ՂԱ), խաղողի վազը բազմամյա բույս լինելով. շատ երկար տարի—

ներ է գրադեցնում հողը (ԳԳԱ), Այդպես են առաջացել նաև կար—
սննդամթերք և կար₂—կաթիլ, պուտ համանուն բառերը, Այս բա-
ռերը նախկինում համանուն չեն եղել, որովհետև առաջինը ունեցել
է կաթն ձկն, Բառավերջին և բաղաձայնի անկմամբ դրանք դարձել
են համանուն բառեր, Երբ կովերը տուն են գալիս, կաթը ցօզի նման
կաթկթում է ծաղիկների վրա... (ԱԲ), Երկու կաթ արցունք
անույշ աչքերիդ, կլինին սփոփանք, հոգյակ ընկերիդ (ՀՀ), Կամ
ուրդ—ճիճու և ուրբ—վազ, խաղողի որթ բառերը գրաբարում ունեցել
են տարբեր արտասանություն, քանի որ առաջինը եղել է ուրդն ձկնով,
Հետագայում և-ն ընկել է, դ-ն էլ արտասանվել է ք՝ դ > ք հնչյունա-
կան օրենքի համաձայն, այսինքն՝ ձայնորդից հետո տեղի է ունե-
ցել ձայնեղ պայթականի ձայնային տարրի թուլացում, և այդ բա-
ռերը վերածվել են համանունների, Սարյակն էլ կտուցով ուրդ է բե-
րում նտերին է տալիս, նրա փետուրներն էլ փայլ ունեն, բայց սար-
յակը բռնի՞ր չի տեսել (ԱԲ), Խաղողի ուրբը բարձրանում է պատերի
վրա և կրկին իջնում պարտեզ (ՎԽ),

2) Փոխադրեցական հնչյունական փոփոխություններն առաջա-
նում են բառի կազմում գտնվող հնչյունների փոխադարձ ազդեցու-
թյամբ, Այդ հնչյունական փոփոխությունները կապվում են արտա-
սանական փոփոխության հետ, Հայերենում կան մի քանի համա-
նուն բառեր, որոնց համանունությունը բացատրվում է բառի կազ-
մում եղած հնչյունների փոխադարձ ազդեցությամբ, Այդ բառերը
քանակով քիչ են, Հնչյունական փոփոխությունները հանդես են գա-
լիս միայն համանուններից մեկի կազմում, սահմանափակվում են
միայն մեկ օրինակում և ընդհանուր բնույթ չեն կրում, Օրինակ՝ առ-
նմանություն է բացատրվում խուխլ—պատիճ, պարկուճ (բույսե-
րի) և խուխլ—լորձունք բառերի համահնչյունությունը, Այս բառե-
րից առաջինը նախապես ունեցել է խուխլ ձևը, Բառասկզբի շփա-
կան խուլ խ բաղաձայնի ազդեցությամբ բառավերջի խուլ կ բաղա-
ձայնը ևս դարձել է խ, այսինքն՝ տեղի է ունեցել լիակատար
առնմանություն, որի հետևանքով այդ բառերը դարձել են համա-
նուն բառեր, Իսկույն մտալ իր հին խուխլի մեջ (ՀԹ), Հիվանդի
խուխլը ընկնում է նրա ձեռքի, սպիտակեղենի և հագուստի վրա
(դասագիրք)։

Մի երկու համանուն բառեր են առաջացել բառի կազմում եղած
բաղաձայն հնչյունների կորուստի հետևանքով, Օրինակ՝ ր հնչյունի
կորուստով է բացատրվում պահլ—ականթարթ, վայրկյան և պահլ—
ծով բառերի համանունությունը (վերջինս պահել բայի արմատն է

և գործածվում է նաև մի շարք հարադրություններում), Այս բառերից երկրորդի հնագույն ձևը եղել է պարն: V դարի հայերենում հանդիպում ենք նաև պարնի ձևը, որը նշանակում է պարն պարս: Ավանդված են նաև տարեցեղ, պարեցեղ ձևերը: Այս բառերին համահնչուն է նաև պարն—զարմանքի բացականչություն. հետևապես պարն հնչյունակազմով ժամանակակից հայերենում ունենք երեք համանուն բառ: Նույնիսկ եղավ պարն, որ ուզեց մտնել ինքնուրույնությամբ գգալ, թե ի՞նչ մոտ նստած է ոչ թե Արամը, այլ որդին... (Վհ), Պարն, ծամ, անբուն գիշերներ, մշտական աղոթք... Մի խոսքով կատարյալ անձնուրացություն (Ր), Պարն, բռ տունը շրջանցվի, ծավի տվին ու ծիծաղեցին մի ֆանի գլուղացի (ՀԹ), Քաշի—կշիռ, ծանրություն և ֆաշ—շարականի երաժշտական խաղերից մեկը և սղագրության նշան համանուն բառերից վերջինս ունեցել է ֆաշ ձևը: Բառավերջի շ շփականից առաջ Բ-ն ընկել է, և այդ բառերը դարձել են համանուն:

Փոխառությունների միջոցով առաջացած համանուններ

Փոխառությունները, սովորաբար, անմիջականորեն կապվում են ժողովրդի զարգացման և կուլտուրական մակարդակի հետ: Ընդհանրապես փոխառվում են այն բառերն ու տերմինները, որոնց իմաստներն արդեն ըմբռնվում են տվյալ ժողովրդի կողմից:

Հայ ժողովուրդը միշտ էլ սերտ հարաբերությունների մեջ է եղել հարևան ժողովուրդների հետ: Դա ազդեցություն է թողել հայոց լեզվի բառային կազմի հարստացման վրա. մեր լեզվում ավելացել են նոր բառեր, որոնք ներթափանցել են փոխառությունների և բառապատճենումների ձևով: Այդ բառերի զգալի մասը մտնում է հայերենի բառային հիմնական կազմի մեջ:

Հայերենը իր զարգացման տարբեր շրջաններում փոխառություններ է կատարել նաև ռուսերենից և եվրոպական այլ լեզուներից: Ռուսերենի միջոցով հայերենին (և Սովետական Միության այլ ազգերի լեզուներին) անցած միջազգային բառերը տարբերվում են նախասովետական շրջանում փոխառված օտար բառերից: Իրենց արտահայտած իմաստներով այդ բառերը կապվում են մարքսիստական գաղափարախոսության, հեղափոխական շարժման, հասարակական կյանքում տեղի ունեցող տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի, սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման հետ:

Որոշ բառեր էլ կրել են իմաստային փոփոխություններ՝ կապված մեր պայմանների հետ և առաջ բերել համանունական խմբեր։ Օրինակ՝ պիոներ բառը XVIII դ. ֆրանսերենում ուներ առաջական ճանապարհ պատրաստող բանվոր» իմաստը։ Ամերիկայի հայտնադործումից հետո պիոներ էին անվանում առաջին ճանապարհաշինարարները Ամերիկայում։ Դարավերջին այդ բառը իմաստային ընդարձակման շնորհիվ նշանակեց նաև ընդհանրապես «նոր դործ սկսող»։ Սովետական շրջանում պիոներ-ը իմաստի նեղացմամբ նշանակեց պատանեկան հասարակական կազմակերպության անդամ» և անկախացավ այդ իմաստով։ Այժմ նույն հնչյունական ձևավորումով ունենք երկու համանուն բառ. պիոներ-ը — առաջին անգամ նոր՝ շինտազոտված բնագավառ ոտք դնող և նոր ուղիներ բացող մարդ, պիոներ₂ — մանկական կոմունիստական պիոներական կազմակերպության անդամ։ Մենք մինչև հոգու խորքը զարմացած էինք նոր կյանքի պիոների հետ ունեցած մեր հանդիպումից (մամուլ)։ Տակի՞ն պիոներների շտաբն է... (ԱԲ)։

Ջանազան լեզուներից փոխառված շատ բառեր դարձել են համանունական խմբի անդամներ կամ կազմել համանունական նոր խմբեր։ Համանուն բառերի առաջացման այս ուղին ևս կարելի է դասել համանունների առաջացման գործուն միջոցների շարքը։ Փոխառություններից միջոցով հարստացող այս ուղին բարդ չէ. այն կարելի է բաժանել երեք հիմնական եղանակի։

1) Երբ փոխ են առնվում ոչ թե մեկական բառ-համանուններ, այլ ամբողջական համանունական խմբեր։ Ընդ որում, համանունական խմբի երկու անդամներն էլ փոխ են առնվում միևնույն լեզվից։ Այդ բառերը փոխատու լեզվի բառային համակարգում արդեն առանձին համանուն բառեր են, որոնք առաջացել են տարբեր աղբյուրներից և յուրաքանչյուր համանունական խումբ ունի իր առաջացման պատմությունը։

Նվրոպական լեզուներից ռուսերենի միջոցով փոխառված օտար բառերից շատերը փոխել են իրենց արտասանությունն ու ուղղագրությունը և կապվել հայերենի հնչյունական համակարգի և հնչյունափոխության հետ։ Կան համանուններ, որոնք պատկանում են նույն կամ տարբեր լեզուներին, տարբերվում են գրությամբ և արտասանությամբ, բայց ռուսերենի հնչյունական ազդեցության հետևանքով կրել են որոշ փոփոխություններ, ստացել նման արտասանություն և գրություն, այսինքն դարձել են համանուն բառեր։ Հայերենում ևս դրանք համանուն բառեր են, քանի որ հայերենը փոխ է

առել ռուսերենից: Օտար բառերը մտնելով հայերենի բառապաշարի մեջ, ենթարկվում են հայերենի բառակազմական և քերականական յուրահատկություններին: Այս հանգամանքը ևս նպաստում է համանուն բառերի առաջացմանը: Որոշ փոխառյալ բառեր ենթարկվել են փոխառու լեզվի բառակազմական կանոններին և առաջացրել բառ-համանուններ:

Միևնույն լեզվից փոխառված համանունական խմբերը շատ են ժամանակակից հայերենում: Այգ փոխառությունները կատարվել են տարբեր լեզուներից, ինչպես՝

ֆրանսերենից

տակտ (tact) երաժշտության և տաղաչափության մեջ ժամանակի միավոր, տակտ—չափի, պատշաճության զգացում. կարիներ—cabinel մի քանի երկրներում մինիստրների կազմը, որ մտնում է կառավարության մեջ, կարիներ—աշխատասենյակ. էտապ (étape) փուլ, էտապ—որևէ տեղ աքսորվող բանտարկյալների խումբ, բանտարկյալներով լցված գնացք. կադր (cadre) որևէ հիմնարկության աշխատողների հիմնական կազմը, կադր (կինո) առանձին տեսարանների նկարահանում կինոժապավենի վրա:

լատիներենից և հունարենից

նոտա—(լատ. nota) երաժշտական ձայնանիշ, նոտա—(գիվանագիտական) հայտագիր. փաղանգ (հուն. fānax-ggos) սարգերի կարգին սլատկանող միջատ, փաղանգ—զորագունդ, զորք (հուն. faanx-ggos). պոլիփյուր—(հուն. porfúra) ծիրանի, արքայական ծիրանագույն վերարկաւ, պոլիփյուր—(հնք.) ծիրանաքար:

պարսկերենից

բարակ—(bārak) որսորդական շան մի տեսակ, բարակ—ոչ հաստ. մատյան—(mātyān) գիրք, մատյան—(կենդր.) զամբիկ, մատյան—(պատմ.) միայն ժամայան գանդա արտահայտություն մեջ իրրեւանմահների գանդ. գանգ—(gāng) ոսկու, արծաթի, թանկագին իրերի ու մրողջություն, գանգ—եկեղեցական երգ. քոկ—(xok) խումբ, քոկատ, քոկ—առանձին:

արաբերենից

գազել (gazel) բանաստեղծական ձև, գազել—վիթ:

2) Երկրորդ եղանակով կազմված համանունական խմբերում փոխառյալ է համանունական խմբի միայն մեկ անդամը: Այգ դեպքում փոխառյալ բառը արտասանությանը զուգահեռվում է բուն հայերեն բառի հետ: Օրինակ, ռուսերենի միջոցով գերմաներենից փոխառյալ դիգել—ներքին ալյուման շարժիչ, որ աշխատում է հեղուկ

վառելանյութով բառը արտասանությամբ համընկել է հայերենի դիզել—խոտը կամ օրանը իրար վրա դարսել՝ դեզ կազմել բառի հետ, Ախորժալուր ձայնիդ մատադ. Ձուսգէսի ուրախ դիզել (ՀԿՔ), Այն երկու նորը, որի վրա խոտ էին դիզել, բերենբերան լցված էր պղնձե կաթսաներով (ԱՔ), Կամ ռուսերենից փոխառյալ շինել բառը («գինվորական տար վերարկու») հնչապես ղուզադիդիլ է հայերեն շինել— պատրաստել, սարքել, կառուցել բառի հետ, Քիֆլիո ծառայելիս մի շինել ունեւ, այնքան պատռտոված, որ ամաշում էր հագին պրօսպեկտով անցնի (ՀԹ), Այդ փառքը գրգռում է և մյուսների բարի նախանձը և սկսում են բոլորը վաճեւ շինել (Բ),

Ալդպիսի համանունական խմբերից են՝ բալ—(պարսկ. balu, alūbālu) բալենու պտուղը, բալ—(բնիկ հայերեն բառ) մեզ, մշուշ. բան—(պարսկ. bān) ծառատեսակ, բան—(բնիկ հայերեն բառ) գործ, աշխատանք, գոլ—(անգլ. goal) (սպորտային) գնդակի անցնելը խաղադարպասով, գոլ—(հայերեն բառ) քիչ տաք, գաղշ. մարտ (հան. mértios, որ ծագում է լատ. martius բառից) մարտ ամիսը, մարտ (բնիկ հայերեն բառ) կռիվ, ճակատամարտ. մի (լատ mi) երաժշտության մեջ ութնյակի երրորդ ձայնաստիճանը, մի (բնիկ հայերեն բառ) մեկ. տոն (ֆրանս. ton) ձայնաստիճան, տոն (բնիկ հայերեն բառ) հանդիսավոր օր. սպանդ (պահլ. spand, պարսկ. expand, sipand) (բուսաբանական) 12 տեսակ ունեցող փեզեմա բայսը, սպանդ (հայերեն բառ) ջարդ, կոտորած:

3) Երրորդ եղանակով կազմված համանունական խմբի երկու անդամներն էլ փոխառյալ բառեր են հայերենի համար, սակայն համանուններից մեկը փոխառված է մեկ լեզվից, մյուսը՝ մի այլ լեզվից: Կարելի է ենթադրել, որ նման բառերը փոխառվել են պատմական տարբեր ժամանակներում, ուստի և առաջացել են համանունական խմբի: Օրինակ, հնագույն ժամանակներում պարսկերենից փոխառված շիշ բառը (սենդ վզով հեղուկ լցնելու ապակե աման) համընկել է միևնույն հնչյունական ձևավորումն ունեցող տաճկերենից փոխառված շիշ—շամփուր բառին:

Ալդպիսի համանուն բառերը համեմատաբար շատ չեն ժամանակակից հայերենում: Դրանցից են՝ դարաղ (տաճ. dabag) հիվանդության անուն՝ բերանախտ, դաբաղ (արաբ. debbāg) աղաղորդ. գազ—(պարսկ. gāz) բոժոժից ստացված մետաքսը, որից թել են պատրաստում, գազ—(պարսկ. gaz) կանգուն, երկայնության պարսկական չափ, գազ—(ֆրանս. gaze) նուրբ և թափանցիկ կտոր մետաքսից, վուշից և ալլն, գազ—(գերմ. gas) (ֆիզ. և քիմ.) օդանման մարմին:

Հայերենի զարգացման ընթացքում անընդհատ առաջացել և առաջանում են համանունական խմբեր։ Եթե փոխառյալ համանուն բառերից մեկը որևէ պատճառով դժվարությամբ է ստեղծում խոսողի համար, ապա դա կարող է դառնալ համանունական խմբի քայքայման պատճառ։ Հայերենում համանունական խմբի քայքայման հիմնական պատճառը համանուն բառերից մեկի հնանալն է և գործածական բառապաշարից դուրս գալը։ Հայերենի փաստերը ցույց են տալիս, որ մեր լեզուն ավելի շատ հարստացել է համանուն բառերով, քան «ազատվել» դրանցից։ Այդ ես համոզվում է, որ թեև լեզվում համատեղ գործում են հաղորդակցական և արտահայտչական ֆունկցիաները, բայց լեզվի համար ամենակարևորը հասարակական-հաղորդակցական ֆունկցիան է։ Դրա համոզիչ փաստարկներից մեկն այն է, որ ինչպես այլ լեզուները, այնպես էլ հայերենը, չի ձգտում թոթափվել համանուն բառերից։ Այստեղից ևս կարելի է ենթադրել, որ համանուն բառերը «հիվանդագին» երևույթ չեն ինչպես մնացած լեզուների, այնպես էլ հայերենի համար։

Քերականական ձևերից առաջացած համանուններ

Բացի համանունների առաջացման հիմնական աղբյուրներից, կան նաև լրացուցիչ աղբյուրներ։ Երբեմն դրանք սահմանափակվում են մեկ կամ երկու օրինակով։ Չանդրադառնալով եզակի օրինակներին, քննությունից դուրս չպետք է թողնել այն համանուն բառերը, որոնց առաջացումը պայմանավորված է բերականական պատճառներով։

Հայերենում կան մի քանի համանուն բառեր, որոնք առաջացել են բառի հոլովական ձևերից. օրինակ՝ մեկից մակերայր առաջացել է մի (մեկ) անորոշ ղերանվան բացառական հոլովի ձևից, անկախացել է իբրև ինքնուրույն բառ, ձևը է բերել բառական արժեք։ Ժամանակակից հայերենում այդ մակերայր մասնակի համանունական հարաբերության մեջ է մտնում մի (մեկը) ղերանվան բացառական հոլովաձևի հետ, այսինքն՝ մեկից₁—միանգամից և մեկից₂—մի (մեկը) ղերանվան բացառական հոլովաձևը մասնակի համանուններ են։ Իսկ ինչպիսի՞ն են լինում ուսանողները, ինչպիսի՞ն, դժվար է մեկից ասել (մամուլ)։ Տատիկն անդադար դիմում էր մեկից դեպի մյուսը (Ր), Համանունական խմբի առաջին անդամը այլևս հարացուցային շարքի անդամ չէ, ընդհանրապես հոլովման ենթակա չէ, ուստի -ից-ը նրա հոլովական վերջավորությունը չէ։ Համա-

նունական խմբի երկրորդ անդամի -ից-ը այդ բառի հոլովական վերջավորութունն է, արտահայտում է հոլովական իմաստ, հարացուցային շարքում հակադրվում է հարացույց կազմող անդամների հոլովական վերջավորութուններին:

Կան մի քանի համանուն բառեր, որոնց առաջացման աղբյուրը գրաբարն է: Օրինակ, գրաբարի հոգնակի սեռական-տրական հոլովից են ծագում -ոց հոլովական ձևով վերջացող մի շարք բառեր, որոնցից մի քանիսը գտնվում են համանուն բառերի շարքում: Այդ դեպքում համանուն բառերից մեկը, սովորաբար հնացած կամ հազվադեպ է ժամանակակից հայերենում և շնայած շատ քիչ է կիրառվում ակտիվ բառապաշարում, բայց գործածական է պասիվ բառապաշարում: Այդպիսին են օրինակ պանոց, — պահելու տեղ և պանոց, — պասի, պաս պահելու համանուն բառերը: Գեոմետրիկական կարելի է ուռնի պանոց օրերում (Ր), Թաղել էին գեանի տակ ստոբերկրյա պանոց (ներում), փսսերում, հոբերում (մամուլ):

Այդպիսի համանուններից են՝ մեկնոց — վրայից հագնելու կամ ծածկելու զգեստ, վերարկուի մի տեսակ, մեկնոց — մեկ ռուբլիանոց. ֆաղոց — հայկական տոմարի 5-րդ ամիսը (դեկտեմբեր), ֆաղոց — հունձ. վերնոց — տան վերևի վանդակապատ մասը, վերնոց — վերնազգեստ:

Որոշ համանուն բառեր առաջացել են եզակի սեռական հոլովի ձևից: Օրինակ՝ գրաբարյան ելումն բառի եզակի սեռական հոլովաձևը իմաստային տարբերակմամբ երկփեղկվել է երկու համանուն բառերի. ելման, — հորդացած, վարարած և ելման, — ելնելու, դուրս գալու, ելակետային: Արագը ծով, Արագն ելման, դուրս էր եկել իր ավերից (ՀԹ): Տանկերից մի ֆանիսը շեշտակի կրակից վառվեցին՝ դեռևս չկարողանալով դուրս գալ էլման դիրքներից (ՍԽ):

Համանուն բառեր են առաջանում խոսքի մասերի փոխանցման շնորհիվ: Խոսքի մասերի փոխանցման բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ տվյալ բառը կամ բառաձևը ենթարկվում է իմաստային փոփոխության, բայց չի փոփոխվում բառակազմական կամ ձևական տեսակետից: Իր նախկին իմաստից հեռացած բառը կամ բառաձևը վերածվում է այլ խոսքի մասի: Եվ դրա արդյունքը լինում է այն, որ առաջանում է նոր բառ, բառարանային ինքնուրույն միավոր: Չանդրադառնալով խոսքի մասերի փոխանցման զանազան տիպերին ընդհանրապես, մենք խոսում ենք միայն փոխանցման այն տիպի մասին, որը պատճառ է դառնում համանուն բառերի առաջացմանը: Դա մեծ մասամբ լինում է այն դեպքում, երբ բառը

կամ բառաձևը ստանում է նոր իմաստ և այդ նոր իմաստով անկախանում, ստանում ուրիշ խոսքի-մասային իմաստ, իսկ նախկին իմաստը մնում է իր հին խոսքի-մասային պատկանելիությամբ: Օրինակ, համար բառը որպես կապ և որպես գոյական շատ գործածական է և՛ գրական հայերենում, և՛ բարբառներում: Համար բառը որպես գոյական հին մատենագրության մեջ ունի շատ իմաստներ՝ «գումար, հաշիվ, հաշվելը, քննություն, հարց ու փորձ, բանի տեղ գնելը, համեմատություն, ենթադրություն»¹⁹: Այս բառից է ծագում ժամանակակից հայերենում գործածական համարել բայը (գրաբարում՝ համարիլ): Համար գոյականից համար կապի առաջացումը սկսվել է դեռևս գրաբարում, բայց համեմատաբար քիչ է գործածվել և հանդիպում է միայն ի նախդրի հետ: Հմմտ. ի համար Բեռ իւրոյ (հորենացի). նշանակում է վասն, պատճառաւ: Սա վկայում է, որ համար կապը առաջացել է համար գոյականից, առանց ձևական փոփոխության՝ միայն նյութական իմաստի կորուստով և սպասարկու բառի վերածվելով:

Ժամանակակից հայերենում խոսքի մասերի փոխանցման շնորհիվ այդպիսի անկախ բառեր են առաջացել բայի դերբայական ձևերից: Օրինակ՝ կարող₁—դորավոր և կարող₂—դերձակ համանուն բառեր են: Կուզեի լինել հաստատ ու կարող, Աշխարհը զգալ որպես ֆաղցր լող... (ԵԶ): Ուզում են էս կտավիցը թագավորի համար շապիկ կտրեն, Բայց էնպես կարող չեն գտնում, որ կարի (ՀԹ): Համանունն այս բառերի սուռաջացել են ենթակայական դերբայի ձևերից, թեև այդ բայերի անորոշ դերբայները համանուն չեն. առաջինը առաջացել է գրաբարյան կտրել—կարողանալ բայի ենթակայական դերբայից, որի անորոշը այլևս չի գործածվում ժամանակակից հայերենում, իսկ երկրորդը՝ կտրել—կար անել բայի ենթակայական դերբայից, որն այժմ էլ գործածական է: Այս համանունները -ող մասնիկով ձևավորված անկախ բառույթներ են, որոնցից առաջինը պատկանում է ածականի, իսկ երկրորդը՝ գոյականի քերականական կարգին:

Խոսքի մասերի փոխանցման շնորհիվ համանուն բառեր են առաջացել հատկապես հարակատար և ենթակայական դերբայների ձևերից: Որոշ բայերի հարակատար և ենթակայական դերբայների ձևերը, փոխանցվելով գոյականի և ածականի, անկախացել են որպես բառական ուրույն միավորներ, իսկ նույն դերբայական ձևերը պահպանվել են բայի համակարգում՝ որպես հարակատար և ենթա-

¹⁹ 2. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. III, էջ 63.

կայական դերբայների ձևեր, որպես՝ հարացուցային շարքի անդամներ, Հանրահայտ է գրող գոյականի առաջացման պատմությունը: Այգ բառը լրիվ համանունական հակադրություն է կազմում գրող—երևակայական չար ոգի բառի հետ և մասնակի համանունական հակադրություն՝ գրող՝ գրել բայի ենթակայական դերբայի հետ: Գրաբարում գիր բառը բաղմիմաստ էր և նշանակում էր՝ «1. տառ, 2. գրվածք, գրություն, 3. նամակ, 4. Աստվածաշունչ, 5. որևէ գիրք, մատյան»: Գիր գոյականից ծագում է գրել բայը, որի ենթակայական դերբայը անկախ էր դարձել դեռևս գրաբարում. «Գրող, իբր գրիչ-դպիր-քերական. Յովով գտանես գրող և նարտասան և ոչ մի իմաստներ» (ՆՃԲ, հ. 2, էջ 588): Այժմ այս իմաստը հնացած է և գրող նշանակում է «գրական ստեղծագործությանը զբաղվող անձ»: Աղպիսի համանուններ են նաև սիրող՝ սիրել բայի ենթակայական դերբայը և սիրող—գիտությանը կամ արվեստով զբաղվող այն անձը, որը շուրի մասնագիտական պատրաստություն և սիստեմատիկ կրթություն» (dilettante), Վերջինս ծագել է առաջինից, կայունացել է աղ իմաստով, ձեռք բերել գոյականի իմաստ: Համոզվելու համար համեմատենք հետևյալ օրինակները.

սիրող՝ սիրել բայի ենթակայական դերբայը՝

Եվ սիրող երկինքն ավելի վառված,
Գիշերվա բուր զուգուով զարդարված,
Փռում է իրեն բուր փառքեր (ՀԹ),
էնտեղ իր բարի, սիրող մօր հետ
Մի շատ անհանգիստ տղա էր ապրում (ՀԹ):

սիրող՝ գոյական, անկախ բառ՝

Մեծապատիվ պարոն Ներսես Բեյ, Գորիսի հայոց ծխական դպրոցի սիրող-սիրողաձիկների խումբը խնդրում է Ձեզ Ձեր ներկայությամբ պատվել թատերական հանդեսը (ԱԲ), Հին դերասան Գևորգի պարոն Սարգսյանը սիրողներին ուժիսյություն էր անում (ՕԳ), Մոներեալ ֆաղափում (Կանադա) Մամիկոնյան մշակութային հանձնախումբը կազմակերպել է սիրող հայ նկարիչների ցուցահանդես (մամուլ):

Ենթակայական դերբայի խոսքի-մասային փոխանցումներից են առաջացել նաև ընթերցող—գրադարանից օգտվող, ֆերբող—բանաստեղծ, առաջնորդող—թերթերի, ամսագրերի խմբագրական՝ ուղություն տվող (հոգված), ընտրող—ընտրության մասնակից, մտածող—խոր, փիլիսոփայական մտածողության տեր անձնավորություն և այլ բառեր, որոնք համանունական հարաբերության մեջ են

մտնում համապատասխան բայերի ենթակայական դերությաների հետ²⁰;

Հարակատար դերայի խոսքի-մասային փոխանցումներից առաջացել են մի քանի գոյականներ և ածականներ: Համեմատութեան համար բերենք խորոված գոյականով և խմած ածականով օրինակներ, որտեղ պարզ երևում են դրանց համանունական հակադրությունները խորովել և խմել բայերի հարակատար դերությաների հետ²¹;

Հարակատար դերայ

«Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման

Նոր են ջուր խմած ձորից բարձրանում» (ՀԹ):

Ինքնուրույն բառ

Իսկույն նկատեցի որ խմած է (ՆԴ):

Հարակատար դերայ

Նա վեր առեց խորոված շագանակների մի-մի հատ և մոտեցրեց նրանց բերանին (Ր): Փորձի համար խորոված տեղից կերա (ԱՀ):

Ինքնուրույն բառ

Ուտելու համար բավական նեղություն է տվել իրեն: Խորոված անելու ժամանակն է (ՀԹ): Երկու մյուս անձանոթները, որոնք խառնուկի մոտ խորոված էին պատրաստում, ամենևին չշարժվեցին իրենց տեղից (Ր):

Հայերենում պատահում են մի երկու համանուն բայեր, որոնց իմաստային կողմի ուսումնասիրությունը մեզ համոզում է, որ բայի սեռային տարբերակումները առաջ են բերել իմաստային տարբերակումներ. սրանք կայունացել են իրենց տարբեր իմաստներով և

20 Այս բառերից մի քանիսն արդեն որպես բառարանային ինքնուրույն միավորներ տրվել են «Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան»-ի 1 հատորում: Սակայն պակասում է բացատրման ձևերի միօրինակությունը: Օրինակ՝ զրոզ հնչյունակազմով բառերին հատկացված է երկու բառաշղթված: Գրող₁ — դրական գործունեությունը զրազվող, զեղարվեստական երկ ստեղծող անձ և գրող₂ — էրևակայական շար ողի, հոգեառ շրջադաս, Ընդ որում, առաջին բառաշղթվածում, որպես երկրորդ իմաստ, տրված է՝ ենթակայական դերայ զրել բայի: Նման բառերի բացատրման ժամանակ, բառարանային սկզբունքներից ելնելով, սովորաբար չեն տրվում բայի դերայական ձևերը:

21 Որոշ լեզվաբաններ համանուններ են համարում նաև կրկնակի խոսքի-մասային պատկանելություն ունեցող բառերը, պատճառարանելով, որ դրանց տարբերությունը բերականական է, քանի որ պատկանում են սարբեր խոսքի մասերի: Այս անսակետը միշտ չէ: Ինչպես արդեն նշել ենք, համանունական հակադրությունները պետք է որոշել ելնելով ոչ թե բառերի խոսքիմասային սպտկանելությունից, աշլ դրանց բառական անկախ իմաստներից:

վերածվել համանուն բառերի Այս երևույթը մանրամասն ուսումնասիրել է Ա. Աբրահամյանը²²,

Նման ճանապարհով առաջ եկած համանուն բառերից են՝ շրջել—քայլել, զրոսնել, թափառել և շրջել—շուռ տալ, մեկնել—հեռանալ, ուղևորվել և մեկնել—մեկնաբանել, բացատրել, Այս բառերի համանունացումը կատարվել է շատ վաղուց, Դրանք ժամանակակից հայերենում ևս պահպանել են իրենց սեռային տարբերությունները, Առաջինները չեզոք սեռի բայեր են, իսկ երկրորդները՝ ներդրածական, Բերենք մի քանի օրինակ. Դավիթն այստեղ հորեղորո հետ շրջեց երկար ու երկար (Մհ), Դռնապանը երեսը մի կողմ շրջեց... (ԱԲ): Մարդիկ օդի մեջ են շրջում. մի վայրկյան կտեսնե՞ք նրանց Թավրիզում, իսկ մի վայրկյանից հետո՝ Հնդկաստանում (Բ), Մեկնում էր Մեսրոպ Վարպետը կլորիկ գրքերի իմաստը (մամուլ), Ես հիմա մեկնում եմ Թիֆլիզ (ՀԹ),

Վերը շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայերենում քերականական պատճառները ևս կարող են նպաստել համանուն բառերի առաջացմանը, Դա լինում է այն դեպքում, երբ քերականական ձևերը բառացվում են, Բառացման են ենթարկվում այն քերականական ձևերը, որոնց ձևական ցուցիչը առաջ է բերում իմաստային ինքնուրույնություն և վերածվում բառային միավորի, Այս դեպքում տեղի է ունենում իմաստացի տեղաշարժ, որն արտահայտվում է ձևական ցուցիչի իմաստի ստացմամբ:

Այժմ դիտենք հայերենի համանուն բառերի առաջացման պատկերը՝ նրանց ակտիվությունը ցուցադրող աղյուսակում:

Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրները	Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրների ակտիվությունը տոկոսային հարաբերությամբ
Բառակազմության միջոցով	45,36%
Պատահական զուգադիպությունների միջոցով	36%
Իմաստափոխության միջոցով	7,40%
Փոխառությունների միջոցով	6,70%
Հնչյունական փոփոխությունների հետևանքով	2,39%
Քերականական ձևերից	2,36%

Ինչպես տեսնում ենք, համանուն բառերի առաջացման ուղիները, որոնց քննությունն ունի բառադիտական-բառարանագրական

22 Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. I, Երևան, 1962:

կարևոր նշանակություն, հայերենում բավական բազմազան են: Այդ բազմազանությունն ամենից առաջ արտահայտվում է համանուն բառերի առաջացման աղբյուրների տարբեր արդյունավետությամբ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲ — Ակսել Բակունց

ԱԻ — Ավետիք Իսահակյան

ԱՍ — Անահիտ Սեկոյան

ԱՃ — Աճառյան

ԳԳԱ — Գ. Գրձեկյան, Այգեգործություն

ԴԴ — Դերենիկ Դեմիրճյան

ԻԶ — Եղիշե Զարենց

ՀԲ — Հովհաննես Թումանյան

ՀԿՐ — Հուկոր Հակոբյան

ՀՀ — Հովհաննես Հովհաննիսյան

ՀՔ — Հրաչյա Քոչար

ՂԱ — Ղազարոս Աղայան

Մ — Մուրացյան

ՄՏ — Մարտիկյան, Տնարարություն

ՄԽ — Մկրտիչ Խերանյան

ՆԶԲ — Նոր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի

ՆԴ — Նար-Դոս

ՊՊ — Պերճ Պոռչյան

ՊՍ — Պարույր Սևակ

ՌՌ — Ռուբեն Որբերյան

ՍԿ — Սիլվա Կապուտիկյան

ՍՀՇ — Սուրխաթյան, «Հոմերոս—Շեքսպիր»

ՎԽ — Վիգեն Խելումյան

ՎՓ — Վրթանես Փափազյան

Բ — Բաֆֆի

ՕԳ — Օլգա Գուլազյան

Մ. Ա. ԱՐԱՄՅԱՆ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏՈՆԱՑԻԱՅԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Գրական հայերենի ինտոնացիայի հարցերը մինչև հիմա շատ քիչ են քննարկվել։ Սա մի կողմից՝ հեշտացնում է հետազոտողի աշխատանքն այն առումով, որ առաջին խոսքը միշտ ավելի շահավետ ու հետաքրքիր է լինում, մյուս կողմից՝ խիստ դժվարացնում է, քանի որ մշակված սկզբունքներ և համեմատության եզրեր չունի։

Ի՞նչ լեզվաբանության մեջ, սկսած Ա. Մ. Պեշկովսկուց (որը մեծ ավանդ ունի շարահյուսության և հատկապես ինտոնացիայի հարցերի հետազոտման գործում) մինչև մեր օրերը, ինտոնացիայի ուսումնասիրման ու վերլուծման վերաբերյալ մի շարք կարծիքներ կան։ Զգլանալով հիշել դրանցից մի քանիսը, մեջ բերենք նաև արտասահմանյան մի քանի լեզվաբանների ձևակերպումները։

Ըստ Ա. Մ. Պեշկովսկու՝ ինտոնացիայի բաղկացուցիչներն են մելոդիկան, ռիթմը և հնչյունի ուժգնությունը։ Վ. Վսեվոդոգսկի-Գերնգրոսը ինտոնացիայի մեջ տեսնում է հնչյունի բարձրությունը, ուժգնությունը, տեմպը և տեմբրը, Ն. Ս. Տրուբեցկոյը՝ տեմբրը, շեշտը, մելոդիկան և դադարը, Ս. Կարցևսկին՝ երկարությունը, փնտենսիվությունը, տոնը և տեմբրը, Վ. Ա. Արտյոմովը՝ մելոդիկան, ռիթմը, տեմպն ու տեմբրը, Ե. Ի. Տորսուևան՝ տոնի բարձրությունը, ուժգնությունը, տեմպը, ռիթմը և տեմբրը, Շ. Բալլին՝ փնտենսիվությունը, մելոդիկան, դադարը, Կ. Փայքը՝ շեշտը, մելոդիկան, դադարը,

1 Զնայած հայ լեզվաբանության մեջ կարծիք կա «ինտոնացիա» տերմինը փոխարինել «հնչերանգով» (Վ. Առաքելյան և ուրիշներ), մենք, այնուամենայնիվ, որոշեցինք պահպանել «ինտոնացիա» անվանումը, քանի որ, մեր կարծիքով, հնչերանգը, որպես լեզվական երևույթ, ծավալով ավելի փոքր է, քան ինտոնացիան և իր մեջ չի ներառում խոսքի երանգային բոլոր նրբությունները։

ռիթմը, Ա. Մարտինեն՝ շեշտը, տոնը, մասամբ հնչյունի երկարությանը, Ռ. Ռոբերտսը՝ շեշտը, տոնը, հպումը (СТѢК), Քրիստալը՝ տեմպը, շեշտումը (prominence), տոնի բարձրությունը, ռիթմը, լարվածությունը, դադարը և այլն²։ Այս շարքը կարելի է ավելացնել մի քանի անդամ։

Հայ լեզվաբաններից՝ սկսած Մ. Աբեղյանից (եթե ավելի առաջ ղղնանք) և ոչ մի հեղինակ նախադասության տեսակների, նրա իմաստային ու կառուցվածքային տարբերակների հարցերը քննարկելիս շեշտից այն կողմ չի անցել, «Հայոց լեզվի տեսություն»-ում Աբեղյանը «Բառի և խոսքի շեշտեր և ամանակ» բաժնում դրում է. «Ձայնի ուժի (արտաշնչության), շեշտի, ամանակի (տևողության) և բարձրության վրա է հիմնված խոսքի եղանակավորումը, որ տարբեր ձևով է երևան դալիս յուրաքանչյուր լեզվի մեջ, որ և հայոց լեզվի համար դեռ ուսումնասիրված չէ»³։ Ինչպես տեսնում ենք, Աբեղյանը նկատի ունի այն, ինչ մենք կոչում ենք ինտոնացիա, և նշում է նույնիսկ դրա բաղկացուցիչները՝ ձայնի ուժ, տևողություն և բարձրություն։

Գր. Ղափանցյանը իր «Ընդհանուր լեզվաբանության» մեջ, անդրադառնալով շեշտի իմաստատարբերակիչ դերին, դրում է. «Ձայնի բարձրացումը մենք հիմա օգտագործում ենք նաև վերաբերմունք (զգացմունք) արտահայտելու համար, ինչպես «ա՛յո» և «այո՛», որ առաջին դեպքում բարձրացող (ելնող) է, իսկ վերջին դեպքում՝ իջնող»⁴։

Հետագայում ևս Ա. Ղարիբյանի, Գ. Սևակի և ուրիշների քերականագիտական և ոչ մի աշխատությունում ինտոնացիայի, որպես քերականական իմաստավորող միջոցի մասին հիշատակություն չկա։

1959 թ. լույս տեսավ Վ. Առաքելյանի «Ներածություն հայերենի շարահյուսության» խորագիրը կրող գիրքը։ Նախադասության սահմանման վերաբերող բաժնում հեղինակը նշում է, որ նախադասության սահմանումը լրիվ չի լինի, երբ այն հաշվի չի առնում նախադասության ձևի և բովանդակության միասնությունը։ Ձև հասկացության տակ հեղինակը նկատի է ունեցել նախադասության մեջ սուբյեկտիվ տարրի նշումը, «որովհետև նախադասությունը, իբրև հաղորդման հիմնական ձև, առանց խոսողի վերաբերմունքի իրողու-

² См. Т. М. Николаева, Интонация сложного предложения в славянских языках, Библиография, М., 1969.

³ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1969, էջ 97։

⁴ Գր. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939, հ. 1, էջ 74։

թյուն չի դառնում: Սրա հետ կապված է նաև հնչերանգությունը, որն ամբողջացնում է նախադասութիւնը և բաժանում է շարահյուսական տարրերի, դրսևորում է նրա հուզաարտահայտչական առանձնահատկութիւնները և ներգործում լսողի վրա, և վերջապես հնչերանգությամբ (ինտոնացիայով) են ձևավորվում հեղինակային կամ նպատակային կազմով տիպավորվող նախադասութիւն տեսակները⁵: Ինչպես տեսնում ենք, հարցադրումը խիստ գիտական է և հույս է ներշնչում, որ աշխատութիւնում այն կատանա զարգացման ավելի լաճն ծավալ, սակայն այդ տեղի չի ունենում:

1962 թ. լույս տեսած Ս. Աբրահամյանի «Արդի հայերենի շարահյուսութիւն մի քանի հարցեր» աշխատութիւնում նախադասութիւն հիմնական հատկանիշները բնորոշելիս հեղինակը անդրադառնում է ինտոնացիայի կատարած ֆունկցիային նախադասութիւն մեջ և տալիս է դրա բնորոշումը:

Հեղինակը գրում է. «Նախադասութիւն հիմնական հատկանիշներից մեկն էլ բացի ստորոգումից, հատուկ ինտոնացիան է: Եթէ ստորոգումը հատկանիշը վերագրում է առարկային, մի բան, որ խիստ էական է նախադասութիւն համար, ապա նախադասութիւն ինտոնացիայով ձևավորվում է մտքի ավարտվածութիւնը⁶: Ս. Աբրահամյանը ինքնուրույն ֆունկցիաներ է վերագրում շեշտին ու ինտոնացիային, դրանով իսկ առանձնացնելով ինտոնացիան որպես առանձին երևույթ. «Ինտոնացիան այնքան կարևոր նշանակութիւն ունի նախադասութիւն համար, որքան բառական շեշտը՝ բառի համար»,— գրում է նա: Եվ. վերջապես, Ս. Աբրահամյանը տալիս է ինտոնացիայի սահմանումը. «Ինտոնացիա ասելով պետք է հասկանալ ամբողջ նախադասութիւն արտաբերման ընթացքում արտասանական ելևէջների (այդ թվում նաև տրամաբանական շեշտի) ամբողջութիւնը, որն իրոք մի ներդաշնակ ամբողջութիւն է կազմում»⁷: Թե ինչ պետք է հասկանալ «արտասանական ելևէջներ» հասկացութիւն տակ, ցույց կտա հետագա փորձառական վերլուծութիւնը, որը կօգնի ավելի ճշգրիտ դարձնելու ինտոնացիայի բնորոշումը:

Ինտոնացիայի իմաստատարութեակիչ ֆունկցիայի ողջ ծանրութիւնը Ս. Աբրահամյանը կենտրոնացնում է հիմնականում տրամա-

5 Վ. Առաքելյան, Ներածութիւն հայերենի շարահյուսութիւն, Երևան, 1959, էջ 39—40:

6 Ս. Աբրահամյան, Արդի հայերենի շարահյուսութիւն մի քանի հարցեր, Երևան, 1962, էջ 23:

7 Նույն տեղում, էջ 25:

բանական շեշտի վրա և դրանցից էլ բխեցնում այն միտքը, թե անդեմ նախադասությունների ձևավորման գործում գլխավոր դերը պատկանում է ինտոնացիային: Այս դեպքում ստորոգումն արտահայտվում է քերականական գրո միջոցով, ինտոնացիան փոխարինում է ստորոգմանը: Օրինակ՝ Լոն՝լ, ծայնեբիճ՝ վե՛րջ: Ներկայացնե՛լ փաստաթղթերը և այլն: Ինտոնացիայի մասին որպես իմաստատարբերակիչ հիմնական միջոցի (քերականական գրո միջոցի դեպքում) նշվում է նաև այլ հեղինակների մոտ:

Մեր կարծիքով, հենց սրան է հանգում Ա. Մ. Պեշկովսկու լեզվական երևույթների հավասարակշռության (կամ փոխհատուցման, закон компенсации) օրենքը⁸, Դրա էությունը հետևյալն է: Միշտ չէ, որ լեզուն ունենում է քերականական հատուկ ձև քերականական որոշակի իմաստ արտահայտելու համար: Երբեմն էլ քերականական ձևեր լեզվում կարող է առկա լինել, սակայն խոսքային հանգամանքները (речевая ситуация) այնպիսին լինեն, որ այդ ձևը չօգտագործվի: Նման դեպքերում լեզուն դիմում է քերականական այլ ձևերի կիրառմանը, որոնք փոխարինելով չեղած կամ չօգտագործվող քերականական միջոցներին, խոսքային տվյալ հանգամանքներում ապահովում են քերականական իմաստային հավասարակշռություն:

Տարբեր լեզուներում քերականական այդ միջոցները տարբեր են: Անգլերենում, օրինակ, այդ ֆունկցիան հիմնականում ընկնում է բառերի դասավորության վրա. հայերենում, ռուսերենում այս միջոցը (այսինքն՝ նախադասության մեջ ենթակայի և ուղիղ խնդրի տարբերակումը ըստ նախադասության մեջ գրաված դիրքի) միայն մասամբ է գործում. հիշենք օրինակներ դասական հայերենից կամ արևմտահայերենից. Հայր սիրէ զօրդի և Որդի սիրէ զհայր: Мать любит дочь և Дочь любит мать կառուցվածքը խորթ չլինելով ռուսերենին, այնուամենայնիվ, խոր արմատներ չունի լեզվում: Սակայն The daughter loves the mother և The mother loves the daughter նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները ըստ սուբյեկտի ու պրեդիկատի՝ նախադասությունում գրաված դիրքի ու դասավորության կարգի, իմաստատարբերակիչ ու տիպական են անգլերեն լեզվի համար և բնութագրում են անգլերենը որպես անջատական համակարգի լեզու:

⁸ См. А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956; Интонация и грамматика, Изб. труды, М., 1959 և այլ աշխատություններ:

Դրա փոխարեն հայերենում քերականական իմաստներ արտահայտելու գործում դրսևորվում է ինտոնացիան որպես կարևոր միջոց՝

Քերենք մի օրինակ՝ Մի՞թե արդեն զնում ես: Արգեն զնում ես: Գնում ե՞ս: Միթե՞: Արգե՞ն: Նույնի զուգահեռները ռուսերենում Неужели уже уходит? Неужели уходит? Уже уходит? Уходит? Уже? (միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքային հանգամանքները քիչ թե շատ նախապես հայտնի են):

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր նախադասություններում էլ զարմանք կամ ավստասանք է հայտնվում գնալու առթիվ, և այդ արվում է ինտոնացիայով, ինչպես օժանդակ բառերի առկայության դեպքում, այնպես էլ առանց այդ բառերի: Փաստորեն հաղորդակցումը կատարվում է միայն ինտոնացիայով:

Բանն այն է, սակայն, որ Ա. Մ. Պեշկովսկու մոտ հատուկ չի ասվում, թե արդյո՞ք փոխհատուցման այս սկզբունքը կիրառելի է բոլոր տեսակի նախադասությունների նկատմամբ: Հեղինակը ցուցադրական նյութը փաստորեն քաղում է միայն հարցական ու պայմանական նախադասություններից (սակայն օրենքի մասին խոսելիս որևէ վերապահություն չի անում): Դա, իհարկե, հասկանալի է, քանի որ ամենացատուն կերպով ինտոնացիայի՝ քերականական միջոցի, ֆունկցիան դրսևորվում է հարցական ու պայմանական նախադասություններում:

Պատմողական նախադասություններում, երբ վերջինս զրկվում է իր քերականական արտահայտության միջոցներից, նկատելիորեն ակտիվանում է ինտոնացիայի դերը: Այս դեպքում, սակայն, պետք է նշել, մեր կարծիքով, կարևոր մի հանգամանք: Պատմողական նախադասությունների դեպքում, խոսքային հանգամանքների ինչ-որ օղակում, անպայմանորեն բացահայտ կամ ենթադրատային ձևով առկա է որևէ պայման կամ հարցում, և ի պատասխան այդ պայմանի կամ հարցման է, որ պատմողական օղակում որպես քերականական միջոց հանդես է գալիս ինտոնացիայի գործուն դերը: Այսպես՝

— Կարծես երեկ էր, որ հայրդ զանգահարեց:

— Կարծե՞ս, — (զարմանք կասկածի համար):

— Այո: — Ինչո՞ւ (հարցում զարմանքով՝ կասկածի համար):
Կամ՝

— Հազիվ թե քեզ դուր գա:

— Ինչո՞ւ:

— Հազիվ թե: Հավանաբար՝ ոչ:

Նման երանգավորումների վերլուծությունը կարծես չի տեղավորվում Ա. Մ. Պեշկովսկու փոխհատուցման օրենքի շրջանակներում և մեղ հանգեցնում է այն մտքին, որ ինտոնացիայի հաղորդակցող ֆունկցիան բացահայտելու գործում լինելով խիստ բեղմնավոր, այդ օրենքը, այնուամենայնիվ, պահանջում է ինչ-որ վերապահումներ՝ նախադասությունների կառուցվածքային տարբեր տիպերի նկատմամբ կիրառելու տեսակետից:

Նշենք նաև, որ նախադասության բնույթի մասին խոսելիս Ս. Աբրահամյանը այն կարծիքն է հայտնում, թե երբեմն պատմողական նախադասությունն ունենում է թեթև բացականշական երանգ, բայց մնում է պատմողական: Ինչո՞ւ. որովհետև նախադասության բնույթի ձևավորման երկու հիմնական գործոն գոյություն ունի. մեկը՝ բայի էությունից բխող եղանակային իմաստը, մյուսը՝ ինտոնացիան: Այսինքն՝ սա իրականում Ա. Մ. Պեշկովսկու քերականական միջոցների հավասարակշռության սկզբունքի շարադրանք է, որ Աբրահամյանը անում է անկախ Պեշկովսկուց: «Զպետք է կարծել, — դրում է հեղինակը, — թե պատմողական նախադասություններով զգացմունք, հոգեկան ապրումներ չեն արտահայտվում: Պետք է տարբերել երկու բան: Զգացմունք, որ արտահայտվում է նախադասությամբ և զգացմունք, որ արտահայտվում է ինտոնացիայով»⁹:

Այս տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում միակազմ նախադասությունները: Ըստ մի քանի հեղինակների¹⁰, միակազմ նախադասություններն առավել ցայտուն արտահայտված ինտոնացիոն նկարագիր ունեն, քան բարդ նախադասությունները: Այս առումով էլ շատ հեղինակներ գտնում են, որ հետազոտման համար սլարդ նախադասությունները անհամեմատ ավելի բարդ սլոգես են ներկայացնում, քանի որ բնույթով շատ են ընդհանուր¹¹: Բարդ կառուցվածքի նախադասությունները, իրենց միջանկյալ երկրորդական նախադասություններով, կարծես, ինքնուրուիքյան հուշում են նախադասության ինտոնացիայի բնույթը:

Է. Աղայանը, «Գրաբարի քերականություն» հետաքրքրական ու շատ հարցեր նորովի մեկնաբանող աշխատությունում (1964) «Շեշտ և ելևէջավորում (ինտոնացիա)» բաժնում հիմնականում խոսելով

⁹ Ս. Աբրահամյան, *Ելված աշխ.*, էջ 71:

¹⁰ 3. И. Клычникова, Бессоюзное предложение и его понимание. Уч. зап. 1, МГПИИЯ, т. VI, 1953; Интонация как средство связи частей сложного предложения, «Phonetica», 1956, т. 12, № 3—4.

¹¹ Т. М. Николаева, М. Перер, 3. И. Клычникова և ուրիշներ:

շեշտի ավանդական դերի մասին հայերենում, նշում է, հատկապես գրաբարում, շեշտի ունեցած իմաստատարբերակիչ ֆունկցիան¹², Հիմնականում ծավալվելով շեշտի շուրջը, հեղինակը, սակայն, շատ քիչ է անդրադառնում ինտոնացիայի հարցերին: Խոսքի մեջ վերաբերմունք, հույզ, զսնառան տրամադրություններ արտահայտելու համար է. Աղայանը առաջարկում է «հուզական ելեէջ» հասկացությունը, իրավացիորեն նշելով, որ ինտոնացիոն երևույթները հայերենում կարիք ունեն փորձառական ուսումնասիրության:

1969 թ. լույս տեսավ Ս. Աբրահամյանի «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» խորագիրը կրող աշխատությունը: «Նախադասություն» ընդարձակ բաժնում հեղինակը մանրամասնորեն վերլուծելով բնական ալգ միավորը դրա ավանդական հասկացությունը թարմացնում է գիտականորեն նորովի մոտեցմամբ: Առաջին հերթին դա վերաբերում է մեզ հետաքրքրող հարցին՝ նախադասության հնչերանգին (հեղինակի տեղմինն է—Ս. Ա.): Սահմանելով նախադասությունը որպես ստորոգումով և հնչերանգային ավարտվածությամբ ձևավորված բնական հաղորդակցման հիմնական նվազագույն միավոր, Ս. Աբրահամյանը ինտոնացիայի դերը նախադասությունը կազմակերպելու գործում հավասարազոր է դնում շեշտի դերի հետ՝ բառի կազմակերպման գործում: Ս. Աբրահամյանը հաստատորեն հայտարարում է, որ, քանի որ անդեմ նախադասությունների մեջ լիարժեք ձևով առկա է այն ամենը, ինչին ծառայում է ստորոգումը, և քանի որ հնչերանգը ստորոգում արտահայտող գործոններից մեկն է, ապա անդեմ նախադասություններն ունեն հնչերանգ:

Նախադասության տեսակներն ըստ երանգի դասդասելիս Ս. Աբրահամյանը ավանդական չորս տեսակներին (պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական) ավելացնում է հինգերորդը՝ խառը երանգի նախադասություններ¹³, երբ միևնույն նախադասությունում տեղ են գտնում տարբեր տիպեր: Օրիակ՝ Ի՞նչ ես կանգնել, Բժի՛ր, Բժի՛ր կամ Բա՛ց ա՛րա, լսո՞ւմ ես, Բե՛զ եմ տեսում և այլն, ինչպես տեսնում ենք, հարցական, հրամայական և պատմողական երանգները միասին են հանգես գալիս:

12 է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, մաս Ա, 1964, էջ 276:

13 Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 356:

Այստեղ հարկ է նշել Աճառյանի կարծիքը ինտոնացիայի մասին: Բանն այն է, որ այդ մասին Աճառյանը դրում է իր «Լիակատար քերականության» 6-րդ հատորում, որը լույս տեսավ 1971 թ.¹⁴, Սակայն ինչ խոսք, հեղինակը այդ մտքերը շարադրել է մեր նշած շատ և շատ հեղինակներից առաջ, գուցե նաև մինչև Արեղյանը:

Աճառյանը մի տեղ գրում է. «Ամեն ձայն ունի իր որոշ բարձրությունը, ուժգնությունը և տևողությունը, որոնք արդյունք են մի կողմից խոսակցության տոնի և մյուս կողմից յուրաքանչյուր լեզվի սովորական օրենքների: Նրանց հետ կապված է նախադասության ընդհանուր ոճը: Զայնաբանության գործն է ուսումնասիրել այս բոլոր հարցերը»¹⁵, Ըստ երևույթին հեղինակը նկատի ունի նախադասության ինտոնացիոն որոշ հանգամանքներ: Մի քիչ անց Աճառյանը ավելի որոշակիորեն, առանձին գլխով անդրադառնում է կոնկրետ ինտոնացիայի հարցերին: «Մի բառի կամ մանավանդ մի նախադասության բոլոր ձայները միևնույն երաժշտական բարձրությամբ չեն արտաբերվում. երբեմն ձայնը բարձրանում է, երբեմն իջնում. ձայնի բարձրության այս զանազանությունը կոչվում է ինտոնացիա կամ ելեէջ (intonation)»¹⁶, Հայ լեզվաբանության մեջ փաստորեն սա ինտոնացիային տրվող առաջին սահմանումն է: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը հիմնական տեղ է հատկացնում ինտոնացիայի ֆիզիկական գործոններին (նման մոտեցում մենք հանդիպում ենք ժամանակակից շատ հեղինակների մոտ): Այնուհետև Աճառյանը մանրամասնում է ինտոնացիայի զանազան տարատեսակները: Դրանցից առաջինը խոսողի ներքին անհատական զգացումն է տվյալ խոսքի նկատմամբ. սա ունի զգայական (emotionnelle) անվանումը, երկրորդը խոսքի բովանդակությունից բխող ինտոնացիան է, որը հեղինակն անվանում է տրամաբանական, երրորդը, երր ինտոնացիան խոսքի անբաժան մասն է կազմում (սա հատկապես վերաբերում է միավանկային լեզուներին. օր՝. շինարեն, աննամերեն և այլն): Այսպես՝ պարզա խոսքը ինքնըստինքյան ունի բարձրացող ինտոնացիա, հատկապես առաջին վանկը: Սա հեղինակը անվանում է լեզվական պատճառ կամ փարձրության շեշտ (ton, accent de hauteur):

14 Հ.ր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971 թ.

15 Նույն տեղում, էջ 252:

16 Նույն տեղում, էջ 283:

Այնուհետև Աճառյանը առանձին-առանձին քննում է ձայնի ուժգնությունը, շեշտը, ձայնի տևողությունը, ռիթմը և դադարը, ըստ երևույթին համարելով այս բոլորը ինտոնացիայի բովանդակության մեջ մտնող տարրերը:

Մեր կարծիքով, Աճառյանի՝ ինտոնացիային վերաբերող այս շարադրանքը հենց արժեքավոր է նրանով, որ հեղինակը չափազանց տրամաբանորեն ներկայացնելով ինտոնացիայի կառուցվածքը՝ ֆիզիկական տեսանկյունից (ձայնի բարձրություն, ուժգնություն, տևողություն, շեշտ, ռիթմ, դադար), դրանից անմիջապես բխեցնում է նոր լեզվական ֆունկցիան, ցույց տալով դրանց առաջացման հոգեբանական, տրամաբանական, քերականական պատճառները:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, Աճառյանի՝ ինտոնացիային նվիրված շարադրանքը շնորհիվ իր վաղեմությանը ունի ժամանակակից շունչ, տրամաբանական է ու գիտական: Ինչ վերաբերում է ինտոնացիային տրվող սահմանմանը, այն իհարկե, բավականաչափ ընդհանուր է և միակողմանի:

* * *

Ինչպես Լ. Վ. Շչերբան է նշում, նախադասության ինտոնացիան կազմվում է այդ նախադասության բաղադրիչների՝ միմյանց նրկատմամբ ունեցած հարաբերություններից, այսինքն՝ նախադասության շարույթային հարաբերություններից: Այդ տեսակետից պարզ նախադասության ներսում գործող շարույթային հարաբերությունների վերլուծությունը անհամեմատ ավելի բարդ է, քանի որ նախադասությունը շարույթային հատվածները միշտ չէ, որ կարող են համընկնել շարահյուսական ափսվորների հետ (ինտոնացիոն հատվածները հաճախ շեղվում են շարահյուսական հատվածներից): Բացի այդ, տարբեր անհատներ տարբեր ձևով կարող են մասնատել նախադասությունը (եթե, մասնավորապես, նախադասության շարահյուսական կառուցվածքը չի օգնում նրա շարույթային մասնատմանը)՝ դրանով իսկ փոխելով նախադասության հաղորդակցման իմաստը: Ուրեմն գոյություն ունի նաև սուբյեկտիվ մոմենտ, որը չի կարելի անտեսել նախադասության ինտոնացիան վերլուծելու ժամանակ:

Բարդ նախադասության շարույթային մասնատումը մեծ մասամբ համընկնում է նրա շարահյուսական ու իմաստային մասնատմանը՝ բանավոր խոսքում՝ վերջինիս ինտոնացիոն արտահայտչականության, իսկ գրավոր խոսքում՝ փետադրական նշանների

շնորհիվ¹⁷ Այս առթիվ ավելորդ չէ հիշել Ա. Մ. Պեշկովսկու դիտողությունը. «Նորմալ արտահայտչականությանը բնթերցելու դեպքում համարյա միշտ նախադասությունների միջև սահմանները նշվում են այս կամ այն ռիթմիկ ու մեղոդիկ հատկանիշներով»¹⁸։ Պարզաբանելու նպատակով բերենք հետևյալ օրինակը։

1. Քամին դադարեց, Քամի՛ն (և ոչ թե անձրևը) դադարեց։

2. Քամին, որ ամեն ինչ տակն ու վրա արեց, դադարեց։

Առաջին նախադասությունը շարահյուսորեն հասցված է նվազագույնի, թվում է ավարտված ու վերջնական։ Սակայն խոսքային հանգումները հաղորդակցման տեսակետից այնպիսին են, որ պահանջում են լրացուցիչ պարզաբանում։ Այս դեպքում տրամաբանական շեշտն է իր վրա վերցնում հաղորդակցման ամբողջ իմաստը և, երբ փոխվում է տրամաբանական շեշտը, փոխվում է նաև հաղորդակցման իմաստը։ Քամին դադարեց։ Քամի՛ն (ու թե ձյունը կամ անձրևը) դադարեց։ Երկրորդ նախադասության մեջ խոսքային հանգումները շատ ավելի հստակ են։ Տրամաբանական շեշտը նորից կարևոր դեր է կատարում հաղորդակցման համար, սակայն այլևս երկիմաստ չէ։ Միջադաս երկրորդական նախադասությունը, ու շաղկապի միջոցով միանգամից սլարդեցնում է և վերջնական է դարձնում հաղորդակցման իմաստը, և ամենաարտահայտիչ ինտոնացիայի դեպքում նույնիսկ հասկանալի է, որ խոսքը միայն քամու մասին է։

Տրամաբանական շեշտը, որ ինքնուրույն որակ լինելուց զատ խոսքի ինտոնացիոն կառուցվածքի որոշող գործոն է, շատ ավելի կարևոր ֆունկցիա ունի անշաղկապ նախադասությունների հաղորդակցումը կազմակերպելու գործում, քան, ասենք, բարդ կառուցվածքի նախադասությունների համար, որոնք կապերի ու շաղկապների շնորհիվ արդեն ունեն ինտոնացիոն ավելի ցայտուն ու հստակ կառուցվածք և դրանով իսկ ավելի հեշտ են վերլուծման ենթարկվում։

Պարզ նախադասության ինտոնացիան քննելիս ամենից առաջ հարկավոր է պարզաբանել, թե շարահյուսորեն միևնույն (պարզ

¹⁷ Ուզում ենք նշել, որ Եկեղադրական նշաններն անվանումը, մեր կարծիքով նեղ է ու տարրական։ Փաստորեն զրանք զրավոր խոսքում կատարում են քերականական միջոցների դեր և նախադասության ինտոնացիոն իմաստների նշանակումներ են։ Մենք առաջարկում ենք, քննարկման կարգով, մտցնել Եկեղադրական նշաններն անվանումը։

¹⁸ А. М. Пешковский, Роль выразительного чтения в обучении знакам препинания, Изб. труды, М., 1959, стр. 19.

միակազմ կամ երկկազմ) կառուցվածքի, սակայն ինտոնացիոն տարրեր բնույթ ունեցող նախադասութիւնները շարահյուսական բնույթից բխող ինչպիսի ընդհանրութիւններ (հետեւապես՝ նաև տարբերութիւններ) ունենւոյն ինչպե՞ս է ընութագրվում ինտոնացիան որպէս ֆիզիկական և որպէս քերականական երևույթ. որքանո՞վ է արդարանում Ա. Մ. Պեշկովսկու՝ քերականական միջոցների հավասարակշռութեան օրենքը. ինչպիսի՞ սահմանափակումներ կարող է ունենալ այն. ի՞նչ հարաբերութիւն գոյութիւն ունի ինտոնացիայի բանավոր և գրավոր դրսևորումների միջև. ինտոնացիոն ո՞ր տիպերն են առաջնի գործուն արդի հայերենում և դրսևորման ինչ՞ ձևեր կարող են ունենալ: Սրանք հարցեր են, որոնց ուսումնասիրութիւնն ու պարզաբանումը փորձառական ճանապարհով գիտական հետաքրքրութիւն կարող է ներկայացնել հայ քերականագիտութեան համար:

* * *

Պարզ պատմողական նախադասութիւնների դրսևորման ձևերը տարրեր են: Դրանք կարող են լինել միակազմ, անդեմ, երկկազմ՝ համառոտ և ընդարձակ և այլն: Օրինակ՝ Յրեց: Անճրեւում է: Ես հեռացա: Ես կռուցի ջրի բաժակը և այլն: Բոլոր դեպքերում, սակայն, մենք ունենք լիարժեք ստորոգումներ թե՛ ձևով, թե՛ բովանդակությամբ, այսինքն՝ կամ առարկայի գործողութեան, կամ էլ՝ առարկայի հատկանիշի նկատմամբ ունեցած հարաբերութիւն: Այս հարաբերութեան արտահայտման գործում կարևոր դեր ունի ինտոնացիան:

Ընդունելով, որ ինտոնացիայի դերը նախադասութեան մեջ հիմնականում հանդում է հաղորդակցում կազմակերպելուն, լինի դա հուզական, հարցական կամ սովորական պատմողական երանգավորմամբ, պետք է գտնել ինտոնացիայի այն անփոփոխակը, որը կազմերով հաղորդակցման կմախքը, խոսքային հանգամանքներում աճելով՝ ընդունում է զանազան երանգավորումներ: Վերջիվերջո, որքան էլ յուրահատկությամբ ու անհատականութեամբ տարբերվեն խոսքի ինտոնացիոն երանգավորումները, այնուամենայնիվ, դրանք միևնույն համառոտողովորական լեզվի դրսևորումներն են և, հետևապէս, պետք է ունենան մի ինչ-որ ընդհանուր ուրվագիծ: Մեծ տեղ հատկացնելով խոսքի շարահյուսական կառուցվածքին՝ պետք է նրկատի ունենալ նաև, որ նախադասութեան ինտոնացիոն բնույթը նրա շարահյուսական կառուցվածքից մեխանիկորեն բխեցնելը նույնպէս արդյունավետ չի կարող համարվել:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ միաժամանակ նախադասու-

թյան շարահյուսական կառուցվածքը (շարույթային խմբերը), ին-
տոնացիայով տրվող հաղորդման լիարժեքությունը:

Նախադասության ինտոնացիայի անփոփոխակի ուրվագծումը
գործնականորեն պետք է բխի դրա հաղորդակցող իմաստի բացա-
հայտումից, որն իր հերթին նկատի ունի նախադասության շարահյու-
սական կառուցվածքն ու նրա վերլուծական ուսումնասիրությունը:

Պատմողական նախադասության ինտոնացիայի քննությունը
արտասահմանյան հեղինակների մոտ հիմնականում ընթացել է ընդ-
հանուր տեսական հարցերի սփարդաբանման ուղղությամբ (ինտո-
նացիայի բնույթը, նախադասությունների շարահյուսական հիմնա-
կան տիպերի ինտոնացիոն տարբերակումը և այլն. Զոնս, Սմիթ,
Բոլինջեր և ուրիշներ)¹⁹:

Ռուս լեզվաբանները հիմնականում ուշադրության են առնում
ինտոնացիոն միջոցները՝ առնչված պարզ նախադասության շա-
րույթային վերլուծման, դրանց դրսևորումների օրինաչափույուն-
ների հետ և այլն (Ա. Ի. Կալաչև, Վ. Ս. Լյուբոպիտևովա, Օ. Ա.
Նորբ, Ն. Ի. Տորսուևա և ուրիշներ)²⁰:

Մեր հարցադրումը նկատի է առնում ինտոնացիայի ինչպես
շարահյուսական-կառուցվածքային ուրվագիծը, այնպես էլ նրա հա-
ղորդակցող ֆունկցիան և ինտոնացիայի բնութագրման հարցում
այդ երկու գործոնների հավասարապես կարևոր դերը:

Որպես պատմողական նախադասությունների ինտոնացիայի
փորձառական քննության նմուշ առաջարկում ենք հետևյալ նախա-
դասությունները.

Միակազմ

Հոկտեմբերյան քաղաքի Ապրիլյան ջինջ առավոտ: Երկնքի
լազուրում, կայարանի վրա թեատարած ճախրում են դարնան հետ
իրենց բույնը վերադարձած արագիլները (ԵԶ):

Ամեն ինչ գորշ, առօրյա: Ինչպես միշտ գորշ փոշոտ փողոց.
Սառը ջուր: Խաղող: Գինի: Մարդիկ: Կառքեր: Մարդիկ: (ԵԶ):

Երկկազմ (համառոտ)

Ձանգը խփեց: Գնացքը մեկնելու էր: Գնացողներն աշխուժա-
ցան:

Գարուն է: Ծառերը ծաղկել են: Օրը ջերմանում է:

Երկկազմ (ընդարձակ)

Գառնիում ծառերն արդեն ծաղկել են:

¹⁹ Տե՛ս Դ. Ա. Խուկոլաևա. նշված աշխատ.:

²⁰ Նույն տեղում:

Ճանապարհի երկու եզրին ըուսել էին ալպիական մանուշակներ (Բակ):

Երկրորդ հարկի պատշգամբում մենք մի ծեր քահանա տեսանք:

Տրամաբանական շեշտի փոփոխության հետևանքով նախադասությունների որոշ փոփոխությունները ցույց տալու նպատակով նախադասություններից մեկում մենք կատարեցինք նախադասության անդամների որոշ վերադասավորում:

Գառնիում ծառերն արդեն ծաղկել են:

Մառերն արդեն Գառնիում ծաղկել են:

Գառնիում արդեն ծառերը ծաղկել են:

Մաղկել են արդեն ծառերը Գառնիում:

Հարցվեց՝ ճիշտապես ինչպե՞ս է իմաստային վերլուծությունը ավելի ցայտուն է դրսևորվում: Հարցում կարող է կրել նախադասության ամեն մի անդամ (որպես գործողություն կատարող, ստորոգյալը ավելի հաճախ է ընկնում հարցման տակ): Օրինակ՝ Դու այսօր մեկնելո՞ւ ես: Դու այսօր ես մեկնելու: Դո՞ւ ես այսօր մեկնելու: Սովորաբար հարցումը նախադասության մեջ մեկն է լինում: Սակայն հնարավոր է, որ նախադասության երկու (և ավելի) անդամներ միաժամանակ հարցում ունենան: Այսպես, օրինակ՝ Ի՞նչ ունի, արդյո՞ք, Երեխան, ինչո՞ւ է շարունակ լռում, ճի՞վանդ չէ՞, արդյո՞ք:

Հարցական նախադասության ինտոնացիոն կառուցվածքը ընդհանուր առմամբ նախապես բաժանում ենք երկու կարգի. հարցական նախադասություն՝ հարցական դերանունների մասնակցությամբ և հարցական նախադասություն՝ առանց այդ դերանունների:

Հարցական դերանուններով կազմված նախադասությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև նրանով, որ հայերենում դրանք համընկնում են հարաբերականներով կազմված նախադասությունների հետ՝ միայն առանց հարցման: Եվ ինտոնացիոն այն փոփոխությունը, որ կատարվում է նախադասության հետ, երբ վերջինս պատմողական ոճից անցնում է հարցականի, անկասկած լեզվական փոխակերպման հետաքրքիր օրինակ է: Այս առումով էլ մենք, ընտրելով հարցական դերանուններով կազմված մի քանի նախադասություններ, միաժամանակ, պերցրել ենք նույն նախադասությունները՝ հարաբերական դերանուններով: Մեղդիկայի, տեմպի, ուժգնության և ինտոնացիոն այլ բաղկացուցիչների կրած փո-

փոխութիւնները նման համեմատութեան պայմաններում ավելի ցայտուն են դրսևորվում: Այնուամենայնիվ, մենք կարծում ենք, որ հարցական երանգավորող բառերը (միթե, աղիոք, ուր, ինչպես, փափ. չի՞նք թե և այլն) խոսքի մեջ իրենց ետևից քաշում են ամբողջ նախադասութիւնը՝ ուղղակիորեն պարտադրելով նրան հարցական ինտոնացիա, և հենց այդ պատճառով էլ, մեր վարժիքով, հարցական երանգավորող բառերով կաղմված նախադասութիւնների ինտոնացիայի ուսումնասիրութիւնը փորձառական տեսակետից ավելի քիչ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում:

Այս նկատի ունենալով է, որ ուսումնասիրութեան ժամանակ մենք ավելի ծանրացել ենք այն նախադասութիւնների վրա, որոնք ներկայացնում են տրամաբանական ստորոգյալի կամ նախադասութեան մեջ այլ անդամի միջոցով կաղմվող հարցում: Այսպիսով, հարցական նախադասութեան կառուցվածքային տարրերակումը նախապես ուրվագծել ենք հետևյալ կերպ. հարցում՝ հարցական դերանունների և հարցական երանգավորող բառերի առկայութեամբ (երբ հարց կրողը դերանունը կամ եղանակիչն է), հարցում՝ միայն տրամաբանական ստորոգյալին (որը նաև քերականական ստորոգյալ է), հարցում՝ նախադասութեան մեկ այլ անդամի, որը կարող է լինել ինչպես տրամաբանական ստորոգյալ (սակայն չհամընկնել քերականական ստորոգյալին), այնպես էլ ցանկացած մեկ այլ անդամ:

Այս կարգով էլ խմբավորել ենք վերլուծման ենթակա նյութը, որը ներկայացնում ենք ստորև:

Առանց մարտունակութեան ինչի՞ է պետք սպառազենքը (ԴԴ):

Ո՞ւր եմ դնում ես, ո՞ւր պիտի հանգչեմ:

Ո՞րը պիտի լինի

Կայանս վերջի (ԱԻ):

Զիչնի՞ թե հիմար բան ասացի (ՆԴ):

Զե՞ս ամաչում... չե՞ս ամաչում... չե՞ս ամաչում...

Դու դժվե՞ր ես (ՆԴ):

Գառնիւմ ծառերը ծաղկե՞լ են:

Դեռ խոսո՞ւմ ես:

Ուրեմն ներո՞ւմ ես (ՍԶ):

Մա՞րդ հանձնարարեց (ԴԴ):

Հազրո, դու լա՞վ էիր ապրում քո գլուղում (Բակ.):

Ասացինք, որ հարցական նախադասութիւնը սովորաբար պարունակում է իր մեջ մեկ հարցում, որը հիմնականում կրում է

ստորոգում արտահայտող հատվածը՝ Սակայն հայերենի համար, մեր կարծիքով, խորթ չեն. այն ձևերը, երբ հարցական ինտոնացիա կրող բառը փաստորեն տրամաբանական շեշտը կրողն է, սակայն հարցման բուն էությունը այն բառի մեջ է, որը տվյալ դեպքում զուրկ է հարցումից։ Սա այն դեպքն է, երբ տրամաբանական շեշտըն ու հարցման ինտոնացիան չեն համընկնում։ Նախադասություններ փաստորեն ունենում է կրկնակի հարցում։ Այս տեսակը մենք առանձնացրել ենք հարցական նախադասությունների ընդհանուր խմբից և անվանում ենք կրկնահարցական նախադասություններ։ Բերենք մի քանի օրինակ՝

Հապա ե՞ս ի՞նչ ասեմ։

Սակայն մե՞նք ինչո՞ւ մնացինք։

Իսկ ա՞յս նախարարը ո՞ւմ կողմն է (ԴԴ),

Իսկ սա՞ ռ՝ արվեստն է։

Այս կարգի նախադասությունները հիմնականում տարակուսանք, երկմտություն ու կասկած արտահայտող երանգ ունեն (հենց դրանից էլ բխում է կրկնակի հարցական բնույթը)։ Փորձառական հետազոտությունը լրացուցիչ նյութ կտա մեր կարծիքին։

Հրամայական նախադասությունները շեշտակիր ինտոնացիայով կազմված նախադասություններ են։ Դրանք կարող են արտահայտել վերաբերմունք, նպատակ, պահանջ, ուժեղ խնդրանք, հրաման և այլն։ Բոլոր դեպքերում, սակայն, նախադասության բուն էությունը խոսողի թելադրանքն է խոսակցին։ Հրամայական նախադասությունների ձևավորման գործում վճռական դերը պատկանում է ստորոգյալին։ Եթե ստորոգյալը կազմված է բայի հրամայական եղանակով, շեշտը, որ բխում է այդ նախադասությունների էությունից, գրավոր խոսքում կարող է բացակայել, սակայն դա բոլորովին էլ չի թուլացնի նախադասությունների հրամայական բնույթը։

Այս առիթով տեղին է հիշել Վ. Վ. Վինոգրադովի մի դիտողությունը. «Հրամայական եղանակի համակարգում այդ ինտոնացիան (հրամայական—Ա. Ա.) պետք է գիտել որպես բայաձևի օրգանական պատկանելիություն։ Այս ինտոնացիայից դուրս հրամայական եղանակ գոյություն չունի»²¹։

21 В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 161.

Օրինակ՝

Հանի՛ր քո սերը սրտիցդ անհույս,
Այդ խորթ, ապօրեն զավակն աշխարհի,
Զղի՛ր այս դաժան, մութ գիշերին դուրս
Յուրտ քամու րերան, թո՛ղ երթա սառի... (ԱԻ):

Նույնը պետք է ասել նաև հրամայական եղանակի արգելակա-
նով կազմված նախադասությունների մասին. նախադասության
կառուցվածքը (ոչ կամ մի ժխտականի առկայությունը) մեծ մասամբ
թելադրում է հրամայական ինտոնացիայի Օրինակ՝

Վայ չկտրե՛ս, Աստված սիրես, էս մինն ահա տար քեզ ծառա:
Միայն թե էդպես մի՛ քնջիլ մեզ բնով տեղով. ամբողջ ցեղով
(ՀԹ):

Համեմատության կարգով դիտելով անդամ նախադասություն-
ները, տեսնում ենք, որ վերջիններիս դեպքում վիճակը այլ է. շեշ-
տի դերը խիստ նշանակալից է: Օրինակ՝ Ո՛չ մի ձայն նախադա-
սությունը կարելի է հասկանալ և՛ որպես հրաման, երբ շեշտված է,
և՛ որպես հարցումի պատասխան, եթե շեշտված չէ (հմմտ.
—Արա՛մ, —Ոչ մի ձայն): Կամ ասենք՝ Բաբճրացենի աշխատանքի
առտադրողականությունը, որ կարելի է ընկալել և՛ որպես հրաման,
և՛ որպես պատմողական տեքստի մի հատված:

Ճեղքելով հրամայական եղանակի մասին,—գրում է Ա. Մ.
Պեշկովսկին,— մենք պետք է նշենք, որ այն հատուկ երանգավո-
րում է ստանում բացառապես նրանում գործող ինտոնացիոն մի-
ջոցների շնորհիվ: Այսինքն՝ կառելի է ասել, որ «գնա», «գնացեք» և
այլ ձևերը առանց ինտոնացիայի միևնույն ձևով կարող են արտա-
հայտել և՛ հրաման, և՛ խնդրանք, և՛ խորհուրդ և այլն, և այլն:
Նույն ձևով էլ կարող են շարտահայտել այդ բոլորը, այլ միայն սո-
վորական գործողություն կատարելու թելադրանք»²²:

Ուրեմն ստորոգումը, փաստորեն ձևավորվելով բայի հրամա-
յական եղանակով, դուրս է գալիս ֆունկցիոնալ իր նեղ ոլորտից,
ավելի լայն կիրառություն է ստանում և դրսևորվում է հրամայա-
կան ինտոնացիայով: Ինտոնացիայով տարբերակված իմաստներն
այս դեպքում հարաբերում են այն իմաստներին, որոնք արտա-

22 А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1957, стр. 176.

հայտնում են խոսողի՝ գործողության կամ ասվածի նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը:

Քանի որ, ինչպես ասվել է, ինտոնացիան քերականական այլ միջոցների հետ հավասար կազմակերպում է նախադասության հաղորդակցումը, ուրեմն ինտոնացիայի և շարահյուսական մնացած միջոցների միջև պետք է գործի ինչ-որ հարաբերություն: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Մ. Պեշկովսկու մի դիտողությունը, որը հիմնված է ինտոնացիայի՝ քերականական միջոցների հետ ունեցած բազմաթիվ խաչաձևումների օրինակների վրա: «Ինտոնացիան,—գրում է նա,—իրենից ներկայացնում է քերականությունը զուգահեռ ինչ-որ բան և ոչ թե նրա բաղկացուցիչ մասը: Քերականությունը, բառագիտությունն ու խոսքի իրադրությունը (հեղինակն օգտագործում է «обстановка речи» հասկացությունը—Ա. Ա.) համազոր լեզվական միջոցներ են»²³,

Այսպիսով հենց իր՝ Պեշկովսկու մոտ մենք հստակություն չենք տեսնում ինտոնացիայի բնութագրման հարցում, քանի որ մի կողմից նա ինտոնացիան համարում է քերականական միջոցներին փոխարինող լեզվական տարր (հիշենք նրա քերականական միջոցների հավասարակշռության օրենքը), մյուս կողմից՝ ինտոնացիան համարելով ինքնուրույնաբար գոյություն ունեցող (սակայն քերականությունը համազոր) ինչ-որ բան, չի ասում, թե վերջիվերջո դա ինչպիսի երևույթ է:

Ինչպես չի կարելի պատկերացնել մտածողությունն առանց խոսքի, այնպես էլ չի կարելի հասկանալ խոսք՝ առանց ինտոնացիայի: Եվ քանի որ խոսքը լեզվի գոյն է, նրա դրսևորման ձևը, ուրեմն ինտոնացիան լինելով լեզվական երևույթ, անմիջականորեն կապվում է խոսքի հետ, դառնում խոսքի գոյաձևը, վերջինիս իրացման միջոցը: Առանց ինտոնացիայի չի կարող խոսք դրսևորվել: այս առումով մենք ինտոնացիան համարում ենք խոսքային հանգամանքների մեխը, որի շուրջը կամ որի մեջ ծավալվում է խոսքը: Այսպիսով, չլինելով անմիջականորեն քերականական երևույթ, սակայն իր ֆունկցիայով կատարելով քերականական միջոցի դեր, ինտոնացիան կապվում է խոսքի (և ոչ լեզվի) հետ, դառնալով այն ֆոնը, որի վրա կառարվում է տվյալ խոսքի հաղորդակցումը:

²³ А. М. Пешковский, Роль выразительного чтения в обучении знакам препинания. Изб. труды. М., стр. 20.

Այսպիսով, ստացվում է մի աստիճանական համակարգ, որն սկսվում է լեզվից, դրսևորվում է խոսքի միջոցով, ծավալվում է ինտոնացիայի ոլորտում և նոր միայն ստանում է հաղորդակցման ուժ:

Եթե խոսքի իմաստը չի համապատասխանում նրա ինտոնացիային, մենք ավելի շատ հավատում ենք ինտոնացիային,— ասում են Փայքն ու Նսպերսենը: Եվ իրականում դա այդպես է: Շատ հաճախ մենք ինտոնացիայով արտահայտում ենք այն իսկական միտքը, որ թաքնված է քերականորեն ձևավորված խոսքի ետևում: Այսինքն՝ ոչ թե ուղղակի ակքստր, այլ ենթատեստր:

Հայտնի են այնպիսի դեպքեր, երբ անծանոթ լեզվով ասված մտքերը դառնում են հասկանալի միայն ինտոնացիայի շնորհիվ (մանավանդ, երբ խոսքային հանդամանքների քիչ թե շատ հայտնի են խոսակից կողմերին):

Այսպիսով, խոսքի մեջ ինտոնացիան, որպես հաղորդակցումը իրականացնող միջոց, հաղորդում է նախ՝ այն միտքը, որը նախօրոք հանձնարարված է տեքստով (այս դեպքում մենք ունենք խոսքի շարահյուսական կառուցվածքի և նրա արտահայտած իմաստի ներդաշնակությունը), ապա այն միտքը, որը շեղվում է խոսքի շարահյուսական իմաստից և հաղորդում է ենթատեքստը՝ ուժեղացնելով կամ թուլացնելով խոսքի շարահյուսական իմաստը:

Սա ինտոնացիայի մյուս ֆունկցիան է, որ մենք անվանում ենք զգացական: Ինտոնացիան, որպես ամբողջություն, այս երկուսի (շարահյուսական-կառուցվածքային և զգացական) միասնությունն է, քանի որ եթե արտահայտվածը խոսք է, ապա այն պետք է հավասարապես ունենա և՛ իմաստ, և՛ վերաբերող զգացական կողմ: Խոսքի համար այս երկու կողմերից որևէ մեկին գերազանահատույություն տալը դժվար է:

Այսպես ուրեմն, կարծեք թե ինքնըստինքյան անհրաժեշտություն է դառնում խոսքի զգացական, էքսպրեսիվ կողմը ինչ-որ մի դիսցիպլինի մեջ ամփոփելու հարցը:

Մեր կարծիքով, նպատակահարմար կլինեի խոսքի էքսպրեսիվ կողմը, այսինքն՝ ինտոնացիոն երանգափոխությունները, հատկացնել ոճաբանության բնագավառին, քանի որ, լինելով խոսքի հիմնական կազմակերպիչը, ինտոնացիան, ոճական մյուս գործոնների հետ միասին, այնուամենայնիվ, վերլեզվական երևույթ է՝ պայմանավորված խոսքի հանգամանքային բովանդակության,

տվյալ խոսքային իրադրության նկատմամբ խոսողի զանազան վերաբերմունքներով:

Անդրադառնալով հրամայական նախադասություններին՝ նը-
շենք, որ հարկադրական եղանակիչով ձևավորվող որոշ նախադա-
սությունների ինտոնացիոն երանգավորումը նկատելիորեն ավելի
հրամայական է:

Գործողության կատարման անհրաժեշտությունը ինքնըստինք-
յան թելադրում է այգ ինտոնացիան, իսկ վերջինիս ավելի շեշտու-
մը օժանդակում է նախադասության հարկադրական բնույթի ուժե-
ղացմանը: Օրինակ՝

Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար ազատություն (Նալբ).

Պարզաբանելով հնարավոր առարկությունը, ասենք, որ պի-
տի եղանակիչը պոտենցիալ ձևով իր մեջ արդեն պարունակում է
հրամայական հարկադրական ինտոնացիա, Պիտի եղանակիչը հրա-
մայական ինտոնացիան ավելի է տեղացնում:

Եվս մի երկու օրինակ՝ Պետք է բարձրացնել աշխատանքի ա-
ռադրողականությունը: Պիտի կանգնեցնել կադրերի ճոսքը: Այս
նախադասություններում պիտի, պետք է եղանակիչները ավելի
ուժեղացնում են փնքնըստինքյան գիտակցվող հրամայական ին-
տոնացիան, և նախադասությունը, փատտորեն, կրկնակի ինտո-
նացիոն երանգավորում է ստանում, և այգ կրկնակի երանգավո-
րումները ոչ թե միմյանց ծածկում են, այլ միմյանց կողքի կամ
զուգահեռ գործելով՝ ուժեղացնում են խոսքի ինտոնացիոն երանգը:

Միևնույն կառուցվածքի նախադասությունները ինտոնացիոն
փոփոխությունների հետևանքով իմաստային նոր երանգավորում
են ստանում: Օրինակ, ենթադրական եղանակի հետևյալ նախադա-
սությունները՝ Կգնաս, ներս կմտնես ու կասես. ուրա՞ն կարելի է
ճամբերել այս վիճակը (հորդորական խնդրանքով), Կգնաս, ներս
կմտնես ու կասես. ուրա՞ն կարելի է ճամբերել ա՛յս վիճակը
(սպառնալի, հրամայական):

Ինչպես տեսնում ենք, հրամայական ինտոնացիայի դրսևո-
րումները բավական բազմազան են, Ընդհանուր եզրակացության
գալու համար անհրաժեշտ է վեր հանել հրամայական ինտոնա-
ցիան բնորոշող տարբերակիչ հատկանիշները, տարբերակելով ու

առանձնացնելով դրանց մեջ ավելցուկային, ոչ բնորոշ հատկանիշները, նշել այն հիմնական դորժոնր, որն ապահովում է հրամայական ինտոնացիայի հաղորդակցող ֆունկցիան, վեր հանել նախադասության շարահյուսական բնույթից բխող ինտոնացիոն յուրահատկությունները՝ ելնելով դրանց համապատասխանություններից ու անհամապատասխանություններից, տալ հայերենի պարզ նախադասությանը բնորոշ հրամայական ինտոնացիայի կաղապարային ուրվագիծը և գտնել համեմատության եզրեր՝ ինտոնացիոն մյուս ուրվագծերի հետ:

Ելնելով այս նպատակադրումներից՝ որպես հետազոտության նյութ ընտրել ենք այնպիսի նախադասություններ, որոնք խաչաձևվող ավելի քիչ կետեր ունեն ինտոնացիոն այլ երանգ ունեցող նախադասությունների հետ և արտահայտում են բուն հրամայականը իր մի քանի տարբերակներով՝ հրաման, կարգադրություն, պահանջ, կոչ, հորդոր, խորհուրդ և այլն:

Ստորև բերում ենք հրամայական նախադասությունների նըմուշներ:

Գնա՛, քարավանս, ինձ հետդ քա՛րշ տուր

Օտար, ամայի ճամփեքի վրա (ԱԻ):

Եվ թո՛ղ ինձ մենակ, գնա, հեռացի՛ր,

Ես չեմ հավատում քո լաց ու կոծին (ԱԻ):

Թո՛ղ,— տիրական ձայնով դռնից կինը,— թո՛ղ,
ասում եմ (ՔԹ):

Աղջի՛, Վարդի՛թեր, մեր Թագուհու համար մի աման թանով լցրու,— կարգադրեց պապը (ՔԹ):

Հազար շնփոր հնչե՛ն թող այս առավոտ,

Հազար թմբուկ խփե՛ն թող այս առավոտ.... (ԳՍ):

Ազատության Զանգ, դու վե՛հ դողանջի

Կովկասյան վսեմ, վես բարձունքներից,

Ինչպես մրրիկ՝ շաչե՛, շառաչե՛,

Մինչև սիգապանծ ազատն Մասիս (ԱԻ):

Հե՛յ ձեզ մատաղ, բանվոր տղերք,

Մե՛կ էլ, մե՛կ էլ, մի զարկ տվեք (ՀՀ):

Մի հավատա սովերներին, Հենվիր միայն քեզ վրա,

Ատեհու շափ սիրի՛ր մարդկանց, բայց լավություն

միշտ արա (ԱԻ):

Համեցե՛ք, խնամիրներ, համեցե՛ք, նե՛րս համեցեք (Շիրվ)։

Ռացականչական նախադասություններն արդի հայերենում ունեն իրենց մի քանի երանգավորող բառերը, ինչպես՝ **նե՛յ**, **ձա՛ն**, **եւա՛նի**, **ա՛խ**, **օ՛ն**, **վա՛ն**, **ա՛ն** և այլն։ Սրանցով կազմված նախադասությունները, այսպես կոչված, բուն բացականչություններն են, որոնց առանձնահատկությունն այն է, որ **և՛** գրավոր, **և՛** բանավոր խոսքում, անկախ ինտոնացիայի սուբյեկտիվ արտահայտչականության աստիճանից և գրության ձևից, միշտ պահպանում են բացականչական երանգը։

Հայերենին հատուկ են նաև առանց այս երանգավորող բառերի ձևավորվող բացականչական նախադասություններ։ Դրանց յուրահատկությունն այն է, որ **եթե** խոսքը գրավոր է, ապա բացականչական ինտոնացիոն նշանները պարտադիր են, իսկ բանավոր խոսքի ժամանակ խոսողը պետք է պահպանի բացականչական ինտոնացիայի արտահայտչականությունը (հակառակ պայմաններում **և՛** բանավոր, **և՛** գրավոր խոսքում այդ նախադասությունները կընկալվեն որպես պատմողական նախադասություններ)։

Ուրեմն՝ բացականչական երանգը մի դեպքում բխում է նախադասության քերականական կառուցվածքից (երանգավորող բառեր)։ Սրանք բուն բացականչականներն են, որոնք պատմողականի չեն վերածվի՝ անկախ այն բանից, **թե** ունեն ինտոնացիոն նշաններ կամ արտահայտչականություն, **թե՛** ոչ։ Դրանք կարող են արտահայտել հիացմունք, զարմանք, մեծ ցանկություն և այլն։ Օրինակ՝

Հե՛յ ազահ մարդ, հե՛յ անգոհ մարդ, միտքդ երկար,
կյանքդ կարճ,
Քանի՜ քանիսն անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո
առաջ (ՀԹ)։

Մյուս դեպքում նախադասության բացականչական բնույթը բխում է խոսքի հանգամանքներից և ֆունկցիոնալ կախման մեջ է վերջինիցս։ միայն ինտոնացիոն արտահայտչականությունը և միջոցները (գրության ձևը) կարող են ապահովել այդ խոսքի բացականչական ինտոնացիոն երանգավորումը (հակառակ պայմաններում այն կընկալվի որպես պատմողական խոսք)։ Օրինակ՝

Իմ սուր, արթուն ականջում Մի խոր ձեն է միշտ հնչում,
Անհուն, անքուն կարոտով, Իրեն մոտ է ինձ կանչում (ՀԹ)։

Արանց մենք անվանում ենք ֆունկցիոնալ բացականչական-
ները Այս կարգի նախադասությունների ուսումնասիրությունը շատ
հետաքրքրական է, քանի որ խոսքի հանդամանքներից բխող բա-
ցականչական ինտոնացիոն երանդը, փաստորեն, վերջինիս տա-
լիս է մի նոր իմաստավորում, որը նախնական, ելակետային (պատ-
մողական) խոսքի համեմատությամբ մի նոր աստիճան է:

Տեղին է հիշել, որ, այսպես կոչված, անխառն, սոսկ մեկ
բնույթի ինտոնացիայով ձևավորվող խոսք դժվար է դնել Ավե-
լի պարզելով մեր միտքը՝ ասենք, որ եթե նախադասությունը պատ-
մողական, հարցական կամ հրամայական բնույթի է, ապա շատ
հաճախ մեկի գերակշռությամբ (որի անվանումով էլ բնութագրո-
վում է նախադասությունը) տվյալ խոսքում գործում են նաև այլ
երանգային տարրերը Այսպիսի դեպքում նախադասության ինտո-
նացիոն բնութագրման համար հիմնական դերը ընկնում է հատ-
կապես շեշտի վրա:

Ա. Արրահամյանը այս տիպի նախադասություններն անվա-
նում է խառը երանգի նախադասություններ 0րինակ՝

Դուրսը, չգիտեմ, Անձրե՞ է դալիս
Թե գլխիս վերև խեղճ մայրս է լալիս (ԱԻ),

Մենք դրանք չենք առանձնացնում ինքնուրույն դասի մեջ այն
պատճառով, որ խոսքի մեջ հանդես եկող ինտոնացիոն նման խա-
շաձեռումները որևէ նոր երանգային տեսակ չեն ավելացնում, այլ
միայն եղած յորս հիմնական տեսակները՝ խոսքի հանդամանքնե-
րից ելնելով, ներկայացնում են զանազան ձևավորումներով, Դա
րխում է լեզվի ճկունությունից և ընդհանրապես խոսքի շարժու-
նակությունից:

Հայերենում ավելի հաճախակի են բացականչական և հար-
ցական նախադասությունների խաշաձեռումները Այսպես՝

Հե՛յ համփառնե՛ր, համփառնե՛ր,
Անդարձ ու հին համփառներ,
Ուլքե՞ր անցան ձեզանով,
Ո՞ւր գնացին, համփառներ (ՀԹ),

Վերլուծման համար ընտրել ենք հետևյալ նախադասություն-
ները, առանձնացնելով դրանց մեջ բուն բացականչականները,
այսպես կոչված, ֆունկցիոնալ բացականչականներին:

Բուն բացականչականներ

Ջա՛ն, հայրենի ծղրիղներ, ով է արդյոք լսում ձեզ (ՀԻ):
 Հե՛յ ադա՛հ մարդ, հե՛յ անգո՛հ մարդ, միտքդ երկար,
 կյանքդ կարճ,
 քանի՛ քանիսն անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ,
 ի՞նչ են տարել նրանք կյանքից, թե ի՛նչ տանես դու
 քեզ հետ (ՀԹ):
 Ա՛խ, ինչ ուրա՛խ եմ, փա՛ռք քեզ, աստված իմ (ԱԻ):

Ֆունկցիոնալ բացականչականներ

Ա՛նց կացան... Օրերս թռան, ա՛նց կացան,
 Ախ ու վախով, դարդերով, Սիրտս կերա՛ն, անց
 կացան (ՀԲ):

Ետ եկե՛ք, Գարնան վարար գետ եկեք,
 Անցա՛ծ օրեր, խինդ ու սեր, Դարձե՛ք, իրար հետ եկե՛ք (ՀԳ):
 Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանա՛լ (ՎՏ):
 Ողջո՛ւյն քեզ, անհայտ անծանոթ ընկեր, Խաղաղություն քեզ,
 հեռավոր եղբայր,

Ողջո՛ւյն ձեզ, վաղվա շօնված կյանքեր (ԾԶ):

Այսպիսով, որպես նախնական եզրակացություն կարող ենք ասել հետևյալը. ինտոնացիան նախադասության ձևավորման արտաբերվային միջոց լինելով, որոշիչ դեր է կատարում խոսքի իմաստային ու զգացական առանձնահատկությունների հաղորդման գործում: Դրա հետ միասին խոսքի շարահյուսական-իմաստային կառուցվածքի վերլուծումը մեծ չափով պայմանավորված է նախադասության ինտոնացիոն կառուցվածքի առանձնահատկություններով: Խոսքի շարահյուսական, իմաստային ձևավորման գործում առաջնային դեր ունի նաև ինտոնացիան, որի փոխհատուցող, նախադասությունը ամբողջական դարձնող դերի մասին խոսվեց վերևում:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԻ — Ավետիք Իսահակյան

ԳՍ — Գեղամ Սարյան

Բակ. — Բակունց

ԴԴ — Դերենիկ Դեմիրճյան

ԵԶ — Եղիշե Զարենց

ՀՀ — Հակոբ Հակոբյան

ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան

Նալբ. — Միքայել Նալբանդյան

ՆԴ — Նար-Դոս

ՆԻՐՎ. — Շիրվանզադե

ՎԴ — Վահագն Դավթյան

ՎՏ — Վահան Տերյան

ՍԽ — Սերո Խանզադյան

ՔՔ — Քրիստափոր Քափալցյան

Ռ. Մ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ՇԵՇՏԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հայ լեզվաբանության մեջ չկան տարբեր կարծիքներ հայերենի բառային շեշտի տեղի ու բնույթի մասին։ Հայերենով զբաղվող բոլոր լեզվաբաններն էլ նկատել են, որ մեր լեզվում շեշտը վերջավանկային է և ունի ուժային բնույթ։ Մեծ ուշադրություն է դարձվել շեշտի հետ կապված հնչյունափոխության հարցերին։ Հետազոտողները խոսել են շեշտի տեսակների, ինչպես նաև բազմավանկ բառերում հանդիպող երկրորդական շեշտերի դոյություն մասին։

Ներկա ուսումնասիրության նպատակն է պարզաբանել ժամանակակից դրական հայերենի բառային շեշտի բնույթը, նրա ձայնաբանական դործոնների՝ ինտենսիվության, հիմնական տոնի հաճախականության և տեղության փոխհարաբերությունները արդի փորձառական հնչյունաբանության մեթոդներով։ Փորձել ենք նաև պարզել բազմավանկ բառերում երկրորդական շեշտի դրսևորման հավանական շրջանները՝ ըստ ձայնաբանական տվյալների փոխհարաբերության։

Ինչուս հնուց մարդիկ նկատել են, որ խոսքի հնչյունները տարբերվում են բնության մեջ հանդիպող ֆիզիկական ձայներից։ Խոսքի հնչյունները լեզվական տրոհված միավորներ են, որոնք կրկնվում են հնչյունական շղթայում տարբեր հաջորդականությամբ և դրսևորման տարբերություններով։ Խոսքի հաղորդումը դրի միջոցով չէր կտրող սահմանափակվել միայն հնչյունների հաջորդականությամբ, անհրաժեշտ էին և այլ նշաններ, որոնք բացահայտելիս ինտոնացիայի և շեշտադրման երևույթները։

Փառապանքն կետադրութեան նշանները խոսքի վերհատուցթային միավորներին այս կամ այն չափով համապատասխանող զծանկարներ են, որոնց շնորհիվ հնարավոր է առավել կամ պակաս համարժեքութեամբ վերարտադրել բանավոր խոսքը գրութեան մեջ:

Միեւնույն խոսքը տարբեր իմաստներ է ստանում կախված նրանից, թե ինչպես է այն արտաբերվում, իմաստի փոփոխություն է առաջանում բառերի դասավորման, երանգավորման բազմապիսի միջոցների օգտագործման, խոսքի շղթայի հատույթավորման և այլ գործոնների շնորհիվ:

Առողջանութեան մասին իմացութիւնը ուներ գործնական նշանակութիւն, և անտիկ աշխարհի քերականները փորձում էին մշակել որոշակի կանոններ՝ գրութեան դեպքում հնարավոր թյուրիմացութիւններից խուսափելու համար: Դեռևս հին հնդիկների մոտ վեգաներից մեկը՝ շիկշան, նվիրված էր հնչյունաբանութեանը և ուղղախոսութեանը, իսկ մ.թ.ա. IV դ. քերական Պանինին կարողանում էր տարբերակել լեզվաբանական մի շարք նուրբ արջեր՝ այդ թվում ինտոնացիան ու շեշտը:

Առողջանութեան հարցերին լուրջ ուշադրութիւն են դարձրել հույն մտածողները: Գրութեան մեջ առաջին անգամ շեշտի, շնչեղացման և այլ վերադիր նշանների գործածութիւնը կապված է Արիստոֆան Բյուլանգացու (257—180 թ. մ. թ. ա.) անվան հետ¹: Հունական լեզվաբանական միտքը հսկայական դեր է կատարել նաև հայ լեզվաբանութեան սկզբնավորման ու զարգացման գործում:

V դարում հայերեն է թարգմանվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» աշխատութիւնը, որը հետագայում բազմիցս արտադրվում է ու մեկնաբանվում: Մեկնիչները քննադատաբար են մոտենում աշխատութեանը. ելնելով հայերենի օրինաչափութիւններից՝ փորձում են հայացնել այն: Սակայն դա նրանց հաջողվում է մասնակի դեպքերում: Ինչ վերաբերում է կետադրութեան նշանների գործածութեանը, ապա նրանք հիմնականում հետևում էին բնագրին և այդ նշանները մեխանիկորեն տարածում հայերենի վրա: Նկատելով հունարենի ու հայերենի անհամապատասխանութիւնները՝ Թրակացու թարգմանիչներն ու մեկնիչները որոշ զգուշութիւն են ցուցաբերում շեշտի ըմբռնման

¹ Я. В. Лоя, История лингвистических учений, М., 1968, стр. 21; И. М. Тронский, Древнегреческое ударение, М.—Л., 1962, стр. 10.

ու ԿԵՂԱԳՐՈՒՄԱՆ ՀԱՐԳԵՐՈՒՄ ԵՎ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ԹՈՂՂ շտաբու համար որպես օրինակներ օգտագործում են փոխառյալ անձնանունները²։

Ողջ միջնադարում հայ քերականները գրեթե նոր բան չեն ավելացնում առողանություն հետ կապված հարցերի քննությանը։ Լավագույն դեպքերում նրանք ավելացնում են օրինակները, փորձում են մեկնաբանել այս կամ այն քերականական ձևակերպումը։ Եթե կետագրության նշանները խառնում էին իրենք հույները, ապա այն առավել ես դժվար էր հայերի համար, որոնց մոտ օրինակները, գրեթե, հիմնովին հունարենից էին։ Առանձին դեպքերում հայ բերականները փորձում էին համեմատաբար մատչելի համեմատություններով հասկանալի դարձնել շեշտի և ինտոնացիայի ընկալումը։ Այսպես՝ XIII դ. հեղինակ Ստափի Նչեցին բացատրում է. «Արդ շեշտն՝ որ է սուր, և բութն՝ որ է ծանր, երկոքին ասին, զի որպէս շեշտն ի վեր հանելով սրէ, նոյնպես և բութն՝ ի խոնարհ՝ իջուցանելով հարթէ և յերկոցունց ծայրիցն՝ ի շեշտէ և ի բթէ բաղկանայ պարուկն, որպէս ի սևոյն և ի սպիտակէն՝ գոշն»³։

Հին քերականները շեշտի հարցերում ուշագրություն էին դարձնում հնչյունների որակին և գտնում, որ որոշ ձայնավորներ ինքնին ավելի բարձր հնչում ունեն և կարող են շեշտակիր լինել, իսկ մյուսները բնությամբ չունեն այդ հնչումը։ Եթե այլքն ի ձայնաւորացն թէ առնուն զշեշտն՝ դրութեամբ և պատահմամբ շեշտ ասին և ոչ բնութեամբ»⁴։

Առաջին տեսակի մեջ առանձնացնում էին ա, ե, ի, երկրորդի մեջ՝ ը, ո և լ ձայնավորները։ Այսպիսի սահմանաբաժանման համար հիմք էին բնգունում հնչյունների արտաբերման ֆիզիոլոգիական հնարավորությունները։ Շեշտակիր ձայնավորների յուրահատկությունն այն է, որ նրանք հորդում են և ռոշ նեղեն զբերանն ու զձայնն»։

Չնայած մասնակի դիտողություններին՝ հայ քերականագիտական միտքը ողջ միջնադարում, հատկապես առողանությանը վերաբերող հարցերի քննության մեջ, հիմնականում մնում էր հույնական դպրոցի ազդեցության տակ։

XVII—XVIII դդ. քերականությունների հեղինակները զգալի ուշագրություն են դարձնում խոսքի արտաբերմանը, նկատում շեշ-

² Դ. Բ. Զեմելյան, Ողջագրական և քերականական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 95։

³ Ստափի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, Երևան, 1966, էջ 75։

⁴ Նույն տեղում, էջ 75։

տի հետ կապված բազմաթիվ օրինաչափություններ: Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու մոտ, նույնիսկ, ակնարկություն կա տրամաբանական շեշտի մասին: Նա գրում է, որ շեշտի նշանը կարող է դրվել ցանկացած մասնիկի վրա, կախված նրանից, թե գրողը որտեղ է ցանկանում բարձրացնել ձայնը, և բերում է օրինակներ՝ Սա՛ է զառն ասածոյ: Նա՛ է ու դառէն զիս: Կոստանդնուպոլսեցին գտնում է, որ շեշտը կարող է նույնահունչ բառերում զանազանել բայը գոյականից, ընդ որում, շեշտակիր է բայը, իսկ գոյականը՝ ոչ: Ինչպես, օրինակ՝ Բա՛ց, աէր, զղուռն ողորմութեան: Լո՛ւր ձայնի ազազակաց մեռոց և այլն⁵:

XVII դ. քերական Խ. Արզրումեցին խոսելով գրության մեջ կետադրության նշանների օգտագործման դժվարությունների մասին, գտնում է, որ եթե գիտունները ներում են նրանց, ովքեր մոռանում են նշաններ դնել գրի մեջ, ապա ծաղրում, ծիծաղում են նրանց վրա, ովքեր խառնում են դրանք խոսելու ժամանակ⁶:

Հնչյունական շղթայում շեշտի սահմանազատիչ դերը նկատի ունենր XVIII դ. քերական Ս. Զուղայեցին, երբ գրում էր, որ շեշտը ընկնում է վանկի վրա և կարող է առանձնացնել բառը խոսքից: Նա որպես օրինակ բերում էր ազա՛տ եմ ձեռ, որտեղ ազառ բառը առանձնանում է շեշտի շնորհիվ⁷:

Մ. Սեբաստացին ուշադրություն է դարձնում շեշտի տեղափոխությանը և ուսուցանում, որ բառերի հոլովման ու ածանցման ժամանակ շեշտը չի պահպանվում նույն վանկի վրա, այլ անցնում է բառի վերջին վանկին: Նա գտնում էր, որ միայն կոչական բառերը չունեն կայուն վերջավանկային շեշտ, և այն կարող է ընկնել տարբեր վանկերի վրա⁸:

XIX դարում գրական աշխարհաբարի հաղթանակի շնորհիվ հայ լեզվաբանության մեջ զգալի ուշադրություն է դարձվում կենդանի խոսակցական լեզվի հնչյունական օրինաչափությունների պարզաբանմանը: Քերականները նկատում են հայերենում շեշտի ազդեցությամբ կատարված հնչյունական փոփոխությունները, սակայն դրանք դիտում են որպես բառի վերջից հնչյունների ավել-

⁵ Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի, Զտութիւն հայկարանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Հռոմ, 1674, էջ 184:

⁶ Խաչատուր Արզումեցի, Գիրք քերականութեան, Վենետիկ, 1686, էջ 33:

⁷ Սիմեոն Զուղայեցի, Գիրք որ կոչի քերականութիւն, Կ. Պոլիս, 1725, էջ 219:

⁸ Սիմբար Սեբաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազան սեփ, Վենետիկ, 1730, էջ 485:

լացման արդյունք, Այս մասին Ա. Այտընյանը դրում է. «Հայերէն լեզուի մէջ շատ բառեր կան, որոնց վերջին ձայնատր դիրքը կը կորստի կամ կը փոխուի, երբ նոյն բառին վրայ ամբողջ վանկ մը աւելանայ»⁹,

Ա. Այտընյանը դտնում է, որ հայերենն ընդհանրապես թույլ շեշտադրութիւն ունի: Բացառութեամբ մի քանի բառի, որոնց շեշտն առաջին վանկի վրա է, մնացած բառերում շեշտն ընկնում է վերջին վանկի վրա: Կոչականներում շեշտն ընկնում է առաջին վանկի վրա, թեև առանձին գործածվելիս շեշտվում է վերջին վանկը: Օտար բառերը պահպանում են իրենց ազգային բնական շեշտը, սակայն սխալ է արդեն հայացած բառերում օտար լեզվի շեշտադրութեան պահպանումը: Այտընյանը տարբերում է բնութեամբ և դրութեամբ շեշտեր, ընդ որում, բնական շեշտ ունեցող բառը կարող է զրկվել իր շեշտից, և բնդհակառակն, շեշտվել որևէ անշեշտ բառ՝ կախված բառի իմաստից, ինչպես, օրինակ՝ երբէ՛ք չէի՛ն ստէ՛ր և Ձէի՛ն ստե՛ր երբեք՛¹⁰,

Արեւելահայ աշխարհաբարի առաջին գիտական քերականութեան հիմնադիր Ստ. Պալասանյանը, դժբախտաբար, բավարար ուշադրութիւն չի դարձրել հայերենի շեշտադրութեան հարցերին: Նա գտնում է, որ արեւելահայ դրական լեզվում ուժային շեշտ ունեն բոլոր բառերը: Շեշտն ընկնում է վերջին վանկի վրա, բացառութեամբ մի քանի բառերի՝ գո՛նէ, դա՛րձեալ, բա՛րէ, ա՛յսպես, ահա՛վասիկ¹¹,

Համեմատական լեզվաբանութեամբ զբաղվողները ուշադրութիւն էին դարձնում հայերենի հին շրջանին և փորձում նույն լեզվի տարբեր շրջանների ու ցեղակից լեզուների տվյալներով վերականգնել հիշատակված ձևերը: Բացառութեամբ Հ. Պեղերսենի, որը գրում է, թե նախագրային շրջանում հայերենը ունեցել է տոնիկական շեշտ¹², բոլոր եվրոպացի հայագետները (Ա. Մեյե, Յ. Կարստ և ուրիշներ) ընդունում էին, որ այդ շրջանում բառի վերջընթեր վանկի վրա եղել է ուժային շեշտ, իսկ վերջին վանկը ըն-

9 Արսեն Այտընեան. Բնական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1886, էջ 19:

10 Նույն տեղում, էջ 363:

11 Սա. Պալասանեան, Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի, Թիֆլիզ, 1807, էջ 8:

12 Հ. Պեղերսեն, Հայերէն լեզուի շեշտը, ՀԱ, 1904, էջ 132:

կել է: Այն, որ գրաքարյան շրջանում շեշտը. կայուն վերջավան-
կային է, ընդունում էին բոլորը:

Քարքառագիտական հետազոտությունների հեղինակները (Ք.
Պատկանյանց, Ս. Սարգսյանց, Ա. Տոմսոն և ուրիշներ) ավելի ու-
շադրությամբ են մոտենում կենդանի խոսքի նկարագրմանը և
հնչյունաբանական երևույթների պարզաբանմանը: Շեշտի հարցում
հատկապես հետաքրքիր են Ս. Սարգսյանցի դիտողությունները:
Նա գտնում է, որ ինչպես հայերենի բարբառների մի մասում, այն-
պես էլ խոսակցական արևելահայերենում միշտ չէ, որ շեշտն ընկ-
նում է վերջին վանկի վրա: Սարգսյանցը որոշակիորեն տարբերում
է կենդանի խոսակցական լեզվի և գրական լեզվի անհամապա-
տասխանությունները, երբ գրում է. «Եթէ դուք ուշադրութիւն դարձ-
նէք շեշտի վերայ, երբ ձեզ հետ խօսում է մեկը այժմեան հայե-
րէնով, դուք անպատճառ կը նկատէք, որ շեշտը ամէն տեղ վերջին
վանկի վերայ չէ գալիս, հենց որ խօսողի ուշադրութիւնը դարձնէք
այդ բանի վերայ, նա իսկոյն կը կրկնէ նոյն բառը, դնելով շեշտը
արդէն վերջին վանկի վերայ և այդ հակաճառութիւնը ոչինչ խոր-
թութիւն չէ պատճառում, որովհետեւ մի շեշտը հատուկ է կենդա-
նի խօսակցական լեզուին, մյուսը — գրականական լեզուին»¹³:

Հայ լեզվաբանության մեջ շեշտի և նրա հետ կապված հնչյու-
նափոխության հարցերի առաջին հանգամանալից ու բազմակող-
մանի քննությունը կատարել է Ստ. Մալխասյանցը: Նա հստակո-
րեն տարբերակում է բառի շեշտը և իմաստի շեշտը: Վերջինս խոս-
քի մեջ ընկնում է այն բառի վերայ, որի կենտրոնում է խոսքի
գլխավոր իմաստը, կամ որի վերայ առանձին ուշադրություն է
դարձվում, որ մանավանդ պատահում է հակադրության ժամա-
նակ»¹⁴:

Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ շեշտակիր վանկերը ավելի
են դիմանում ժամանակի գործածության մաշող ուժին, քան ան-
շեշտ վանկերը, որոնք շեշտ չունենալու հետևանքով ենթակա են
աղման ու անհետացման: Գրաբարի հնչյունափոխված ձևերը նա
բացատրում է շեշտի տեղափոխությամբ՝ նախկին շեշտակիր վան-
կերի շեշտազուրկ դառնալու հետևանքով: Մալխասյանցը հստա-
կորեն ձևակերպում է հայերենում գործող հնչյունական այդ օրեն-

13 Ս. Սարգսեանց, Ազուկեցոց բարբառը, Մոսկվա, 1888, էջ 49:

14 Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները,
Քիֆիս, 1891, էջ 6:

քրո Այս տեղափոխության հետևանքով բառի այն վանկը, որ առաջ շեշտ ունենր, շեշտը կորցնելով հաճախ սղվում է: Օրինակ. սի՛ր բառը փոխվում է սիրո՛ւյ, սիրե՛մ, բայց՝ մսւրղասէ՛ր, մո՛ւտ—մրտի՛, մտի՛ց—մտանե՛մ, բայց՝ եմո՛ւտ և այլն¹⁵:

Հնչյունաբանական հարցերի քննությունը միշտ եղել է մեր բոլոր խոշոր հայադեմոստների ուշադրության կենտրոնում: Հ. Աճառյանը երկար տարիներ աշխատելով Փարիզում, Ռուսլոյի լաբորատորիայում բազմաթիվ փորձեր է կատարել հայերենի ու նրա բարբառների հնչյունական կազմի բացահայտման ուղղությամբ: Հ. Աճառյանը, իրավամբ, համարվում է հայերենի փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիրը:

Շեշտի և շեշտադրության հարցերի մասին Աճառյանի մըտքերն ունեն տեսական և գործնական մեծ նշանակություն: Աճառյանը տեսականորեն ենթադրում է, որ հայերենում շեշտված վանկը երկար է անշեշտի համեմատությամբ¹⁶: Այս դրույթը հաստատվում է փորձառական հնչյունաբանության տվյալներով: Ճիշտ կերպով նկատելով հայերենում անշեշտ և շեշտյալ բառերում ձայնավորների տարբերությունները, Աճառյանը, սակայն, մի փոքր պարզունակ է դարձնում հարցը, երբ գտնում է, որ վանկարար ձայնավորը այնքան ավելի կարճ է, ինչքան շեշտից հեռու է¹⁷:

Հայերենի շեշտի բնույթի մասին Աճառյանն անում է հետևյալ գիտողությունները: Նա գտնում է, որ թեև հայերենում շեշտը ուժգնության բնույթի է, սակայն այն ցայտուն արտահայտություն չունի: Աճառյանը սա բացատրում է խոսողության ֆիզիոլոգիական պահանջներով: Նա կարծում է, որ առավել ուժգին շեշտ ունեն առաջին վանկում շեշտ ունեցող լեզուները, որովհետև արտասանելիս «շունչը, զեռ սուտտ լինելով, առողանությունն էլ ուժեղ կլինի: Իսկ երբ շեշտը վերջին վանկի վրա է, շունչը արդեն նախորդ վանկերի վրա վառնված լինելով, վերջին վանկի վրա շեշտը թույլ կլինի»¹⁸:

Ինչպես հին, այնպես էլ ժամանակակից հայերենի հնչյունափոխության պատճառը Աճառյանը ավելի հսկված է կապելու վանկերի տեղություն փոփոխության, քան շեշտի տեղափոխու-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁶ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971, էջ 349:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 349:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 323:

թյան հետ նա գրում է. «Արգի հայերենում շեշտը ուժգին չէ արգեն, և պատճառ չկա հին հայերենի մեջ էլ մի ուժգին շեշտ ենթադրելու» (Աճառյանը, իհարկե, չի ժխտում հայերենի շեշտի ուժային բնույթը, այլ պարզապես նշում է, որ այն թույլ արտահայտություն ունի)։ Ապա ավելացնում է. «Ամեն ինչ պիտի բացատրվի ուրեմն, եթե ընդունենք, որ հնագույն հայերենում շեշտայլ ձայնավորը մի քիչ ավելի երկար էր, քան անշեշտ ձայնավորը»¹⁹։

Արտասանվածքի վերլուծության մի ընդարձակ հատվածի քննությունը ցույց է տալիս, որ Աճառյանը հնչյունական շղթայում չի տալիս բառերի բաժանման կամ խախտման դեպքեր, ընդ որում, առանձնացնում է հնչյունական բառերն ու շարույթները։ Առանձնացված միավորները շեշտ կրող հատվածներ են։ Նա գրում է, որ արտասանության տեմպը կարող է փոփոխություն մտցնել արտասանվածքի հատույթավորման մեջ, սակայն այս փոփոխությունը չի հանգեցնում բառերի սահմանների խախտման։ Աճառյանը խոսակցության մեջ նման խախտումները համարում է վատ ընթերցանության արդյունք²⁰։

2. Աճառյանը այն կարծիքին էր, որ հայերենում շեշտ կարող է կրել բառի ցանկացած վանկը, եթե այն իր կարևորությամբ առանձնանում է հնչյունական շղթայի այլ վանկերից, ընդ որում տրամաբանական շեշտի յուրահատկությունն այն է, որ պարտադիր չէ բառային ու տրամաբանական շեշտերի համընկնում։ Բազմաթիվ օրինակներով հեղինակը հաստատում է իր միտքը²¹։

Ուշադրության են արժանի Աճառյանի դիտողությունները ը-ի շեշտակրության²² և ձայնորդների վանկարարության մասին²³։

Ժամանակակից հայերենի շեշտադրության հարցերի առավել լրիվ ու ամբողջական քննությունը կատարել է մեծավատակ հայագետ Մ. Աբեղյանը իր «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ, իսկ նրա «Հայոց լեզվի տաղաչափությունը» ժամանակակից հայերենի խոսքի տեսումնասիրության առումով մնում է որպես բացառիկ արժեքավոր աշխատանք։ Աբեղյանը գտնում է, որ մեր լեզվի շեշտը ուժային բնույթի է, և հնչյունական շղթայում շեշտված վանկի առանձնացման համար հարկավոր է շնչի ավելի մեծ արտամղում։

19 Նույն տեղում, էջ 593։

20 Նույն տեղում, էջ 355—356։

21 Նույն տեղում, էջ 321։

22 Նույն տեղում, էջ 339։

23 Նույն տեղում, էջ 270։

Նա տարբերակում էր շեշտի երեք տեսակ՝ բառային, խոսքի և քն-
յականական: Հայերենում բառային շեշտն ընկնում է բառի վեր-
ջին վանկի վրա: Այս կանոնից շեղվում են՝ ա) հարաշեշտ բառերը
(ա՛ստղ. ա՛րկղ. տա՛րբ և այլն), որոնց երկրորդ վանկը կազմված է
ը-ով, որը հայերենում շեշտազուրկ է, բ) մա՛նավանդ, նա՛մանա-
վանդ տիպի բառերը, գ) բառեր, որոնց շեշտը կարող է ընկնել թե
առաջին և թե վերջին վանկի վրա (ա՛յսպես, ա՛յղպես, այսֆա՛ն,
այղֆա՛ն), դ) կոչականները, որոնցում շեշտը կարող է ընկնել ինչ-
պես առաջին ու վերջին վանկերի վրա, այնպես էլ միջին վանկի
վրա, ե) հարադրյալ բառերը, որոնցում շեշտվում է նախադաս-
հարադիրը (ցա՛յց տալ, մո՛տ գալ), զ) բայերի ժխտական բաղա-
դրյալ ժամանակները և մի արգելականով կազմված ձևերը, որոն-
ցում շեշտվում է առաջին վանկը (չե՛մ տալ, չի՛գալ, մի՛ տալ):
Նա հարադիր բառերում և բաղադրյալ ժամանակային ձևերում
առաջին ուժեղ շեշտը անվանում է գլխավոր, իսկ երկրորդ բաղա-
դրիչի շեշտը՝ երկրորդական:

Մ. Արեղյանի առանձնացրած երկրորդ տեսակը՝ խոսքի շեշ-
տը, նույն տրամաբանական շեշտն է: Նա գրում է, որ խոսքի շեշ-
տը համընկնում է բառային շեշտին, միայն այս շեշտված վանկը
խոսքի մեջ մյուս բոլոր վանկերից ավելի ուժեղ է արտասանվում:
Արեղյանը գտնում է, որ տրամաբանական շեշտը դրվում է այն
բառի վրա, որ հաղորդվում է իբրև նորոթյուն կամ խոսողի հա-
մար կարևոր է համարվում մտքի տեսականից:

Երրորդը քերականական շեշտն է: Արեղյանը խոսքի մասերի
մեջ առաջնությունը տալիս է բային և գտնում, որ բայը կամ հո-
գերաձևական ստորոգյալը խոսքի մեջ միշտ ամենից շեշտված միա-
վորն է: Մնացած խոսքի մասերին պատկանող բառերը հնչյունա-
կան շղթայում ստանում են տարբեր շեշտեր՝ կախված նրանից,
թե տվյալ բառը քերականորեն գերադաս է, թե ստորադաս: Այս-
պես՝ նա գտնում է, որ բառերի քերականական գերադասությունը
և ստորադասությունը, ինչպես նաև համադասությունն ու համա-
դրությունը, կարող են օգնել որոշելու, թե որ բառերն են համե-
մատաբար ուժեղ շեշտվում և, հետևաբար, քերականական շեշտը
կրողներն են: Ըստ Արեղյանի՝ հավասար ուժի շեշտ ունեն նախա-
դասության համադաս անգամները: Քերականորեն գերադաս են
այն բառերը, որոնք ավելի արժեքավոր ու կարևոր են խոսքի
րովանդակությունը բացահայտելու համար: Հետևաբար ճշյուժա-
կան նշանակություն ունեցող բառերը (գոյական, ածական, մակ-

բայ, բայ) համեմատաբար ուժեղ շեշտ ունեն, քան ձևական նշանակութիւն ունեցող հարաբերութիւններ ցույց տվող բառերը, ինչպես շաղկապները, հտադրութիւնն ու նախադրութիւնները և օժանդակ կամ էական բայը (եմ, ինքեմ) իբրև խոսքի հանգույց»²⁴, Այս վերջիններն էլ, հարեան բառի շեշտի հետեանքով, դրկվելով իրենց շեշտից դառնում են վերջահար և նախահար բառեր, շեշտվածների հետ կազմելով մի բառական միութիւն:

Մ. Արեղյանը ուշադրութիւն է դարձնում հնչունական շղթայում դադարի երեւոյթի վրա: Նա նկատում է, որ իրար հանդիպող երկու շեշտերը կարող են պահպանվել միայն այն դեպքում, երբ սրանց միջև առկա է դադար, որը հնշտացնում է արտաբերութիւնը: Այսպիսի դադարի բացակայութեան դեպքում խոսքի շեշտի մոտ թուլանում և նույնիսկ կորչում են քերականական ու բառի շեշտերը: Արեղյանը բերում է հետևյալ օրինակը՝ Ծ'ս ցո'ւյց ալի' ա'յն մա'րդը²⁵, որտեղ երկշեշտ (') նշանը օգտագործվում է ամենից ավելի ուժեղ շեշտի համար, շեշտը (') սովորական ուժի, իսկ բութը (˘) երկրորդական թույլ շեշտի համար:

Մ. Արեղյանը ընդունում է, որ կան բառերի հնչունական տարբերակներ, որոնք հիմք են տալիս նույն բառերի տարբեր վանկատումների համար:

Գ. Ղափանցյանը ընդունում է հիմնականում շեշտի երկու տեսակ՝ արտաշնչական և երաժշտական, թեև գտնում է, որ կարող են լինել լեզուներ, որոնք ունեն նաև խառը տիպի՝ «արտաշնչական-երաժշտական» կամ «երաժշտական-արտաշնչական» շեշտեր: Շեշտը համարում է բառի մեջ վանկարար հնչունի ուժգնութիւնը կամ տոնի .բարձրութիւնը, միաժամանակ նշելով, որ այն իր ազդեցութիւնն է թողնում վանկի մյուս բաղադրիչների վրա: Այս կապակցութեամբ Ղափանցյանը գրում է. «Արտաշնչական շեշտը մեծ դեր է խաղում իր ազդեցութեամբ մյուս վանկերի ձայնավորների վրա, թեև պետք է շեշտել, որ շեշտավոր վանկի բաղաձայնները ևս լավ են հնչվում»²⁶,

Գ. Ղափանցյանը շեշտը չի քննում մեկուսացված և կապում է ինտոնացիայի ուսումնասիրութեան հետ: Նա առաջ է քաշում լեզվական երեւոյթների փոխկապակցութեան և փոխազդեցութեան խնդիրը:

24 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն, Երևան, 1933, էջ 29.

25 Նույն տեղում, էջ 31:

26 Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանութիւն, Երևան, 1939, էջ 74.

Հայ լեզվաբանության պատմության մեջ միջին հայերենին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր մնում են դեռևս քիչ ուսումնասիրված²⁷, Շեշտի վերաբերյալ լեզվաբանների մեծամասնությունը ընդունում է Ա. Մեյեի տեսակետը այն մասին, որ բազմավանկ բառերի առաջին վանկում եղել է երկրորդական շեշտ, որի հետևանքով հնչյունափոխության են ենթարկվել այդ բառերի միջին վանկերը²⁸,

Համաձայնելով Մեյեի տեսակետին, է. Աղայանը միաժամանակ դտնում է, որ բառը կրկնակի շեշտ չի ունեցել բոլոր վայրերում, քանի որ շատ բարբառներում բառերի առաջին վանկերը նույնպես ենթարկվել են հնչյունափոխության²⁹,

Հնչույթի տեսության բազմաթիվ հարցեր իրենց հստակ ձևակերպումներն են ստացել Գ. Սևակի աշխատություններում, Իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» գրքում հեղինակը բնութագրում է բառաշեշտի հետևանքով բառերում կատարվող հնչյունափոխությունների բազմաթիվ դեպքեր:

Հայերենում հնչման և դրության տարբերությունների մասին խոսելիս Գ. Սևակը ուշադրություն է դարձնում այն կարևոր առանձնահատկությանը, թոր միևնույն բառը տարբեր դեպքերում (առանձին վերցրած և բարդությունների մեջ) տարբեր ձևով է արտասանվում³⁰, Այստեղ հեղինակը բացահայտում է բառի արտասանական տարբերակների առաջացման մի նոր եղանակի, այն է՝ բառակազմական եղանակի գոյությունը:

Հայերենի բարբառների հնչյունական փոփոխությունները միմյանց հետ և գրաբարի ու միջին հայերենի հետ համեմատված են Ա. Ղարիբյանի «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, Բարբառներով հարուստ հայոց լեզուն տալիս է շեշտափոխության բազմաթիվ հետաքրքիր դեպքեր, Եթե հայերենում ա ձայնավորը թե՛ գրաբարում, և թե՛ աշխարհաբարում հնչյունափոխության չի ենթարկվում, համարվում է ուժեղ ու կայուն ձայնավոր, ապա Բեյլյանի, Մարաշի ու Հաճընի բարբառներում շեշտափոխության հետևանքով վերածվում է օ ձայնավորի, Սվեդիայի բարբառում՝ ու-ի և այլն, եթե ը ձայնավորը հայերենում անշեշտ է, ապա

27 Ուսումնասիրությունը պատրաստ էր, երբ լույս տեսավ «Ակնարկներ միջին դարկան հայերենի պատմության» Ա հատորը, Երևան, 1972:

28 ՏՃ՝ Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, Երևան, 1960, էջ 142 և այլն:

29 է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, հ. Ա, Երևան, 1964, էջ 276:

30 Գ. Սևակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 95:

Շամախու բարբառում այն շեշտակիր է (հմմտ. մըտկ—միտք, սըրտ—սիրտ և այլն)³¹։

Հայ բարբառներում կան Ը-ի շեշտակրության և այլ օրինակներ։ Արարատյան բարբառի լոռու խոսվածքում Ը-ն նույնպես շեշտակիր է³²։

«Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն» աշխատության մեջ Ա. Ղարիբյանը ցույց է տալիս ժամանակակից հայերենում շեշտի սովորական դիրքից տենցած շեղումների դեպքեր։ Նա գրում է. «Որոշ սպասարկու բառերի կամ բարդ դերանունների և եղանակավորող բառերի դեպքում շեշտ է առնում առաջին կամ նախավերջին վանկի ձայնավորը։ Օրինակ՝ մի՛թե, գո՛ւցե, յո՛րեւ և այլն։

Երբեմն բառը երկու շեշտ է ստանում, որոնցից առաջինը համամատարար թույլ է, իսկ վերջինը՝ ուժեղ, օրինակ, ե՛րբեւե՛ր, ի՛նչեւե՛ր»³³։

Հայերենի շեշտի բառակազմական արժեքը Ա. Ղարիբյանը ցույց է տալիս հարադրական և կցական բարդությունների օրինակով (դեմ առ դեմ—դեմառդեմ)։ Երբ բարդության առաջին ու վերջին վանկերը հավասար ուժի շեշտ են ստանում, ընկալվում են որպես առանձին բառեր³⁴։

Մեր լեզվում կատարված հնչյունական փոփոխությունների նկարագրությունը տվել է նաև Վ. Առաքելյանը իր «Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանությունը» աշխատության մեջ։ Նա գտնում է, որ շեշտավոր հնչյուններ արտաբերելիս զգալիորեն ուժեղանում է արտաբերվող օդի հոսանքը, և փոխվում է արտասանական օրգանների դիրքը։ «Ու ձայնավորը արտաբերելիս շրթունքները կլորանում, ձգվում են առաջ և կազմում են նեղ անցք։ Շեշտավոր ու-ն հնչելու ժամանակ շրթունքներն ավելի են առաջ ձգվում»³⁵։

Նշելով, որ շեշտին մոտ գտնվող ձայնավորները կախճ են ոչ միայն շեշտավոր ձայնավորների համեմատությամբ, այլև շեշտից

31 Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 108, 114։

32 Ա. Խաչատրյան, Ռ. Թովմախյան, լոռու խոսվածքի հնչյունական համակարգը, ՊՐՀ, 1974, № 3։

33 Ա. Ղարիբյան, Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Երևան, 1969, էջ 79։

34 Նույն տեղում։

35 Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն, Երևան, 1955, էջ 20։

հետո եկող ձայնավորների համեմատությամբ, հեղինակը դրանում է տեսնում մատանիֆ—մըաա՛նիֆ, մատանիֆ—մատնի՛ֆ, գողանալ—գողնա՛լ տիպի օրինակներում ձայնավորների տարբեր սղումների պատճառը:

Գրական խոսակցական լեզվում նկատվող շեշտադրության տարբերությունները վ. Առաքելյանը կապում է մի կողմից՝ հայերենի խոսվածքների տարբեր շեշտադրության ազդեցության հետ, մյուս կողմից՝ տարբեր լեզուների ազդեցության, դիսավորապես փոխառությունների հետ, երբ հաճախ պահպանվում է փոխատու լեզվի շեշտը:

Ընդունելով, որ բազմամանկ բառերն ունեն դիսավոր և երկդարակա շեշտեր, նա բերում է ժամանակակից հայերենում այդպիսի շեշտադրություն ունեցող բառերի օրինակներ՝ վաճառական, աշխարհայեցողություն, գերազանցապես, մոտավորապես, որտեղ առաջին շեշտերը երկրորդական բնույթի են:

Հեղինակը սակայն չի նշում առաջին շեշտերի տեղը:

Ժամանակակից լեզվաբանական ուղղությունների ներկայացուցիչները ցանկանում են որքան հնարավոր է խուսափել հակասություններից և առավել պարզ ու սպառիչ նկարագրել լեզվական երևույթները: Նոր սկզբունքների կիրառումը իր հետ բերում է նոր տերմինների օգտագործում: Այս նոր տերմինները, սակայն, հենքի փոխարեն դործածված անվանումներ չեն լուրջ, այլ նոր հասկացություններ և նոր բովանդակության կրողներ: Ե. Աղայանի «Գրաբարի քերականությունը» այս սկզբունքների կիրառման օրինակներին է:

Ըստ բնույթի հայերենի շեշտը համարելով ուժային՝ է. Աղայանը գտնում է, որ ձայնի բարձրացումը բառային շեշտի տեսակետից ուղեկցող երևույթ է: Ըստ տեղի հայերենի շեշտը կայուն շարժական է³⁶, որովհետև բառը նորանոր մասնիկներ ստանալիս շեշտը միշտ տեղափոխվում է վերջին վանկի վրա: Նշելով, որ բառերը շեշտ տան են նաև կապակցություններից դուրս, անկախ խոսքային պահանջներից (արտահայտչականություն, հուզականություն, հրաման, հորդոր և այլն), այն դիտում է որպես բառերի ներունակ հատկանիշ և անվանում հասարակ շեշտ:

Հասարակ շեշտը խոսքում հիմնականում կատարում է բառերի սահմանազատիչ դեր: «Իբրև կանոն, ուր որ շեշտ է դրվում,

36 է. Աղայան, Նշվ. աշխ., էջ 275:

նշանակում է, թե ավարտվում է մի բառ և սկսվում է նոր բառ³⁷, Առանձին դեպքերում կապակցությունների մեջ հասարակ շեշտը կարող էր նաև իմաստազատիչ գեր կատարել, ինչպես՝ նա՛ էր և նայէ՛ր, հա՛յ էր և հայէ՛ր օրինակներում: Մի երևույթ, որը կար ինչպես գրաբարում, այնպես էլ ավելի հաճախ կիրառվում է ժամանակակից հայերենում:

Առանձնացնելով հայերենում քերականական շեշտի տեսակը՝ է. Աղայանը գտնում է, որ այն տարբերվում է հասարակ շեշտից ուժգնության մեծացմամբ (սուր շեշտ): Քերականական շեշտը, ըստ հեղինակի, արտահայտման մի միջոց է, որը դրվում է որոշ բառ-մասնիկների վրա՝ քերականական իմաստ արտահայտելու կամ այդ իմաստն ավելի սաստկացնելու համար: Նա գրում է, որ դասական գրաբարում քերականական շեշտ են ստանում բայերի հրամայական ձևերը (օր.՝ *սուր» հասարակ շեշտով՝ գոյական և «լո՛ւր» սուր շեշտով՝ հրամ. եղ. Ձ-րդ դեմք*), արգելականի մի բառ-մասնիկը՝ *խոնարհվող բայի հասարակ շեշտի թուլացմամբ կամ վերացմամբ, ժխտականի ռշ-ը և շէ-ն, թե՛ նախադաս են:*

Իր մի աշխատության մեջ է. Աղայանը ժամանակակից հայերենի մի կառուցված կապակցության հրամայականի արգելականի վերլուծական բառաձև, թե հորդորական կապակցություն լինելը կապում է քերականական շեշտի գործածության հետ: Նա գրում է, որ այս կապակցությունները խոսքի մեջ տարբերվում են շեշտով «արգելականը ուժգին շեշտ է կրում «մի» ձևովի վրա (մի՛ կարդա), հորդորականը՝ «կարդա՛» բառաձևի վերջին վանկի վրա (մի կարդա՛—ապա կարդա, խնդրեմ՝ կարդա՛ն)³⁸:

Է. Աղայանը բառային շեշտի, նախադասության ելևէջավորման և դադարների համար օգտագործում է ընդհանուր ձևով վերհատույթային (սուպերսեգմենտային) միավորներ կամ տարրեր անվանումը:

Գ. Զահուկյանը նույնպես բազմիցս անդրադարձել է հայերենի շեշտի հարցերին, Այս առումով առանձնապես արժեքավոր է «Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը» աշխատությունը:

Քննելով հայոց լեզվում հնդեվրոպական տոնիկական շեշտից

37 Նույն տեղում, էջ 289:

38 Է. Աղայան, ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 158:

ուժային շեշտին անցնելու հանգամանքները՝ Գ. Զահուկյանը նկատում է, որ նախագրային շրջանում հայերենը մասամբ պահպանել է հնդեվրոպական շեշտը՝ ինչպես մի շարք բառերում, որտեղ առկա է բառակազմի շեշտը, այնպես էլ կոշականի՝ հատուկ ձայնարկություններով (ս, ռվ) ուղեկցվելու դեպքում, որտեղ շեշտ ստանում են ձայնարկությունները, իսկ կոշականը ղրկվում է շեշտից (ո՛վ Գեորգ, ո՛վ Գրիգոր, ո՛ Համոնի, ո՛ Մանի և այլն)³⁹։

Խոսելով այն մասին, որ պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչները նախահայերենում հնդեվրոպական շեշտի վերջնթեր վանկում ամրանալու տեսակետը ներկայացնում են որոշ պարզեցմամբ, երբ նրանցից շատերը հակված են շեշտահաջորդ վանկերի անկում տեսնելու համարյա բոլոր դեպքերում, Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ հին հայերենի շեշտի բնույթի կայունացմանը նախորդել է պատմական մի երկարատև ժամանակաշրջան, որի ընթացքում եղել են ոչ միայն բառերի վերջավորությունների անկում, այլև միջին վանկերի անկում և վերջին փակ վանկերի ձայնավորների թուլացումները։

Հին հայերենի՝ շեշտի ազդեցությամբ կատարված հնչյունավորության մեջ նա տարբերակում է երկու տիպ՝ հերթագայություն և բուն շեշտափոխական հնչյունափոխություն, որոնց մեջ կան հետևյալ տարբերությունները. ա) հերթագայության դեպքում կա ազդեցության անփոփոխ արդյունք, մինչդեռ շեշտափոխության դեպքում առկա է արդյունքը և հետևանքը, բ) հերթագայության դեպքում շեշտի ազդեցությունը ուղղված է եղել առաջ՝ դեպի շեշտահաջորդ վանկը (*ang'hñ—anghe'ne>ա՛նձն—անձի՛նք), շեշտափոխական հնչյունափոխության դեպքում այն ուղղված է ետ՝

դեպի շեշտանախորդ վանկը (ըո՛յս—բուսի՛), գ) հերթագայության դեպքում նախահայերենի շեշտի ոչ-ազատ բնույթի հետևանքով առաջ է եկել վերջավանկերի անկում կամ վերջավանկային ձայնավորների թուլացում ու անկում, իսկ շեշտափոխական հնչյունափոխության դեպքում շեշտի շարժական լինելու հետևանքով փոփոխության է ենթարկվել շեշտակորույս վանկը, դ) հերթագայությունը որոշակի ձևաբանական ֆունկցիա է ունեցել և հին հայերենում կատարվում էր անկախ շեշտի դիրքից, մինչդեռ շեշտափո-

39 Գ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխատմբ և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 152։

խական հնչյունափոխությունը անմիջականորեն կոպտված էր շեշտի դիրքի հետ⁴⁰։

«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը ժամանակակից հայերենի արտահայտության պլանի համար առանձնացնում է վանկային, հնչաբառային, տակտային (հնչաշարույթային) և ֆրազային (հնչանախագասական) կաղապարներ, ընդ որում, նշում է, որ «Հայերենում վանկերի տարբերման համար ծառայում է ձայնավորի, հնչաբառի համար՝ շեշտի (ստվորաբար և սահմանափակ ընդհատման), տակտի համար՝ գազարի, ֆրազի համար՝ վերջավորված ելևէջի (ինտոնացիայի) առկայությունը»⁴¹։

Գ. Զահուկյանը շեշտի, նախադասության ելևէջավորման և դադարների համար օգտագործում է մակաճշգրտված անվանումը, որի միավորներն են առգանույթներն ու կցույթը։

«Հայերենի հոլովման համակարգը»⁴² աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը խոսեղով հայերենի շեշտի բնույթի մասին, նշում է, որ այն ուժային է, և տեղության ու տոնայնության հատկանիշները լրացական դեր ունեն։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ

Փորձառական հնչյունաբանությունը կիրառում է բազմաթիվ մեթոդներ հնչյունների բնախոսական և ձայնաբանական տեսումնասիրություններ կատարելու համար, քանակարահանման մեթոդը հնարավորություն է տալիս ճշտելու մարդու բերանում այս կամ այն հնչյունի (հիմնականում բաղաձայնի) արտաբերությանը մասնակցող օրգանների դիրքն ու տեղը։ Այս մեթոդով ստացվող քմապատկերները (պալատոգրամա) և լեզվապատկերները (լինգվոգրամա) հնչյունների բնախոսական հատկանիշների բացահայտման լավագույն ու փորձված միջոցներից են։ Սահմանափակ քանակով օգտագործվում է նաև կինոռենտգեն մեթոդը, որը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու հնչարտաբերությանը մասնակցող բերանի խոռոչի և կոկորդի օրգանների աշխատանքը։

40 Նույն տեղում, էջ 200։

41 Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1962, էջ 111։

42 Գ. Զահուկյան, Հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967։

Վերջին տասնամյակներում հնչյունների ձայնաբանական կողմի ուսումնասիրությունների համար փորձառական հնչյունաբանությունը լայնորեն դիմում է էլեկտրաձայնաբանական սարքերի օգնությանը: Օսցիլոգրաֆը, սպեկտրոգրաֆը, ինտոնոգրաֆը օգնում են պարզելու հնչյունների ֆիզիկական հատկանիշները՝ օգի հոսանքի ուժն ու ձայնի հաճախականությունը, տոնը, տեմբրը և բազմաթիվ այլ երևույթներ: Անտեսանելի թվացող հնչյունները վերածվում են տեսանելի էլեկտրական ազդանշանների, որոնց թողած հետքերը օսցիլոգրաֆի էկրանի վրա կարելի է դիտել ու նրկարել:

Խոսքի ձայնային ազդանշանների վերլուծության համար մշակվել են մեթոդներ, որոնք հաշվի են առնում հնչյունների օբյեկտիվ չափանիշները և ըստ հնարավորին քիչ տեղ են թողնում սուբյեկտիվ եզրակացությունների համար⁴³:

Ժամանակակից հայերենի բառային շեշտի ուսումնասիրության համար մենք օգտագործել ենք ինտոնոգրաֆ կոչվող սարքը: Այն ունի հնչյունային շղթայի ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ հետևյալ պարամետրերը՝ հիմնական տոնի փոփոխման հարաբերական պատկերը, հաճախային և ամպլիտուդային փոփոխությունների ընդհանուր պատկերը, ինտենսիվության միջին արժեքների հարաբերական փոփոխությունը, Բացի այդ, ինտոնոգրաֆին միացված շլեյֆային օսցիլոգրաֆը մեզ տալիս է ժամանակային հատվածների պատկերը:

Հայերենի բառային շեշտի փորձառական ուսումնասիրությունը կատարվում է առաջին անգամ: Այսպիսի ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ մշակված և ճշգրտված մեթոդիկա դեռևս չկա: Քանի որ ուսումնասիրվում է ժամանակակից գրական հայերենի շեշտադրությունը, մեզ անհրաժեշտ էր ընտրել գրական լեզվին առավել հարազատորեն տիրապետող հաղորդավարներ: Նկատի ունենալով այն, որ հայերեն գրական արտասանական նորմայում որոշակի տարբերություններ են դրսևորվում ըստ սերունդների⁴⁴, մենք հենվել ենք երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչների վրա,

43 Л. В. Бондарко, Осциллографический анализ речи, Л., 1965; Л. В. Златоустова и др., Исследование длительности неударных гласных в зависимости от фразовых условий, сб. «Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики», М., 1968.

44 Այս մասին տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 24—34:

որոնց միջին տարիքը 26—28 տարեկան է, Գրանցման համար ընտրվել է չորս հաղորդավար (2 տղամարդ, 2 կին), բոլորն էլ Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի շրջանավարտներ, որոնցից երկուսը (կին և տղամարդ) ռադիոյի և հեռուստատեսության հաղորդավարներ են, Բոլոր հաղորդավարներն էլ կարգացել են նույն նյութը՝ 200 բառ և 30 նախադասություն, Հաղորդավարները բառացանկն ու նախադասությունների բնագրերը ստացել են մինչև ձայնագրվելը և ծանոթացել դրանց բովանդակությանը, Ձայնագրվելուց առաջ հաղորդավարները նախապես հրահանգավորվել են, Ճիշտ է, նրանք չգիտեին ուսումնասիրության նպատակները, սակայն խորհուրդ էր տրվել բնագիրը կարդալ հանգիստ, առանց շտապելու։ Բառացանկը ընթերցելիս նրա ամեն մի բառը պետք է արտասանվեր որպես ավարտուն միավոր՝ ըստ հնարավորին խուսափելով թվարկման ինտոնացիայից։ Նախադասությունները կարդալիս հաղորդավարները չպետք է նախադասության այս կամ այն անդամը առանձնացնեին մյուսներից։ Ընթերցանությունը պետք է լիներ պատմողական բնույթի, չեզոք ոճով⁴⁵։ Բարձրորակ ձայնագրություն ստանալու նպատակով նյութի գրանցումը կատարվել է հանրապետական ռադիոյի և հեռուստատեսության ստուդիաներից մեկում, ME3—28 A տիպի մագնիտոֆոնի վրա՝ 760 մմ/վրկ արագությամբ։ Բառացանկը ընտրելիս փորձել ենք ընդգրկել հայերենի բառապաշարի համար առավել գործածական բառերի մի խումբ, թեև այս նպատակով վիճակագրական հաշվումներ չենք կատարել։ Նախադասությունների մեծամասնությունը վերցրել ենք սովետահայ հեղինակների վերջին տասնամյակում հրատարակված արձակ ստեղծագործություններից։ Բառացանկում նյութը դասակարգված է ըստ բառերում վանկերի թվի աճման հաջորդականության, որտեղ ընդգրկված են մեկից մինչև 9 վանկանի բառեր։

Ձայնագրված նյութից նախնական լսողական վերլուծության միջոցով կատարել ենք ընտրություն։ Ընտրված ու մոնտաժված մագնիտոֆոնային ժապավենից Մոսկվայի Մ. Թորեղի անվան ինստիտուտի փորձառական հնչյունաբանության և խոսքի հոգեբանության լաբորատորիայի փնտոնոգրաֆի միջոցով ստացվել են ինտոնոգրամներ։ Ինտոնոգրամներ ստանալու համար օգտագործ-

⁴⁵ Ոճերի մասին տե՛ս Մ. Լ. Булакин, Фонетика современного русского языка, М., 1970, էջ 98—102։

վել է երեք հազորդավարի (երկու կին և մեկ տղամարդ) ձայնագրոված խոսքը:

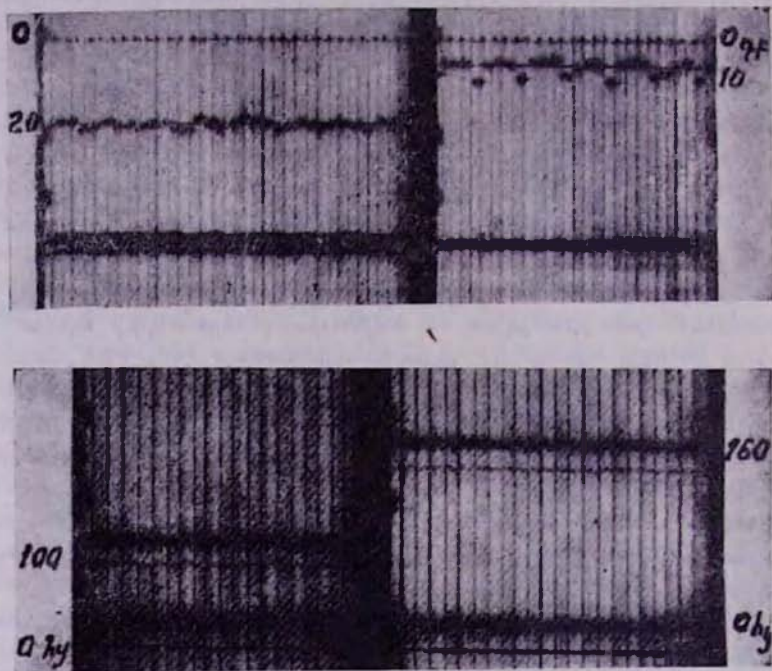
Նախքան ինտոնոգրամներ ստանալը ստուգվել է այս կամ այն հազորդավարի ձայնագրոված խոսքը՝ որոշելու համար նրա ձայնի դիապազոնը: Ինտոնոգրաֆի ունի հիմնական տոնի 4 գիապազոն: Ընդ որում, I և II դիապազոնները հիմնականում ընդգրկում են տղամարդկային ձայնը, իսկ III և IV գիապազոնները՝ կանացի ձայնը: Սեր տոնամասիրություններում կանացի ձայները համապատասխանել են III դիապազոնին, որը ունի 140—380 հց սահմանները, իսկ տղամարդ հազորդավարի ձայնը՝ 1 դիապազոնին, որը ունի 80—260 հց սահմանները:

Նկարահանված յուրաքանչյուր լուսագրություն փաթեթի երկարությունը 25 մետր է: Նախքան այսպիսի ամեն մի փաթեթի վրա բուն փորձառական նյութի նկարահանումը ինտոնոգրաֆի վրա գրանցվում են ստուգիչ ազդանշանները, ըստ որի համեմատվում են ստացվող ինտոնոգրամների արդյունքները (նկ. 1): Ստուգիչ ժապավենի վրա գրանցված են ձայնային գեներատորից տրված մաքուր տոներ, որոնք III դիապազոնի համար 140, 160, 240, 300, 330 հց հաճախականության ձայներ են, I դիապազոնի դեպքում՝ 80, 100, 160, 220, 240 հց հաճախականության ձայներ, ինչպես նաև ձայնի սմայլիտուդն ըստ դեցիբելերի՝ 10, 20, 30 և 40: Փուրաքանչյուր ամբողջական ժապավեն մշակելիս, ըստ նրա ստուգիչ ազդանշանների տվյալների, կազմվում է մի շափանմուշ, որը և օգտագործվում է այդ փաթեթի ինտոնոգրամներում ստացված արդյունքները չափելու համար:

Ինտոնոգրամի հաշվումների համար ելակետային են վերին և ստորին հորիզոնական գծերը: Վերին հորիզոնական գիծը համապատասխանում է 0 դեցիբելին, իսկ ստորինը՝ 0 հց հաճախականությանը:

Ինտոնոգրամները կարդալու համար անհրաժեշտ է, որ փորձարկողը երկար ժամանակ զբաղվի նման նյութի վերլուծությամբ: Ինքը կատարի փորձերը, կարողանա համադրել սեղմենտատորի և լսողական վերլուծության տվյալները: Սեղմենտատորը մի սարք է, որը հնարավորություն է տալիս հատույթավորելու և ուսումնասիրելու հնչյունային շղթայի նվազագույն միավորները համաժամանակյա կտրվածքով: Նման սարք կա ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիայում:

Այսպիսի աշխատանքներ մենք երկար ժամանակ կատարել ենք այս լաբորատորիայում, ինչպես նաև Հենինգրադի Համալսարանի Լ. Շչերբայի անվան փորձառական հնչյունաբանության և Մոսկվայի Մ. Թորեզի անվան մանկավարժական ինստիտուտի փորձառական հնչյունաբանության և խոսքի հոգեբանության լաբորատորիաներում:

Նկ. 1. Ստուգիչ ժապավենի վերևում տրված են 10 և 20 գր սահմանները ինտենսիվությունը չափելու համար, ներքևում՝ 100 և 160 հց հաճախականության սահմանները տոնայնությունը չափելու համար:

Լեզվաբանության մեջ արդեն մշակվել են օսցիլոգրաֆիկ պատկերները կարգալու որոշակի կառուցներ: Հաշվի է առնվում, որ արտաբերության ժամանակ մի հնչյունից մյուսին անցնելու ընթացքում առաջանում են անցումային շրջաններ, որոնք պայմանավորված են արտաբերման օրգանների՝ մի վիճակից մյուսին անցնելու հետ, երբ չի դադարում ձայնը: Այստեղ կարևորը այս

կամ այն հնչյունին համապատասխանող սահմանների ճշտումն է, Հայտնի է, որ անցման շրջանում նկատվում է հնչյունների փոխազդեցություն: Անցման շրջանը հավասարապես չի բաշխվում երկու հնչյունների վրա, այլ հաշվի է առնվում, թե իր որակով այն որ հնչյունին է պատկանում, Ինտոնոգրամում հնչյունների սահմանները որոշելու համար բացի օսցիլոգրաֆիկ պատկերներից օգտագործվում են նաև հիմնական տոնի և ինտեսիվության փոփոխությունների կորագծերը: Երբեմն միայն այս երեք ցուցանիշների համադրումն է օգնում հնչյունի սահմանների ճշտությունը բացահայտելուն:

Խոսքային հոսքում առանձին հնչյունների տևողության որոշումը բավականին բարդ խնդիր է: Ճիշտ է, տրամաբանական մոտեցման դեպքում կարելի է առանձնացնել հնչյունների սահմանները, սակայն խոսքի ֆիզիկական ազդանշանների հատույթավորված՝ այս կամ այն հատվածը կարող է ունենալ ինֆորմացիա, որը վերաբերում է իրար հաջորդող երկու հնչյուններին էլ⁴⁶:

Այստեղ ուսումնասիրողը հանգում է հնչյունաբանության և հնչույթաբանության սերտ փոխհարաբերության հարցին:

Քանի որ հայերենում համեմատաբար քիչ են բաղաձայնների կուտակումները, ապա զրանցված բառերի վանկերում մեծամասամբ հաջորդում են բաղաձայն + ձայնավոր կապակցությունները⁴⁷: Հնչյունական շղթայում ձայնավորին հաջորդող բաղաձայնի պատկերի սկզբում նկատվում է ձայնեղացման որոշակի հետք, որի մեծությունը կախված է ձայնավորին հաջորդող բաղաձայնի տեսակից: Այս փոփոխությունները առավել նկատելի են շեշտված վանկերի՝ հնչյուններում: Ձայնեղացած մասի երկարությունը կախված է նաև նրանից, թե բառը ինչպես է արտասանվել՝ առանձին, թե բնագրում: Գրանցված նախադասություններում այսպիսի փոփոխությունների սահմանները ավելի փոքր են առանձին արտասանված բառերի համեմատությամբ: Ձայնավորներին հաջորդող խուլ հպականների դեպքում (պ, տ, կ) վերջիններիս վերաբերող անցման շրջանում նկատվում են մաքուր տոնի որոշ հետքեր, իսկ այս բաղաձայններին նախորդող ձայնավորների վերջում ամպլի-

46 Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, М., 1964, стр. 200.

47 Հայերենի վանկատիպերի մասին ավելի հանգամանալից կիսովի շարադրանքի հետագա հատվածներում:

տուրալիս նվազեցման հետեանքով փոխվում է տվյալ ձայնավորին բնորոշ օսցիլոգրաֆիկ պատկերը:

Այն դեպքում, երբ ձայնավորին հաջորդում են շփական բաղաձայններ, ինչպես, օրինակ՝ ա, շ, ապա, վերջիններիս մոտ նկատվում են բարձր հաճախականության հետքեր, իսկ խ-ի դեպքում նկատվում է որոշակի շնչեղացում:

Եթե խուլ բաղաձայններին հաջորդում է ձայնավոր, ապա սրանց միջև սահմանը դրվում է այնտեղ, որտեղից սկսվում է հիմնական տոնի կորագիծը:

Ձայնեղ բաղաձայնները ձայնավորների նման ունեն հիմնական տոն: Սրանց միջև սահմանները որոշելու համար հաշվի են առնվում ամպլիտուդային փոփոխությունները: Օսցիլոգրաֆիկ պատկերի վրա ձայնավորները ունեն ավելի բարձր ամպլիտուդային պատկեր՝ ձայնեղ բաղաձայնների համեմատությամբ: Բացի այդ, ինտոնոգրամում ձայնավորների հիմնական տոնը մեծամասամբ ավելի բարձր ցուցանիշներ չունի, քան ձայնեղ բաղաձայնների մոտ: Ձայնավորների փնտենսիվության կորագծերը բաղաձայնների համեմատությամբ ունեն ավելի բարձր դեցիբելային արժեքներ, Այս չափանիշները օգտագործվում են նաև ձայնավորների ու ձայնորդների սահմանները որոշելու համար: Սակայն այստեղ վիճակը բավականին դժվար է, քանի որ ձայնորդները իրենց որակով շատ նման են ձայնավորներին: Սրանց տարբերակման հիմնական միջոցը օսցիլոգրաֆիկ պատկերում ամպլիտուդների փոփոխությունն է, իսկ հիմնական տոնի և ինտենսիվության փոփոխությունները կարող են հակասական տվյալներ պարունակել: Չնայած ձայնավորների և ձայնորդների զգալի նմանությանը՝ սրանց սահմանները կարելի է որոշել ± 10 միլիվոլտ ճշտությամբ: Ռեգային ձայնորդների և ձայնավորների սահմանները որոշելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ձայնավորի սկզբի մասը, եթե այն հաջորդում է ձայնորդին, ունի ռեգայնացման փորձակի հետքեր, և ինտենսիվության կորագիծը բարձրանում է հնչյունի մեջտեղից և ոչ թե սկզբից:

Ընդհանրապես հնչյունների առանձնացման համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ տվյալ հնչյունի դիրքը հնչյունական շղթայում: Շեշտված վանկերում հնչյուններն ունեն տարբերակելու համար ավելի որոշակի բնութագրեր անշեշտ վանկերի համեմատությամբ: Բառասկիզբը նույնպես, մեծամասամբ, ավելի ուժեղ դիրք է հնչյունների հատկանիշների դրսևորման համար: Բառա-

սկզբում հիմնական տոներ հաճախ բարձր է նրան հաջորդող հրնշյունական հատվածների համեմատությամբ:

Ժամանակակից հայերենում երկրարբառնեի չկան: Եթե նույն բառում իրար են հաջորդում երկու ձայնավորներ, ապա սրանք պատկանում են տարրեր վանկերի (ինչպես՝ միակ, լիակառաւ, լիառատ, ճիւղաւի, ծիածան և նման բառերում): Զայնավորները իրար հաջորդում են նաև հնչյունական շղթայում բառերի կցույթում: Եթե միևնույն բառում իրար են հաջորդում կրկնակ ձայնավորներ, ապա դժվար է սրանց սահմանների որոշումը, ինչպես, օրինակ՝ գոռաւաւաւաւաւաւաւաւ բառում, որտեղ կրկնակ ձայնավորները առանձին հաղորդավարների մոտ հանդես են գալիս որպես երկար ձայնավոր (երկար օ հնչմամբ) մեկ վանկում կամ բաժանվում երկու վանկերի վրա:

Ընդհանրապես ձայնավորների տարբերակման համար պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն օսցիլոգրաֆիկ պատկերում այս կամ այն ձայնավորին բնորոշ ամպլիտուդային փոփոխությունները, այլև հիմնական տոնի մակարդակը, որը կախված է այսպես կոչված «լայն» և «նեղ» տիպի ձայնավորների բնույթից: Սովետական և արտասահմանյան շատ լեզվաբաններ ձայնավորների այսպիսի բաժանման համար տալիս են համոզիչ հիմնավորումներ⁴⁸: Նեղ ձայնավորները (ի, ու) ունեն ավելի բարձր հաճախականություն լայն ձայնավորների (ա, օ) համեմատությամբ:

Նեղ և լայն ձայնավորների տարբերակումը կատարվում է մի դեպքում՝ ըստ լեզվի բարձրացման (վերին, ստորին), մյուս դեպքում՝ բաժանման հիմքում նկատի ունեն լեզվի տեղը ըստ շարքերի՝ առաջնային, թե ետնալեզվային:

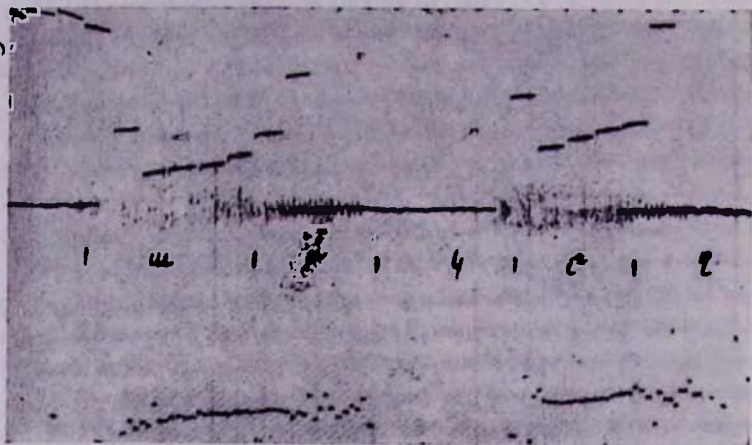
Ն. Ի. Ժինկինը նկատել է, որ նեղ ձայնավորների դեպքում ավելի մեծ է կոկորդային արձագանքարանը, իսկ լայների մոտ՝ բերանայինը⁴⁹:

Այս տեսակետից, հայերենի ը ձայնավորը ունի բոլորից ցածր հզորություն: Այն կարող է երբեմն հանդես գալ որպես լայն ձայնավոր հատկապես բառասկզբում և շեշտված վանկերում, իսկ ավելի հաճախ որպես նեղ ձայնավոր՝ բառամիջում և անշեշտ վանկերում: Սա առանձնապես զգալի է ը-ն հատույթավորելիս: Հայ լեզվաբանները վաղուց նկատել են որոշակի դիրքերում ը-ի

⁴⁸ Л. П. Блохина и Р. К. Потапова, Просодические характеристики речи, М., 1970.

⁴⁹ Н. И. Жинкин, Механизмы речи, М., 1958, стр. 207.

այս անկախությունը, երբ օգտագործել են «գաղտնավանկ ը» տերմինը կամ խոսել այսպես կոչված «մեկ և կես» վանկանի բառերի մասին: Չնայած հաղորդավարների արտասանական տարբերություններին, բոլոր հաղորդավարների մոտ «մեկ և կես վանկանի» բառերում ը-ի հնչումը նկատելիորեն արտահայտված է: Ճիշտ է, այսպիսի բառերում ը-ն հանդես է գալիս թույլ գիրքում,

Նկ. 2. Արկղ բառի ինտոնոգրամը: Պատկերի սկզբում (տղամարդ հաղորդավար) նկատվում է պայթական բաղաձայնին բնորոշ հրնչունի թույլ հետքեր:

սակայն այն վանկարար հնչյուն է, ունի արտասանության որոշակի ժամանակահատված, հիմնական տոն և ինտենսիվության մակարդակ: Այսպես՝ արկղ բառում ը-ի ընդհանուր տեղությունը հաղորդավարների մոտ տատանվում է 50—80 միլիվրկ սահմաններում (Նկ. 2): Այսպես կոչված «մեկ և կես վանկանի» բառեր անվանումը մենք համարում ենք անընդունելի և գտնում, որ նըշված տիպի բառերը հանդես են գալիս որպես երկվանկանի բառեր: Ինտոնոգրամները սակայն ցույց տվեցին, որ այն բառերում, որոնցում ենթադրվում էր, թե կա ը հնչյունը, իրականում չի դրսևորվում: Ոչ բոլոր դեպքերում է, որ հայերենում բառասկզբում չեն կարող լինել բաղաձայնների կուտակումներ: Զգույշ, ստվեր, ստռակ տիպի բառերի սկզբում չհայտնաբերվեցին ը-ի բնորոշ սպեկտրի հատկանիշներ (Նկ. 3): Այսպիսի բառերի հնչարտաբերությունը համապատասխանում է մեկվանկանի բառերի արտա-

սանությանը, կասկած չի կարող լինել, որ ժամանակակից դրական հայերենին տիրապետող երիտասարդ սերնդի արտասանության մեջ կա բառասկզբում բաղաձայնական կուտակումների միասնական արտասանության որոշակի միտում: Բառասկզբում բաղաձայնական կուտակումների մեկ վանկում հանդես գալը պետք է դիտել որպես հայերենի հնչյունական համակարգի հնարավորությունների ընդլայնման օրինակ: Սակայն բառասկզբում ոչ բոլոր բաղաձայնական հաջորդումներն են հանդես գալիս որպես մեկ վանկի մաս. հաճախ նույնիսկ նման տիպի կուտակումները բաժանվում են տարբեր վանկերի վրա, ինչպես, օրինակ՝ երկվանկանի սաեւ (sətel) բառում:

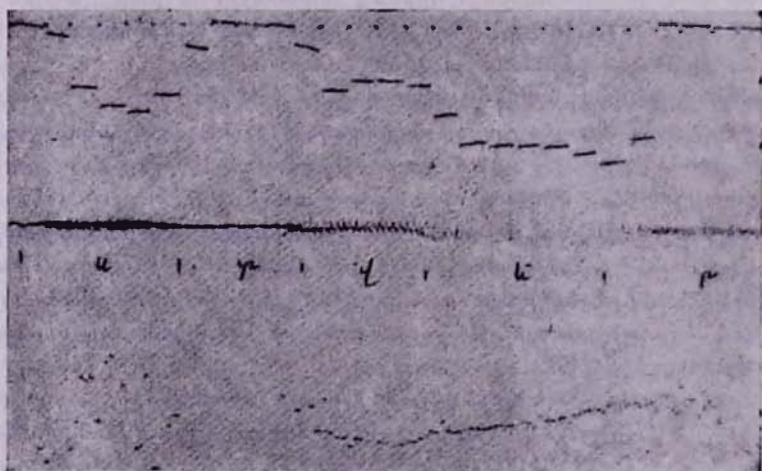
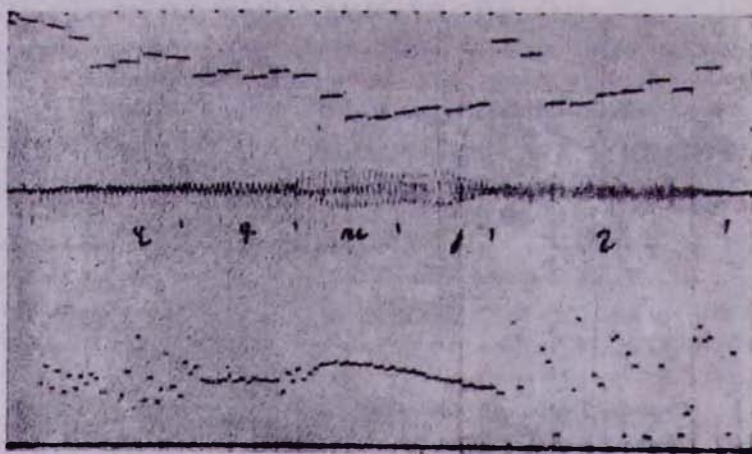
Պետք է նկատի ունենալ, որ բաղաձայնական կուտակումները հայերենում բառասկզբում համեմատաբար փոքր տոկոս են կազմում: Ոչ մեծ ծավալի բնագրերի վրա կատարված հաշվումները տալիս են 4—5 տոկոս տատանումներ վանկերի ընդհանուր թվի համեմատությամբ:

Վերլուծությունների ժամանակ հաշվի ենք առել, որ կարող են լինել նույն բառի արտասանական տարբերակներ, որոնք կարող են դիտվել որպես գրական հայերենի համար ընդունելի արտահայտություններ: Այսպես՝ հայերեն ե և ո գրով սկսվող որոշ բառեր բարդվելիս և ածանցվելիս չեն հնչվում համապատասխանաբար է և օ հնչյուններով: Օրինակ՝ օտարերկրյա բառը տալիս է (otaryerkrya) և (otarerkrya) տարբերակները, ծթե անոթակ, անեհես բառերում օրինականորեն օ և է արտասանությունն է, ապա ամենաերկար կամ ամենադիֆերիմ բառերում կան լօ և յէ արտասանություն, Այստեղ հավանորեն ազդում է այն հանգամանքը, որ խոսողների պատկերացումներում դեռևս հստակորեն կա բարդ բառի առանձին միավորների գիտակցումը:

Այլ լեզուներում նույնպես կան բառերի արտասանական տարբերություններ: Ռուսերենում այն կապվում է շեշտի տեղափոխության հետ: Լ. Զինգերը գրում է, որ բառերի կրկնակի արտասանությունները անխուսափելի են բարբառների մշտական փոխներգործության շնորհիվ⁵⁰:

Հայերենի բառային շեշտի ուսումնասիրությունը սերտորեն կապված է հնչյունական մի շարք երևույթների հետ: Միաժամանակ լեզվի վերհատույթային (սուպերսեգմենտային) միավորների սոսկ

50 Л. Р. Зин, . Общая фонетика, Л., 1960, стр. 303.

Նկ. 3. Զգույշ և սուվեր բառերի ինտոնոգրամները:

հնչյունական ուսումնասիրությունը ինքնին անհիմաստ է: Այստեղ է, որ անհրաժեշտ է հարցի հնչույթաբանական և հնչյունական ուսումնասիրությունների համագործակցում: Պետք է միշտ նկատի ունենալ, թե հնչյունական այս երևույթները (չեշտ և ինտոնացիա) լեզվական ինչպիսի իմաստների արտահայտման գործոններ են և ինչ գործառություն ունեն լեզվում:

Փորձառական հնչյունաբանական ուսումնասիրության համար նյութ կարող է ծառայել միայն կենդանի խոսքը: Այս սուբյեկտիվ անհրաժեշտ է առանձին-առանձին քննել հայերենի հնչյունական շղթայի միավորները: Մենք հիմք ենք ընդունում հայերենի արտահայտության պլանում վանկային, հնչաբառային, տակտային և ֆրազային միավորների առանձնացման տեսակետը, որն արտահայտված է Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ:

Միշտ չէ, որ բովանդակության և արտահայտության պլանների միավորները միմյանց համարժեք են: Այսպես՝ հայերենում հաճախ բառի բառարանային ձևը արտահայտության պլանում որպես ելակետ դիտել չի կարելի, քանի որ հնչյունական շղթայում մի քանի այսպիսի ձևեր միանում են կամ անջատվում, և առաջ է դալիս մի նոր ձև՝ այսպես կոչված հնչյունական բառը: Նույնն է նկատվում նախադասության և ֆրազի փոխհարաբերության մեջ:

Արտահայտության պլանում նախադասությունը (ֆրազ) դիտվում է որպես հնչյունական շղթայի ամենամեծ միավոր, որն ունի իմաստային և ինտոնացիոն ավարտվածություն: Նախադասության կառուցվածքում կարող են առանձնանալ մեծ կամ փոքր հատվածներ, որոնք իմաստային առումով ունեն քիչ թե շատ սերտ միասնություն, իսկ հնչյունային տեսակետից սահմանադատվում են նախադասության մնացած մասերից կամ նվազագույն դադարով, կամ ուրիշ-ինտոնացիոն ձևավորմամբ: Այդ հատվածները փաստորեն շաբույրներ¹ են, որոնց արտահայտության պլանում համապատասխանում է տակտը: Շարունակելով վերլուծությունը, մենք տեսնում ենք, որ տակտում կարող ենք գտնել միավորներ, որոնք առանձնանում են իրենց շեշտով:

Վերցնենք հետևյալ նախադասությունը. Վագոնի լուսամուտի

¹ Շարույթի մասին տե՛ս Վ. Փոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները (Ե. Արուսյանի անվան մանկ. ինստիտուտի դիտ. աշխատությունների ժողովածու, հայոց լեզվի բաժին, № 2, Երևան, 1967):

տակ հավասար ընդմիջումներով՝ ետ էին սլանում հեռագրասյու-
ները⁵², Այստեղ կարող ենք առանձնացնել չորս շարույթ, որոնց
արտահայտության պլանում համապատասխանում են տակտերը՝
Այսպես՝ Վագոնի լուսամտի տակ / հավասար ընդմիջումներով /
ետ էին սլանում / հեռագրասյունները: Վերջիններս իրարից անջատ-
վում են ոչ միայն պակաս տեղոթյան դադարներով, քան ֆրագ-
ները՝ ինչպես I և II շարույթների միջև, այլև ռիթմա-ինտոնացիոն
երանգավորմամբ՝ ինչպես II և III շարույթների միջև: Տակտի մեջ
հաջորդ միավորները՝ առանձնանում են փոփոխ շեշտով, որոնք
հիմնականում համընկնում են հնչաբառի սահմանների հետ: Այս-
պես՝ Վագոնի՝ / լուսամտի՝ տակ / հավասար / ընդմիջումներով
/ ետ էին սլանում / հեռագրասյունները:

Շարունակելով մեր վերլուծությունը, տեսնում ենք, որ հնչու-
նական շղթայում ամեն մի բառ ունենում է իր ինքնուրույն շեշտը
և առանձնանում մյուս բառերից:

Որոշ շեշտազուրկ բառեր հանդես են գալիս շեշտակիր միա-
վորների հետ միասին, տրպես մեկ արտասանական ամբողջություն:
Հնչաբառը արտահայտության պլանի երկրորդ միավորն է, որը
կարող է համընկնել կամ չհամընկնել բառի սահմանների հետ:
Շեշտազուրկ այն բառերը, որոնք հանդես են գալիս հնչաբառի
կազմում, հայտնի են նախաճառ և վերջաճառ բառեր անվանումով:

Հնչաբառերում նախահար կոչվում են այն միավորները, որոն-
ցում շեշտված բառին նախորդող անշեշտ բառը կամ մասնիկը ծա-
ռայում է նրա համար որպես ակցենտային հենարան, իսկ վերջա-
հար են այն բառերը, որոնք ակցենտային մի միություն են կազ-
մում, երբ ավելանում են շեշտված բառի վերջից տրպես անշեշտ
բառեր ու մասնիկներ:

Արտասանական շղթայի վերլուծության օրինակներ կան մի
շարք հայ լեզվաբանների աշխատություններում: Մ. Աբեղյանը
այս հարցում ուշադրություն էր դարձնում նաև հիմնական ու երկ-
րորդական շեշտների փոխհարաբերությանը: Նա գտնում էր, որ
«զորեղ» շեշտի ազդեցությունն անցնում է հաճախ նույնիսկ հա-
ջորդ բառի սկզբի վրա, եթե միայն այս բառը մտքով սերտ կապ-
ված է նախորդի հետ, և երկու բառի մեջ դադար կամ զգալի ան-
ջրրպես չի մտնում: Բերելով Այս մայր, ի՞նչ անե ուղիղ քեզ հա-
մար նախադասությունը, Աբեղյանը նկատում է, որ ինչ անե կա-

52 Զ. Խալափյան, Որոշ գլխի, մարդ առած, էջ 278:

պակցության մեջ ինչ բառի չ բաղաձայնը միանում է անն բառին⁵³,

Արտասանվածքի վերլուծության համեմատաբար մանրամասն նկարագրության հանդիպում ենք Գ. Սևակի և է. Աղայանի աշխատություններում: Գ. Սևակը տալիս է արտասանվածքի հատույթավորման հետևյալ օրինակը՝ Հայկի—Կիրեն—ցարտի—ցորեն—նեղուր—գալիս⁵⁴, իսկ է. Աղայանը՝ սևին—սաստ—ներին—չանի—խնին—իւրատոր⁵⁵, է. Աղայանը դրում է. «Ամբողջական հնչյունական շղթայի այդ հատվածներից յուրաքանչյուրը կազմում է մեկ միավոր, իբրև մեկ շեշտ կրող ամբողջություն»⁵⁶,

Վերլուծությունների հեղինակները իրավացիորեն նկատել են, որ արտասանության ժամանակ բառի սահմանները հաճախ խախտվում են, և առանձին հնչյուններ կարող են անջատվել բառից ու հարել հաջորդ կամ նախորդ բառին:

Պետք է նշել, սակայն, որ այսպիսի երևույթները փրականում շատ տարածված չեն: Հաղորդակցության ժամանակ առաջին հերթին ուշադրություն է դարձվում իմաստին, և հանրության կողմից գիտակցված բառերի վրա հնչյունների հավելումը կամ պակասացումը միշտ որոշ սահմաններ է նկատի ունենում: Այս դեպքում իմաստը մեծ ազդեցություն է թողնում բառի հնչյունական կազմի պահպանման վրա, որի հետևանքով էլ արտասանության ժամանակ ինքնուրույն բառի և հնչյունական բառի սահմանները մեծամասամբ համընկնում են:

Նույն հնչյունական շղթայում երկիմաստություններից խուսափելու համար խոսողները դիմում են տարբեր հնչաբառերի առանձնացմանը: Տվյալ դեպքում կիրառվում է լեզվաբանության մեջ կցույթ անվանում ստացած միավորը, որը գրության մեջ արտահայտվում է $\#$ նշանով և համաձայն իմաստի կատարում է սահմանաբաժանումը, խախտելով արտասանվածքի բնական արտաբերումը: Այսպես է հետևյալ նախադասության մեջ.

ա) Մատիտս $\pm$ ո՞ւր է:

և բ) Մատիտը $\#$ սո՞ւր է:

Առաջին նախադասությունը չի արտասանվում երկրորդի նման, հնարավոր երկիմաստություն թույլ չտալու նպատակով:

53 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 38:

54 Գ. Սևակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 41:

55 է. Աղայան, լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1967, էջ 113:

56 Նույն տեղում:

Այստեղ, իհարկե, հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ նույն բնագրում երկու արտահայտություններն էլ կարող են հավասարապես կիրառելի լինել:

Արտահայտության պլանում հնչաբառերի, ինչպես նաև հընչյունական շղթայի ավելի մեծ միավորների առանձնացումը խոսողի ֆիզիոլոգիական պահանջների արդյունք չէ: Լ. Վ. Զլատոստովան գրում է, որ Շչերբան չէր ընդունում, թե ֆրազային դադարը պայմանավորված է շնչառության ֆիզիոլոգիական պահանջով, այլ միշտ ցույց էր տալիս շնչառության կախվածությունը իմաստային հարաբերություններից, որոնք կենդանի խոսքում իրականանում են ինտոնացիոն միջոցներով⁵⁷: Հնչյունական շղթայում հնչաբառի առանձնացումը կատարվում է շեշտի միջոցով:

Ձևայած աշխարհի համարյա բոլոր լեզուներում շեշտը գոյություն ունի, սակայն տարբեր լեզուներում այն ունի արտահայտման տարբեր միջոցներ:

Մինչև շեշտադրության հետ կապված հարցերի քննության անցնելը պետք է պարզել հայերենի վանկատման օրինաչափությունները:

Ընդհանրապես վանկի պրոբլեմը հնչյունաբանության դժվարին խնդիրներից է: Ընդունված տեսակետ է, որ վանկը արտաբերության նվազագույն միավոր է: Լսողության մարդիկ կարողանում են տարբերել վանկից ավելի փոքր միավորներ՝ հնչյուններ, իսկ վերացարկման միջոցով հասնում են հնչույթի ու տարբերակիչ հատկանիշի գաղափարին: Լեզվաբանության մեջ վանկատման մի շարք տեսություններ կան: Դեռևս անտիկ աշխարհում գտնում էին, որ վանկարար են միայն ձայնավորները, և բառում վանկերի թիվը հավասար է ձայնավորների քանակին: Իր ժամանակի համար առաջադիմական այս միտքը չէր կարող բավարարել լեզվաբանական գիտությանը, որն աստիճանաբար նորանոր երևույթներ էր հայտնաբերում հնչյունական շղթայի վերլուծման ընթացքում: Արտաբերական տեսությունը վանկը դիտում է որպես մեկ անմիջական արտաշնչման արդյունք: Այս տեսության թերությունն այն է, որ հնարավոր չէ բաղաձայնական կուտակումների դեպքում գտնել վանկերի սահմանները, բացի այդ մեկ արտաշնչմամբ կարող են արտասանվել մեկից ավելի վանկեր: Ըստ ձայնեղացման

⁵⁷ Л. В. Златоустова, Фонетическая структура слова в потоке речи, Казань, 1962, стр. 24.

տեսություն՝ վանկը առավել հնչեղ և պակաս հնչեղ միավորների (հնչյունների) միասնությունն է: Համաձայն այս տեսության պարտադիր չէ, որ վանկում լինի ձայնավոր, այլ հնչյունակադակցության մեջ կարող են լինել տարբեր հնչեղության միավորներ, որտեղ առավել հնչեղը վանկարար հնչյունն է: Այս ուղղության ներկայացուցիչները լեզվի տղջ հնչյունային համակարգը գասակարգում են ըստ հնչյունների հնչեղության (ձայնեղացման) աստիճանի, որտեղ առավել հնչեղները ստորին բարձրացման ձայնավորներն են, իսկ ամենապակաս հնչեղությունն ունեն իուլ պայթականները: Այս տեսությունը, չնայած իր թերություններին (հնչյունների ձայնեղության հատկությունը կայուն մեծություն չէ և փոփոխվում է տարբեր գործոնների ազդեցությամբ), բավականին լայն տարածում ունի:

Մկանային լարման տեսության համաձայն վանկի սահմանները գտնվում են մկանային լարվածության երկու ազդակների (իմպուլսների) միջև: Այս տեսությունն էր պաշտպանում Լ. Շչերբան «Ֆրանսերեն լեզվի հնչյունաբանությունը» գրքում⁵⁸, Այստեղ շատ բան կախված է անհատի մկանային աշխատանքի սուբյեկտիվ դրացողության աստիճանից: Վանկատման բոլոր տեսություններն էլ օգտագործում են վանկերի այս կամ այն օբյեկտիվ հատկանիշները, սակայն վանկատման փորձառական քննությունը դեռևս չի տվել վանկի բիջ թե շատ ամբողջական սահմանում: Մի բան հաստատ պարզ է, որ հնչյունական շղթայում առանձնանում են արտաբերական և լսողական որոշակի հատվածներ, որոնք իրարից բաժանվում են այն ժամանակ, երբ սրանց միջև կա ձայնի բարձրացում և թուլացում՝ արտաբերության օրգաններում օդի հոսանքի դուրս գալու ժամանակ առաջացած փակվածքների ու նեղվածքների շնորհիվ:

Վանկի կազմում հանդես եկող հնչյուններն ունեն արտասանական-լսողական ավելի ամուր կապեր, քան վանկերի կցման ժամանակ⁵⁹, վանկաբաժան սահմանն անցնում է ոչ միայն 2 հնչյունների կցման տեղում, այլև առաձին հնչյունի ներսից: Ընդհանրապես վանկատումը կախված է տվյալ լեզվի արտասանական նորմայից, ակցենտային-ռիթմական կառուցվածքից, այն կապերից, որոնք հանդես են բերում հնչյունները հնչյունական շղթայում

⁵⁸ Դ. В. Щерба, Фонетика французского языка, М., 1953.

⁵⁹ Դ. П. Торсуев, Проблемы теоретической фонетики и фонологии, Л., 1969, стр. 67.

որպես ամբողջական կազմության միավորներ: Այս է պատճառը, որ հաճախ տարբեր լեզուներում նույնանման հնչյուններից կազմված հնչյունական շղթան բաժանվում է վանկային տարբեր միավորներ:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ գրության մեջ կատարվող վանկատումը միշտ չէ, որ համապատասխանում է կենդանի խոսքի վանկաբաժանմանը, Հայերենն տւնի վանկատման իր կանոնները, որոնք հաճախ նման չեն այլ լեզուներում գործող վանկատման կանոններին⁶⁰, ինչպես լեզվական ամեն մի երևույթ, այնպես էլ վանկատումը լեզվի զարգացման ու փոփոխման հետ որոշակի ձևափոխությունների է ենթարկվում, Հայերենի դասական շրջանի վանկատման կանոնների նկարագրությունը տրված է է. Աղայանի «Գրաբարի քերականությունը» աշխատության մեջ, Հնդեվրոպական այլ լեզուների նման, դասական շրջանի հայերենում իշխում էր բաց վանկերի՝ բաղաձայն+ձայնավառ (CV) վանկատիպը, սակայն այստեղ արդեն նկատվում էր նաև փակ վանկերի (CVC) զգալի քանակ, որը հատկապես հանդիպում էր բառավերջում:

Նկատենք, որ գրաբարում բազմավանկ բառերը չեն կարող ձայնավոր հնչյունով վերջանալ: Գրաբարը բառասկզբում չէր հանդուրժում նաև բաղաձայնական կուտակումներ, հետևաբար չուներ (CCV) տիպի վանկեր:

Այլ կարծիք է հայտնել Ռ. Կ. Գորգաձեն, որ գտնում է, թե գրաբարում ձայնորդները տւնեցել են վանկարարության արժեք՝ բառասկզբում բաղաձայնից առաջ, երկու բաղաձայնների միջև և բառավերջում բաղաձայնից հետո: Հեղինակը գտնում է, որ ձայնորդները իրենց վանկարարության արժեքը կորցրել են ժամանակակից հայերենում⁶¹:

Ի միջի այլոց ժամանակակից հայերենում որոշ բառերում ձայնորդը կարող է հանդես գալ վանկարարության արժեքով, որպես բառի արտասանական տարբերակ՝ հատկապես արագ տեմպով արտաբերվող խոսքում: Այս երևույթը նկատվում է և այլ լեզուներում: Ճորոշակիորեն պարզ է,— գրում է Վ. Շվիդորովինը,—

60 С. Б. Тошян, Слогораздел и строение слога в армянском языке, ВЯ, 1969, № 3.

61 Ռ. Կ. Գորգաձե, Գրաբարի /ի/ և /ու/ հնչյունների մասին, «Երիտասարդ գիտաշխատող», Պետհամալսարան, 1968, 8—9, էջ 95:

որ եթե հնչյունաբանական, լեզվական պլանում որոշվող կառուցվածքը պարունակում է N թվով վանկեր, ապա այն չի նշանակում, որ հնչյունական, խոսքային պլանում նրան պետք է համապատասխանեն նույնպես M թվով վանկեր, հնարավոր են (N—1) տիպի համապատասխանող վանկեր»⁶²,

Ժամանակակից հայերենի հնչյունական շղթան դասական հայերենի համեմատությամբ նկատելի փոփոխություններ է կրել. բառավերջում կարող է հանդես գալ բաց վանկ, բառասկզբում կան բաղաձայնական կուտակման փաստեր: Բաղաձայնական կուտակումներով սկսվող վանկերը շատ հաճախ ունենում են ոչ-հնչյունային ը ձայնավորը՝ հատկապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչների խոսքում: Ինչպես առանձին բառեր կարող են ունենալ արտասանական փոփոխակներ, այնպես էլ դրությամբ СС-ով սկսվող բառերը տալիս են արտասանական փոփոխակներ: Ընդ որում, վերջինները ավելի տարածված ու նկատելի են: Մի բան պարզ է. ժամանակակից դրական հայերենին տիրապետող շատ մարդկանց համար օտարազգի փոխառությունների դեպքում բաղաձայնական կուտակումներով սկսվող բառերի արտաբերությունը այնպիսի խիստ փոփոխությունների չի ենթարկվում, ինչպես թուրքական լեզուների ներկայացուցիչների խոսքում: Այսպես՝ ռուսերենից կատարած մի շարք փոփոխություններում բառասկզբի СС-ով սկսվող վանկը ստանում է լրացուցիչ ձայնավոր՝ օրինակ ուզբեկերենում՝ гиром (гром), пишино (пшено), խակասերենում՝ ыс-толба (столб), կիրգիզերենում՝ тырактыр (трактор), Пурунзе (Фрунзе) և այլն⁶³:

Ժամանակակից հայերենում բաղաձայնական կուտակումների ավելացմանը նպաստել է նաև զրաբարի երկրարբառների վերացումը: Երկրարբառների ոչ-վանկարար ձայնավորի փոխարեն ժամանակակից հայերենն ունի յ բաղաձայն: Բաղաձայն-յ կապակցությամբ բառերը ժամանակակից հայերենում զգալի թիվ են կազմում, ընդ որում, սրանց մեջ կան հայերենի բուն բառապաշարին վերաբերող և առավել զործածական այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ կյանք, գյուղ, նյութ, սյուն, ձյուն, նյուդ, հյութ, բյուր, գյուտ. նաև բազմաթիվ փոխառյալ բառեր՝ բյուրո, սյուժե, պյուրե,

62 *ՏԼ՝»* Л. П. Блюхина и Р. К. Потапова, Просодические характеристики речи, էջ 47:

63 В. В. Шеворонкин, Звуковые цепи в языках мира, М., 1969, стр. 96, 98, 116.

սյուրպրիզ, սյուիտ, ժյուրի և այլն: Ժամանակակից հայերենում բաղաձայնական կուտակումների մասին Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Բառամիջում, բառավերջում և մասամբ բառասկզբում կան բազմաթիվ բաղաձայնական կապակցություններ, որոնց մեջ ոչ մի (ձ) չի արտասանվում»⁶⁴: Հեղինակը գրում է, որ գրական լեզվին տիրապետողները բառասկզբում չեն օգտագործում վերադիր ձայնավոր հետևյալ բառերում՝ սփյուտֆ, ստույգ, ստիպված, Ստեփանավան, ստումկ, ստրկատիրական, զբոսանք, վրացումի, վրիպակ, զբաղվել, շտապ, սպարտ, վրեժխնդիր, ֆրանսերեն, Ֆրանսիա, հրաշալի, հրապարակ, հրետանի, հրաման, խոսիտ և նման բառերում:

Ա. Խաչատրյանը այս տիպի բառերի՝ առանց բառասկզբական ը-ի արտասանությունը համարում է գրական հայերենի արտասանական նորմա, թեև չի նշում, որ ը-ով արտասանությունը նույնպես հնարավոր է, և վերջինս էր մինչև այժմ ընդունված նորման: Այս բառերի շարքը կարելի է ավելացնել ինչպես բուն հայկական, այնպես էլ փոխառյալ բազմաթիվ հատուկ և հասարակ անուններով: Նման բաղաձայնական կապակցությունները բառերի կցույթում առաջացած պատահական կապակցություններ չեն, և հնչյունական շղթայի վերլուծության ժամանակ սրանց վանկատիպերը հաշվի չառնել չենք կարող: Բառասկզբում բաղաձայնական կուտակումները հատուկ են հնդեվրոպական լեզուներին, որոնց զգալի ազդեցությամբ այլ լեզուների հնչյունական շղթաներում առաջանում են նման կապակցություններ⁶⁵:

Հայերենում, սակայն, կան բազմաթիվ բառեր, որոնցում բառասկզբում բաղաձայնական կուտակումներ չկան, որովհետև սրանց միջև հանդես է գալիս ը ձայնավորը, որպես շեշտադրված վանկում: մի այլ ձայնավորի հնչյունափոխության արդյունք: Օրինակ՝ սուտ <սըտել, գիր> զրույթում, տում <տընակ, սկիզբ <սկզբընական և այլն:

Այսպիսով, հայերենի հնչյունական շղթայում կան բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկեր ինչպես բառամիջում և բառավերջում, այնպես էլ բառասկզբում: Ծիշտ է, բառավերջի վանկերի համեմատությամբ բառասկզբի բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկերը անհամեմատ ավելի քիչ են:

64 Ա. Ա. Խաչատրյան, Հայերենի «ը» ձայնավորի հնչույթայնության հարցը, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 147:

65 В. В. Шведорюкин, Звуковые цепи в языках мира, стр. 178

Հայերենի հնչյունական շղթայում վանկերի համամասնությունները պարզելու համար սովետահայ գրողներից ընտրել ենք համեմատաբար ոչ մեծ ժավալի երկու բնագիր⁶⁶՝ Վերլուծությունից ստացել ենք հետևյալ արդյունքները: Առաջին բնագրում վանկերի բնդհանուր քանակը 147 է: Այստեղ վանկերի տիպերը տալիս են հետևյալ պատկերը՝ V—12, CVC—51, VCC—7, CCVC—3, CCV—3, CV—54, CVCC—12, VC—4 և CCVCC—1 վանկ: Բաղաձայնական կուտակումներ կան 26 վանկում, որը կազմում է վանկերի բնդհանուր թվի 16,7 տոկոսը: Վանկասկզբում բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկերի թիվը բնդհանուր թվի մոտավորապես 4 տոկոսն է:

Երկրորդ բնագրում վանկերի բնդհանուր քանակը 103 է: Այստեղ վանկերի տիպերը տալիս են հետևյալ պատկերը՝ V—1, CVC—29, VCC—2, CCV—5, CV—55, CVCC—5, VC—6 վանկ: Բաղաձայնական կուտակումներ կան 12 վանկում, որը կազմում է վանկերի բնդհանուր թվի 11,6 տոկոսը: Վանկասկզբում բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկերը կազմում են բնդհանուր թվի 4,7 տոկոսը:

Այսինքն՝ մեր ընտրանքում բառասկզբի բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկերի քանակը չի անցնում վանկերի բնդհանուր թվի 4—5 տոկոսի սահմաններից:

Բառամիջում բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող բառը կարող է ունենալ վանկատման սահմանների խախտումներ կենդանի խոսքում:

Հայտնի է, որ ռուսերենում конструктор բառը (cvcccccvc) հրկվանկանի է, սակայն այն կարող է երկու վանկի բաժանվել չորս տարբեր ձևերով: Նման անորոշությունից խուսափելու նպատակով ամեն մի լեզու ընդունում է վանկերի բաժանման իր սկզբունքները, որոնք կարող են այս կամ այն ձևով չհամապատասխանել իրական, կենդանի խոսքում կատարվող վանկաբաժանմանը⁶⁷, Նթե հայերենում ձայնավորների ներսում գտնվող 2 բաղաձայնները vccv տիպի բառերում բաշխվում են տարբեր վանկերի վրա, ապա ռուսերենում դրանք համարյա միշտ միանում են վերջին ձայնավորին: Համեմատիր՝

66 Ա. Սահինյան, Կորեն վարադույրները («Սով. գրակ.» № 10, 1970, էջ 53), Վ. Գեղոսյան, Գաղտն, Բն՝ անտառ («Գարուն», № 8, 1970, էջ 58):

67 Л. А. Чистовой и др., Речь, Артикуляция и восприятие, М.—Л., 1965, стр. 126.

ռուսերեն

հայերեն

ба-нда

բան-դա

ла-пша

լապ-շա

то-нна⁶⁸

տոն-նա

Սակայն բաղաձայնական այն կուտակումները, որոնք մրանում են մեկ վանկի մեջ, որպես բառասկզբի ССV տիպի վանկ, ածանցման և բարդության ժամանակ, երբ ընկնում են երկու ձայնավորների արանքում, հիմնականում չեն բաշխվում այդ ձայնավորների վրա, այլ անցնում են հաջորդ վանկին այսինքն՝ պահպանում են վանկի իրենց նախկին տիպը.

սքան-չելի

հիա-սքանչ

ստվեր

ամենա-ստվե-րոտ

սկիզբ

բառա-սկիզբ

Հայտնի է, որ բազմաթիվ լեզուներում առանձին ձայնավորը (v) վանկ չի կազմում, դրան նախորդում է որևէ բաղաձայն կամ կոկորդային պայթական բաղաձայնի հնչման սկզբնավորում: «Մեկ ձայնավորից կազմված վանկը պատրանք է», — դրում է է. Ավետյանը⁶⁹, Ռուսերենում ձայնավորով սկսվող վանկերի մոտ 1. վ. Բոնդարկոն միշտ նկատում է այս կամ այն ձևով արտահայտված կոկորդային պայթյուն, որը ցույց է տալիս, թե ձայնավորի արտասանության սկզբում տեղի է ունենում արտասանական օրգանների բացման հետևանքով ուղեկցվող տրոշակի հնչում⁷⁰. Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև վ. վ. Շեվորոնիզին. «Կոկորդային պայթյունը հավանորեն այն լարվածության պարպումն է, որը հասցնում է խոսքի օրգաններին ձայնավորի ադապտացիայի համար անհրաժեշտ դրության (այդ պայթյունից հետո է նկատվում ձայնավորի լիովին հստակ արտասանությունը)»⁷¹:

Մեր կողմից ստացված մի շարք ինտոնոգրամներում ձայնավորով սկսվող բառից առաջ, հատկապես դադարից հետո, նկատվում է պայթական բաղաձայնին բնորոշ երևույթ, որի պատկերը

⁶⁸ Л. Л. Булакин, Фонетика современного русского языка, стр. 152.

⁶⁹ Э. Г. Аветян, Природа лингвистического знака, Ереван, 1968, стр. 204.

⁷⁰ Л. В. Бондарко, Структура слога и характеристики фонем, ВЯ. 1967, № 1, стр. 45.

⁷¹ В. В. Шеворонкин, Звуковые цепи в языках мира, стр. 35.

սակայն նույնական չէ պայթական բաղաձայնի պատկերին, կամ, ավելի ճիշտ, այդ պատկերի միայն մի մասն է: Նույնիսկ եթե ընդունենք, որ հնչյունական շղթայում չեն կարող առանձին ձայնավորից կազմված վանկեր լինել, ապա հնչույթաբանորեն այս վանկերը չենք կարող դիտել տրպես $C+V$ տիպի կապակցություն, քանի որ պայթական բաղաձայնին մոտ երանդը չի դիտակցվում խոսողների կողմից որպես մեկ հնչույթի իրականացում, և նրանով հակադրության եզր չի կազմվում: Հետևաբար, մենք ընդունում ենք հայերենում միայն ձայնավորով կազմված վանկի դոյությունը, որը առանձնանում է որպես վանկատիպ: Բնախոսների և ձայնաբանների համագործակցությունը վերջին ժամանակներս հնարավորություն տվեց բացահայտելու վանկի բմբռնման բավականին հետաքրքիր կողմեր: Խոսքը արտասանական օրգանների փակվածքի և բացվածքի անընդհատ շարժում է: Ընդ որում, փակվածք տեղումինը այստեղ օգտագործվում է լայն առումով՝ թե՛ որպես արտասանական օրգանների հպման և թե՛ նեղվածքի արտահայտություն:

Լեզուներում ամենից ավելի տարածված վանկատիպը CV բաց վանկն է: Արտասանական շղթայում, սակայն, ինչպես այս վանկատիպում, այնպես էլ մյուսներում նկատվում է հնչյունների փոխներգործություն. Շղթայում վանկերը ամենից ավելի համակցված և հարմարեցված հնչյունների խմբերն են: Այս պատճառով, եթե վանկարարը CV տիպի վանկերում շրթնային օ կամ ու ձայնավորներն են, ապա նկատվում է նախորդ բաղաձայնի շրթնայնացում: Բնագային ձայնորդներից հետո նրանց հաջորդող ձայնավորների սպեկտրում՝ հատկապես ձայնավորի սպեկտրի սկզբնամասում, կա ռեզոնանսային որոշակի հետք: Ընդհանրապես վանկերի մեջ մտնող հնչյունները ձգտում են համակերպվել ըստ արտասանության տեղի ու բնույթի: Լ. Վ. Բոնդարկոն այս մասին դրում է. «Արտաբերության հետ կապված դիտումները ցույց են տալիս, որ վանկերի արտասանության հենց սկզբից տեղի է ունենում ձայնավորի արտաբերության նախապատրաստություն, և բաղաձայնի արտաբերմանը չհակասող (չխանգարող) ձայնավորի բոլոր շարժումները սկսվում են հենց վանկի սկզբից»⁷²:

Եթե CV տիպի վանկերում նկատելի է հնչյունների սերտ փոխ-

72 Л. В. Бондарко, Структура слога и характеристика фонем, стр. 45

ներգործություն, ապա հակառակ դիրքում գտնվող ՎՇ տիպի վանկերում հնչյունների այսպիսի ամուր ազդեցություն չի նկատվում, ձայնավորը ավելի սրական ազդեցություն է թողնում իրեն հաջորդող բաղաձայնի վրա:

Վանկերում հնչյունական փոփոխություններ առաջանում են շատ հաճախ շեշտի ազդեցությամբ: Հնչյունական շղթայում այսպիսի փոփոխությունների բնույթը կախված է նրանից, թե տվյալ վանկը շեշտակիր վանկից ինչպիսի հեռավորության վրա է գտնվում: Փոփոխությունները վերաբերում են հնչյունների ինտենսիվությանը, հաճախականությանը և տեղումայնությանը: Բոլորից շատ փոփոխություններ նկատվում են շեշտից հեռու գտնվող վանկերում: Սակայն այստեղ նույնպես լիակատար օրինաչափություն չի կարելի նկատել, քանի որ թե հնչարանում և թե հնչյունական շղթայի ավելի մեծ հատվածներում գործում են հնչյունական բազմաթիվ օրենքներ, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում վանկերում հնչույթների իրացման վրա:

Գրական հայերենի վանկատման կանոնների խախտումներ նկատվում են բարբառախոս մարդկանց արտասանության մեջ: Գրական հայերենի և բարբառների վանկատման կանոնները նույնական չեն: Այս հատկապես նկատելի է հնչյունական շղթայում բաղաձայնական կուտակումների առկայության դեպքում: Արևելյան բարբառները գրական հայերենի համեմատությամբ ավելի քիչ են հանդուրժում նման կապակցություններ: Այսպես՝ եթե գտնվել, մատնվել, պատմվածք, Կուրսկ, Մինսկ բառերը գրական հայերենում ունեն հետևյալ վանկատումը՝ գրա-նը-վել, մաա-նը-վել, իսկ Կուրսկ և Մինսկ բառերը միավանկ են, ապա այս բառերի գր-աըն-վել, մա-տըն-վել, պա-տըմ-վածք, Կու-րսկ, Մի-նրսկ վանկատումը համարվում է ոչ ճիշտ, ոչ նորմատիվ, ճարբառային⁷⁸ արտասանություն:

Վանկատման դժվարությունը բխում է նաև նրանից, որ եթե հնչարանները և հնչյունական շղթայի ավելի մեծ հատվածները ունեն իմաստային բաժանման ռեալ հիմքեր, ապա հայերենի վանկերի առանձնացումը իմաստային բաժանման արդյունք չէ: Այս պատճառով հայերենի վանկերի բաժանման համար լեզվաբանա-

78 Այս տերմինի տակ մենք հասկանում ենք ոչ միայն տարբեր բարբառների ներկայացուցիչների, այլև ժարգոնային, ժողովրդա-խոսակցական և նույնիսկ այլ լեզվական հանրության պատկանող անձանց հայերեն արտասանությունը:

կան շափանիշներ ընդոմելը պայմանական է, և մեծ նշանակություն ունեն փորձառական հնչյունաբանության մեթոդերով կատարվող ուսումնասիրությունները, որոնք հայերենի համար դեռևս անբավարար են ընդհանուր եզրակացությունների հանդեպ տեսակետից:

Հայերենում, ինչպես նաև այլ լեզուներում, շեշտն ընկնում է վերջին վանկի վրա: Ծիշտ է, այն կարող է արտահայտվել նաև վանկի մեջ մտնող այս կամ այն հնչյունի առավել կամ պակաս ակտիվությամբ, բայց դա մեզ թույլ չի տալիս վանկում առանձնացնել շեշտված առանձին միավորներ, քանի որ շեշտի ազդեցությունը ամբողջ վանկում ակնհայտ է:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ

Շեշտը աշխարհի տարբեր լեզուներում ունի արտահայտման տարբեր միջոցներ: Լեզվաբանության մեջ ընդունված է երեք տեսակի շեշտ՝ ուժային կամ դինամիկ, քանակական և երաժշտական: Առաջին դեպքում նկատի ունեն այն, որ խոսքում շեշտված վանկը առանձնանում է արտաբերության առավել ուժեղ լարվածությամբ, երկրորդ դեպքում ուշադրություն են դարձնում շեշտակիր վանկի ձայնավորի երկարությանը, երրորդում հաշվի է առնվում շեշտված վանկում տոնի բարձրության փոփոխությունը:

Այսպիսի բաժանումը հիմնականում պայմանական է, քանի որ լեզուներում շեշտի առանձնացման ժամանակ միշտ չէ, որ գործում է միայն մեկ բաղադրիչը, այլ տեղի է ունենում բաղադրիչների փոխներթափանցում: Այս փոխներթափանցման հետևանքով ուժային շեշտ ունեցող լեզվում երբեմն շեշտված վանկը առանձնանում է տոնի բարձրությամբ կամ շեշտված վանկի ձայնավորի տևողության մեծացմամբ, երբեմն էլ շեշտված վանկում կա այդ բաղադրիչների բարդ փոխհարաբերություն: Նման երևույթ նկատվում է նաև քանակական ու երաժշտական շեշտ ունեցող լեզուներում: Փորձառական հնչյունաբանության մեթոդներով վերջին ժամանակներս կատարված ուսումնասիրություններով հաստատվում է, որ լեզուներում շեշտի ընկալումը արտահայտվում է ամենատարբեր ձայնաբանական պարամետրերի փոփոխությամբ: «Դեռ ավելին,—գրում է Կ. Կ. Բարիշնիկովան, հաստատված է, որ լսողությամբ ընկալվող շեշտը ձայնաբանորեն բնութագրվում է երկու, նույնիսկ երեք ձայնաբանական ցուցանիշների համակցությամբ՝ հիմնական տոնի հաճախականության,

ինտենսիվության, տեղդության փոփոխությամբ, և հազվագեղձ մեկ ցուցանիշով»⁷⁴;

Նման կարծիք հայտնվում է և այլ ուսումնասիրողների կողմից: Այսպես, Տ. Զինչենկոն դրում է, որ շինարեն լեզվի այն բառերում, որտեղ շեշտված վանկի ինտենսիվությունը թույլ է, հատկապես ընդգծվում է այդ վանկի տեղդությունը⁷⁵:

Շեշտի փորձառական ուսումնասիրության ժամանակ դժվարություն է առաջանում նաև այն պատճառով, որ նույն հնչյունական արտահայտությունը տարբեր հաղորդավարների մոտ կարող է բազմապիսի դրսևորումներ ունենալ, և վերլուծության ժամանակ ստացված արդյունքները կարող են իրար չհամապատասխանել: Երբեմն միևնույն խոսքը, նույնիսկ մեկ հաղորդավարի մոտ, տարբեր դրսևորումներ է ստանում: Այդ պատճառով ձայնաբանական գրանցումները հաճախ պարունակում են հակասական տրվյալներ, Հետևաբար, չի կարելի ընդհանրացումներ կատարելիս հաշվի չառնել այս հակասությունները:

Ձայնաբանական գրանցումների վերլուծությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ. Պ. Տորսուևը, առանց համապատասխան լսողական տպավորության գործնականորեն շատ դժվար է, եթե նախապես թացահայտված չեն տարբեր հնչյունական դիրքերում հնչյունների համադրման հաճախային (ֆորմանտային) բնութագրերը⁷⁶:

Բառային շեշտի և շարույթային ու տրամաբանական շեշտերի, ինչպես նաև ինտոնացիայի բարդ փոխհարաբերությունը, նույնպես, լրացուցիչ դժվարություններ է առաջացնում շեշտի բնույթի բացահայտման գործում:

Հայերենի համար ընդունված է դիսամիկ կամ ուժային շեշտի գոյությունը, այսինքն՝ ինտենսիվության արժեքների փոփոխությունները խոսքային շղթայում, սակայն նրա հարաբերությունը մնացած բաղադրիչների համեմատությամբ դեռևս ուսումնասիրված չէ:

74 К. К. Барышникова, О фразовом ударении в современном французском языке. Материалы коллоквиума по экспериментальной фонетике и психологии речи, М., 1966, стр. 59.

75 Т. П. Зинченко, Фонетическая природа словесного ударения в современном китайском языке, сб. «Материалы коллоквиума 1-МГПИИЯ», М., 1966, стр. 119.

76 Г. П. Торсуев, Проблемы теоретической фонетики и фонологии, стр. 75.

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ուշադրություն են դարձրել նաև բառերի երկրորդական շեշտի վրա: Երկրորդական շեշտեր տեսել են հատկապես բազմավանկ բառերում և բառաբարդություններում: Այդ մասին Մ. Արեղյանը գրել է. «...Այս երկրորդական շեշտերը այնքան թույլ ու տատանվող են, որ սովորաբար զգալի չեն լինում, մանավանդ մեր գրական լեզվի շեշտերի ընդհանրապես թույլ լինելու պատճառով»⁷⁷:

Երկրորդական շեշտեր ունեցող վանկերը, ըստ հաղորդակցության պահանջի կարող են ավելի ուժեղ շեշտվել բառի մեջ մտնող մյուս վանկերից: Դիցուք հետևյալ նախադասության մեջ. Ոչ թե մե՛ք ենաշինություն, այլ սա՛րք աշինություն:

Բառերի երկրորդական շեշտերի ուժեղացման նման կիրառությունը, մեր կարծիքով, տրամաբանական շեշտի արտահայտություն է և դուրս է ներկա ուսումնասիրության նպատակներից:

Ժամանակակից հայերենում բազմավանկ բառերը կազմում են բառապաշարի զգույն մասը: Սրանց ավելացմանը անշուշտ նպաստում է այն, որ հայերենը հեշտությամբ ստեղծում է նոր բառեր բառաբարդման միջոցով: Պետք է ենթադրել, որ առատորեն նման բարդություններ օգտագործող լեզվում գոյություն ունի ուժեղ և թույլ շեշտերի որոշակի համամասնություն:

Իհարկե, շեշտի փոքրձառական ուսումնասիրության համար շատ հարմար է, որ նույն ձայնավորը բառերի վանկերում լինի նույնատիպ բաղաձայնների շրջապատում: Այս դեպքում հեշտ է նկատել արտաբերության ժամանակ շեշտված և անշեշտ վանկերում կատարված փոփոխությունները: Ցավոք, հայերենը նման հնարավորություն քիչ է ընձեռում: Եթե թուրքական լեզուներում ձայնավորների ներդաշնակության հետևանքով այդպիսի բառերի թիվը անհամեմատ մեծ է, ապա հայերենում նման կազմություններ կարելի է հանդիպել սակավաթիվ բազմավանկ բառերում: Իսկ գրական-խոսակցական լեզվում գերակշռում են այն բազմավանկ բառերը, որտեղ ոչ միայն քիչ են նույն ձայնավորով ու բաղաձայնով կրկնվող վանկերը, այլև մեծ թիվ են կազմում բաղաձայնական կուտակումներ պարունակող վանկերը: Այսպիսի բառերում շեշտի ուսումնասիրության ժամանակ պետք է հաշվի առնել բազմաթիվ գործոններ: Ուսումնասիրության համար կարելի է ընտրել թերևս որոշ արհեստական կազմություն ունեցող բառեր, սակայն դրանց

77 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղալափություն, էջ 21:

արտաբերումը կարող է անբնական լինել, ուստի ներկա ուսումնասիրության ժամանակ մենք խուսափել ենք արհեստական կազմություններ օգտագործելուց:

Հայերենի բառային շեշտի ուսումնասիրության համար ընտրելով տարբեր տիպի բառեր, մենք հաշվի ենք առել, որ առանձին արտասանված բառերում կարող են լինել վանկերի կազմության ժամանակ առաջացող երևույթներ, որոնք այլ դրսևորումներ կըստանալին, եթե այդ բառերը հնչվեին կապակցված խոսքում՝ այլ բառերի շրջապատում: Այս պատճառով, առանձին արտասանված բառերի զբանցումներից ստացվող արդյունքները չի կարելի մեխանիկորեն տարածել հնչյունական շղթայի ավելի մեծ հատվածների վրա:

Սակայն բառի սահմաններում հնարավոր է որոշել շեշտված վանկի բնույթը անշեշտ վանկերի համեմատությամբ: Սա անհրաժեշտ նախապայման է հնչյունական շղթայի ավելի մեծ հատվածներում շեշտի դրսևորման առանձնահատկությունները բացահայտելու համար: Բառային շեշտի ուսումնասիրության համար առանձին արտասանվող բառերի օգտագործումը, ըստ Գ. Պ. Տորսուեի, ոչ միայն մեթոդապես նպատակահարմար, այլև անհրաժեշտ է⁷⁸, Հեղինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ առանց հաղորդակցման պահանջների արտասանված բառի հնչման վրա անխուսափելիորեն կան նախադասության (այս դեպքում՝ պարզ նախադասության) երանգավորման հատուկ գծեր⁷⁹:

Լեզվի արտահայտության պլանի ուսումնասիրության ժամանակ փորձառական հնչյունաբանության մեջ առանձնացվում են 4 ձայնաբանական պարամետրեր՝ ինտենսիվությունը, հիմնական տոնի հաճախականությունը, հնչյունների որակը և տևողությունը:

Հնչյունաբանական ամեն մի ուսումնասիրություն և մասնավորապես շեշտի ուսումնասիրություն կարելի է կատարել երկու եղանակով: Առաջին եղանակով որպես ելակետ ընդունվում է խոսողը, և ուշադրությունը կենտրոնացվում է արտաբերության ֆիզիոլոգիական կազմավորմանը, երկրորդով որպես ելակետ ընդունվում է լսողը, և ուշադրությունը կենտրոնացվում է հնչյունների ձայնաբանական հատկանիշների մեկնաբանման վրա: Հայերենի բառային շեշտի փորձառական ուսումնասիրության ժա-

78 Г. П. Торсуев, Экспериментальное исследование английского словесного ударения, Уч. записки И-МГПИИЯ, т. XVIII, М., 1960, стр. 32—33.

79 նույն տեղում, էջ 105:

մանուկ մենք աշխատել ենք ստացված ֆիզիկական միավորներից առանձնացնել այնպիսիները, որոնք լսողի մոտ առաջացնում են շեշտի ընկալման տպավորություն:

Հայերենի բառային շեշտի ուսումնասիրության համար քննել ենք ձայնարանական երեք պարամետրեր՝ ինտենսիվությունը, տևողությունը և ճիմնական տոնի ճանախականությունը:

ԻՆՏԵՆՍԻՎՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունի ինտենսիվությունը որոշվում է այն հնչյունական էներգիայով, որն անցնում է տարածության միավորի միջով ժամանակի միավորի ընթացքում: Ավելի ճիշտ, այդ այն էներգիան է, որ անցնում է 1 սմ² մակերեսով 1 վայրկյանի ընթացքում: Ինտենսիվությունը ուղիղ համեմատական է հնչյունային ճնշման քառակուսուն: Մարդկային լսողությունը օժտված է հնչյունային ճնշման բավականին մեծ զգացողությամբ: Ինտենսիվության չափման համար ընդունված է մեկ հարաբերական լոգարիթմական միավոր՝ դեցիբելը: Զրոյական դեցիբելի սահմանում են գտնվում այնպիսի թույլ ձայներ, որոնք չեն կարող լսել նույնիսկ ամենասուր լսողություն ունեցող մարդիկ:

Մեր կողմից օգտագործված ինտոնոգրաֆը հնչյունական շրջափայլից ավտոմատ կերպով առանձնացնում է, ըստ լոգարիթմական սանդղակի, հնչյունային ճնշման տվյալները, որպես ժամանակի հատվածում միջինացված միավորներ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ինտենսիվությունը ձայնաբանական բարդ երևույթ է, որի արտահայտությունը կախված է խոսքային շնչառությունից, արտասանական օրգանների մկանային լարվածությունից, արտասանված հատվածի մեծությունից, խոսքի շղթայում իրար հաջորդող հնչյունների ձայնաբանական հզորության տարբերությունից: Խոսքի վերհատույթային միավորների ուսումնասիրությանը նվիրված մեթոդական ձեռնարկում հեղինակները խորհուրդ են տալիս շեշտի ուսումնասիրության ժամանակ վերացարկվել տվյալ դեպքում հավելյալ գործոններից և առաջին հերթին խոսքի հնչյունների հզորությունների տարբերությունից⁸⁰:

Նույն տեսակետն են պաշտպանում Ի. Լեխտեն և Գ. Պետերսոնը, որոնք անգլերենի շեշտի ուսումնասիրության առնչությամբ նշում են, որ հնչյունային որակի փոփոխությամբ առաջացած

⁸⁰ Л. П. Блохина и Р. К. Потапова, Просодические характеристики речи, стр. 22.

ամպլիտուդային փոփոխությունները զգալի ազդեցություն չեն թողնում հնչույթային շեշտի ընկալման վրա⁸¹։

Մինչդեռ անգլիացի հնչյունաբան Գիմսոնը գտնում է, որ հրնչյունների որակական տարբերությունը նույնպես ազդում է, թեև պակաս աստիճանով, շեշտի ընկալման վրա։ Այսպես՝ նրա կարծիքով անգլերենում կան ձայնավոր հնչույթներ, որոնք չեն կարող շեշտի տակ գտնվել, ինչպես *ə, i, u*, մինչդեռ ավելի հավանական է, որ մյուսները լինեն շեշտակիր։ Բացի այդ, միևնույն պայմաններում ավելի լիահունչ հնչյուններն ընկալվում են որպես շեշտված. օրինակ, ձայնորդները՝ բաղաձայնների համեմատությամբ, եթե տվյալ դիրքում չկան ձայնավորներ⁸²,

իսկ ի՞նչ ենք հասկանում հնչունների տարաբազմություն հասկացության տակ։ Դեռևս անտիկ աշխարհում քերականները նկատել էին բնությամբ և դրությամբ ուժեղ հնչյուններ, այսինքն՝ հրնչյուններ, որոնք ուժեղանում են ըստ հնչյունական շղթայում ունեցած դիրքի կամ արտասանողի պահանջների։ Այսպես է նաև Եսայի Նչեցու մեկնության մեջ, ուր ձայնավորների շարքում ուժեղ կամ շեշտակիր հնչյուններ են համարված *ա, ե, ի* ձայնավորները և դրությամբ ու պատահմամբ շեշտակիր՝ *ը, ո, լ* ձայնավորները⁸³։ Այստեղ արդեն նախնական գաղափար կա հնչյունների տարահզորության մասին։

Փորձառական հնչյունաբանությամբ զբաղվողները նկատել են, որ խոսքի շղթայում բարձր ինտենսիվություն ունեցող հրնչյունները միշտ չէ, որ շեշտակիր են։ Ռուսերենի «ա» և «ի» ձայնավորների առնչությամբ Ն. Ի. Ժինկինը ցույց է տալիս, որ այն բառերում, որտեղ կան «ա» և «ի» հնչյուններ, շեշտակիր «ի»-ն 3—6 դեցիբելով, իսկ երբեմն նույնիսկ 10—15 դեցիբելով ավելի թույլ է նույն բառի անշեշտ վանկի «ա» հնչյունի համեմատությամբ։ Սա այն հիմնական փաստն է, որ վկայում է խոսքային հնչյունների ձայնաբանական տարահզորության մասին⁸⁴։

Իսկ ինչպե՞ս են աճում մենայնիվ տարբերվում շեշտված և

⁸¹ J. Lehtste, G. E. Peterson, Vowel amplitude and phonetic stress in American English, Journal of the Acoustical Society of America, vol 31, № 4.

⁸² A. G. Gimson, An Introduction to the pronunciation of English, London, 1969, p. 219—221.

⁸³ Այս մասին տե՛ս սույն աշխատության «Պատմական ակնարկ»-ում։

⁸⁴ Н. И. Жинкин, Механизмы речи, стр. 178.

անշեշտ վանկերի ձայնավորները: Սովետական և արտասահմանյան լեզվաբաններից շատերը ընդունում են, որ շեշտի ընկալման համար նշանակություն ունի ձայնավորի ինտենսիվության միջին մակարդակի ըմբռնումը: Հենց այդ միջին մակարդակի փոփոխությունն է (հատկապես մեծացումը), որ նկատվում է շեշտված վանկի ձայնավորի ինտենսիվության մեջ: Այսպես՝ եթե ռուսերենում СТРАШЕՆ բառի առաջին վանկի (СТРА-) ինտենսիվությունը ավելի ուժեղ է երկրորդ (շեշտված) վանկի ինտենսիվությունից, ապա այն ավելի թույլ ինտենսիվություն կունենա համանման պայմաններում արտասանված СТРАШЕՆ բառի առաջին վանկի (СТРА-) ինտենսիվության համեմատությամբ⁸⁵:

Հայերենի հնչյունների ձայնաբանական հզորության վերաբերյալ փորձառական տվյալների դեռևս չկան: Յուրաքանչյուր լեզու ունի հնչյունների նման դասակարգման սեփական եղանակ: Հայերենի ձայնավորների ձայնաբանական հզորությունը, ըստ հնչման ուժի թուլացման, մեր կարծիքով, ունի հետևյալ տեսքը՝ ա, օ, է, ու, ի, ը: Նման եղրակացության համար հիմք են հանդիսացել այլ լեզուների տվյալները, ինչպես նաև մեր ուսումնասիրության ժամանակ ինտոնոգրամներում արտացոլված արդյունքները: Սակայն ձայնավորների դասակարգման այս շարքը վերջնական ու հաստատված իրողություն չէ, քանի որ եղած տվյալները սակավաթիվ են նման եղրակացությունը ապացուցված համարելու համար:

Ժիշտ է, հաղորդակցության ժամանակ լսողը վերացարկվում է առանձին հնչյունների հզորության գնահատումից, քանի որ ունի ամեն մի հնչյունի ընկալման համար որոշակի սահմանների ենթագիտակցումը, սակայն ինտոնոգրամներում ամենատարբեր հնչյունների որակական այս առանձնահատկությունը իր հետքերն է թողնում օսցիլոգրաֆիկ պատկերի վրա, և ուսումնասիրողը չպետք է սխալ եղրակացությունների հանգի նման տարբերություններ նկատելիս:

Եթե նկատի չունենանք հնչյունների ձայնաբանական տարահզորությունը, ապա գրական հայերենի երկվանկ բառերի ինտոնոգրամներում ինտենսիվության փոխհարաբերությունը շեշտի բացահայտման համար որոշակի արդյունքներ չի կարող տալ:

⁸⁵ С. В. Кодзасов, Ю. М. Отряшенков, Экспериментальные исследования ударения, сб. «Исследования по речевой информации», М., 1968, стр. 100.

Հայտնի է, որ գրական հայերենում այս տիպի բառերի երկրորդ վանկը խոսողների կողմից շեշտակիր է գիտակցվում: Մեր ուսումնասիրած տասը երկվանկ բառերում (ժողով, ուսմունք, օգուտ, ռազմիկ, Մոսկվա, սաճե, արկղ և այլն) ըստ երեք հաղորդավարների արտասանության՝ առաջին և երկրորդ վանկերի ինտենսիվության հետևյալ հարաբերությունն է նկատվում, ինտենսիվությունը բարձր է I վանկում 18 դեպքում, II վանկում՝ 11 դեպքում, մեկ անգամ ինտենսիվության ցուցանիշները հավասար են:

Ընդհանրապես այսպես կոչված «մեկ և կես» վանկանի բառերում առաջին վանկի ինտենսիվությունը ավելի բարձր է. երբեմն այս տարբերությունը հասնում է 10—15 դբ-ի: Հիմնական պատճառը երկրորդ վանկի ը ձայնավորի որակն է: Սակայն առաջին և երկրորդ վանկերում ինտենսիվության տարբերությունները միայն ձայնավորների տարբեր որակի արդյունք չեն: Նույնիսկ այս դեպքում, երբ երկվանկ բառի առաջին ու երկրորդ վանկում հանդես է գալիս նույն ձայնավորը, միջոց չէ, որ երկրորդ վանկը ունենում է ավելի բարձր ինտենսիվություն (տե՛ս ժողով, ուսմունք բառերի նկարահանված պատկերները): Ընդհանրապես հայերենում բառասկիզբը արտասանության տեսակետից ուժեղ դիրք է, և նման երևույթ նկատվում է ոչ միայն երկվանկ բառերում:

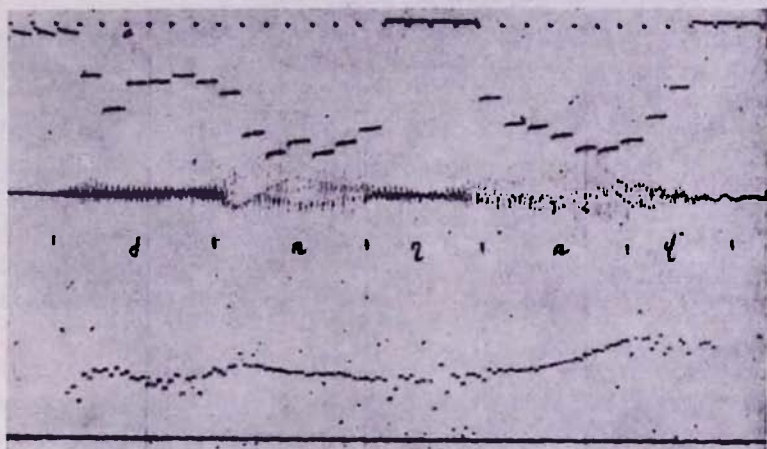
Եռավանկ բառերում նույնպես միայն ինտենսիվությամբ շեշտի մասին գաղափար կազմել չի կարելի: Տասնմեկ բառերի համար ըստ վանկերի ունենք հետևյալ հարաբերությունները. առաջին վանկում արտասանության 33 դեպքից 17-ը ունեն ինտենսիվության ամենաբարձր ցուցանիշներ, միայն 9-ում է, որ շեշտակիր վանկն ունի մյուսներից բարձր արդյունքներ: Սակայն եռավանկ բառերում նշանակություն ունի ինտենսիվության այն փոխհարաբերությունը, որ գոյություն ունի երկրորդ և երրորդ վանկերի միջև: Ուսումնասիրված բառերի մեջ արդեն 33 դեպքից 15-ում երրորդ վանկի ինտենսիվությունը մեծ է երկրորդ վանկի ինտենսիվությունից, իսկ 5-ում՝ հավասար է: Եթե բառի երկրորդ և երրորդ վանկերում հանդես է գալիս նույն որակի ձայնավոր, ապա ինտենսիվությունը երրորդ վանկում ավելի հաճախ ունի բարձր արդյունքներ երկրորդի համեմատությամբ: Այսպես՝ օգտակար, գաղափար, նախաճաշ, լեզվաբան, ջերմաչափ բառերում, ըստ դեցիբելների, ունենք հետևյալ հարաբերությունները:

(Առաջին շարքի թվերը բառերի երկրորդ վանկերի ինտենսիվության արժեքներն են):

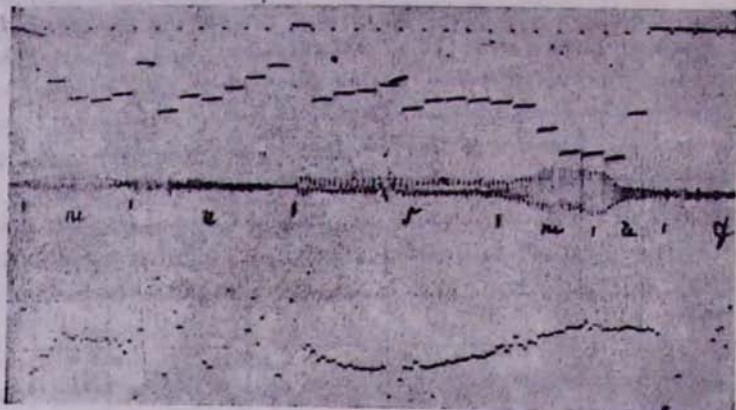
15 դեպքից միայն 3-ում է, որ երկրորդ վանկի ինտենսիվությունը ավելի բարձր է երրորդից, 3-ում արժեքները հավասար են, իսկ 9-ում երրորդ վանկի ինտենսիվությունը բարձր ցուցանիշներ ունի: Այն, որ բառավերջում ինտենսիվությունը չի թուլանում և հավասար է նախորդ վանկի ինտենսիվությանը, արդյունք է արտասանական օրգանների լարվածության պահպանման, և դա պետք է դիտել որպես շեշտի արտահայտության ձևերից մեկը:

Բառեր	աղաակար	դադադար	նախահաշ	լեզվաբան	ջեբմաչափ
Վանկեր	II III	II III	II III	II III	II III
I հաղորդավար	32—30 դր	28—26 դր	28—30 դր	28—28 դր	31—34 դր
II հաղորդավար	31—32 դր	28—29 դր	30—31 դր	26—30 դր	30—31 դր
III հաղորդավար	30—31 դր	25—28 դր	32—30 դր	23—23 դր	30—30 դր

Քառավանկ բառերում նույնպես առաջին վանկի ինտենսիվությունը շատ մեծ է մյուս վանկերի համեմատությամբ: Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ 27 բառերի մեջ, 81 դեպքից 41-ում, առաջին վանկի ինտենսիվությունը բարձր է մնացած վանկերի համեմատությամբ, իսկ 6-ում այն հավասար է նույն բառի այլ վանկի հետ: Քառավանկ բառերում ըստ ինտենսիվու-

Նկ. 4. Ժողով բառի ինտոնոգրամը:

Նկ. 5. «Ուսմանք» բառի ինտենսիվությունը

Քյան հաջորդ ուժեղ վանկը երկրորդն է. 20 դեպքում այն ունի բոլորից բարձր ինտենսիվություն, Այստեղ, սակայն, նշանակություն ունի առաջին և երկրորդ վանկերում հանդես եկող ձայնավորների որակը: Երկրորդ վանկի ինտենսիվությունը ուժեղ է լինում այն պայմաններում, երբ առաջին վանկում կա թույլ հզորության ձայնավոր: Քառավանկ բառերում ամենից թույլ ինտենսիվություն նկատվում է երրորդ վանկում, որն էլ չորրորդ շեշտակիր վանկի առանձնացման հնարավորություններից մեկն է:

- Հետևյալ բառերում նույն ձայնավորն ունեցող երրորդ և չորրորդ վանկերում ունենք ինտենսիվության այսպիսի հարաբերություն՝ ըստ դեցիբելների:

Նշված 27 դեպքից 18-ում չորրորդ վանկի ինտենսիվությունը բարձր է երրորդի համեմատությամբ, 4-ում սրանց արժեքները հավասար են, միայն 5 դեպքում է, որ երրորդ վանկի ինտենսիվությունը ունի բարձր արժեք՝ չորրորդ վանկի համեմատությամբ:

Այսպիսով, երրորդ և չորրորդ վանկերի ինտենսիվության հարաբերությունը խոսում է հօգուտ չորրորդ վանկի շեշտակրության:

Ընդհանրապես քառավանկ բառերի արտասանության 81 դեպքից միայն 7-ում է, որ IՎ վանկում կա ինտենսիվության ամենաբարձր ցուցանիշ և 3-ում հավասար արժեք մեկ այլ վանկի հետ: Մեկ անգամ ևս ապացուցվում է, որ շեշտը հարաբերական մեծու-

թյուն է, և պարտադիր չէ, որ բառի շեշտակիր վանկի ինտենսիվությունը բարձր արժեք ունենա բառի մնացած վանկերի համեմատությամբ: Այս դրույթը ապացուցվում է նաև հայերենի այնպիսի բազմավանկ բառերում, որտեղ, մեր համոզմամբ, կա ոչ միայն զխավոր, այլև երկրորդական շեշտ, որը ըստ ուժի զիջում է միայն զխավոր շեշտին:

Բառեր	ցանկություն		դաշնակահար		տրամադրունք	
	III	IV	III	IV	III	IV
I հաղորդավար	10	27	32	32	16	19
II հաղորդավար	20	26	25	25	27	30
III հաղորդավար	23	25	30	30	23	27

	Քաղաքական		ազամանդյա		ջութակահար	
I հաղորդավար	29	30	28	30	31	26
II հաղորդավար	22	23	27	32	29	23
III հաղորդավար	27	30	29	29	23	30

	լեզապատառ		եզիսկոպոս		դինկարծունք	
I հաղորդավար	28	27	25	20	21	25
II հաղորդավար	27	32	23	25	24	25
III հաղորդավար	29	29	23	30	31	30

Հնգավանկ բառերի սկիզբը նույնպես ուժեղ դիրք է, և ինտենսիվության բարձր արժեքներ կան I և II վանկերում, Բառասկզբի առաջին երկու վանկերի և բառի մնացած վանկերի միջև ինտենսիվության մեծ տարբերությունները թերևս արդյունք են այն բանի, որ հնգավանկ բառերում արդեն նկատելի քանակ են կազմում նախածանցավոր և բարդ բառերը: Հայերեն լեզվին տիրապետողները նախածանցավոր (հատկապես ժխտական) և բարդ բառերի արտասանության ժամանակ գիտակցում են դրանց՝ առանձին մասերից կազմված լինելը⁸⁶ և արտաբերության ժամանակ կարծես փորձում են հակադրել այդ մասերն իրար: Սակայն այս հակադրությունը հիմք չի տալիս երկրորդական շեշտի առանձնաց-

86 Տե՛ս Ռ. Թոխմախյան, Հայերենի բառային շեշտը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտությունների, 1971, № 2:

ման, որովհետև հնգավանկ բառերի այդ մասերի սահմանագծում գործում է կցույթի երևույթը, և բառը հնչյունական շղթայում չի բաժանվում տարբեր հնչաբառերի: Հնգավանկ բառերի առաջին վանկի ինտենսիվությունը Երբեմն 10—11 դեցիբելով ուժեղ է վերջին շեշտակիր վանկի ինտենսիվությունից: Համեմատիր՝ մինչևձկտեմբերյան և մեռճաղաֆային բառերում վանկերի ինտենսիվության արժեքները՝ ըստ դեցիբելների,

Բառեր	մինչհոկտեմբերյան					մերձբաղարային				
Վանկեր	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
I հաղորդավար	34	28	31	25	24	28	23	24	25	20
II հաղորդավար	37	28	31	29	29	30	29	30	27	24
III հաղորդավար	32	29	28	29	32	35	29	30	27	24

Ուսումնասիրության ենթարկված հնգավանկ բառերի 54 դեպքից 47-ում, ըստ ինտենսիվության մեծության, առանձնանում են առաջին և երկրորդ վանկերը, որպես ամենից բարձր ինտենսիվության կրողներ:

Այս երևույթը նկատվում է նաև 5-ից ավելի վանկեր պարունակող բազմավանկ բառերում, Հետևաբար, հայերենում պարտադիր չէ, որ շեշտից հեռու գտնվող վանկը ավելի թույլ լինի շեշտակիր վանկին մոտ գտնվող վանկերի համեմատությամբ: Ռուսերենի փորձառական հնչյունաբանության վերջին ուսումնասիրություններում այն միտքն է հայտնվում, որ անշեշտ վանկերի ձայնավորների փոփոխությունները ավելի շատ պայմանավորված են բառերում նրանց գրաված դիրքով (բառասկիզբ, բառամեջ, բառավերջ), քան շեշտակիր վանկից ունեցած հեռավորությամբ⁸⁷:

Հնգավանկ բառերում ամենաթույլ ինտենսիվություն նկատվում է շեշտակիր վանկին նախորդող չորրորդ վանկում: Հինգերորդ վանկում նկատվում է ինտենսիվության բարձրացում՝ չորրորդ վանկի համեմատությամբ, նույն ձայնավորն ունեցող չորրորդ և հինգերորդ վանկերի ինտենսիվության հարաբերությունը գինեգործություն, արևմտահայ, առաջադուրյուն, ստրկատիրու-

⁸⁷ Л. В. Бондаренко, А. А. Вербицкая и Л. Р. Зиндер, Акустическая характеристика безударности, сб. «Структурная типология языков», М., 1960, стр. 58.

թյուն բառերում տալիս է հետևյալ պատկերը. 12 դեպքից 8-ում վերջին վանկի ինտենսիվությունը բարձր է, 3-ում՝ ցածր և մեկում՝ հավասար է նախորդ վանկի ինտենսիվությանը: Նույն ձայնավորն ունեցող երրորդ և չորրորդ վանկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ երրորդ վանկի ինտենսիվությունը շատ քիչ է ուժեղ չորրորդ վանկի ինտենսիվությունից: Բյուրեղապակի, նկարագար-դում, մինչհոկտեմբերյան, մերձֆաղաֆային, կրկնահանգագործ, հրապարակախոս, անյունասափուր բառերում 21 դեպքից 10-ում երրորդ վանկն է ուժեղ, 5-ում հավասար է, և 7-ում բարձր ինտենսիվություն կա չորրորդ վանկում: Նույն ձայնավորն ունեցող I, II և II, III վանկերի ինտենսիվության համեմատությունը նույնպես մոտ արդյունքներ է տալիս: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հնգավանկ բառերում չկա երկրորդական շեշտի արտահայտություն: Երկրորդական շեշտի արտահայտություն մենք հակված ենք դիտելու վեցվանկանի բառերից սկսած: Սակայն միայն ինտենսիվության բաղադրիչի միջոցով չի կարելի որոշել երկրորդական շեշտի դրսևորման առանձնահատկությունները:

Վեցվանկանի 14 բառերի ինտոնոգրամները ցույց են տալիս, որ ըստ ինտենսիվության բառասկիզբը ուժեղ է միջին մասի և բառավերջի համեմատությամբ: Ամենից թույլ ինտենսիվություն ունի հինգերորդ վանկը: Բառավերջի շեշտակիր վանկը իրեն նախորդող անշեշտ վանկի համեմատությամբ, եթե այդ վանկում հանդես է գալիս նույն որակի ձայնավոր, 5 անգամ ավելի շատ դեպքերում ունի բարձր ինտենսիվություն: Այսպիսի արդյունքներ են ստացվում ապահովագրություն, անհետաֆրեական, աղգաբընակչություն, նյութատեխնիկական, համալսարանավարտ, ֆանդակագործություն, ինֆեակենսագրություն բառերում վերջին երկու վանկերի ինտենսիվության արդյունքների համեմատությունից: Վեցվանկանի բառերում ինտենսիվությունը առաջին վանկից նվազում է մինչև հինգերորդ վանկը և ակտիվանում վեցերորդ վանկում: Եթե համեմատում ենք 14 բառերի ինտոնոգրամները՝ երեք հաղորդավարների արտասանությամբ, ապա ինտենսիվության ամենաբարձր ցուցանիշներն ունենում են հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI
Դեպքեր	12(6)	8(5)	7(2)	4(3)	1	2(2)

Առաջին վանկում ամենաբարձր ինտենսիվություն նկատվում է 12 դեպքում, 6-ում այն հավասար է բառի մեկ այլ վանկի հետ: Եթե հաշվի չենք առնում առաջին և վեցերորդ վանկերում հանդես եկող ձայնավորի որակը, ապա սրանց հարաբերությունը ցույց է տալիս, որ առաջին վանկը գրեթե միշտ ունի ավելի բարձր ինտենսիվություն՝ վերջին շեշտակիր վանկի համեմատությամբ: Սրանց հարաբերությունը հետևյալն է՝ 36(2) առաջին վանկի համար և 4(2) վերջին վանկի համար: Այսինքն՝ 42 դեպքից միայն 4-ում է, որ վերջին վանկի ինտենսիվությունը ավելի բարձր է առաջին վանկի համեմատությամբ, իսկ երկու դեպքում՝ հավասար է:

Նույն որակի ձայնավորներ ունեցող վանկերում կա հետևյալ հարաբերությունը.

Վանկեր	I	II	II	III	III	IV
Դեպքեր	11(1)	6(1)	6(3)	6(3)	8(1)	3(1)

Եթե առաջին վանկի ինտենսիվությունը բարձր է երկրորդից, ապա երկրորդ և երրորդ վանկերի ինտենսիվության արդյունքներդ իրար հավասար են: Իր հերթին երրորդ վանկի ինտենսիվությունը անհամեմատ բարձր է չորրորդից. ընդ որում, առաջին վանկը ուժեղ է երրորդից մոտավորապես աճքան, ինչքան չորրորդից:

I	III	I	IV
12(3)	4(3)	12(5)	4(5)

Այս արդյունքները հիմք ձև տալիս կարծելու, որ վեցվանկանի բառերի երրորդ վանկում կա ինտենսիվության որոշ ուժեղացում, որն էլ կարող է երկրորդական շեշտի տպավորություն գործել: Սակայն այս եզրակացությունը կարող է ապացուցվել մնացած բաղադրիչների փոխհարաբերությունը հաշվի առնելուց հետո միայն:

Յոթվանկանի բառերում, նույնպես, վանկերը դասավորված են ըստ ինտենսիվության թուլացման, և միայն վերջին վանկում է նկատվում ինտենսիվության որոշ բարձրացում: Բառասկիզբը ուժեղ է բառամիջից և բառամեջը՝ բառավերջից: Երբ վերցնում

ենք յոթվանկանի բառերում ամենաբարձր ինտենսիվություն ունեցող վանկերը, ապա տեսնում ենք, սր 27 դեպքում ամենից բարձր ինտենսիվություն ունեցող վանկերը բաշխվում են հետևյալ կերպ.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	IV	VII
Դեպքեր	12(4)	5(5)	3(1)	1	1	—	—

Եթե բառասկզբի առաջին և երկրորդ վանկերում ամենից բարձր ինտենսիվություն նկատվում է 22 դեպքում, և մնացած 5 դեպքը ընկնում է բառամիջի երրորդ և հինգերորդ վանկերին, ապա բառավերջի վեցերորդ և յոթերորդ վանկերը ամենից ուժեղ ինտենսիվությամբ օժտված չեն տվյալ դեպքերի համար: Սակայն վեցերորդ և յոթերորդ վանկերի ինտենսիվության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ յոթերորդ շեշտակիր վանկի ինտենսիվությունը շատ մեծ է՝ վեցերորդ վանկի համեմատությամբ: Այսպես՝ նույն ձայնավորն ունեցող բառերի մեջ, 15 դեպքից՝ 10-ում, յոթերորդ վանկի ինտենսիվությունը բարձր է, 3-ում հավասար և միայն 2-ում՝ ցածր վեցերորդ վանկի ինտենսիվությունից:

Երրորդ վանկից հետո և չորրորդ վանկի սկզբից նկատվում է ինտենսիվության զգալի նվազում, որով կարծես անջատվում է բառասկիզբը միջին մասից: Երրորդ և չորրորդ վանկերի ինտենսիվության գզալի տարբերությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ այստեղ է գտնվում յոթվանկանի բառերի երկրորդական շեշտի դրսևորման շրջանը: Այս բառերի 27 դեպքում ինտենսիվության ամենաբարձր ցուցանիշները 20-ն են՝ երրորդ վանկի համար և 6-ը՝ չորրորդ վանկի, իսկ մի դեպքում ինտենսիվության արժեքները հավասար են: Բարդ բառերում, հիմնականում, հնչյունական ուժը կարծես բաշխվում է բարդության բաղադրիչների վրա, և լեզվին տիրապետողները հստակորեն դիտակցում են այդ բառերի կազմությունը: Յոթվանկանի մի շարք բառերի միայն ինտենսիվության կորագծերի պատկերները որոշակիորեն սահմանագծում են բարդության բաղադրիչների սահմանները, բայց վանկերում ինտենսիվության համեմատությունը հիմք չի տալիս ենթադրելու, թե երկրորդական շեշտը համընկնում է առաջին բաղադրիչի վերջին վանկի ձայնավորին, այլ հայերենում կա բազմավանկ բառերի արտասանության որոշակի ռիթմա-ինտոնացիոն արտահայ-

տություն, որը ավելի պարզորոշ դրսևորվում է ութվանկանի և ինըվանկանի բառերում,

Յոթվանկանի բառերում ինտենսիվության ցուցանիշների համադրումը ցույց է տալիս, որ արտասանության ժամանակ հնչունային էներգիան հիմնականում ծախսվում է առաջին վանկերի վրա, և մի փոքր ուժ օգտագործվում է վերջին վանկի ինտենսիվության բարձրացման համար: Յոթվանկանի բառերում վանկերի ինտենսիվության հարաբերական աղյուսակը ունի հետևյալ տեսքը, երբ վանկերը համեմատվում են իրար հետ ըստ ինտենսիվության արժեքների, ընդ որում + նշան ստանում է այն վանկը, որը ունի ավելի բարձր ցուցանիշներ, իսկ — նշան՝ ցածր արժեքներ ունեցող վանկը: Համեմատվող վանկերի հավասարության դեպքում կիրառվում է $\pm$ նշանը:

Վանկեր	I	II	III	IV	V	IV	VII
I	////	—	—	—	—	—	—
II	+	////	—	—	—	—	—
III	+	+	////	—	—	—	—
IV	+	+	+	////	—	—	—
V	+	+	+	+	////	—	—
VI	+	+	+	+	+	////	+
VII	+	+	+	+	+	—	////
Արդյունքը	6	5	4	3	2	0	1

Առաջին վանկը ուժեղ է մյուսներից, իսկ ամենաթույլը վեցերորդ վանկն է, որը ոչ մի վանկի համեմատությամբ չունի ինտենսիվության բարձր արժեք:

Ութվանկանի բառերում նույնպես բառասկիզբը ուժեղ դիրք է: Սակայն այստեղ ինտենսիվության ուժեղացում նկատվում է ոչ թե առաջին վանկում, ինչպես մինչ այժմ քննարկված դիրքերում, այլ երկրորդ վանկում: Ութվանկանի 5 բառի (օդերևութաբանական, գրադարանավարուհի, ջերմահաղորդականություն, զոռանաւնարութական, պաղարանցարարութական) ինտոնոգրամների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 15 դեպքերի համար վանկերում ինտենսիվության ամենաբարձր արժեքներն ունեն հետևյալ տեսքը.

Եթե առաջին վանկում ամենաբարձր ինտենսիվություն գրանցված է 2 դեպքում, 3-ում այն հավասար է նույն բառում մեկ

այլ վանկի հետ, ապա երկրորդ վանկը 5 դեպքում ուժեղ է և 3-ում համասար է մեկ այլ վանկի ինտենսիվության հետ:

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Դեպքեր	2(3)	5(3)	1(1)	—	—	1	(2)	1(1)

Ինտենսիվության միջին արժեքները նշված բառերում բոլոր վանկերի համար ունեն հետևյալ ցուցանիշները.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Արժեքները դեցիբելներով	31,1	31,6	30,2	26,3	27,4	26,1	26,4	27,6

Բառասկզբի երկրորդ վանկի միջին ինտենսիվությունը բոլորից բարձրն է՝ 31,6: Երկրորդ վանկին հաջորդող և՛ երրորդ, և՛ չորրորդ վանկերում նկատվում է ինտենսիվության արժեքների նվազում: Ինտենսիվության հաջորդ բարձրացումները նկատվում են հինգերորդ վանկում և վերջին շեշտակիր ութերորդ վանկում: Այսպիսով, եթե գլխավոր շեշտն ընկնում է վերջին վանկի վրա, ապա երկրորդական շեշտին հատուկ ինտենսիվության բարձրացում նկատվում է երկրորդ և հինգերորդ վանկերում: Վանկերի ինտենսիվության արժեքների համեմատության աղյուսակը ութվանկանի բառերի համար ստանում է հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
I	////	+	—	—	—	—	—	—
II	—	////	—	—	—	—	—	—
III	+	+	////	—	—	—	—	—
IV	+	+	+	////	+	—	+	+
V	+	+	+	—	////	—	+	+
VI	+	+	+	+	+	////	+	+
VII	+	+	+	—	—	—	////	+
VIII	+	+	+	—	—	—	—	////
Արդյունքը	6	7	5	1	2	0	3	4

Ութվանկանի բառերի ամենաթույլ դիրքում վեցերորդ վանկն է, որ ոչ մի վանկի համեմատությամբ չունի ինտենսիվության բարձր արժեք: Ութվանկանի բառերում վանկերի ինտենսիվության արժեքների նման հարաբերությունը ցույց է տալիս, որ հայերենում ինտենսիվության յուրաքանչյուր բարձրացմանը նախորդում են երկու թույլ վանկեր:

Նման արդյունքներ ենք ստանում նաև 9 վանկանի բառերի ինտոնոգրամների ուսումնասիրության ժամանակ: Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ էլեկտրամեքենաշինական և էլեկտրաճաշակարկակաճուրջուն բառերում վանկերի ինտենսիվության միջին արժեքները, ըստ դեցիբելային ցուցանիշների, ունեն հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Արժեքները դեցիբելներով	29,1	29,3	31,1	23,5	24,1	26,6	24,8	23,2	26,1

Ամենաբարձր ինտենսիվությունն նկատվում է երրորդ վանկում: Բառամիջի դիրքում ինտենսիվության բարձրացում կա վեցերորդ վանկում, Բառավերջում շեշտակիր է իններորդ վանկը: Այս բառերում վանկերի ինտենսիվության արժեքների համեմատական աղյուսակը ցույց է տալիս, որ ինտենսիվության ամենաբարձր արժեքներ ունեն բառասկզբի երրորդ, բառամիջի վեցերորդ և բառավերջի իններորդ վանկերը:

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
I	///	+	+	—	—	—	—	—	—
II	±	///	+	—	—	—	—	—	—
III	—	—	///	—	—	—	—	—	—
IV	+	+	+	///	—	+	±	—	+
V	+	+	+	÷	///	÷	+	—	+
VI	+	+	+	—	—	///	—	—	—
VII	+	+	÷	±	—	+	///	±	+
VIII	+	+	+	÷	+	+	±	///	+
IX	+	÷	+	—	—	+	—	—	///
Արդյունքը	6,5	6,5	8	2,5	1	5	2	0,5	4

Եթե առաջին և երկրորդ վանկերը իրար հավասար են և ստացել են $\pm$ նշանը, ապա երրորդ վանկը բոլորից բարձրն է և բոլոր վանկերի համեմատությամբ ունի $+$ նշանը: Երկրորդ շեշտակիր վանկը վեցիորորդն է, որը թեև ինտենսիվության ավելի ցածր արժեքներն ունի քան առաջին երեք վանկերը, սակայն նախորդող և հաջորդող վանկերի համեմատությամբ զգալիորեն բարձր ինտենսիվություն ունի: Սա ևս ցույց է տալիս, որ բառերում շեշտը արտահայտվում է այն հարաբերությամբ, որ կա նախորդող և հաջորդող երկու և ավելի վանկերի միջև: Եթե դիտենք ինտենսիվության այն փոխհարաբերությունը, որ կա 9 վանկանի բառերում, ապա կարող ենք ենթադրել, որ ամեն մի շեշտված վանկի նախորդում են երկու անշեշտ վանկեր: Այս ութմա-ինտոնացիոն դրսևվորումը հավանորեն հաջերենի ակցենտայնության արտահայտությունն է:

Ընդհանրապես երկրորդական շեշտերի առանձնացման համար պետք է կարծել, որ գոյություն ունեն հնչյունական և հնչյութաբանական գործոններ: Պայմանականորեն կարելի է ընդունել հնչյունական և հնչյութաբանական երկրորդական շեշտեր: Վերջիններս հիմնականում ընկնում են բազմավանկ բառերի նախածանցների վրա և չեն փոխում իրենց տեղը բառերի ձևափոխության (հոլովում կամ խոնարհում) ժամանակ, ինչպես՝ ա՛նճամաձայնություն, ա՛նճամաձայնությունի՛ց, իսկ հնչյունական երկրորդական շեշտերը նպաստում են հայերենի ութմա-ինտոնացիոն դրսևորմանը, փոխվում են և բազմավանկ բառերում ունեն որոշակի դասավորություն, ինչպես՝ ջե՛րմա՛նաղորդակա՛նություն, ջե՛րմա՛նա՛ղորդակա՛նությունի՛ց: Այս ենթադրությունը սակայն կարիք ունի ավելի խոր ու մանրակրկիտ հետազոտության, որը ներկա ուսումնասիրության սահմաններից դուրս է:

ՏԵՎՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ բաղադրիչը, որ վճռական նշանակություն ունի հայերենի բառային շեշտի դրսևորման համար, այն ժամանակահատվածն է, որն օգտագործում է խոսողը շեշտված վանկը բառի մյուս վանկերից առանձնացնելու համար:

Հնչյունների տևողությունը չափելու համար օգտագործում ենք վայրկյանի 1/1000 մասը, որը նշանակում ենք մ/վրկ-ով:

Հայտնի է, որ խոսքի հնչյունները տարբեր տևողություն ու-

նեն, Ձայնավորները համեմատաբար երկար են բաղաձայններից: Իրենց հերթին թե՛ ձայնավորները և թե՛ բաղաձայններն ունեն տարբեր տեղություն: Հնչյունների տեղության տարբերությունը կախված է արտաբերման օրգաններում այդ հնչյունների իրացման համար օգտագործվող ժամանակահատվածից: Թեև հայերենի հնչյունների տեղության վերաբերյալ առանձին փորձառական ուսումնասիրություն չի կատարվել, սակայն փորձառական այլ կարգի ուսումնասիրությունների մեջ նշված են մեզ հետաքրքրող բազմաթիվ երևույթներ⁸⁸, Ա. Արամյանը հայերեն ձայնավորների տեղությունը ուսումնասիրել է երկու դիրքերում: Մեկը առանձին արտասանված ձայնավորների դիրքն է, իսկ մյուսը՝ միավանկ բառերում պայթական բաղաձայնների շրջապատը: Առաջին դիրքը ձայնավորների տեղության ուսումնասիրման համար չէր կարող նյութ ծառայել, քանի որ նման արտասանությունը թեև հնարավորություն էր տալիս հեղինակին պարզելու ձայնավորների բնույթը ռենտգենոլոգիական և կիմոգրաֆիական մեթոդներով, սակայն հեռու էր խոսքի շղթայում ձայնավորների ունեցած իրական տեղության սահմաններից: Օրինակ, առանձին արտասանված ձայնավորի տեղությունը մի հաղորդավարի մոտ 500 մ/վրկ է, մյուսի մոտ՝ 573, Մյուս դիրքը նույնպես ուժեղ է, քանի որ ձայնավորները ուսումնասիրվել են միավանկ, շեշտակիր, հայերենի համար հիմնականում անիմաստ հնչյունակապակցություններում (pap, pop, pup, per, pəp, pip)⁸⁹, Այս դիրքում նաև ձայնավորների տեղության մեծ արդյունքներ են գրանցված, երբ ստացված միջին ցուցանիշները 300 մ/վրկ սահմաններից ցածր չեն:

Հայերենի ձայնավորների տեղության ուսումնասիրության՝ Ա. Խաչատրյանի արդյունքները հիմնականում համընկնում են մեր ուսումնասիրության մեջ եղած տվյալներին: Ծիշտ է, այդ տուսումնասիրության մեջ առանձին արտասանված ձայնավորների տեղությունը նույնպես չի կարելի համարել կանոնական, քանի որ

⁸⁸ Ա. Արամյան, Ժամանակակից հայերենի ձայնավորները, Սրբան, 1962: А. А. Хачатрян, Сравнительный анализ гласных армянского и английского языков, Ереван, 1963: А. А. Хачатрян, В. Н. Айрапетян, Экспериментальное исследование согласных фонем литературного армянского языка, Ереван, 1971.

⁸⁹ Ա. Արամյան, նշվ. աշխ., էջ 35.

ամեն մի առանձին արտասանված ձայնավորի արտասանությունը հավասար է բառի մեկ վանկի տեղությունը (արտաբերության նվաղագույն միավորը վանկն է)։ Այլ է վիճակը երկրորդ դիրքի ժամանակ, երբ իմաստակիր բառերի և բառակապակցությունների արտասանությունը դառնում է գրական հայերենի նորմաների նահանգներում։ Այստեղ ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայերենի միջնալեզվային ը ձայնավորը և վերին բարձրացման ի, ու ձայնավորներն ունեն ավելի պակաս տեղություն (140—170 մ/վրկ), միջին և ստորին բարձրացման ե, օ, ա ձայնավորների համեմատությամբ (190—200 մ/վրկ)։ Ստացված արդյունքները թույլ են տալիս հայերենի ձայնավորները դասակարգել, ըստ նվաղող տեղության, հետևյալ տեսքով՝ ա, օ, է, ու, ի, ը։ Հայերենի բաղաձայն հնչյունների տեղության մասին տվյալները առաջին անգամ տրված են ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիայի աշխատակիցներ Ա. Խաչատրյանի և Վ. Հայրապետյանի կողմից⁹⁰։ Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ բաղաձայնների մեջ տեղությունամբ երկար են շփականները՝ պայթականների համեմատությամբ, ընդ որում, բաղաձայնների մեջ տեղությամբ երկար են խուլերը, իսկ ձայնեղները ավելի պակաս տեղություն ունեն։ Բաղաձայնների տեղության նման հարաբերություն գոյություն ունի եվրոպական մի շարք լեզուներում⁹¹։

Ուսումնասիրողները (Զլատոուստովա, Սոկոլովա, Սելեզնյովա, Տորսուև, Ֆրայ և ուրիշներ) հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում շեշտի արտահայտության ամենաէական հատկանիշը համարում են բառում շեշտված վանկի տեղությունը։ Հնչյունական շղթայում վանկի տեղությունը կախված է մի շարք հանգամանքներից։ Բառում վանկի տեղության համար անկախ շեշտից նշանակություն ունի վանկի դիրքը (բառասկիզբ, բառամեջ և բառավերջ), ինչպես նաև ձայնավորի բաղաձայնական շրջապատը։ Պարզվում է, որ բառավերջի ձայնավորները ավելի երկար են մյուս վանկերի ձայնավորներից, իսկ բաղաձայնական բառերում առաջին և վերջին վանկերի ձայնավորները ավելի երկար են բառի

90 А. А. Хачатрян и В. Н. Аиранетян, Экспериментальное исследование согласных фонем литературного армянского языка.

91 Замш. Л. П. Блохина и Р. К. Потанова, Просодические характеристики речи, стр. 27.

միշին վանկերի ձայնավորներից⁹², Այն, որ շեշտի դրսևորման ամենակարևոր գործոնը ուսումնասիրողների մեծամասնությունը համարում է տևողությունը, չի նշանակում, թե հնչյունական շղթայում չեն կարող լինել անշեշտ վանկեր, որոնք իրենց տևողությամբ ավելի երկար լինեն շեշտված վանկերի համեմատությամբ:

Ռուսերենի ուսումնասիրության առնչությամբ Լ. Վ. Զլատոուստովան նշում է այն հարաբերությունը, որ կա ինտենսիվության և տևողության միջև: Եթե շեշտված վանկի ինտենսիվությունը պակաս է անշեշտ վանկի ինտենսիվությունից, ապա շեշտված վանկում ավելի երկար է տևողությունը: Ինտենսիվության և տևողության բաղադրիչների՝ միմյանց փոխարինելու և լրացնելու տեսակետը պաշտպանում են և այլ ուսումնասիրողներ (ժինկին, Տորսուկ, Բոնդարկո, Վերբիցկայա և ուրիշներ):

Ինտենսիվության և տևողության ֆիզիկական հատկանիշների քննությունը Դ. Բ. Ֆրայը կատարում է անգլերեն համանուն բառերի մի խմբի վրա, որոնց գոյական անուն թե բայ լինելը պայմանավորված է շեշտի՝ առաջինից երկրորդ վանկին անցնելու հետ⁹³, Այսպիսի 5 բառի (object, digest, contract, subject, permit) 125 փորձանմուշներ պատահական հաջորդականությամբ տրվում են լսողներին (թվով 100 մարդ), որոնք պետք է նշեին այդ նմուշներում շեշտի տեղը: Ֆրայի փորձերը ցույց են տալիս, որ այն բառերում, որտեղ ձայնավորը երկար է և ունի բարձր ինտենսիվություն, այդ վանկը ուժեղ շեշտված է, իսկ այն դեպքում, երբ ձայնավորը կարճ է և ունի ցածր ինտենսիվություն, ընկալվում է ինչպես թույլ շեշտված (անշեշտ): Տևողության և ինտենսիվության բաղադրիչների առանձին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տևողության բաղադրիչը ավելի է ֆեկտիվ է ինտենսիվության համեմատությամբ: Ինտենսիվության բարձրացման ազդեցությունը ավելացրել էր ճիշտ պատասխանների քանակը 29 տոկոսով, մինչդեռ տևողությունը ավելացրել էր ճիշտ պատասխանների քանակը 70 տոկոսով:

Հայերենի հնչյունական շղթայում խոսքային միավորների տևողության հարցը քննված է Արեղյանի «Հայոց լեզվի տաղա-

⁹² С. В. Кодзасов, Ю. М. Отряшенков, Экспериментальные исследования ударения, стр. 100.

⁹³ D. B. Fry, Duration and Intensity as physical correlates of linguistic stress, Journal of the Acoustical Society of America, vol. 27, 1955, № 4.

չափության» մեջ, Այդտեղ առաջ քաշված մի շարք կոահումներ ու ենթադրություններ այժմ հաստատվում են փորձառական ուսումնասիրություններով: Մասնավորապես տեղողության վերաբերյալ Արեղյանը հայտնում է հետևյալ մտքերը: Բառի տեղողությունը (իր տերմինով՝ ամանակը) կախված է այդ բառում եղած հնչյունների քանակից, «Որովհետև ամեն մի հնչյուն որոշ ժամանակ է պահանջում արտասանվելու համար, ուստի մի որևէ վանկի տեղողությունը կախված է ամենից առաջ այն ժամանակամասերի գումարից, որ հարկավոր է վանկի մեջ միացած հնչյունների արտասանության համար»⁹⁴:

Սակայն Արեղյանը այն կարծիքին չէր, թե ինչքան շատ է բառում վանկերի քանակը, այնքան երկար տեղողություն ունի բառը: Նա գրում է. «Հնչյունների թվի պատճառով երկվանկ բառը կարող է հաճախ նույնիսկ ավելի կարճ ժամանակ պահանջել, քան միավանկ բառը. ինչպես «արի» երկվանկը ավելի կարճ է, քան «կուրծք», «պարտք» միավանկերը»⁹⁵, Կարծել, որ այստեղ կա հարցի ըմբռնման պարզունակություն, այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ Արեղյանը լավ գիտեր տեղողության գործոնի վրա ազդող հնչյունական մի շարք հանգամանքների մասին: Այսպես՝ խոսելով վանկի ամանակի մասին նա գրում է. «Վանկերը երկար կամ կարճ են՝ նայելով իրենց կազմությանը, իրենց մեջ բովանդակած հնչյունների թվին ու տեսակին (ընդգծումը մերն է—Ռ. Բ.), շեշտին և արտասանության տեսակին»⁹⁶,

Մ. Արեղյանը հատկապես ուշագրություն է դարձրել շեշտի և տեղողության փոխհարաբերությանը: Նա գտնում է, որ հնչյունական շղթայում տեղողության ավելացմանը նպաստում է արտասանական մակարդակի միավորների շեշտակրությունը: «Որքան ավելի ուժեղ շեշտով կամ արտաբերության մեծ ուժով է արտասանվում մի վանկ, այնքան ավելի մեծանում է նրա տեղողությունը, և ընդհակառակն, որքան թույլ է արտաբերվում անշեշտ մի վանկ, այնքան ավելի արագ ու կարճ է արտասանվում»⁹⁷,

Խոսելով հնչյունների տեղողության ներուճակ հատկության մասին՝ Արեղյանը հայերենի ձայնավորների մեջ առանձնացնում է ը ձայնավորը, որպես բոլորից կարճ և թույլ: Դժբախտաբար, նա

94 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, էջ 33:

95 Նույն տեղում, էջ 34:

96 Նույն տեղում, էջ 33:

97 Նույն տեղում, էջ 35:

այդ հատկանիշով մյուս ձայնավորների միջև տեղողության տարբերություններ չի նկատում. «Մեր վեց ձայնավորներից հինգը՝ Ա, Ե, Ի, Ո, ՈՒ, ամանակով հավասար են միմյանց, վեցերորդ ձայնավորը միայն՝ Ը, մյուսներից համեմատաբար կարճ և թույլ է, ուստի և այս ձայնավորով վազմված վանկերը շեշտ չեն կրում...»⁹⁸։ Այն, որ հայերենի Ը ձայնավորը մյուսներից թույլ է և այդ պատճառով ավելի հաճախ է սղման ենթակա, նկատել են և այլ հետազոտողներ, սակայն Ը ձայնավորով կազմված վանկը նույնպես կարող է արտաբերության ավելի մեծ ուժ ունենալ՝ կախված խոսողի և խոսքի պահանջներից։ Հայերենի բարբառներում հանդիպում են շեշտված Ը ունեցող վանկեր⁹⁹։

Փորձառական մեթոդներով կատարված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի երկվանկ բառերում տեղողությամբ գրեթե միշտ երկար են այդ բառերի երկրորդ վանկերի ձայնավորները։ Այսպիսի 30 դեպքում ինտոնոգրամներում կա հետևյալ հարաբերությունը. 24 դեպքում ավելի երկար է երկրորդ վանկի տեղողությունը, 3-ում՝ առաջին վանկի, իսկ 2-ում՝ առաջին և երկրորդ վանկերի տեղողությունները իրար հավասար են։ Երկվանկ բառերի մեջ այն դեպքերում, երբ երկար է առաջին վանկի տեղողությունը, գրեթե միշտ ավելի բարձր ինտենսիվություն տւնի երկրորդ վանկը, որով էլ չի խախտվում արդ բառերում շեշտված վանկի առանձնացման պայմանը։

Ինտենսիվությունը նվիրված հատվածում մենք արդեն խոսել ենք այսպես կոչված «մեկ ու կես» վանկանի բառերի մասին։ Մեր ուսումնասիրած սաււր-ը և արկղ-ը մենք դիտում ենք որպես երկվանկ բառեր։ Սրանց ինտոնոգրամներում նւր և կըղ վանկերում որոշակիորեն երևում է Ը ձայնավորի պատկերը, որը նշված դիրքում ունի զգալիորեն երկար տեղողություն։ Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ բառավերջի այս դիրքում զգալիորեն մեծ է նաև ձայնորդի տեղողությունը։

Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ ուսումնասիրված 10 բառերում երկվանկ բառի միջին տեղողությունը մոտ 640 մ/վրկ է։

Ստորև տալիս ենք երկվանկ բառերի տեղողության ընդհանուր պատկերը։ Առաջին երկու հաղորդավարները կանայք են, երրոր-

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 33։

⁹⁹ ՏՃ՝ Ա, Ղաբիրյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1964։ Ա. Խաչատրյան և Ռ. Թոխմախյան, Լոռու խոսվածքի հնչյունական համակարգը, ՊՐՀ, 1974, 3։

դում պրանցված է տղամարդ հաղորդավարի ձայնը՝ տեղորոշությունը ըստ մ/վրկ-ի:

Բառեր	Հաղորդավարներ		
	I	II	III
զրամ	590	550	560
ռանր	730	650	650
արկդ	640	560	600
այդի	580	560	550
րեբան	630	490	540
ժողով	680	680	550
ռազմիկ	680	760	710
ռևսմոսներ	750	750	720
սղուտ	660	580	630
Մոսկվա	780	740	720

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ առաջին հաղորդավարի մոտ բառերի տեղորոշությունը համեմատաբար երկար է մյուսների համեմատությամբ: Անհատական այս հատկանիշը նկատվում է նաև այլ բառերի արտասանության ժամանակ:

Ուսումնասիրության ենթարկված եռավանկ բառերում երրորդ վանկի տեղորոշությունը միշտ ավելի երկար է՝ առաջին և երկրորդ վանկերի համեմատությամբ: Առաջին և երկրորդ վանկերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջինն ավելի երկար տեղորոշություն ունի: 33 դեպքից 18-ում առաջին վանկի տեղորոշությունը երկար է երկրորդից, իսկ 2-ում՝ հավասար են միմյանց:

Եթե բառերի վանկերին ըստ տեղորոշության արժեքներ տանք, ապա եռավանկ բառերի համար կունենանք հետևյալ աղյուսակը:

Վանկեր	I	II	III
I		—	+
II	+		+
III	—	—	
Արդյունքը	1	0	2

Երկրորդ վանկը, որի տեղորոշությունը ուսումնասիրված բոլոր դեպքերի հարաբերության մեջ կարճ է առաջին և երրորդ վանկերից, աղյուսակում երկու անգամ էլ ստացել է — նշանը, իսկ

երրորդ վանկը, որը տեղում թյամբ ավելի երկար է համապատասխանաբար առաջին և երկրորդ վանկերից, երկու անգամ էլ ստացել է + նշանը: Առաջին վանկը, որը երկար է երկրորդ վանկից, բայց կարճ է երրորդից, ունի մի դեպքում +, մյուս դեպքում — նշաններ: Եթե առաջին և երկրորդ վանկերի տեղում թյան համեմատությունը, ըստ առանձին դեպքերի, կարող է մեծ տարբերություն չտալ, ապա երրորդ վանկի տեղում թյունը ուսումնասիրված բոլոր դեպքերում ավելի երկար է առաջին և երկրորդ վանկերի համեմատությամբ: Երբեմն երրորդ վանկի տեղում թյունը գերազանցում է առաջին և երկրորդ վանկերի տեղում թյունների գումարը:

Տասնմեկ եռավանկ բառերի ընդհանուր տեղում թյունը, ըստ առանձին հաղորդավարների, տալիս է հետևյալ արդյունքը.

I	II	III
9600 մ/վրկ	8880 մ/վրկ	9020 մ/վրկ

Այսպիսով, եռավանկ բառի միջին տեղում թյունը մոտ 835 մ/վրկ է:

Քսանյութ քառավանկ բառերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս բառերում վանկերի տեղում թյունը գնալով աճում է՝ սկսած առաջին վանկից: Եթե հաշվի չենք առնում վանկերում հնչյունների որակը և քանակը, ապա քառավանկ բառերում վանկերի համեմատական աղյուսակը ստանում է հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV
I	////	+	+	+
II	—	////////	+	+
III	—	—	////////	+
IV	—	—	—	////////
Արդյունքը	0	1	2	3

Հենդ որում, եթե չորրորդ վանկը տեղում թյամբ երկար է առաջին վանկից ուսումնասիրված բոլոր 81 դեպքերում, ապա առաջին և երկրորդ վանկերի համեմատությունը պարզում է, որ երկրորդ

վանկը շատ քիչ դեպքերում է երկար առաջին վանկից: Առաջին և երկրորդ վանկերի հարաբերությունը հետևյալն է.

Վանկեր	I	II
Դեպքեր	34(10)	37(10)

Այսինքն՝ 81 դեպքից միայն 3 դեպքի գերակշռությունն է մեղ թույլ տվել աղյուսակում երկրորդ վանկի համար ընդունելու + նշանը¹⁰⁰:

Առաջին, երկրորդ և երրորդ վանկերում չկա մի դեպք, որտեղ այդ վանկերից մեկն ու մեկը ավելի երկար տևողություն տանենա չորրորդ վանկի համեմատությամբ:

Քառավանկ բառերի ուսումնասիրությունը տալիս է այս տիպի բառերի համար 955 մ/վրկ միջին տևողություն:

Հնգավանկ բառերի տևողության ուսումնասիրությունը պարզեց, որ այս տիպի բառերում չի նկատվում տևողության աստիճանական բարձրացում, ինչպես քառավանկ բառերում: Այստեղ առաջին վանկից հետո նկատվում է վանկերի տևողության որոշ նվազում՝ մինչև երրորդ վանկը, որը բոլոր վանկերի համեմատ ամենից կարճն է, և հետո՝ տևողության զգալի մեծացում հաջորդ վանկերում: Հինգերորդ վանկը տևողությամբ բոլորից երկարն է:

Ըստ վանկերի տևողության հարաբերության հնգավանկ բառերի ընդհանուր պատկերը հետևյալն է.

Վանկեր	I	II	III	IV	V
I	////	—	—	+	+
II	+	////	—	+	+
III	—	+	///	+	+
IV	—	—	—	////	+
V	—	—	—	—	////
Արդյունքը	2	1	0	3	4

Ուսումնասիրված հնգավանկ բառերի միջին տևողությունը հավասար է 1075 մ/վրկ:

Վեցավանկանի բառերում վանկերի տևողության հարաբերակ-

¹⁰⁰ Փակագծերում տրված են համեմատվող վանկերում հավասար տևողություն ունեցող վանկերի քանակը:

ցությունը նման է հինգվանկանի բառերին: Այս բառերում բառասկիզբը և բառավերջը համեմատաբար երկար տևողություն ունեն բառամիջից:

Այստեղ, սակայն, բառասկիզբ ասելով նկատի ունենք միայն առաջին վանկը, քանի որ այս վանկից հետո նկատվում է տևողության զգալի իջեցում, և նոր միայն աստիճանաբար ավելանում է վանկերում տևողության երկարությունը, որը իր բարձրագույն աստիճանին է հասնում վեցերորդ վանկում,

Ուսումնասիրված վեցվանկանի բառերի վանկերի տևողության հարաբերական պատկերը ներկայացնում ենք հետևյալ աղյուսակով.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI
I	///	—	—	—	+	+
II	+	////	+	+	+	+
III	+	—	/////	+	+	+
IV	+	—	—	/////	+	+
V	—	—	—	—	/////	+
VI	—	—	—	—	—	/////
Արդյունքը	3	0	1	2	4	5

Վեցվանկանի բառի միջին տևողությունը մեր ուսումնասիրության արդյունքներով հավասար է 1135 մ/վրկ:

Յոթվանկանի բառերում նույնպես բառասկիզբը և բառավերջը համեմատաբար երկար տևողություն ունեն բառամիջի համեմատությամբ: Այստեղ, սակայն, վանկերի տևողությունն սկսում է պակասել ոչ թե առաջին, ինչպես վեցվանկանի բառերում, այլ երկրորդ վանկից հետո: Տևողության ավելացումը սկսվում է հինգերորդ վանկից և իր գագաթնակետին է հասնում վերջին վանկում: Ուսումնասիրված բոլոր յոթվանկանի բառերում տևողության հարաբերությունը ըստ վանկերի տալիս է հետևյալ պատկերը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII
I	///	+	—	—	+	+	+
II	—	///	—	—	+	+	+
III	+	+	/////	—	+	+	+
IV	+	+	+	/////	+	+	+
V	—	—	—	—	/////	+	+
VI	—	—	—	—	—	/////	+
VII	—	—	—	—	—	—	/////
Արդյունքը	2	3	1	0	4	5	6

Այս աղյուսակը, ինչպես և մինչ այս տրված նման տիպի աղյուսակները, տալիս է վանկերի երկարության հարաբերության պատկերը։ Եթե այս աղյուսակում վերջին՝ յոթերորդ վանկը ստացել է բոլոր շարքերում + նշանը, ապա սա նշանակում է, որ յոթերորդ վանկի տեղությունն ուսումնասիրված 27 դեպքերում բոլորից երկարն է յոթվանկանի բառի մնացած վանկերից, մինչդեռ այլ վանկերի հարաբերության ժամանակ, եթե նույնիսկ մեկ դեպքում մի վանկ ավելի շատ տեղություն ունի, ապա այն ստանում է համեմատվող վանկի նկատմամբ + նշանը։ Հետևաբար աղյուսակի ոչ բոլոր նշաններն են հավասարաթեք։

Վեցերորդ վանկը յոթերորդի համեմատությամբ բացարձակ կարճ է, քանի որ ոչ մի դեպքում չկա մի վանկ, որ ավելի երկար լինի յոթերորդից։ Ինչպես ցույց են տալիս առանձին վանկերի համեմատությունները, յոթվանկանի բառերում երրորդ և չորրորդ, ինչպես նաև հինգերորդ և վեցերորդ վանկերը իրենց տեղությունը գրեթե հավասար են միմյանց։

Վանկերի տեղության զգալի տարբերություն նկատվում է չորրորդ և հինգերորդ վանկերի համեմատության ժամանակ։ Նշված 27 դեպքից հինգերորդ վանկը 20 դեպքում ավելի մեծ տեղություն ունի և երկու դեպքում էլ հավասար է չորրորդ վանկին, մինչդեռ չորրորդ վանկը 5 դեպքում ունի ավելի երկար տեղություն՝ հինգերորդ վանկի համեմատությամբ։ Առաջին և երկրորդ վանկի համեմատությունը նույնպես զգալի տարբերություններ չի տալիս, մինչդեռ երկրորդ վանկի տեղության մեծությունը երրորդից ակնհայտ է։

Յոթվանկանի բառերի ընդհանուր տեղությունը մեր հաշվումներով 1315 մ/վրկ է։

Ութվանկանի բառերում վանկերի տեղության հարաբերությունը տալիս է յոթվանկանի բառերի նման արդյունքներ։ Ութվանկանի բառերում նույնպես բառասկիզբը և բառավերջը համեմատաբար երկար տեղություն ունեցող վանկեր են պարունակում։

Ութվանկանի բառերի համար, երեք հազորդավարների արտասանությամբ, ունենք արտասանության 15 դեպք, որոնց վանկերի տեղության հարաբերական աղյուսակը ստանում է հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
I	///	+	+	—	—	—	+	+
II	—	///	—	—	—	+	+	+
III	—	+	////	+	—	+	+	+
IV	+	+	—	///	+	+	+	+
V	+	—	—	—	///	—	+	+
VI	+	—	—	—	—	///	+	+
VII	—	—	—	—	—	—	////	+
VIII	—	—	—	—	—	—	—	////
Արդյունքը	3	3	1	1	3	4	6	7

Թեև աղյուսակում կան վանկեր, որոնք ունեն հավասար քանակի նշաններ, ինչպես առաջին և հինգերորդ վանկերը, սակայն միմյանց նկատմամբ սրանք ունեն տարբերություններ: Առաջինը կարճ է երկրորդից, սակայն երկար է հինգերորդից, մինչդեռ երկրորդը ավելի քիչ դեպքերում է երկար հինգերորդից:

Ութվանկանի բառերում նույնպես բառամիջի վանկերում ներկատվում է տևողության որոշ կրճատում՝ բառասկզբի և բառավերջի վանկերի համեմատությամբ: Վանկերի տևողության նկատելի բարձրացում սկսվում է յոթերորդ վանկից, իսկ ութերորդ վանկում այն բոլորից երկարն է: Վանկերի տևողության ընդհանուր գումարը բոլոր դեպքերի համար ունի հետևյալ պատկերը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Տեղում թվունը մ/վրկ-ով	2:10	2240	2100	2250	2130	2180	2580	5270

Ուսումնասիրված ութվանկանի բառերում միջին տևողությունը մեր տվյալներով հավասար է 1430 մ/վրկ-ի:

Իննվանկանի բառերից ուսումնասիրության համար ընտրել ենք 2 բառ՝ էլեկտրահաղորդականություն և էլեկտրամեքենաշինական: Եթե հայերենում ութվանկանի և իննվանկանի բառերի քանակը ուղիղ ձևերում համեմատաբար քիչ է, ապա խոսքի շրջալույսում վեցվանկանի և յոթվանկանի բառերի թեքման ձևերից ստացվում են բազմաթիվ ութվանկանի և իննվանկանի բառաձևեր:

Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ իննվանկանի բառերից ունենք ուսումնասիրության 6 դեպք: Ստացված արդյունք-

ներր ցույց են տալիս, որ թեև այս բառերում նույնպես զգացվում է բառասկզբի և բառավերջի վանկերի համեմատաբար երկար տե-
վողություն, սակայն այստեղ պատկերը այնքան էլ որոշակի չէ:
Ճիշտ է, իններորդ վանկն ունի բոլորից երկար տեղողություն, ու-
թերորդ վանկը դիջում է յոթերորդ վանկի տեղողությանը: Բառ-
սկզբում բոլորից երկար տեղողություն նկատվում է երրորդ վան-
կում: Իննվանկանի բառերի վանկերի համեմատական աղյուսա-
կում հավասար տեղողության դեպքերի առկայության ժամանակ
վանկաթվի շարքում դրվել է $\pm$ նշանը և հաշվվել որպես 0,5 միա-
վոր:

վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
I	///	+	+	+	+	+	+	+	+
II	—	////	±	—	—	—	—	—	+
III	—	—	////	—	—	—	—	—	+
IV	—	+	—	////	+	+	+	+	+
V	—	+	+	—	////	—	+	—	+
VI	—	+	+	—	+	////	+	+	+
VII	—	±	+	—	±	—	////	—	+
VIII	—	+	+	—	+	—	+	////	+
IX	—	—	—	—	—	—	—	—	////
Աղյուսակը	0	5,5	7	1	4,5	2	5	3	6

Թեև աղյուսակում ամենից թույլ արժեքայնություն ունի ա-
ռաջին վանկը, քանի որ այն բոլոր շարքերում ստացել է — նշա-
նը, սակայն սա սլայմանավորված է նրանով, որ մեր ընտրած
բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս մենահնչույթ վանկը՝ /է/, և
չկա այլ բաղաձայն կամ բաղաձայնական շրջապատ: Աղյուսակը
այլ տեսք կունենա, եթե ընտրվեն իննվանկանի այնպիսի բառեր,
որոնց առաջին վանկը լինի այլ տիպի՝ CV կամ CVC:

Ուսումնասիրված դեպքերի համար առանձին վանկերի տեղ-
ողության հարաբերության ժամանակ ունենք հետևյալ արդյունք-
ները: Իններորդ վանկը բոլոր դեպքերում ամենից երկարն է: Հստ
երկարության, հաջորդ վանկը երրորդն է, որը նույնպես բոլորից
երկարն է՝ բացառությամբ իններորդի:

Մեր ստացած տվյալներով իննվանկանի բառերի միջին տեղ-
ողությունը հավասար է 1530 մ/վրկ:

Այսպիսով, հայերենի երկուսից մինչև իննվանկանի բառերի
միջին տեղողությունները տալիս են հետևյալ պատկերը:

Բառերի վանկերի թիվը	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Տևողու- թյունը միլիգրամով	640	835	955	1075	1335	1315	1430	1530

Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ բառերի արտասանության տևողությունը կախված է թե՛ հնչյունների քանակից և թե՛ վանկերի թվից: Միաժամանակ կարելի է նկատել, որ բառերի տևողությունը չի ավելանում հավասարաչափ՝ վանկերի թվի ավելացման հետևանքով: Հայերեն բառերում բառասկզբը և բառավերջը երկար տևողություն ունեն՝ բառամիջի համեմատությամբ: Սակայն եթե մինչև վեցվանկանի բառերում վանկերի տևողությունները մեծանում կամ փոքրանում են հավասարաչափ, ապա ավելի մեծ թվով վանկեր ունեցող բառերում բառասկզբի և բառավերջի վանկերի տևողության փոփոխությունը չի կատարվում ուղիղ գծով՝ վերընթաց կամ վայրընթաց:

Հայերենում բազմավանկ բառերի քանակը չի սահմանափակվում իննվանկանի բառերով: Հնչյունական շղթայում հանդիպում են ավելի շատ վանկեր պարունակող բառեր, ինչպես էլեկտրամեքենաշինարարացիներին (12), որոնք, սակայն, ավելի քիչ գործածություն ունեն: Ուսումնասիրության համար մենք չենք ընտրել հայերենի այնպիսի բառակապակցություններ. որոնք թեև իմաստով մեկ բառի արժեք ունեն, սակայն հնչյունական շղթայում չեն կազմում մեկ հնչաբառ:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏՈՒԻ ՀԱՅԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունական երրորդ բաղադրիչը, որը մանրամասն ուսումնասիրության ենթ ենթարկել հայերենի բառային շեշտի դրսևորման յուրահատկությունները բացահայտելու համար, հիմնական տոնի հաճախականությունն է:

Հաճախականությունը որոշվում է ժամանակի միավորի ընթացքում եղած տատանումների թվով: Հաճախականության չափման միավորը հերցն է (հց):

Հնչյունների ձայնաբանական ռեսուրսասիրության ժամանակ նրանց սպեկտրում երևում են հնչյունային էներգիայի կուտակման շրջաններ: Սրանք կոչվում են ֆորմանտներ և նշանակվում F_0 , F_1 , F_2 , F_3 , F_4 և այլն: Տարբեր հետազոտողներ առանձնացնում են ֆորմանտների տարբեր քանակ: Ձայնավորների համար հիմնականում ընդունված է F_1 , F_2 և F_3 ֆորմանտների կարևորությունը: Ուսումնասիրողներից շատերը գտնում են, որ սպեկտրում F_1 -ի և F_2 -ի առանձնացումը բավական է ձայնավորը տարբերակելու համար: Այլ ֆորմանտների (F_4 , F_5) առանձնացումը կապվում է խոսողի անհատական առանձնահատկությունների հետ:

Ֆորմանտը մեկ հաճախականություն չէ, այլ հաճախականությունների գոտի, այս ոլատճառով ամեն մի ֆորմանտի համար չանում են միջին արժեքներ:

Հիմնական տոնի հաճախականությունը (F_0) առկա է ձայնալարերի տատանումներ առաջացնող հնչյունների՝ ձայնավորների, ձայնորդների և շնչել բաղաձայնների սպեկտրում: Տղամարդկային ձայների համար հիմնական տոնի հաճախականությունների գոտին ընդգրկում է 100-ից մինչև 250 հց, կանացի ձայների համար՝ 200-ից մինչև 400 հց սահմանները:

Հայտնի է, որ հիմնական տոնի հաճախականությունն առաջանում է խոսքային միավորի արտասանության ժամանակ ամբողջ ձայնալարերի տատանումների հետ, մինչդեռ հաճախականության հաջորդ գոտիները առաջանում են ձայնալարերի կեսի, մեկ երրորդի, մեկ քառորդի և այլ հատվածների միաժամանակյա տատանումներից:

Երբեմն հաճախականության կուտակումների գոտիներն անվանում են հարմոնիկներ: Այս դեպքում F_0 -ը համարվում է առաջին հարմոնիկը, F_1 -ը՝ երկրորդ, F_2 -ը՝ երրորդ և այլն:

Հիմնական տոնի առանձնացումը տեխնիկապես բավականին դժվար խնդիր է, քանի որ չկա հիմնական տոնի ճշգրիտ սահմանում: Հնչարտաբերման ժամանակ առաջացած տատանումները պարբերական չեն, այլ ունեն կեղծ պարբերական (կվադրիպերիոդիկ) բնույթ: «Ձայնալարերի տատանումների միջոցով առաջացած ազդանշանը փոխվում է ոչ միայն ամպլիտուդով և պարբերությամբ, այլև ձևով: Ծշտորեն ցույց տալ, թե խոսքային ազդանշանի կամ նույնիսկ ձայնալարերից առաջացած ազդանշանի

ինչպիսի ընդմիջումներ պետք է ընտրվեն, որպես չափվող պարբերություններ, հնարավոր չէ»¹⁰¹, Այս պատճառով էլ հիմնական տոնի առանձնացման համար մեծամասամբ փորձում են նկարագրել տաստամյակների պարբերականության քիչ թե շատ ամբողջական պատկերներ, կամ էլ չափել հիմնական բաղադրիչի հաճախականությունը, եթե այն առկա է ազդանշանում:

Եթե հնչյունաբանը փորձեր հաշվի առնել ինչպես հիմնական տոնի հաճախականության, այնպես էլ հնչյունների սպեկտրում եղած բոլոր հաճախականությունների պատկերները, ապա դրանից ոչինչ չէր ստացվի: Ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. Ֆանտը, այս դեպքում հնչյունաբանը կհանդիպեր աստղաբաշխորեն մեծ այնքան պատկերների, որ հնարավորություն չէր ունենա այդ խնդիրը լուծելու¹⁰²: Այս է պատճառը, որ հնչյունական շղթայի միավորների ձայնաբանական վերլուծության ժամանակ ուսումնասիրողները հնչյունների սպեկտրում առանձնացնում են հաճախականության դոտիներու «Տեսանելի խոսք» անվանվող սպեկտրոգրաֆի միջոցով ստացված պատկերներում ձայնավորների համար այդ գոտիները որոշակիորեն ընդգծվում են: Այնտեղ, որտեղ հաճախականությունների կուտակում կա, պատկերն ավելի մուգ գույն ունի. դա ֆորմանտային գոտին է: Ֆորմանտային գոտիները, կախված ձայնավորին նախորդող կամ հաջորդող բաղաձայնների որակից, տարբեր ձևափոխություններ են կրում:

Բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ հիմնական տոնի հաճախականությունը կախված է ձայնավորի բնույթից: Մի շարք հնդեվրոպական լեզուների (անգլերեն, ռուսերեն, հայերեն և այլն) փորձառական հնչյունաբանության մեթոդներով կատարված ուսումնասիրություններում ձայնավորի հաճախականությունը միշտ գերազանցում է ձայնավորի հաճախականությանը: Ուսումնասիրողները նման տարբերությունների համար սլաշտպանում են հնչյունների արտաբերման ֆիզիոլոգիական երկու տեսակետ: Մի դեպքում սա բացատրվում է ձայնավորների արտաբերման ժամանակ լեզվի գրաված դիրքով՝ ըստ բարձրության (վերին թե՞ ստորին քարձրացման), մյուս դեպքում՝ շարքով (առաջնալեզվային թե՞ ետնալեզվային): Մոտեցման երկու եղանակներով ձայնավորների դասակարգման տարբեր շարքեր են ըստացվում, սակայն երկու դեպքում էլ ձայնավորը հանդես է դա-

¹⁰¹ Дж. Фланаган, Анализ, синтез и восприятие речи, стр. 204..

¹⁰² Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, стр. 16.

լիս որպես ամենաբարձր հաճախականության ձայնավոր¹⁰³, Հայերենի ձայնավորների ֆորմանտային նկարագրությունը կատարվել է Գ. Հովհաննիսյանի, Ա. Արամյանի և Ա. Խաչատրյանի կողմից փորձառական հնչյունաբանության նորագույն մեթոդների օգտագործմամբ¹⁰⁴, Այսպես՝ ըստ երկրորդ ֆորմանտի հայերենի ի և ա ձայնավորներն ունեն հետևյալ բնութագրերը:

Գ. Հովհաննիսյանի ափայլներով		Ա. Խաչատրյանի տվյալներով	
Տղամարդու ձայն	Կանացի ձայն	Տղամարդու ձայն	Կանացի ձայն
Ի	Ի	Ի	Ի
2200 հց	2200 հց	2650 հց	2940 հց
ա	ա	ա	ա
1300 հց	1400 հց	1119 հց	1900 հց

Մենք փորձել ենք հաշվի առնել ձայնավորների հաճախային բնութագրերի ազդեցությունը հիմնական տոնի հաճախականության կորագծի վրա՝ մեր կողմից ստացված ինտոնոգրամներում, Ինտոնոգրաֆ (Ս—66) տիպի սարքը, որն օգտագործել ենք ուսումնասիրությունների ժամանակ, ավտոմատ կերպով չափում ու գրանցում էր ոչ միայն տևողությունը և խոսքային ազդանշանի հնչյունային ճնշման միջին մակարդակը, այլև հիմնական տոնի հաճախականությունը:

Հաղորդավարների կարդացած բառացանկից երկվանկ բառերի կալմից դուրս ենք թողել ստուգի, ստվեր, զգույշ բառերը: Ինչպես ինտենսիվության ու տևողության, այնպես էլ հիմնական տոնի հաճախականության ժամանակ այս բառերը դիտել ենք որպես միավանկ, քանի որ թե՛ օսցիլոգրաֆիկ պատկերում, թե՛ ըստ ինտենսիվության և հիմնական տոնի հաճախականության ցուցանիշ-

103 Մ. Ս. Բլոխինա և Ք. Կ. Սոտանովա, Просодические характеристики речи, стр. 14.

104 Տե՛ս Հովհաննիսյան Գ. Ա. Ձայնավորների անալիզը էլեկտրաակուստիկական մեթոդով տարրեր սեռի և ղեկստրի ղեկավարման հայերենի արտասանության կիրառությամբ, Երևան 1959 (թեկնածուական դիսերտացիա): Ա. Մ. Արամյան, Ժամանակակից հայերենի ձայնավորները, Երևան, 1962: А. А. Хачатрян, Сравнительный анализ гласных армянского и английского языков, Ереван. 1963.

ների այս բառերի սկզբում չի նկատվում ձայնավորի սպեկտրի որևէ նշան: Միայն հաղորդավարներից մեկի արտասանությամբ ստորով բառում տ պայթական բաղաձայնից հետո կա ը ձայնավորի որոշ հետք, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ կա սաը-բով արտասանական տարբերակը, Այն մասին, որ բառերը կարող են ունենալ արտասանական տարբերակներ, խոսել ենք վերևում: Այսպիսով, հիմնական տոնի հաճախականության ուսումնասիրության համար երկվանկ բառերից առանձնացրել ենք 10 բառ՝ երեք հաղորդավարների արտասանությամբ: Ուսումնասիրված բառերում վանկերի պարզ համեմատություն անցկացնել հնարավոր չէ, որովհետև հաղորդավարների ձայները բաժանվում են 2 դիապազոնի. կանացի ձայների համար 140—380 հց սահմաններն են, իսկ տղամարդ հաղորդավարի համար՝ 80—260 հց: Ուստի բառերի գծանկարներում Բօ-ի համար ընտրել ենք առանձին վանկերի հարաբերական միավորներ: Այն դեպքում, երբ մի վանկ ըստ հաճախականության բառում եղած մնացած վանկերից ամենացածրն է, ստացվել է 0 միավոր, սրանից մեծ հաճախականություն ունեցող վանկը՝ 1 միավոր: Սովորաբար բազմավանկ բառերում այս միավորների տարբերությունը հավասար է 100 հց-ի: Երբեմն, հիմնականում երրորդ հաղորդավարի արտասանության դեպքում, միավորների տարբերության համար ընտրվել է 50 հց: Միավորների նման ընտրությունը հնարավորություն է տալիս համեմատելու տարբեր հաղորդավարների արտասանությամբ նույն բառերի հիմնական տոնի հաճախականությունը ըստ վանկերի: Ինչպես տեղություն և ինտենսիվության քննության, այնպես էլ հիմնական տոնի հաճախականության ժամանակ, սաճ, աբկ, տիպի բառերը դիտել ենք երկվանկ բառեր, քանի որ երկրորդ վանկում հստակորեն երևում է ը ձայնավորի սպեկտրալ պատկերը: Այս բառերի երկրորդ վանկերում նկատվում է հաճախականության կորագծի զգալի բարձրացում: Ընդհանրապես երկվանկ բառերի երկրորդ վանկերում գրեթե միշտ կա հաճախականության ավելի բարձր արժեք, քան առաջին վանկերում: Այսպես՝ երկվանկ բառերում վանկերի միայն ձայնավորների հաճախականության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրության 30 դեպքից 21-ում երկրորդ վանկի ձայնավորն ունի ավելի բարձր Բօ առաջին վանկի ձայնավորի համեմատությամբ: Մի շարք բառերում թեև երկրորդ վանկի ձայնավորն ունի ավելի ցածր Բօ, սակայն այդ վանկում ձայնավորի մոտ հանդես եկող ձայնորդն է լինում

ավելի բարձր հաճախականության կրողը Այսպես է ուսմունք, ինքան բառերում հաճախականության կորագծի պատկերը որոշ հաղորդավարների արտասանությամբ Այս դեպքերում համեմատության համար հաշվի են առնվում միջոց վանկի հաճախականության ամենաբարձր ցուցանիշները:

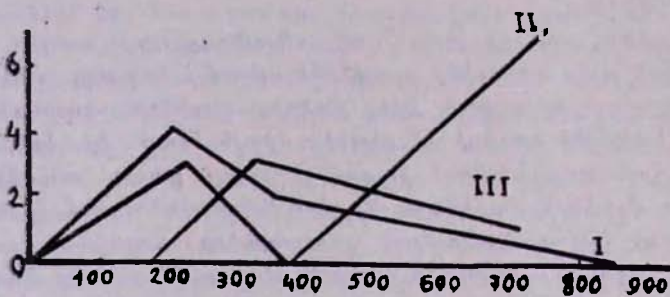
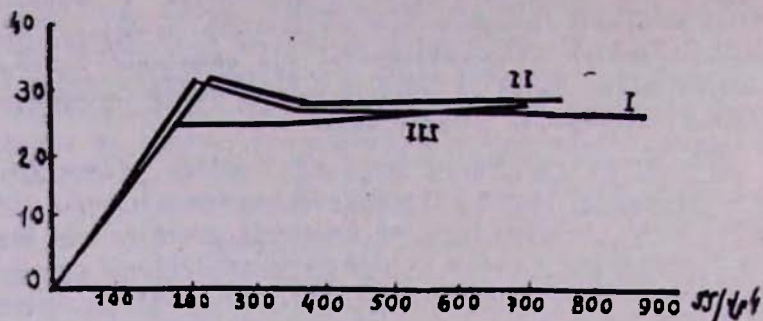
Մեր ուսումնասիրություններում մի առանձին զեվարություն էր ներկայացնում երրորդ հաղորդավարի (տղամարդու ձայն) հիմնական տոնի հաճախականության ստուգումը, քանի որ նրա կողմից արտասանված մի շարք բառերի ինտոնոգրամներում մտցվում էր մի աեսակ երկֆոնուսայնություն, որը, մեր կարծիքով, հաղորդավարի անհատական արտասանական առանձնահատկության դրսևորումն է:

Սեռական բառերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիմնական տոնի կորագիծը զգալիորեն իջնում է երկրորդ վանկում և բարձրանում երրորդում: Սրեք հաղորդավարների արտասանությամբ եռավանկ բառերի 33 դեպքից միայն 2-ում էր երկրորդ վանկի հաճախականության ցուցանիշը ավելի բարձր՝ առաջին և երկրորդ վանկերի համեմատությամբ: Բոլոր վանկերում հիմնական տոնի հաճախականության արդյունքների հարաբերությունը տալիս է հետևյալ պատկերը. առաջին վանկը 33 դեպքից 28-ում ավելի բարձր հաճախականություն ունի երկրորդ վանկի համեմատությամբ, 3-ում հավասար է, և միայն 2-ում է, որ հիմնական տոնի հաճախականության ամենաբարձր ցուցանիշով ցածր է երկրորդ վանկից: Երրորդ վանկը զրեթե նույնքան դեպքերում ունի բարձր հաճախականություն երկրորդ վանկից: Այստեղ պատկերը հետևյալն է.

Վանկեր	II	III
Դեպքեր	6	27

Երրորդ վանկը իր հերթին մի քանի դեպքերում ունի ավելի բարձր հաճախականություն առաջինի համեմատությամբ:

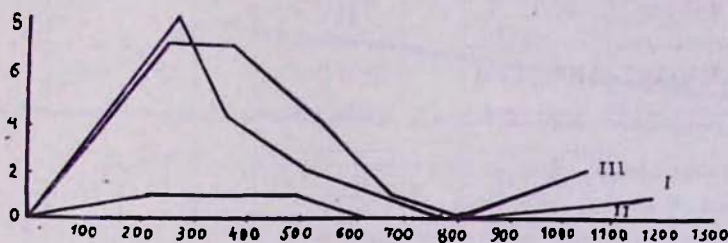
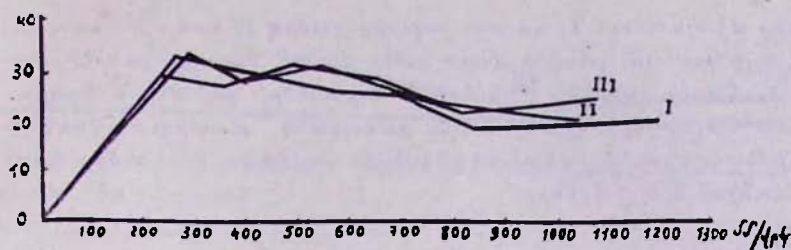
Վանկեր	I	III
Դեպքեր	13(2)	27(2)

I	200	150	510	860
II	210	160	390	760
III	170	150	390	710
	CV	CV	CV C	

Եթե համեմատենք եռավանկ բառերի բոլոր վանկերում հիմնական տոնի հաճախականության արժեքները և ավելի շատ դեպքերում բարձր հաճախականություն ունեցող վանկերը նշանակենք + նշանով, իսկ քիչ դեպքեր ունեցող վանկերը՝ — նշանով, ապա կոմենսանք վանկերի համեմատական հետևյալ աղյուսակը:

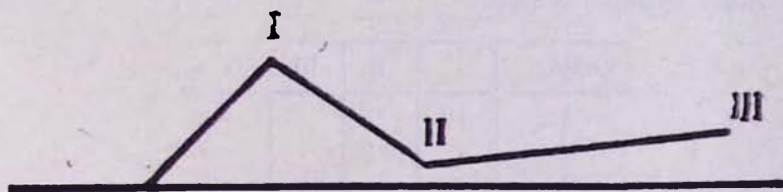
վանկեր	I	II	III
I	////////	—	+
II	+	////////	+
III	—	—	////////
Արդյունքը	1	0	2

I	260	130	170	140	150	360	1210
II	230	130	140	150	130	290	1090
III	280	110	150	120	150	290	1060
	CV	CV	CV	CV	CV	CV	

Նկ. 6. Դաղափար և զաշնակահար բառերի ղծանկարները՝ վանկերի փոփոխությունները ըստ հաճախականության, տոնայնության և տեղորոշյան տրված են երեք հաղորդավարների (I, II, III) արտասանությամբ:

Նույնիսկ բառերում հիմնական առնի կորագիծը մեծամասամբ իջնող—բարձրացող է, որը կարելի է պատկերել հետևյալ ձևով.

Քառավանկ բառերում հիմնական առնի հաճախականությունը բառակերպում՝ բառավերջի համեմատությամբ, ավելի բարձր է: Չկա ոչ մի դեպք (մեր ուսումնասիրության մեջ ամենից շատ քննվել են քառավանկ բառերը), որտեղ առաջին վանկը լինի բառում ամենից ցածր արժեք ունեցողը: Ուսումնասիրված 81 դեպք

քից միայն 3-ում է, որ այն բոլորից ցածրն է, սակայն հավասար է այդ բառում գտնվող մյուս ցածր վանկի հաճախականությանը, եթե հաշվի չառնենք վանկերում հնչյունների քանակը և վանկարար ձայնավորի որակը, ապա քառավանկ բառերում վանկերի հիմնական տոնի հաճախականության համեմատությունները կտուն հետևյալ արդյունքները:

Վանկեր	I	II
Դեպքեր	54(8)	19(8)

I	II
69(7)	5(7)

I	IV
54(7)	20(7)

II	III
70(9)	2(9)

II	V
41(6)	32(6)

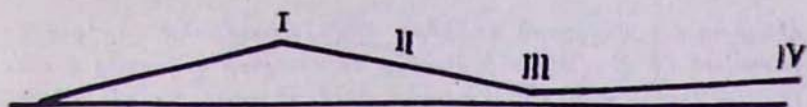
III	IV
24(1)	56(1)

Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ ամենից ցածր հաճախականություն ունի երրորդ վանկը, իսկ ամենից բարձր հաճախականություն՝ առաջինը: Հիմնական տոնի կորագիծը, ըսկըսվելով ուժեղից, թուլանում է մինչև երրորդ վանկը և բարձրանում չորրորդում: Համեմատված 81 դեպքից 56-ում չորրորդ վանկի հաճախականությունը բարձր է՝ երրորդի համեմատությամբ:

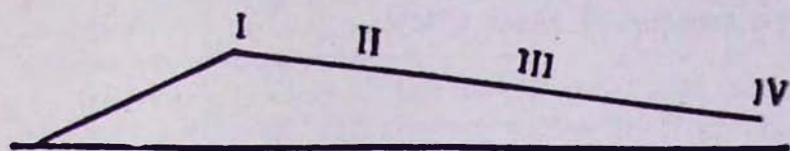
Եթե հաշվի առնենք բոլոր դեպքերը և ավելի շատ դեպքերում բարձր հաճախականություն ունեցող վանկերին տանք + նշանը, ապա քառավանկ բառերի վանկերի համեմատական աղյուսակը կստանա հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV
I	///	—	—	—
II	+	///	—	—
III	+	+	///	÷
IV	÷	÷	—	////
Արդյունքը	3	2	0	1

Քառավանկ բառերի առավել տարածված հիմնական տոնի կորագիծն ունի հետևյալ պատկերը.

Չգլալի թիվ են կազմում նաև տոնի անընդհատ իջնող սլատկերով ինառնուրամները:

Այս վերջին սլատկերը հաղորդավարների արտասանական անհատական առանձնահատկություն կամ պատահական դրսևորում չէ, այլ իր քանակով երկրորդ տարածված կորագիծը:

Հնդավանկ բառերում հիմնական տոնի կորագծերը նման են քառավանկ բառերի պատկերներին, այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ ամենից ցածր արդյունքներ ունի չորրորդ վանկը: Հրեղավաճի բառերում նույնպես քառասկզբի վանկերն ունեն հաճախականության բարձր արժեքներ՝ բառավերջի համեմատությամբ: Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ 17 հնդավանկ բառերը տալիս են ուսումնասիրության 51 դեպքեր:

Հինդվանկանի բառերի բոլոր դեպքերի հաճախականությունների արժեքները հաշվի առնելուց հետո ըստ վանկերի կարելի է տալ տոնայնության հարաբերական հետևյալ աղյուսակը:

Վանկեր	I	II	III	IV	V
I	////	—	—	—	—
II	+	////	—	—	—
III	+	+	////	—	—
IV	+	+	+	////	+
V	÷	+	÷	—	////
Արդյունքը	4	3	2	0	1

Հինդվանկանի բառերի տոնայնության կորագծերը նման են քառավանկ բառերի վերը նշված պատկերներին:

Վեցավանկ բառերում նույնպես քառասկզբի վանկերն ունեն բարձր տոնայնություն՝ բառավերջի վանկերի համեմատությամբ:

Հինգերորդ և վեցերորդ վանկերի համեմատությունը մեր կողմից ընտրված 14 վեցվանկանի բառերի 42 դեպքերի մեջ ցույց է տալիս, որ վերջին վանկում չկա տոնայնության բարձրացման այնպիսի հարաբերություն, որը կար երկվանկ, եռավանկ, քառավանկ և հնգավանկ բառերում, թեև այստեղ նույնպես վերջին վանկն ունի նախորդի համեմատությամբ տոնայնության հավասարության կամ բարձրության զգալի դեպքեր:

Վանկեր	V	VI
Դեպքեր	19(5)	18(5)

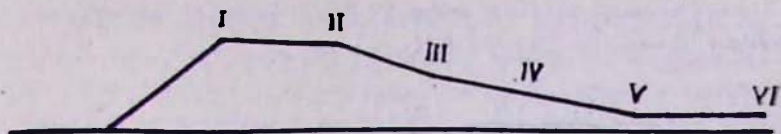
Տոնայնության ընդհանուր կորագիծը նման է մինչև այժմ քննարկված բառերի պատկերներին: Առաջին երկու վանկերն ըստ տոնայնության գրեթե հավասար են (մի քանի դեպքերում ավելի բարձր հաճախականություն կա առաջին վանկում): Մյուս վանկերն զգալիորեն ցածր տոնայնություն ունեն առաջին երկուսի համեմատությամբ:

Եթե հաշվի չառնենք վեցվանկանի բառերի առաջին և երկրորդ, ինչպես նաև հինգերորդ և վեցերորդ վանկերի հաճախականության դեպքերի աննշան տարբերությունները, ապա այս բառերի վանկերի տոնայնության հարաբերական աղյուսակը կարող ենք տալ հետևյալ տեսքով:

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI
I	///	±	—	—	—	—
II	±	///	—	—	—	—
III	+	+	////	—	—	—
IV	+	+	+	////	—	—
V	+	+	+	+	////	±
VI	+	+	+	+	±	////
Արդյունքը	4,5	4,5	3	2	0,5	0,5

Վանկերում հաճախականության դեպքերի հավասարության համար օգտագործվել է $\pm$ նշանը:

Վեցվանկանի բառերի տոնայնության միջին կորագիծը կարելի է պատկերել հետևյալ տեսքով:

Այս կորագծում հինգերորդ և վեցերորդ վանկերի՝ նույն բարձրության վրա դտնվելը խոսում է այն մասին, որ վեցվանկանի բառերի վերջում կա տոնայնության իջեցման և բարձրացման հավասարաշափ դեպքերի բաշխում:

Յոթվանկանի բառերը պահպանում են մինչև այժմ ուսումնասիրված բառաձևերի տոնայնության փոփոխության պատկերը. Բարձր տոնայնություն ունեցող առաջին վանկերը հետզհետե ունենում են ավելի ցածր հաճախականություն, և միայն վերջին վանկում նկատվում է տոնայնության բարձրացում՝ վեցերորդ վանկի համեմատությամբ: Մեր ուսումնասիրած յոթվանկանի բառերի բաղմաթիվ դեպքերում վերջին վանկի տոնայնությունը բարձր է ոչ միայն նախորդող, այլև հինգերորդ վանկի համեմատությամբ: Երեք հաղորդավարների արտասանությամբ յոթվանկանի բառերի 27 դեպքում առաջին վանկի տոնայնությունը բոլորից բարձրն է: Ըստ տոնայնության բարձրության հաջորդ վանկը երկրորդն է, որը երրորդ վանկի համեմատությամբ ունի հետևյալ հարաբերությունը՝

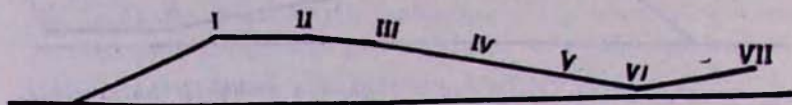
$\frac{II}{23(2)} \mid \frac{II}{2(2)}$, իսկ մյուս վանկերում չկա մի

դեպք, որտեղ որևէ վանկ ունենա երկրորդ վանկից բարձր կամ հավասար հաճախականության արժեք:

Յոթվանկանի բառերում ամենացածր տոնայնություն ունի վեցերորդ վանկը: Այս բառերի վանկերի տոնայնության աղյուսակըն ունի հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII
I	///	—	—	—	—	—	—
II	÷	////	—	—	—	—	—
III	+	+	////	—	—	—	—
IV	+	+	+	////	—	—	—
V	+	+	+	+	/////	—	+
VI	+	+	+	+	+	////////	+
VII	+	+	+	+	—	—	////////
Արդյունքը	6	5	4	3	1	0	2

Յոթվանկանի բառերի տոնայնության կորագծի առավել տարածված պատկերը հետևյալն է.

Ութվանկանի բառերն ունեն մյուս բառերի պես տոնայնության փոխհարաբերության նմանօրինակ պատկեր: Տոնայնությունն աստիճանաբար նվազում է բառասկզբից և միայն մի փոքր բարձրանում վերջին վանկում՝ նախորդի համեմատությամբ: Երբեմն, ինչպես այլ բառերում, տոնայնության ընդհանուր կորագիծը փոխվում է, և այս կամ այն վանկում նկատվում է հաճախականության դգալի բարձրացում, սակայն այս երևույթը կրում է պատահական, ոչ օրինաչափ բնույթ: Յոթերորդ վանկի հաճախականության արժեքների բարձրության դեպքերը ավելի պակաս են ութերորդի համեմատությամբ:

Ութվանկանի բառերի վանկերի հաճախականության դեպքերի համեմատական աղյուսակը մեր ուսումնասիրած բառերի համար ունի հետևյալ տեսքը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
I	///	—	—	—	—	—	—	—
II	+	////	—	—	—	—	—	—
III	+	÷	////	—	—	—	—	—
IV	+	÷	+	////	—	—	—	—
V	+	+	+	+	////	—	—	—
VI	+	+	+	+	+	////	—	—
VII	÷	+	+	+	+	+	////	+
VIII	÷	+	+	+	+	÷	—	////
Արդյունքը	7	6	5	4	3	2	0	1

Իննվանկանի բառերից ընտրել ենք 2 բառ, որոնք երեք հաղորդավարների արտասանությամբ տալիս են ուսումնասիրության 6 դեպք:

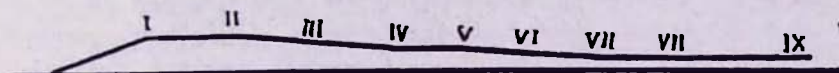
Այս քանակի բառերի ընտրությունը բնականաբար շափապանք քիչ է ընդհանուր եզրակացությունների հանդեպում համար:

Մեր ստացած արդյունքները ցույց են տալիս, որ այս բա-

ուերում ես պահպանվում է հայերենի մյուս տիպի բառերին հատուկ տոնայնության կորագծի ընդհանուր պատկերը: Սակայն տոնայնության նվաղումը բառասկզբի վանկերից մինչև բառավերջի վանկերը կատարվում է աստիճանաբար ավելի դանդաղ, քանի որ բառերում շատ են իրար հաջորդող վանկերում տոնայնության նվաստարության դեպքերը: Եթե այս բառերի առաջին երեք վանկը համարենք բառասկիզբը, հաջորդ երեք վանկը՝ բառամեջ և վերջին երեք վանկը՝ բառավերջ, ապա կարող ենք ունենալ 3 հակադրություն՝ բառասկիզբը ունի բարձր տոնայնություն՝ բառամիջից, բառամեջը բարձր տոնայնություն՝ բառավերջից: Իննվանկանի բառերի վանկերի համեմատական աղյուսակը բոլոր դեպքերի հաշվառմամբ տալիս է հետևյալ պատկերը.

Վանկեր	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
I	///	±	—	—	—	—	—	—	—
II	±	///	—	—	—	—	—	—	—
III	+	÷	////	—	—	—	—	—	—
IV	÷	+	+	///	±	±	—	—	—
V	+	±	±	±	////	—	—	—	—
VI	+	+	÷	±	+	////	—	—	—
VII	+	+	+	+	+	+	////	—	+
VIII	+	+	÷	÷	+	+	+	///	—
IX	÷	÷	÷	÷	÷	÷	—	÷	////
Արդյունքը	7,5	7,5	6	4	4,5	3,5	1	1	1

Իննվանկանի բառերի տոնայնության կորագիծը ըստ այս աղյուսակի ունի հետևյալ տեսքը.

Իննվանկանի բառերում նույնպես կան ընդհանուր կորագծից տարբերվող դեպքեր: Այսպես՝ ուսումնասիրված 6 դեպքից 2-ում վերջին՝ իններորդ վանկի հաճախականությունը նույնիսկ գերազանցում է բառում եղած բոլոր վանկերի հաճախականության արժեքներից՝ առանձին-առանձին:

Հայերենի բառային՝ շեշտն ունի սահմանազատիչ նշանակություն¹⁰⁵։ Արտասանական շղթայում առանձնանում են շեշտակիր միավորներ, որոնք ընդունված է անվանել հնչարար տերմինով։ Բառի բառարանային ձևերը և հնչաբառերը մեծամասամբ համընկնում են։ Բառային ձևերի խախտումները արտասանական շղթայում համեմատաբար փոքր տոկոս են կազմում։ Հնչաբառի սահմաններում չեն խախտվում տվյալ լեզվին հատուկ վանկատման օրենքները։ Հայերենի բառային շեշտի դրսևորումը կախված է ձայնաբանական երեք գործոնների՝ ինտենսիվության, հաճախականության և տևողության բարդ փոխհարաբերությունից, ժամանակակից հայերենում բառային շեշտի դրսևորման համար որոշիչ նշանակություն ունի շեշտված վանկում ինտենսիվության հարաբերական արժեքը և այդ վանկի տևողությունը հնչաբառի մնացած վանկերի համեմատությամբ։ Միայն ինտենսիվության բացարձակ արժեքներով բառի շեշտված վանկի որոշումը հնարավոր չէ։ Շեշտի դրսևորումը այդ բառում եղած վանկերի հարաբերությունն է։ Հայերենի բառային շեշտը ըստ բնույթի ուժային է, ըստ տեղի, հիմնականում, վերջավանդային։ Ինտենսիվության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բառերում (իմա՝ հնչաբառ) շեշտակիր վանկն ունի ինտենսիվության ավելի բարձր արժեքներ՝ իրեն անմիջապես նախորդող վանկի համեմատությամբ՝ հետազոտված բառերի արտասանության դեպքերի մեծ մասում։ Եթե շեշտակիր վանկի ինտենսիվության արժեքները ինտոնոգրամներում (երանդագրերում) ունեն ավելի ցածր ինտենսիվության արժեքներ՝ նախորդ վանկի համեմատությամբ, ապա այն կասվում է հնչյունական մի շարք երևույթների՝ վանկում հնչյունների քանակի, հնչյունների տարահտորոկության գործակիցների և այլ գործոնների հետ։ Ժամանակակից գրական հայերենում բառակիզբն ուժեղ դիրք է, և հնչաբառի առաջին վանկերի ինտենսիվության արժեքները ավելի բարձր են հաջորդող վանկերի համեմատությամբ։

Ժամանակակից գրական հայերենում մեծ տոկոս են կազմում բազմավանկ բառերը, որոնց տեսակարար կշիռը լեզվի բառապաշարում հետզհետե ավելանում է։ Ուսումնասիրության են-

105 Այստեղ չեն մտնում ք-ով վերջացող և նախահար ու վերջահար բառերը

Ուրկված յոթվանհանի, ութվանհանի, իննվանհանի բառերում նկատում ենք երկրորդական շեշտերի դրսևորման դոտիննրո՝ Երկրորդական շեշտերի դրսևորման ձայնաբանական հիմնական գործոնը ինտենսիվութունն է։ Այստեղ տևողության և տոնայնության զգալի փոփոխություններ չեն նկատվում։

Բառային շեշտի դրսևորման ժամանակ, բացի ինտենսիվության գործոնից, մեծ նշանակություն ունի շեշտակիր վանկի տևողությունը։ Ուսումնասիրության ենթարկված բառերում շեշտակիր վանկի տևողությունը դրեթե բոլոր դեպքերում ավելի երկար է բառի մեջ մտնող այլ վանկերի տևողության արժեքներից՝ առանձին-առանձին, Շեշտված վանկի տևողությունը երբեմն կրկնակի անգամ դերադանցում է իրեն նախորդող վանկի երկարությանը։ Փորձերը, սակայն, ցույց տվեցին, որ բառերում վանկերի տևողության փոփոխությունները չեն կատարվում հավասարաչափ։ Ըստ տևողության, բառերը կարելի է բաժանել երեք մասի։ Բառակիրը և բառավերջն ունեն երկար տևողություն՝ բառամիջի վանկերի համեմատությամբ։ Ամենից երկար տևողություն ունեն բառավերջի վանկերը։ Առանձին վանկերի տևողության մեծությունները կապված են հնչյունական մի շարք երևույթների հետ՝ վանկերում հնչյունների քանակի ու որակի, արտասանական շղթայում բառի դրաված դիրքի և այլն։

Հիմնական տոնի հաճախականությունը, մեր կարծիքով, շեշտի արտահայտության համար ունի լրացական նշանակություն։ Նույնիսկ նույն հաղորդավարի մոտ միևնույն բառի արտասանության ժամանակ նկատվում են տոնայնության տարբեր դրսևորումներ։ Տոնայնության տարբերությունները շեշտված վանկերում կապված չեն բառերում դտնվող վանկերի քանակի հետ։ Օրինակ, Բվարկման ինտոնացիայով արտասանված բառերի վերջում նկատվում է տոնայնության բարձրացում։ Հետևաբար, տոնայնությունը հայերենում հիմնականում կապվում է նախադասության բնույթի դրսևորման հետ։ Մասնակի դեպքերում բառավերջում տոնայնության զգալի բարձրացումը (որն ավելի հաճախ է) կամ զգալի իջնումը նպաստում են շեշտակիր վանկի հստակ տարբերակմանը։

Բառային շեշտի մեր ուսումնասիրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ, ըստ երևույթին, հայերենի հնչյունական շղթայում կա շեշտված և անշեշտ վանկերի որոշակի ռիթմական կառուցվածք, որի համաձայն մեծն մի երրորդ վանկը ձգտում է լինել շեշտված։

ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ
(XII—XIV դարեր)

[illegible]

տեղ տալով նաև գրաբարին) կամ լրիվ դիմեցին միջին հայերենին: Յուրաքանչյուր այսպիսի մտավորական առաջնորդվում էր նույն՝ բանավոր լեզվին անցնելու սկզբունքով, բայց տարբեր տեղային պատկանելությամբ, բնականորեն, ամեն մեկը մղվում էր դեպի իր միջավայրի խոսակցական հայերենը, որը, ինչպես հայտնի է, ամենուրեք միատարր չէր: Միջին հայերենի գրական առաջընթացի միասնականացմանը խոչընդոտում էր ընդհանուր, համահայկական պետության չգոյությունը. երբ չկար ամբողջ հայության պետական ու վարչական միավորում, նրա կյանքին առնչվող որևէ պրոցեսի համաձուլվ ընթացքը խիստ դժվար էր: Եվ գրականացող միջին հայերենն ընթանում էր ո՛չ այնքան միադիժ հունով, դեպի միասնական նորմավորում, որքան այս կամ այն վայրի բարբառներից զգալի ազդեցություն կրելով, բարբառներ, որոնք միջին հայերենի փուլում հանգես էին բերում հնչյունաբանական, բառապաշարային, իմաստաբանական, քերականական որոշակի տարբերություններ: Այս պայմանները պատճառ էին միջին հայերենի՝ գրավոր արտահայտություն ստացող տերիտորիալ տարբերակների՝ դոյացման: Ուստի միջին գրական լեզվի պատմության համար խիստ կարևոր է նրա բարբառների ճանաչումն ու քննությունը, որովհետև բարբառների ճանաչմամբ հնարավոր կլինի որոշել գրական լեզվի և նրա բարբառների կապի աստիճանը, գրական լեզվի միասնական կամ ոչ միասնական լինելու իրական հիմքերը:

Միջին հայերենի՝ բարբառներ ունենալու փաստը հայտնի էր նրա առաջին ուսումնասիրողներին՝ Ա. Այտրնյանին, Ղ. Հովնանյանին, Յ. Կարստին, Կ. Երզնկացու տաղերի հրատարակիչ Մկրտչի Պոտուրյանին, որոնք առանձին հեղինակների լեզվում նկատ

1. Հայ՝ լեզվաբանական գրականության միջ երրեմն տարբերակ և փոփոխականությունները կիրառվում են միևնույն իմաստով, որոնք լավ կլինի սահմանադրակ. ավելի նեղ լեզվաբանական հասկացությունները, օրինակ՝ ենթաձևությունները, ենթահնչյունները, կոչել փոփոխակներ, իսկ ավելի լայն հասկացությունները՝ լեզվի նույն փուլին առանձնահատուկ գրանորոշումները՝ որոնց միջև կան էական ընդհանրություններ ու տարբերություններ, կոչել տարբերակներ. այդպիսիք են, օրինակ, լեզվի տերիտորիալ գրական տարբերակները, խոսակցական տարբերակները և այլն: Հավանորեն այս ելակետից էլ Գ. Բ. Զառուկյանը Կիլիկիայի գրական միջին հայերենը կոչում է կիլիկյան գրական տարբերակ (տե՛ս Գ. Բ. Զառուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 46):

տել և վեր են հանել բարբառային կարեւոր առանձնահատկութիւններ:

Կարստը, օրինակ, այսպիսի համեմատութիւններ է կատարում. «Միսիմար Հերացու լեզուն Սմբատի լեզվից տարբերվում է հետևյալ առանձնահատկութեամբ. ա) հոգնակի ուղղականը վերջանում է ս-ով (Սմբատի մոտ այդպես է միայն չորս բառը). բ) ը-ն հաճախ դառնում է ի. օրինակ՝ շի ժխտական մասնիկը (Սմբատի մոտ՝ չը), իսպիտակ և այլն. գ) անցյալ դերբայը վերջանում է -եր (Սմբատի մոտ՝ -ել): Լեզվական այս երկու ձևերից տարբերվում է 1358 թվականի Բջնիի արձանագրութեամբ երևացող բարբառը, որը նոր ձևեր է հանդես բերում, ինչպես՝ էսիր (Սմբատի այսօր-ի փոխարեն)². նորտերի-ն (Սմբատի մոտ՝ նորտերոյ-ն). հեծելի (Սմբատ՝ հեծելոյ). բերաց (Սմբատ՝ եբեր): Այս բարբառներից ոչ մեկին չի համապատասխանում Ախրապատինի միջին հայերեն բնագիրը, որտեղ կարդում ենք՝ տեսել (Սմբատ՝ տեսնուլ). չափս (Սմբատ՝ չափ). երիկ (Սմբատ՝ այրիկ). երրորդ դեմքի դերանվան համար. ոյր (Ղ. Հով. 430—24, 35), (Սմբ. իր). ոյրեն (Ղ. Հով. 430—4), յ-յոյրմէն (Ղ. Հով. 430—18), Սմբ. յիւրմէն և այլն: Վերջապես, այլ պատկեր է ներկայացնում Վարդանի ժողովրդական լեզվի տարրը, և այսպիսի լեզուն պիտի արդի արևելյան լեզվի կամ որևէ նոր արևելյան բարբառի կարապետ համարել, եթե ելնենք հետևյալից՝ Խ առումս դրի գո խօսիդ. Քեզ աղօթք եմ առնում (տես Ղ. Հով. Ա, 253)³:

Բանասեր Պոստուրյանը Կոստանդին Երզնկացու լեզվում նրկատում է այնպիսի առանձնահատկութիւններ, ինչպես՝ առանց նախորդից (իմա՝ կապից—ՄՄ) հետո գոյականը «ուղղականով» (իմա՝ հայցականով—ՄՄ) զործածելը, օր. առանց շրքումբ, անձնական դերանվան տրականը սեռականի նման կազմվելը, օր. իր

2 3. Կարստը գտնում է, որ Բջնիի սույն արձանագրության էսիր բառը Սրմբատի վկայած այսօր բառի մի բարբառային ձևն է, բայց էսիր-ը արաբերենից անցած «գերի» բառն է, և արձանագրության մեջ ըմբռնվում է ո՛չ թե «այսօր» իմաստով, այլ՝ «գերի». «...զմեր հայրենիքս գրչի քաղաք յիսնէ հուրմով խլեր էր, զիր ճորտերն էսիր կացուցեր» (ՂԱԱ, 273). նշ. «Մեր հայրենի Բջնի քաղաքը ինձնից հրամանով խլել էր, իր (=նրա) ճորտերին գերի դարձրել»: Չնայած այս փաստին, պիտի նկատել, սակայն, որ իր «Միջին հայերենի բառարան»-ում (ձեռագիր) Կարստը ճիշտ ստուգարանում է արաբերենից միջին հայերենին անցած էսիր (էսիր) բառը:

3 I. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901, էջ 3—4.

տամ (փոխ. իրեն տամ), ղեղձման յուրահատուկ արտահայտությունները, օր. զինտ իրաց «=իրար հետ», էի օժանդակ բայի տեղ ի գործածելը, օր. զի հասակովս ի ես տղայ, կատարյալի խնդրեցի, պահեցի ձեռքի փոխարեն խնդրի, պահի դնելը և այլն⁴։

Հ. Անառյանը այս բնույթի փաստերից ելնելով, գրել է. «Միջին հայերենը մի ընդհանուր լեզու չէր, այլ կային Հայաստանում և Հայաստանից դուրս բաղձաթիվ միջին հայերեն բարբառներ, որոնցից մեկն էլ կիրիկյան հայերենն էր, որ պետականության շնորհիվ բարձրացավ գրականության»⁵։

Միջին հայերենում տարբեր բարբառային օրինաչափություններ հայտնաբերելու ուղղությամբ մեծ և զնահատելի աշխատանք են կատարել բան. գիտ. դոկտոր Հ. Դ. Մուրադյանը և բան. գիտ. թեկնածու Ս. Մ. Անթոսյանը։ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» խմբային աշխատության «Ներածություն», «Հնչյունաբանություն» բաժիններում Հ. Դ. Մուրադյանը, բաղձաթիվ արժեքավոր դիտողություններից բացի, քննել և վեր է հանել միջին հայերենագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող իրողություն՝ այն, որ բացի Կիրիկյան պալթական բաղձաձայների համակարգից, միջին հայերենի հուշարձանները վկայում են նաև ա՛յլ բաղձաձայնական համակարգեր՝ եռաստիձան անտեղաշարժ, եռաստիձան խլազուրկ և այլն։ Նույն խմբային աշխատության «Նոստրահման համակարգը», «Զթեքվող խոսքի մասերը» ընդարձակ բաժիններում Ս. Մ. Անթոսյանը բացահայտել է միջին հայերենի շթեքվող խոսքի մասերի և բայական համակարգերում եղած, տարբեր հեղինակների լեզվում հանդիպող բարբառային զուգահեռություններ։

Այսպիսով, միջին հայերենն ունեցել է բարբառներ. սա կասկածից դուրս է։ Բայց հիմնականում մնում է անհայտ՝ ո՞ր վայկածից դուրս է։ Բայց հիմնականում մնում է անհայտ՝ ո՞ր վայկածից դուրս է։ Բայց հիմնականում մնում է անհայտ՝ ո՞ր վայկածից դուրս է։

Այս հարցերի լուծմանը մոտենալու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է միջին հայերենով ավանդված նյութերը քննել՝ հաշվի առնելով նրանց տարածման շրջանները, հեղինակների գավառային պատկանելությունը, ապրած վայրը, որով կարելի կլինի պարզել, թե այս կամ այն վայրի գրավոր կամ գրական միջին հայերենին ի՞նչ իրողություններ են բնորոշ, որոնցից որո՞նք են բարբառային,

4 Տե՛ս Կ. Երզնկացի, Վենետիկ, 1905, էջ 15։

5 Հ. Անառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 253։

վի առնելով, Այրարատյան և Սյունյաց նշված գավառների միջին հայերենը ընդունում ենք որպես Կիլիկիայի գրական միջին հայերենին զուգահեռ գոյություն ունեցող գրավոր-գրականացող մի տարբերակ, որը կոչում ենք արևելյան Կու ճյուղի, հաշվի առնելով սահմանական ներկայի կազմությունը այս տարբերակում:

Ձենք անվանում Կր ճյուղ, քանի որ միջին հայերենի քննվող փուլին առավել բնորոշ է կու հնչյունական արտահայտությունը:

Արևելյան Կու ճյուղի տարբերակը ներկայանում է ինչպես բազմաթիվ արձանագրություններով ու հուշագրություններով, նույնպես և խաչատուր Կեչառեցու միջին հայերեն բանաստեղծություններով: Հայտնի է, որ Կեչառեցին ապրել, սովորել, ստեղծագործել է Արևելյան Հայաստանում: Մեծել է մոտ 1250 թ., մեռել՝ 1330 թ.⁶: Ստ. Սյունեցու վկայությամբ, եղել է իր ժամանակի նշանավոր գիտնական, որի պատվերով ինքը գրել է իր «Ողբը»: 1295 թ. Արևելյան երկրների իշխանների և վարդապետների հակաձառությամբ թողվել, ուղղված հռոմեացիական կաթողիկոս Գր. Անավարդեցուն, ստորագրել է նաև իս. Կեչառեցին: Ենթադրվում է, որ նա եղել է Կեչառիս վանքի առաջնորդը կամ ուսուցչապետը, գուցե և ծնվել է Կեչառիս գյուղում, որից ստացել է իր անունը՝ Կեչառեցի⁷: Կեչառիսը, ինչպես հայտնի է, գտնվել է Այրարատյան նահանգի նիգ և Վարաժնունիք գավառների սահմանում (այժմ՝ Մաղկաձոր):

Խ. Կեչառեցու միջին հայերենը վերը նշված վայրերի արձանագրությունների և հիշատակագրությունների լեզվից հիմնականում տարբերվում է իր բառապաշարի հարստությամբ, օգտագործած բերականական ձևերի ավելի լայն ընդգրկմամբ, լեզվի առավել մշակվածությամբ:

Միջին հայերեն գրականության կարևոր կենտրոններից է նաև Բարձր Հայքի նշանավոր քաղաք Երզնկան: Սա միջնադարում ոչ միայն խոշոր առևտրական հանգույց էր, այլև գիտության առաջնակարգ օջախ, որի 34 վանքերը իրենց հռչակված սաներով ու մշակութային գանձերով մրցում էին Գլաձորի, Կիլիկիայի համալսարանների հետ⁸: Այս քաղաքում են ապրել ու ստեղծագործել միջին հայերենով գրող երկու խոշոր բանաստեղծներ՝ Կոստանդին

⁶ Տե՛ս Մ. Ավդալբեկյան, *Խաչատուր Կեչառեցի*, Երևան, 1958, էջ 21:

⁷ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, 1946, հ. 2, էջ 228:

⁸ Հմմտ. Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, Երևան, 1962 (Ա. Մրապյանի գրած առաջաբանը):

և Հովհաննես Երզնկացիները, որոնց լեզվի քննությունը հնարա-
վոր է գաղափար կազմել XIII—XIV դարերի Երզնկայի միջին
գյուղական լեզվի և բարբառային որոշ առանձնահատկությունների
մասին⁹:

Երզնկայի միջին գրական լեզուն հնչյունական, քերականա-
կան, բառապաշարային նկատելի տարբերություններ ունի ինչ-
պես կիլիկիայի, նույնպես և արևելյան Կու հյուղի տարբերակնե-
րից: Մյուս կողմից, ինչպես նախորդ երկուսը՝ պատկանում է Կու
հյուղին:

Կու ճյուղի միջին հայերենի ընդգրկման սահմանները անշուշտ մեր թվարկած այս վայրերով չեն սահմանափակվում: Աշխարհաբարի բարբառներն իսկ վկա են, որ Կը ճյուղն իր տարածմամբ ամենաժավալունն է հայ բարբառների տերիտորիալ բաշխման մեջ, մի իրողություն, որի հիմքերը, անկասկած, միջին հայերենի ակունքներում պիտի փնտրել: Բայց առայժմ, իբրև սկիզբ, մենք սահմանափակվում ենք միջին հայերենի Կու ճյուղի տարածման վերոհիշյալ վայրերով, մնացած աշխատանքը թողնելով հետագային:

Միջին հայերենի տեղիտղթի ալ մի ալ տարբերակ, որը նույն-
պէս քննութեան առարկա ենք դարձրել, տեղագրութեմ է պատմա-
կան Հայաստանի աբեղեւան շրջաններում: Այն ներկայանում է
Վարդան Արեւելցու «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատութեան
միջին հայերեն հատվածներով, Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն
թաթարաց» աշխատութեան մի քանի հատվածներով, ինչպէս և ձե-
ռագիր մի Ախրապատիւի մամբողջ Ա մասով, որի մասին մանրա-
մասն խոսում, նրանից ընդարձակ մեջքերումներ է անում Ղ. Հով-
նանյանն իր «Հետազոտութիւնք նախնեաց ռաւիօրէնիս վրայ»
աշխատութեան մեջ (տե՛ս էջ 408, 409, 411, 416, 435, 436 և այլն):

Այս նմուշները գրեթե նույն լեզվական դրույթյան արտահայտություն են, որ երևում է նրանց թե՛ հնչյունական, թե՛ քերականական օրինաչափություններից: Սրանց հիմքում ընկած է խոսակցական միջին հայերենի տեքստորիալ մի տարբերակ՝ իր բարձրագույն որոշակի առանձնահատկություններով. միայն թե վարդան Աբեղեցու, Մաղաքիա Աբեղայի միջին հայերենը գրաբարի ավելի մեծ ազդեցություն է կրում, քան Ախրապատինի լեզուն, որն

9 Մեզ համար դեռ պարզ չէ՝ երզնկայի միջին դրական լեզուն միայն եր-
զրնկայո՞ւմ էր իշխող, թե՞ ավելի լայն ընդգրկում ունենր:

տամ—չըմ ի տա), բայց դա չի խանգարում նրանց Կը ճյուղի բար-
բառներ համարելուն, որովհետև նրանց ճյուղային պատկանելու-
թյունը որոշվում է ո՛չ թե ժխտական, ա՛յլ հաստատական ներկայի
կազմովյամբ: Այսպես և միջին հայերենում՝ Կու և Լ ճյուղային
հակադրությունը հիմնում ենք հաստատական ներկայի կազմու-
թյան վրա:

Արևելյան Լ ճյուղի տարբերակը վերոհիշյալ Կու ճյուղի տար-
բերակներից դանադանվում է ինչպես հաստատական ներկայի
կազմովյամբ, նույնպես և հնչյունական, քերականական մի
շարք էական հատկանիշներով:

Այս տարբերակի տարածման վայրերը կարելի է մոտավո-
րապես որոշել, հաշվի առնելով այն ներկայացնող հեղինակների
ապրած վայրը, ինչպես և տարբերակի մերձավոր ժառանգներ
հանդիսացող մի քանի բարբառների տերիտորիալ բաշխումը:

Միջին հայերենի Լ ճյուղի տարբերակի մերձավոր ժառանգ-
ներ ենք համարում արդի հայերենի այն բարբառները, որոնք,
ինչպես միջին հայերենի այս տարբերակը, կու մասնիկ չեն ճա-
նաչում և հնչյունական ու քերականական մի շարք էական հատ-
կանիշներով պատմականորեն առնչվում են Լ ճյուղի տերիտորիալ
տարբերակի հետ: Դրանք են՝ Ազուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի, Կա-
քավաբերդի, Կոզենի բարբառները (տե՛ս նաև սույն հոդվածի
248-ից 250 էջերը):

Միջին հայերենի այս տարբերակի ներկայացուցիչ Վարդան
Արևելցին ծագումով Գանձակի շրջանից է¹²: Մաղաքիա Աբեղայի
Պենսագրությունից հայտնի է, որ նա, Վարդան Արևելցու, Կիրա-
կոս Գանձակեցու հետ միասին, սովորել է իր ժամանակի հայտնի
մանկավարժ Վանական Վարդապետի դպրոցում՝ խորանաշատ
վանքում¹³: Թե՛ այս վանքը, թե՛ Գանձակը գտնվում են Արևելյան
Հայաստանի Ուտյաց նահանգում: Սույն կապակցությամբ կարևոր
է նշել, որ տվյալ տարբերակի շառավիղներից մեկը՝ Կոզենի բար-
բառը, ներկայացնող բնակչության սկզբնական բնակատեղին,
մինչև նոր ժամանակների գաղթերը, եղել է Ուտիքը¹⁴: Բայց կարե-
ւոր է կարծել, որ Ուտիքը միջին հայերենի Լ ճյուղի տարածման

12 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 200:

13 Անդ, էջ 205:

14 Հմմտ. Ռ. Հ. Բաղրամյան, Կոզենի բարբառը, Երևան, 1961, էջ 3—4:

միակ վայրը չէր, քանի որ սույն տարբերակի մյուս շառավիղները՝ Աղուլիսի, Մեղրու, Կարճեանի, Կաթավաքերդի բարբառները բաշխվում են Արևիք և Գողթն գավառներում:

Միջին հայերենը, բացի Կու և լ ճյուղերին պատկանող տերիտորիալ տարբերակներից, թերևս ունեցել է Ում, Կամ (Կա), Հա, Ման ճյուղերին պատկանող տարբերակներ կամ բարբառներ, որ պիտիք քիչ թե շատ ամբողջական հատկանիշներով հայագիտությանը հայտնի չեն: Նշված մասնիկներով ներկայի կազմության առանձին վկայություններ միջին հայերենի և ավելի վաղ շրջանում՝ նկատել են մեր հայագետ-լեզվաբաններից շատերը՝ Ա. Այտընյան, Դ. Հովնանյան, Յ. Կարստ, Ա. Աբրահամյան, Ա. Ղարիբյան, Գ. Զահուկյան, Ա. Մարգարյան, Հ. Մուրադյան, Ս. Անթուսյան և ուրիշներ:

Միջին հայերենի հետագա՝ առավել ծավալուն բնութայնությունը, անշուշտ, հնարավորություն կտա վերջնականորեն ճշտելու տերիտորիալ տարբերակների թիվը, տարածման սահմանները, անվանումները:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ առնչություն ունեն միմյանց հետ մեր բննության ենթակա տերիտորիալ տարբերակներ:

Նկատվում են էական ընդհանուր գծեր, որոնք վերաբերում են տարբերակների ո՛չ միայն գրական մշակման մակարդակին, այլև բարբառային, խոսակցական հիմքերին: Անշուշտ, տարբերակների միջև լեզվական ընդհանրությունները կարող են արդյունք լինել միջին հայերենի բարբառների, խոսակցական, գրական դրսևորումների փոխադրեցության, մանավանդ եթե հաշվի առնենք դանդաժածային դաղթերը, որոնք կատարվել են բուն Հայաստանից դեպի վաժային դաղթերը, որոնք կատարվել են բուն Հայաստանից և առավել մեծ արդեն հայաշատ Կիլիկիա, սկսած VII դարից, և առավել մեծ շափերի են հասել XI դարում: Բայց, մեր կարծիքով, միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների միջև ընդհանրությունները պայմանավորված են նաև լեզվի զարգացման այդ փուլին հանգող մանավորված են նաև լեզվի զարգացման այդ փուլին հանգողներին տեսնողների նկատելի համընթացությամբ, մի հանգանք, որը հիմնականում արդյունք է հին հայերենի՝ բարբառային մանր, որը հիմնականում արդյունք է հին հայերենի՝ բարբառային առումով՝ առավել միատեսության: Այս է պատճառը, որ հին համակարգից եղած էական շեղումները միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակներում նույն գլխավոր ուղղություններով են ընթանում: Դիտենք մի քանի օրինակ.

7. Երկարբառների պարզեցում¹⁵, հատկապես խոսակցական լեզվում: Թեպետ գրավոր հուշարձաններում ավանդական գրությունը պահելու ձգտում կա, որը հին գրական լեզվի ազդեցություն արդյունք է, բայց գրական նորմաների հաստատուն չլինելը հնարավորություն է տալիս ձանաչելու-բանավոր, մասամբ և գրավոր լեզվին բնորոշ այս օրինաչափությունը.

Կիլիկյան տարբերակ՝ ալ>ա. յայն չափք>հանչաք (ՂՀՀ, 213), մէկ ալլ>մէկալ (ՄԳ, 52, 62), փայտ>փատ (ՄՀԶ, 79), ծայր>ծար. (անդ, 136). եա>ե. իւրեանց>իւրենց (ՂՀՀ, 191), միակեաց>միակեց (ՆՇԲԶ, 628), ցորեան>ցորեն (ՄԺ, II, 61), խարտեալ>խարտել (ՄՀԶ, 115), կալեալ>կալել (անդ, 114), պարսպեաց>պարսպեց (ՄԺ, II, 68). իւ>ի. իւր>իր (ՂՀՀ, 230), յիւրմէ>յիւմէ (անդ) և այլն:

Երզնկա՝ ալ>ա. աղբայր>աղբար (ԿԵ, 184), յայնց>հանց (անդ, 136, 163), ծայրատ>ծարատ (անդ, 185), երկալն>երկան (ՀԱԳ, 56). եա>ե. լեալ>լել (ԿԵ, 176), դարձեալ>դաձել (անդ, 169), խոցեալ>խոցել (անդ, 183), վառեալ>վառել (անդ, 197). իւ>ի. իւր>իր (անդ, 192), յիւրմէ>յիւմէն (անդ, 197). ոյ>ու. գրոյց>գրուց (ՊԿԵ, 150, 158), լոյս>լուս (ԿԵ, 161), կոյր>կուր (ՊԿԵ, 81):

Արևելյան Կու Նյուլի տարբերակ՝ ալ>է. հայրենիք>հէրէնիք (ԿԿՀ, 101), ալլ >էլ (անդ), եղբայր>եղբէր (ՂԱՇ, 73), Բզնայր>Բզնէր (անդ, 115). կայր>կէր (ՂԱՍԿ, 113), զուարճաւալք>զուարճանէք (ՂԱՇ, 115). եա>ե. ալգեաց>էգեց (ԿԿՀ, 101), բաղնեաց>բաղնեց (ՂԱՇ, 75), հայրենեաց>հէրէնեց (անդ, 115), յարդեանց>յարդենց (անդ, 78), մեղուցեալ>մեղուցել (անդ), որոշեալ>ուրոշել (անդ), քաշեաց>քաշեց (ՂԱԱ, 273), տապաորոշեալ>ուրոշել (անդ), իւրեանց>իւրենց (ՂԱՇ, 73):

Արևելյան I Նյուլի տարբերակ՝ ալ>է (գրվ. Ե). ալգ>լեգեն (ՂՀՀ, 416, 422), ալրկան>երկան (անդ, 423). ալ>ա. յայնց>հանց (ՎՊՏ, 204). իւ>ու. դիւր>դուր (անդ), փւր>նյր (=ուր. ՂՀՀ, 437), իւրեան>նյրեն (=ուրեն. անդ). եա>ե. լեարդ>լերդ (ՂՀՀ, 416), ածեալ>ածել (անդ), հանեալ>հանել (անդ), քնտրեալ>քնտրել (անդ), գրեաց>գրեց (անդ) և այլն:

2. Բազմավանկ բառերում բառամիջի անշեշտ ա, երբեմն Ե.

¹⁵ Այս իրողության առավել բաղմազան դրսևորումները տե՛ս Հ. Դ. Մուրադյանի «Հնչյունափոխություն» աշխատության մեջ (Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 89—109):

ս ձայնավորների սղում կամ հնչյունափոխություն և ձայնավորի.

Կիլիկյան տարբերակ՝ *անասուն* > *անսուն* (ՂՀՀ, 230), *հալա-ծիմ* > *հալծիմ* (անդ, 191), *ունենալ* > *ուննալ* (անդ, 199), *բաժանել* > *բաժնել* (անդ, 230), *ելանել* > *ելնել* (անդ), *վայելել* > *վայել* (անդ). *հոլովման ժամանակ*՝ *ապրանք*—*ապրնաց* (<*ապրանաց*), *ծեծանք*—*ծեծնաց* (<*ծեծանաց*), *բաշանք*—*բաշնաց* (<*բաշանաց*), *բաղաք*—*ի* *բաղիէն* (<*բաղաքէն*), *դանակ*—*դանկի* (<*դանակի*):

Երզնկա՝ *ճանաչել* > *նանչել* (ՊԿԵ, 82), *ելանել* > *ելնել* || *ելնուլ* (ԿԵ, 161, 162, 165), *մտանել* > *մտնել* || *մտնուլ* (անդ, 154, 160), *ցուցանել* > *ցուցնել* (անդ, 184), *հասանել* > *հասնել* (անդ, 186):

Արևելյան Կու ճյուղի տարբերակ՝ *դտակկարոց* > *գտակկրոց* (ՂԱՇ, 63), *գրաւականած* > *գրակնած* (անդ), *ախոռանի* > *ախոռ-նի* (անդ, 76), *մարագանի* > *մարագնի* (անդ). *հոլովման ժամանակ*՝ *աւերակ*—*աւերկովն* (անդ, 26), *Յոհան*—*Յոհնա* (անդ, 72), *Աշ-նուկ*—*Աշնկու* (անդ, 115), *Հասան*—*Հասնա* (անդ, 63), *Վարհամ*—*Վարհմա* (անդ, 21, 26):

Արևելյան Լ ճյուղի տարբերակ՝ *բաղանիք* > *բաղնիս* (ՂՀՀ, 416), *առաջին* > *առջի* (անդ), *ելանել* > *ելնել* (անդ), *շաղախել* > *շաղղել* (անդ). *հոլովման ժամանակ*՝ *բզրդատուն*—*բզրդատնի* (անդ):

3. Հոգնակիի կազմության փոփոխություն և դրաբարի f հոդ-նակերտի դործածության սահմանափակում, դրա փոխարեն նոր հոգնակերտների՝ *զլխավորապես* —*եռ* (միավանկ բառերում), —*նի* || *անի* (բաղմավանկ բառերում), *ավելի* սահմանափակ կիրառու-թյամբ՝ —*ներ* մասնիկների հաստատում.

Կիլիկյան տարբերակ՝ *բերդ*—*բերդեր* (ՄԺ, II, 59), *քար*—*քա-րեր* (ՆՇԲԶ, 612), *քուրձ*—*քրձեր* (անդ), *տիկ*—*տիկեր* (անդ), *քա-ղաք*—*քաղքնի* (ՄԺ, II, 59, 61), *տաճիկ*—*տաճկնի* (անդ, 181), *նշան*—*նշաննի* և այլն:

Երզնկա՝ *աչ(ք)*—*աչեր* (ԿԵ, 156), *ուն(ք)*—*ուներ* (անդ), *նետ*—*նետեր* (անդ, 160), *վարդ*—*վարդեր* (ՀԱԳ, 55), *բան*—*բաներ* (անդ, 52). *ծաղիկ*—*ծաղկերնի* (ԿԵ, 139), *տերև*—*տերևնի* (անդ, 142), *հաքիմ*—*հաքրմնի* (անդ, 144):

Արևելյան Կու ճյուղի տարբերակ՝ *տուն*—*տներ* (ՂԱՇ, 21), *հոդ*—*հողեր* (անդ, 76), *կով*—*կովեր* (անդ, 62), *կալ*—*կալեր* (անդ, 63), *դոն*—*դոներ* (ՂԱՍԿ, 135), *ջաղաց*—*ջաղացնի* (ՂԱՇ, 43), *կողպակ*—*կողպակնի* (անդ, 72), *մարագ*—*մարագնի* (անդ), *ղանգակ*—*ղանգակնի* (անդ, 86):

Արևելյան 1. Նյուտի տարբերակ՝ վան(ք)—վաներ (ՊԹ, 65), նուսխաթ—նուսխաթնի (ՂՀՀ, 416), բլիթ—բլիթնի (անդ), երէց—երէցնի (ՊԹ, 65), տաթար—տաթարնի (անդ, 53), տաճիկ—տաճիկանի (անդ, 61), աղրատի—աղրատիներ (ՂՀՀ, 416):

4. Հոգնակի հոլովման թեփական բնույթից կցականի անցում¹⁶.

Կիլիկիա՝ տնվի—տնվոյ	գրբ. տունք—տանց
դեղեր—գեղերոյ	գիւղք—գիւղից
քաղքընի—քաղքընոյ	քաղաքք—քաղաքաց
Երզնկա՝ բաներ—բաներու	գրբ. բանք—բանից
ծաղկնի—ծաղկնու	ծաղկունք—ծաղկանց
Արև. Կու 6՝. թոռներ—թոռներու	գրբ. թոռունք—թոռանց
կալեր—կալերոյ	կալք—կալոց
Արև. 1. 6՝. բլիթնի—բլիթնոյ	
նուսխաթնի—նուսխաթ-	
նոյ	

5. Բայական համակարգում հին ներկայի ձևերի ապառնիա-նալու անհաղթահարելի միտում, ներկայի կազմության նոր միջոցների առաջացում, գրաբարի ապառնի խոնարհման երկու տիպերի (I, II) վերացում, նորակազմ ներկան նաև որպես ապառնի կիրառելու, խոնարհման դիմային վերջավորությունները միօրինակացնելու ձգտում¹⁷:

6. Շարադասության, համաձայնության օրենքների նկատելի փոփոխություն, ինչպես որոշիչը, հատկացուցիչը առավելաբար նախադաս գործածելը, լրացյալի հետ թվով ու հոլովով չհամաձայնեցնելը և այլն:

Կիլիկյան տարբերակը վկայում է. Ի վրայ այն համնացն (ՂՀՀ, 261). գրաբարում նույն արտահայտությունը կլինենք՝ Ի վերայ համանացն այնոցիկ կամ՝ Ի վերայ այնց համանաց, որոնցում համանացն գերանունը թե՛ հոլովով, թե՛ թվով համաձայնվել է այն որոշիչ գերանունը թիվ, սեռական հոլով), այնինչ Կիլիկիա-որոշյալի հետ (հոգնակի թիվ, սեռական հոլով), այնինչ Կիլիկիայի օրինակում այն որոշիչ գերանունն անփոփոխ է: Կամ՝ Ի մեր յի օրինակում այն որոշիչ գերանունն անփոփոխ է: Կամ՝ Ի մեր

16 Հմմտ. Դ. Բ. Ջահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 93—94:

17 Այս իրողությունների հանգամանակից քննությունը տե՛ս Ս. Մ. Անթու-յանի «Խոնարհման համակարգը» աշխատության մեջ (Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 321—361):

քաղաւորութենէ (ՂՀՀ, 260) կիլիկյան արտահայտութիւնը դրաբարում կլինենր՝ Ի քաղաւորութենէ մերմէ, Ի մերմէ քաղաւորութենէ, որոնցում մեր որոշիչ ստացականը թվով և հոլովով համաձայնվել է որոշյալի հետ (բացառական հոլով, եզակի թիվ), իսկ Կիլիկիայի օրինակում մեր ստացական որոշիչն անփոփոխ է:

Երզնկա՝ Ու ամէն հաւ սէր ունի ու շատ հասարթ ի յիր սրտին (ԿԵ, 136). գրաբարում ի յիր սրտին կապակցութիւնը կարտահայտվեր՝ ի սրտի իւրում կամ յիւրում սրտի ձեւերով, այսինքն՝ ստացական իւր դերանունն որոշիչը թվով և հոլովով կհամաձայնվեր իր որոշյալի հետ (ի նախդրով տրական). Երզնկայի օրինակում իր ստացական որոշիչը անփոփոխ պահել է իր ուղիղ ձեւը, պարզապես որսկես նախադաս լրացում իր վրա է առել լրացյալի Ի նախդիրը, առանց ընդունելու նրա հոլովը:

Արևելյան Կու նյուղի տարբերակ՝ ...Տվի յԱստուածածինս զվէրի էդին իւր ընծանովն ...Տուաք Զուի դանկն իւր հողով եւ ջրովն. բնդգծված արտահայտութիւնները գրաբարում կլինեն՝ իւրով հնծանով, իւրով հողով:

Արևելյան Լ նյուղի տարբերակ՝ Եւ երբ յառուլ լինիս՝ այս նշանօրս զուգէ. սա գրաբարում կարտահայտվեր՝ Իբրեւ առնուցու՝ այսու նշանաւ արասցես կամ՝ Իբրեւ առնուցու՝ նշանաւս այսոբիւ արասցես:

Միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակներում պատմականորեն առաջ եկած լեզվական ընդհանուր դժբը կարելի է բաժանել երկու կարգի.

ա) Նյուրական ընդհանրություններ, որոնք հնչյունների, ձեւվույթների, բառերի, բառափոխական միջոցների կոնկրետ համընկնումներն են, ինչպես, օրինակ, -եր հոգնակերտի՝ բոլոր տարբերակներին բնորոշ մասնիկ լինելը, եւ > ե անցման՝ ե խոնարհման ցոյական կատարյալի եզակի երրորդ դեմքում՝ բոլոր տարբերակներին հատուկ օրենք լինելը և այլն:

բ) Կառուցվածքի զարգացման միտումների ընդհանրություններ¹⁸. — այս դեպքում նկատի ունենք զարգացման ընդհանուր միտումները՝ անկախ նրանց կոնկրետ արդյունքներից: Նույն լեզվական միտումի կոնկրետ արդյունքները կարող են միջին հայերենի տարբեր դրսևորումներում համընկնել կամ չհամընկնել, արդեն դա՝

18 Այս և նախորդ անվանումը ճշտել ենք պրոֆ. Գ. Բ. Զահուկյանի օգնությամբ:

ֆր. bail > պալլ (անդ, 103), հ. ֆր. prinze > բրինձ (անդ, 60, 61), հ. ֆր. passage > բասաճ (անդ, 58), հ. ֆր. comte > գունթ (անդ, 60, 61, 72) և այլն:

Երզնկայի միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգում, ըստ Հ. Դ. Մուրադյանի դիտողությունների, որոնք հիմնված են Կ. Երզնկացու հնագույն մի ձեռագրի ընձեռած փաստերի վրա, պարսկերեն և արաբերեն բառերի ձայնեղները բառասկզբում արտահայտվում են ձայնեղներով, ինչպես՝ bahār > բահար, dovlat > դովլաթ, ĭallad > ջալատ և այլն, իսկ բառամիջում և բառավերջում՝ խուլերով, ինչպես՝ bīdār > բէտար, tāĭ > թաճ, a'ĭab > աճապ և այլն²¹:

Այս իրողությունն ի նկատի առնելով Հ. Դ. Մուրադյանը եզրակացնում է, որ բառասկզբին հին ձայնեղները տեղաշարժվել էին՝ վերածվելով շնչեղ-ձայնեղների, որոնք իրենց որակով տարբերվում էին բառամիջի դուռ ձայնեղներից, և այդ երկուսը իրարից տարբերելու համար էլ բառամիջի ու բառավերջի ձայնեղները տառադարձված են խուլերով: Այս նշանակում է, որ խուլերը բառամիջում և բառավերջում փոխարկվել էին պարզ ձայնեղների: Ստացվում է խլազուրկ եռատիրճան համակարգ՝ շնչեղ ձայնեղներով, ձայնեղներով և շնչեղ խուլերով²²:

Արևելյան Կու ճյուղի, նույնպես և Լ ճյուղի տարբերակներում հին հայերենի ձայնեղ պայթականներն ունեն ձայնեղի արժեք. խուլերը՝ խուլի արժեք. Կու ճյուղ՝ արբ. burĭ > բուրջ (ՂԱՇ, 42, ՂԱԱ, 84, 85), պրս. bāčā «ծառա» > բէջ (ՂԱԱ, 274), վրց. dedophaï «թագուհի» > դդուփալ (ԿՂՀ, 101), ֆր. duc > դուկ (ՂԱՇ, 126), ֆր. լա. patron «պատրիկ, պաշտպան, պետ» > պատրոն (ՂԱՍկ, 116, ՂԱԱ, 85, ՂԱՇ, 23, 62), պրս. kulpa «կրպակ» > կուղպակ (ՂԱՇ, 63, 75, 114), կողպակ (ՂԱՇ, 21). Լ ճյուղ՝ թթ. bahadur/bahatur «բաջ» > բահատուր (ՊԹ, 46), bākhā «բմբիշ» > բաւբայ (անդ, 47, 48), մոնղ. bališ (դրամ է) > բալիշ (ՎՊՏ, 240), արբ. պրս. bizr-i-qatūnā > բզրդատուն (ՂՀՀ, 416), արբ. bal'zam > բլզամ (անդ, 422), արբ. Bussaid (հատուկ անուն է) > Բուսայիդ (անդ.), պրս. guna «հանցանք» > գունահ (ՊԹ, 49) և այլն:

Եթե համադրենք տեղիտորիալ այս տարբերակների պայթական բաղաձայնները, ելակետ ունենալով գրաբարը, կստացվի հետևյալը.

21 Հմմտ. Անյարկներ միջին դրական հայերենի պատմության, էջ 120, 121:

22 Հմմտ. անդ, էջ 121:

Գրաբարի բ, գ, դ, ձ, ջ հնչյունների դիմաց Կիլիկիան դնում է ալ, կ, տ, ծ, ն, Երզնկան՝ բ', գ', դ', ձ', ջ', արևելյան Կու և Լ ճյուղերի տարբերակները՝ բ, գ, դ, ձ, ջ:

Գրաբարի ալ, կ, տ, ծ, ն հնչյունների դիմաց Կիլիկիան և Երզնկան դնում են բ, գ, դ, ձ, ջ, արևելյան Կու և Լ ճյուղերի տարբերակները՝ ալ, կ, տ, ծ, ն:

Շնչեղ խուլների շարքը անփոփոխ է:

ԵՐԿՐԱՐԲԱՌՆՆԵՐԻ ՊԱՐՁՆՅՈՒՄ

Այս օրինաչափությունն իր հնարավոր բազմերանգությամբ մեր բնտրած տերիտորիալ տարբերակներում լրիվ չի վկայվում, ուստի կարող ենք համեմատել միայն որոշ իրողությունները:

Կիլիկիայի և Երզնկայի տարբերակներում, ինչպես նշել ենք, ալ երկբարբառը վերածվում է հիմնականում ա ձայնավորի. Կիլիկիա՝ մայր > մար, ծայր > ծար, փայտ > փատ, Երզնկա՝ երկայն > երկան, աղբայր > աղբար, գայլ > գալ:

Հակառակ սրան, արևելյան Կու ճյուղի և Լ ճյուղի տարբերակներում ալ երկբարբառը դառնում է է. Կու ճյուղ՝ եղբայր > եղբէր, Բզնայր > Բզնէր, հայրենիք > հէրէնիք, Լ ճյուղ՝ այգ > յեգեն (ե-ն այստեղ է-ի արժեք ունի), այրկան > երկան:

Իւ երկբարբառի պարզեցման հետևյալ օրինաչափությունն է նկատվում. իւ դերանվան մեջ այն վերածվում է ի պարզ ձայնավորի Կիլիկիայում, Երզնկայում, արևելյան Կու ճյուղի տարբերակում: Կիլիկիա՝ իւր > իր, յիւրմէ > յիրմէ, իւրեանց > իրենց, Երզնկա՝ իւր > իր, յիւրմէ > յիրմէ, արևելյան Կու ճյուղ՝ իւր > իր (ՂԱԱ, 273), իւրեանց > իրենց (ՂԱՇ, 79):

Հակառակ սրան, արևելյան Լ ճյուղի տարբերակը համապատասխան ձևերում հանդես է բերում իւ > ու փոփոխություն, որը բաղաձայնից առաջ արտահայտվում է ոչ գրությամբ. իւր > ոյր (= ուր), իւրեան > ոյրեն (= ուրեն), յիւրմէ > յոյրմէա (= յուրմէա. ՂՀՀ, էջ 437) և այլն:

ԵՐԿՐԱՐԲԱՌՆՆԵՐ ԵՎ ՑՈՒՅԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐ

Քննվող տարբերակներում նկատվում է ալ երկբարբառը ցուցական դերանուններում պահպանելու ուղղագրական սկզբունք. բնդհանուր գրական ձևեր են՝ այս, այդ, այն, այսոր, այդոր, այնոր, այսոմ, այդոմ, այնոմ և այլն: Բայց երբեմն վկայվում են ցուցա-

կանների աշխարհի ձևեր, որոնք օգնում են հանաչելու գրական տարբերակների տերիտորիալ սահմաններում եղած բարբառային իրողությունները: Այսպես՝

Կիլիկիայի գրական տարբերակում բերվում են այ երկբարբառի պարզեցման՝ կիլիկյան բարբառին բնորոշ ինքնատիպ իրողություններ՝ ցուցական դերանունների համակարգում: Լևոն V-ի 1332 թ. սկզբնագիր մի արտոնագրում գրանցված է էնոր դերանվանական ձևը (ՂՀՀ, 262), որում այ երկբարբառը դարձել է է (այնոր > էնոր): Սմբատ Սպարապետի «Օրինաց մատեան» աշխատության 1331 թ. ձեռագրում վկայված են՝ իսա (ՂՀՀ, 198, 215, 230, 321), ինա (անդ, 215, 230, 231), որոնց առաջացման ուղին այ երկբարբառի նախ է, ապա ի փոփոխությունն է. նշված դերանվանական ձևերի կողքին հանչափ բառում նկատում ենք այն դերանվան մեջ այ > ա հնչյունափոխություն (այն > ան): Այսպիսով՝ միևնույն դերանվանական ենթախմբում (այս, ադ, այն) այ երկբարբառը հնչյունափոխված է մեկ է ձայնավորի (էնոր), մեկ ի ձայնավորի (իսա, ինա), մեկ ա ձայնավորի (ան): Եթե չխորանանք հարցի էության մեջ, կարող ենք կարծել, թե հնչյունական այս զուգահեռները կիլիկյան հայերենի մեջ ներթափանցած տարբեր բարբառների օրինաչափություններ են, բայց երևույթի մասնաժամանակ քննությունը ցույց է տալիս այլ բան. հարցի ճիշտ բնութագրումն օգնում է Կիլիկիայի արդի բարբառներից մեկի՝ Հաջնի բարբառի ցուցականների քննությունը, որտեղ այս, ադ, այն դերանունները հանդես են գալիս թե՛ այ > ա փոփոխությամբ (աւ, ադ, ան), թե այ > է > ի փոփոխությամբ (էսուէյ, էդուէյ, էնուէյ, իսո, իդո, ինո): Աս տալիճ 20ֆ էյի (=Այս անգամ շահարի), Ան իսո, իդո, ինո)։ Այս ժամանակ վնաս արել էի), Ադ դրդաճ վէյէն մի շտո (=Այդչափ վերեից մի փրկա)։

Իսո, իդո, ինո դերանունները Հաջնում գործածվում են միայն կոնկրետ իր կամ անձ մատնանշելիս՝ իսո մոյար (=այս մարդը), իդո դունը (=այդ տունը), ինո գէվը (=այն կովը)²³։ Դժվար չէ նկատել, որ իսո, իդո, ինո դերանունները ծագում են կիլիկյան միջին հայերենի իսա, իդա, ինա ձևերից՝ ա > օ հնչյունափոխությամբ (հմմտ. նույն բարբառում՝ համար > համօ, ապա > հաբօ և այլն²⁴)։

23 Տե՛ս Հ. Գաղաղյան, Հաջնի բարբառը, Երևան, 1966, էջ 33։

24 Անդ, էջ 24։

Սմբատ Սպարապետի «Օրինաց մատենան»-ում, ինչպես Հաջնի բարբառում, իսա, ինա դերանունները գործածված են կոնկրետ առարկա կամ անձ մատնանշելու համար՝ եթե որ կորսնէ տաճիկ ձի եւ գտնու զինք հետ մարդոյ, ...նա առնու բերէ ի դարպասն եւ ասէ՝ «Պարոնայք, իսա դրաստ իմ է, ու կորուսի. լուկամ փրթաւ, ու հիմա գտայ զինքս հետ իսա մարդոյս (ՂՀՀ, 198): Կամ՝ վասն որ շհաճի ժողովուրդն յերեցն: —Եւ ժողովուրդն չէ իրաւունք որ քնտրեն՝ թէ ինա երէցն լաւ է քան զիսա կամ այլ անոյշ ձայնն, եւ դմէկ թողուն ու մէկայլն հակեն, ու խալապայի պատճառ լինին ու մեղաց (անդ, 215)»:

Ելնելով կիլիկյան միջին հայերենի գրավոր փաստերից, ինչպես և Հաջնի բարբառի ընձեռած տվյալներից, կարելի է եզրակացնել, որ կիլիկյան գրական տարբերակում բազմիցս վկայված այս, ալդ, այն դերանվանական ձևերը միջին հայերենի կիլիկյան բարբառում արտասանվել են աս, աղ, ան, որոնց զուգահեռ, ոճական որոշ կիբառությամբ, գործածվել են նաև իսա, իղա, ինա:

Էւոն V-ի վկայած դերանվանական էւոռ՝ ձևի ըմբռնմանը օգնում է Հաջնի բարբառի աս, աղ, ան, դերանունների հորվածների քննությունը. նշված դերանունները միայն ուղղականում և հայցականում պահում են իրենց ա ձայնավորը, ինչպես՝ աս-զաս, աղ-զաղ, ան-զան²⁵ (այսինքն՝ շեշտի տակ), իսկ թեք հոլովններում և հոգնակիում ա-ի փոխարեն դնում են է, ինչպես՝ էսուէյ (<էսոր) — էսուէն, էղուէյ (<էղոր) — էղուէնք, էնուէյ (<էնոր) — էնուէնք²⁶ (այսինքն՝ շեշտից դուրս): Ակնառու է կիլիկյան միջին հայերենի էւոռ ձևի հարադասությունը Հաջնի բարբառի էնուէյ, էսուէյ, էղուէյ ձևերին (բառավերջի ր>յ փոփոխության համար հմմտ. ալիւր>էլիւ, օր>էյ, ջուր>ձույ, չոր>չուէյ)²⁷:

Հաջնի բարբառում, հակառակ աս, աղ, ան դերանունների, իսո, իղո, ինո դերանունները հորվվելիս անփոփոխ են պահում բառակզբի ձայնավորը, ինչպես՝ իսո — իսուէյ (<իսոր), իղո — իղուէյ (<իղոր), ինո — ինուէյ (<ինոր)²⁸:

Այս փաստերից պետք է եզրակացնել՝

ա) կիլիկյան տարբերակում վկայված էւոռ դերանվանական ձևը ան դերանվան սեռական հոլովն է:

25 Անդ, էջ 86:

26 Անդ, էջ 87:

27 Անդ, էջ 52:

28 Անդ, էջ 86, 87:

բ) Յուցական դերանուններում այ>ա փոփոխությունը տեղի է ունեցել շեշտի տակ, որի հետևանքով հին հայերենի այս, այդ, այն դերանունները դարձել են աս, ադ, ան:

գ) Յուցական դերանուններում այ>է, ինչպես և սրանից մի աստիճան առաջ անցած այ>ի փոփոխությունները կատարվել են շեշտից դուրս. այդ ճանապարհով առաջ են եկել աս, ադ, ան դերանունների սեռական էսոր (<այսոր), էդոր (<ադոր), էնոր (<այնոր) ձևերը և ցուցականների իսա (*<էսա), իդա (*<էդա), ինա (*<էնա) ձևերը:

Երզնկայի դրական միջին հայերենում ցուցականների բարբառային ձևեր չենք գտել (իշխող է նրանց երկբարբառային գրությունը): Հնարավոր է, որ Երզնկայի միջին հայերեն բարբառի ցուցականների համակարգում նույն օրենքը գործած լինի, ինչ որ Կիլիկիայում: Հնարավոր է նաև, որ շեշտի դիրքով պայմանավորված յուրահատուկ հնչյունափոխական զուգորդումները, որ հատուկ են կիլիկյան բարբառի ցուցականներին, Երզնկայի բարբառին բնորոշ եղած չլինեն կամ արգելակված լինեն ա՛յլ օրենքի ներգործությամբ, ասենք, բառապատկերի պահպանման ձգտումով. այս դեպքում այ>ա փոփոխությունը պիտի իշխի ցուցականների քերականական բոլոր ձևերում՝ թե՛ շեշտված, թե՛ անշեշտվանկերում: Այս տեսակետից կարևոր է նշել, որ Ռ. Հ. Բաղրամյանը իր «Դերսիմի բարբառային քարտեզը» զբոլում բերում է խարբերդ—Երզնկայի բարբառի ցուցականների ա (>ա) ձայնավորով հիմքեր²⁹. Այսպես նաև, սույն բարբառների լավ գիտակ, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատակից Դ. Կոստանդյանի բանավոր վկայությամբ՝ Երզնկայի և խարբերդի բարբառները ներկայացնում են ցուցական դերանունների միայն ա(ա) ձայնավորով հիմքեր:

Երզնկա՝

աս	ադ	ան	ասոնք	ադոնք	անոնք
ասոր	ադոր	անոր	ասոնց	ադոնց	անոնց

Խարբերդ՝

աա	ադ	ան	ասոնք	ադոնք	անոնք
ասոր	ադոր	անոր	ասոնց	ադոնց	անոնց

²⁹ Հմմտ. Ռ. Հ. Բաղրամյան, Դերսիմի բարբառային քարտեզը, էջ 19:

Այս ձևերը համապատասխանում են միջին հայերենի լեզվական դրույթները թե՛ երկբարբառների պարզեցմամբ, թե՛ հոլովաձևերով, և կարելի է ընդունել, որ պահպանվել են միջին հայերենի շրջանից:

Արևելյան Կու ճյուղի տարբերակում, ինչպես վերը տեսանք, բոլոր դիրքերում գործում է այ>է փոփոխությունը, որից երևելով, կարելի է ընդունել, որ գրական լեզվի այս, այդ, այն դերանունները, նույն վայրերի բարբառներում (կամ խոսվածքներում) արտասանվել են *էս. *էդ. (*էա), *էն: Սա հաստատվում է նաև այդ վայրերի արդի բարբառների տվյալներով:

X դարի մի հիշատակարան, որը վերաբերում է միջին հայերենի ձևավորման շրջանին, վկայում է այս ցուցականի հոգնակի հետաքրքրական մի ձև՝ ըստանֆ. էրիցանց և ըստանք ենք տվել (324, 2): Ըստանֆ գերանվան կողքին դժվար չէ վերականգնել նույն ենթալմբի մյուս անդամները՝ *ըտանֆ, *ընդանֆ:

Նշված հիշատակարանի գրույթյան վայրը հայտնի չէ, բայց այն կարելի է ընդհանուր առմամբ որոշել. *ըստանֆ, *ըտանֆ, *ընդանֆ հոգնակի ձևերը բոլորովին անծանոթ են Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի բարբառներին. գրանք առատորեն գործածվում են Արարատյան բարբառի խոսվածքներում, Ղարաբաղի բարբառում, որոնց տարածման սահմանները մոտավորապես համընկնում են գրական միջին հայերենի արևելյան Կու ճյուղի տարբերակի սահմաններին. կարելի է ընդունել, որ այդ ձևերը գոյություն են ունեցել նաև նույն վայրերի միջին հայերեն բարբառներում:

Քննվող ձևերը կամ նրանց մերձավոր փոփոխակները (մերձավորության ցուցիչ ենք համարում I և III դեմքերին մոտ գտնվող առարկան նշող ցուցականներում տ/դ-ի հավելումը՝ ըստանք—ընդանք) վկայվում են նաև՝ Թբիլիսիի բարբառում՝ էստունք—էնդունք, նոր Զուղայում՝ ստունք—ընդունք/էնդունք, Ուրմիայում՝ դանք՝ (<ընդանք), Մարաղայում՝ ինդանք³⁰, Ագուլիսում՝ աստուք—անդուք³¹, Մեղրիում՝ անտնիք/ըստուք—անդնիք/ընդուք³², Կարճևանում՝ անտնիք՝—ինդուք/ունդուք³³, Կաթավաբերդում՝ ան-

30 Հմմտ. Ա. Ղաթիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 256, 257, 272, 347, 364:

31 Տե՛ս Հ. Անադյան, Քննություն Ագուլիսի բարբառի, էջ 234—235:

32 Տե՛ս Է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, էջ 183, 181:

33 Տե՛ս Հ. Դ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, էջ 112, 111:

տնօր—ունդուր³⁴, որից կարելի է եզրակացնել, որ ցուցականների ալոսիսի կազմութունները բնորոշ են եղել միջին հայերենի արևելյան բարբառների մեծ մասին:

Այժմ ծանոթանանք Արարատյան և Ղարաբաղի բարբառների ընձեռած փաստերին:

Արարատյան բարբառի մեջ մտնող Սուրմալու գավառի էվջիլար, Փանիկ գյուղերի խոսվածքները՝ էվջիլարցի Արշամ Գրիգորյանի բանավոր վկայությամբ, Կոտայքի խոսվածքը՝ Վ. Դ. Առաքելյանի բանավոր վկայությամբ, պահում են ըստանֆ, ըտանֆ, ընդանֆ ձևերը, որոնց զուգահեռ գործածում են նաև ըստրանֆ, ընտրանֆ, ընդրանֆ, ըստոնֆ, ըտոնֆ, ընդոնֆ. վերջին եռյակը, որ ներկայացնում է ավելի հին վիճակ, քան X դարում վկայված ըստանֆ ձևը (դրա աղագույցը հիմքի $n > ա$ հնչյունափոխությունն է. հմմտ. այսօր—ըստոնֆ $>$ ըստանֆ), ընդհանրապես հատուկ է Արարատյան բարբառի բոլոր խոսվածքներին (Աշտարակ, Լոռի, Նոր Բայազետ, Փարպի և այլն)³⁵: Ղարաբաղի բարբառն ունի՝ ըստանֆ, ըտանֆ, ընդանֆ, ըստրանֆ, ըտրանֆ, ընդրանֆ, ըստանանֆ, ընդանանֆ³⁶, որոնք միջին հայերենի ըստանֆ գերանվան հետ կա՛մ նույնական են, կա՛մ նրան խիստ մոտ:

Միջին հայերենի ըստանֆ և արդի բարբառների ըստոնֆ, ըտոնֆ, ընդոնֆ ձևերի միջոցով հնարավոր է մոտավորապես վերականգնել Կու ճյուղի արևելյան տարբերակի տարածման վայրերի բարբառային էս, էդ (էտ), էն գերանունների եզակի և հոգնակի սեռականի ձևերը:

* էս

* ըստոր/ըստուր

* էդ(* էտ)

* ըտոր/* ըտուր

* էն

* ընդոր/* ընդուր

* ըստոնք/ըստանք

* ըստոնց/ըստանց

* ըտոնք/ըտանք

* ըտոնց/ըտանց

* ընդոնք/ընդանք

* ընդոնց/ընդանց

Ինչպես տեսնում ենք, այ երկբարբառի սլարդեցումը ցուցականների այս համակարգում նույն կետում կանգ չի առել. շեշտա-

34 Տե՛ս Հ. Մուրադյան, Կաթավարերդի բարբառը, էջ 130:

35 Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 225:

36 Տե՛ս Կ. Ս. Գավրյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, էջ

կիր վանկում հանդես է գալիս այ՝ է փոփոխությամբ, շեշտազուրկ վանկում՝ այ՝ *է>ը փոփոխությամբ:

Լ ճյուղի միջին հայերենի ժառանգ բարբառները ներկայացնում են քննվող ցուցականների միմյանցից տարբեր ձևեր.

Կռկենի բարբառ՝	էս	էզ/էտ	էն ³⁷
Մեղրու բարբառ՝	սս	սզ	սն ³⁸
Կաքավաբերդի բ.	էս/սս	էթ/աթ	էն/սն ³⁹
Կարճեանի բարբառ՝	սս	աթ	սն ⁴⁰
Ագուլիսի բարբառ՝	սս	ատ	ան ⁴¹

Այս փաստերը մտածել են տալիս, որ Լ ճյուղի միջին հայերեն բարբառները կարող էին այնպիսի զանազանություններ ունենալ, ինչպիսիք նրանց զրական տարբերակը չի արտացոլել: Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս զրական տարբերակների մասին:

Չիշյալ բարբառներից Կռկենի բարբառը էս, էզ (էտ), էն դերանունների հոլովաձևերը չի պահպանել, բայց մյուս բարբառների ընձեռած փաստերով կարելի է մոտավորապես վերականգնել միջին հայերենի Լ ճյուղի բարբառների հոլովաձևերը.

* էս/ * աս	* ըստուր/ * աստուր
* ըստուր/ * աստուր	* ըստուց/ * աստուց
* էզ/ * էտ/ * ադ	* ըդուր/ * ադուր
* ըդուր/ * ըտուր/ * ադուր	* ըդուց/ * ադուց
* էն/ * ան	* ընդուր/ * անդուր
* ընդուր/ * անդուր	* ընդուց/ * անդուց ⁴²

Այս հոլովաձևերից արևելյան Կու ճյուղի բարբառային հոլովաձևերը տարբերվում են հիմնականում հոգնակիի հավելյալ ն-ով. հմմտ.

ըստուր—ըստոնք, ըստուց—ըստոնց:

Այսպիսով, եթե համեմատենք այ երկբարբառի պարզեցման ընթացքը միջին հայերենի գրական տարբերակների սահմաններում գտնվող բարբառներում, կատացվի հետևյալը.

37 Տե՛ս Ռ. Բաղրամյան, Կռկենի բարբառը, էջ 49:

38 Է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, էջ 183:

39 Է. Մուրադյան, Կաքավաբերդի բարբառը, էջ 129:

40 Է. Մուրադյան, Կարճեանի բարբառը, էջ 111:

41 Է. Անադյան, Ագուլիսի բարբառը, էջ 233:

42 Հմմտ. Մեղրու, Ագուլիսի, Կարճեանի, Կաքավաբերդի, Կռկենի (եզակի

ուղղականը) համապատասխան դերանվանական ձևերի հետ:

Կիլիկիա՝	ալ>ա՛,	ալ>է,	ալ>*է>ի
Երզնկա՝	ալ>ա՛	ալ>ա	
Արև. Կու ճ.	ալ>է՛	ալ>*է>ը	
Արև. Լ ճ.	ալ>է՛/ա՛	ալ>ը/ա	

Այժմ համեմատենք դերանվանական մի քանի ձևեր.

Կիլիկիա՝	աս	էսոր	էսոնք
Երզնկա՝	*աս	*ասոր	*ասոնք
Արև. Կու ճ.	*էս	*ըստոր/*ըստուր	*ըստոնք/ըստանք
Արև. Լ ճ.	էս/աս	ըստուր/աստուր	*ըստուք/*աստուք
			*էսոնց
			*ասոնց
			*ըստոնց/*ըստանց
			*ըստուց/*աստուց

Հոգնակիի ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քննվող տերիտորիալ տարբերակներում, ինչպես նշել ենք, ընդհանուր գործածական մասնիկներ են՝ -եր, նի (-անի), -ներ (ղեռ սահմանափակ կիրառությամբ), -ի:

Սրանցից բացի Կիլիկիայում տարածված են՝ -վի (ուի)՝ երես—երեսուի (ՆՇԲԶ), էշ—իշուի (անդ), իր—իրվի (ՄՀԶ, 19), տուն—տնվի (ՂՀՀ, 258). -վտի (-ուտի)՝ քուր—քուրուրտի (ՂՀՀ, 231). -ստան՝ տեղի—տեղեստան (ՄՀԶ, 36), հայրենի(ք)—հայրենեստան (ՂՀՀ, 193). -ստներ՝ հայրենի(ք)—հայրենեստներ (անդ, 261) և այլն: Այս մասնիկներից մի երկուսը վկայված են նաև Երզնկայում, ինչպես՝ -վի (դուռ—դրուվի), ստան՝ (հոգի—հոգեստան), իսկ արևելյան երկու տարբերակներում չեն հանդիպում: Կիլիկիայի իշուի կազմության դիմաց արևելյան Կու ճյուղի տարբերակը դնում է իշան (ՂԱՇ, 62), տնվի՝ տներ (ՂԱՇ, 21, 76), քուրուրտի՝ քվերք (ՂԱԱ, 298) և այլն:

Բացի այս, Երզնկայի և արևելյան երկու տարբերակներում -եր ընդհանուր մասնիկը կազմում է միայն միավանկ բառերի հոգնակի՝ աչ(ք)—աչեր (ԿՆ, 156), ուն(ք)—ուներ (անդ), նետ—նետեր (անդ, 160), վարդ—վարդեր (ՀԱԳ, 139), հող—հողեր (ՂԱՇ, 76), կով—կովեր (անդ, 62), կալ—կալեր (անդ, 63), դոն—դոներ (ՂԱՍԿ, 135), վան(ք)—վաներ (ՊԹ, 65), իսկ կիլիկյան տարբերակում եր-ը ո՛չ միայն միավանկ բառերի, այլև երկվանկ, բաղմավանկ բառերի հոգնակերտ է, ինչպես՝ կտրիճ «տղա»—կտրճեր

(ՍԳ, 16, ՂՀՀ, 231), հաւելիթ—հաւելիթեր (անդ, 78), քումանդիր—քումանդրեր (ՂՀՀ, 258), վաճըռական—վաճըռկըններ (ՂՀՀ, 259), զիճութիւն—զիճութեններ (ՄՀԶ, 3), հիւանդութիւն—հիւանդութեններ (անդ, 35) և այլն:

ՀՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քննվող տերիտորիալ տարբերակներում հոլովների կազմութիւնը բավականին միասնական է՝ զ, ի նախդիրների գործածութեամբ, բացառականի է, գործիականի ով վերջավորութիւններով, թուրք հոլովների հոդառութեամբ և այլն: Չնայած սրան, արեւելյան լու ճյուղի տարբերակում արդեն սկիզբ է առել որոշյալ հայցակառուցումներէս... շինած տներս (ՂԱՇ, 21). որոշյալ առումն արտա-Յովանէս... շինած տներս հոլով... Գնեցի... և ետու ընծայս հայտված է միայն u ստացական հոլով... Գնեցի... և ետու ընծայս հայտված է միայն u ստացական հոլով... հայրենիք բաղնիսն... կամարակապի վանքս սուրբ Գրիգորոս... հայրենիք բաղնիսն... (ՂԱՇ, 7), որոշյալ առումն փնդուկն ու մարագն հետ բաղնիսն... (ՂԱՇ, 7), որոշյալ առումն արտահայտված է միայն ն հոգի միջոցով:

Բացառական հոլովում ի նախդրի վերացման նշաններ են երևում արեւելյան լու ճյուղի և Երզնկայի միջին հայերենում (վեր-երևում արեւելյան լու ճյուղի հաղվադեպ). Ագատ և թարխան արարին հաւկէ ջինում ավելի հաղվադեպ). Ագատ և թարխան արարին հաւկէ ջինում ավելի հաղվադեպ (ՂԱՇ, 78), Հառաշէ (ՂԱՍ, 274), Այսպիսին որոշել լինի փառացն (ՂԱՇ, 78), Հառաշէ (ՂԱՍ, 274), Այսպիսին որոշել լինի փառացն (ՂԱՇ, 78), Հառաշէ (ՂԱՍ, 274), Քո կէս մարմնոյդ եմ ես (անդ), Պարոստէն ի վեր (ԵԿ, 146), Քո կէս մարմնոյդ եմ ես (անդ), Պարոստէն ի վեր (ԵԿ, 146), Հաղար դեհաց խոցեն (ՊԿՆ, 109) և այլն: նաց ձեռնէ (ԿՂՀ, 101), Հաղար դեհաց խոցեն (ՊԿՆ, 109) և այլն: կրիկիայում, հակառակ սրան, զ և ի նախդիրները դեռևս կայուն են:

Ի նախդրի վերացման թույլ միտում նկատվում է արեւելյան Լ ճյուղի տարբերակում, բայց ո՛չ թե բացառական հոլովաձևերում, այլ սահմանական ներկայի կազմութեան մեջ. օրինակ՝ հաւատալ եմ (ՂՀՀ, 235), փոխանակ տիրապետող ի հաւատալ եմ ձեռի:

ՀՈԳՆԱԿԻ ՀՈՂՈՎՈՒՄ

Արեւելյան Լ ճյուղի տարբերակում հոգնակի հոլովիչը ո-ն է, որ արտահայտվում է բառավերջի ոյ գրութեամբ⁴³. սփուֆնի—սփուֆնոյ (ՂՀՀ, 416)⁴⁴:

43 Բառավերջում ոյ գրութեան ո ձայնավորի արժեք ունենալու մասին տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյանի «Փաստեր հայերենի հնչյունափոխութեան մի բանի երևութ-ները մասնականաբար» հոդվածը (ՀՍԳԱ Տեղեկագիր, 1957, № 4, էջ 69-ից):

44 Առայժմ ուրիշ օրինակ չունենք:

Կիլիկիայի տարբերակում բառավերջի բաց վանկում, առանց հոդի՝ գրվում է ոյ, որ հավասար է ո հոլովական ցուցչին. փակ վանկում, հոդից առաջ՝ գրվում է ու կամ ոյ. վերջինս բաղաձայնից առաջ, գոնե խոսակցական լեզվում, ու-ի արժեք ունի: Հնչյունափոխական առումով այս իրողությունը կարելի է համեմատել բարբառների մեծ մասում գրսերսլոդ ալ-ի փոփոխության երկակի ընթացքի հետ. բառավերջի անհոդ դիրքում ալ ևրկհնչյունը զրկվելով յ-ից, տալիս է ա ձայնավոր (տղայ > տղա), իսկ հոգերից և հոգնակերտից առաջ, իբրև երկբարբառ գիտակցվելով՝ է ձայնավոր (տղայն > տղեն, տղայք > տղէք): Կիլիկիայի տարբերակում, այսպիսով, հոգնակի հոլովիչը հանդես է գալիս դիրքային երկու փոփոխակներով՝ ո (զրվ. ոյ) — առանց հոդի և ու (զրվ. նաև ոյ) — հոդից առաջ. հաւթեր—հաւթերոյ (= հաւթերո, ՄԴ, 78), գեղեր—գեղերոյ (≈ գեղերո, ՂՀՀ, 221), ձիթեր—ձիթերոյ (= ձիթերո) — առանց հոդի և ճորտեր—ճորտերուն (ՄԲ. օր. մատ. 1331 Բ. ձեռագիր—ՂՀՀ, 191), կողեր—կողերուն (ՄՀԶ, 3), տնվի—տնվոյն (= տնվուն, ՂՀՀ, 258), տաճկնի—տաճկնոյն (= տաճկնուն, ՄԺ, II, 75), ձիթեր—ձիթերոյն (= ձիթերուն, ՄՀԶ, 10) — հոդից առաջ:

Երգնկայում հոգնակի հոլովիչը ու-ն է, որը գրանցվում է մեծ մասամբ ու հնչյունով, երբեմն էլ, հոգերից առաջ՝ ոյ-ով. հոգեստան—հոգեստանուն (ԿԵ, 126), ծաղկնի—ծաղկնուն (անդ, 131), ծառեր—ծառերուն (անդ, 135), գալեր—գալերուն (ՊԿԵ, 95), աստեղնի—աստեղնոյն (ԿԵ, 125) և այլն:

Արևելյան Կու ճյուղի տարբերակում իշխում է հոգնակի ու հոլովումը, ինչպես՝ իշան—իշանուն (ՂԱՇ, 62), թոռներ—թոռներուն (անդ), կալեր—կալերոյն (անդ, 63), սիրելնի—սիրելնուն (ԽԿ, 146), տղակներ—տղակներուն (անդ) և այլն, բայց հաշատուր Կեչառեցու լեզվում ու հոլովման կողքին հանդիպում է նաև ի հոլովմամբ հոգնակի.

Յաւօր կու նեղիմ գերիս,

Թէ լինի գեղ իմ խոցերիս (ԽԿ, 149):

Այստեղ անշուշտ խոցերիս ձևը վերցված է նախորդ տողի -իս հանգի համար, բայց սա ցույց է տալիս, որ այդպիսի հոգնակի հոլովումն արդեն խորթ չէր արևելյան Կու ճյուղի տարբերակին. ինչպես երևում է, քննվող շրջանում, եզակի ի հոլովման համատեղությամբ, հոգնակին այս վայրերում կարող էր ենթարկվել

Բերենք մի քանի օրինակ:

Ֆրիկը կու մասնիկով բայաձևերին զուգադրում է կամ բայ-մասնիկով ներկա՝ Ամէնն ի բաղդն կայ կուտի, թէ յԱստուծոյ տունեալ լինի (ՀԱԳ, 6), Կամ խնդրեմ և ոչ թողում, որ մոլորիս (անդ, 17), Կան ու մնան զքեզ բերել (անդ, 10): Մխիթար Հերացին կու մասնիկով ներկային զուգահեռ բերում է՝ Այլ կայ և ուր-դի՝ որ բորբոսի արուն ի դուրս յերակացն ի յանդամին (ՄՀՁ, 59), Եւ այլ մենք կանգ և տեսանեմք զմկնատիզ քարն (անդ, 120): Ղևոնդ Հովնանյանը Մխիթար Հերացուց բերում է ներկայի այսպիսի ձևեր՝ է ի ասել (ՂՀՀ, 254), ի յայրել լինի (անդ,), որոնց առկայությունը Հերացու լեզվում պատճառաբանում է նրա ծննդավայրի ազդեցությամբ՝ Հերացու ազգային լինելու հանգամանքով⁴⁵: Հերացին թեև գրում էր Կիլիկիայի գրական միջին հայերենով, որովհետև դեռ երիտասարդ տարիքից ապրում էր Հոռմկլայում և իր աշխատությունը գրում Կիլիկիայի կաթողիկոսի պատվերով, բայց կրում էր նաև իր մայրենի բարբառի ազդեցությունը:

Ներկայի, ինչպես և անկատարի միջինհայերենյան ձևերը բացարձակ տարածում չունեին. սրանց կողքին գրաբարան և ներկայումս անկատար բավականին տեղ էին գրավում:

Ներսես Շնորհալին վկայում է՝

Որպես տիկին յուշիկ գրեա,

Պարանն յետեւն ի քաշ կու գայ (ՆՇԲՁ, 624):

Ճերմակ ձի գասեղ ու գէր,

Աչեր սպիտակ փայլուն ունէր:

Ճորտն զպահուցըն կու քաշէր,

Խըրխընջալով ի վեր վագեր (անդ, 623):

Սմբատ Սպարապետը՝ Հայր, կու աղաչեմք զքեզ որ չը ծախես զմեր հայրենիքն (ՂՀՀ, 198). սրա կողքին՝ Ու թէ բերէ կորսնողն վկայք որ երթնուն, որ զայն գրաստն նանաչեն՝ որ իր է ըզորդ...նա դարպասուն անսիզն այս է (անդ):

Այս երևույթը, որ հատուկ է քննվող տերիտորիալ բոլոր գրական տարբերակներին, չպիտի բացատրել միայն հին գրական լեզվի ազդեցությամբ, թեև որոշ հեղինակների լեզվում այդպիսի ազդեցությունը զգալի դեր է խաղում, այլև նրանով, որ ներկայի և

45 Տե՛ս Ղ. Հովնանյան, Հետադոտությունը..., էջ 255:

ասկատարի միջինհայերենյան, այսինքն՝ նորակազմ ձևերը պատմականորեն ո՛չ միանգամից, այլ աստիճանաբար են ապարել նվաճել: Մինչև օրս էլ աշխարհաբար գրական տարբերակներն ու բարբառները պահում են գրաբարածե ներկայով ու անկատարով խոնարհվող բայեր, իսկ Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքում (ըմ) մասնիկով անց. անկատարին զուգահեռ գործածում է կան կազմում է Լիս ճյուղի բարբառների նման, անց. անկատարում պահում է միայն գրաբարյան կազմովթյուններ, ինչպես՝ զընէր = զնում էր, թըշթըշէր = թշթշում էր, լըվէր = լվանում էր, շընէր = շինում էր և այլն⁴⁷:

46 Մ. Ե. Ասատրյան, Լոռու խոտվածքի հիշյունաբանական և ձեռքանական
ստանձնահատկությունները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 3, էջ 199);
Ասատրյան, Կոդենի բարբառը, էջ 123, 124;

հրամայէ օրէնքս (ՄԴ, 78), Հայր, կու աղաչենք զքեզ (ՂՀՀ, 196). Մխիթար Հերացին՝ Երական կու տկարանայ (ՄՀՋ, 34), Եւ այլ կոչ լինի, որ նոսրային ժամանակն որ այլ երկար քաշէ և այլ կարճ լինի քան դայդ սահմանդ, զոր ասացար (անդ, 60). Հեթում պատմիչը՝ ...Զեպիսկոպոստունքն կու տանէին ի Հռոմ (ՄԺ, II, 66), կու վարէր լապրտակ մի (անդ, 106):

Այժմ Լ. Ճյուղի գրական տարբերակի մասին: Ինչպես նշել ենք, այս տարբերակը զուրկ է կու մասնիկից:

Վարդան Արևելցու միջին հայերենում հայագետ-լեզվաբանների ուշադրությունը հաճախ է գրավել աղօթք եւ առնում արտահայտությունը, որը նրանք իրավամբ դիտել են որպես -ում ճյուղի բարբառների հնագույն մի վկայություն: Բայց մենք ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել Արևելցու լեզվում հաստատական ներկա կազմելու գլխավոր եղանակի վրա. եթե -ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով ներկայի միայն մեկ օրինակ է վկայում նա, ապա անորոշ դերբայի ի նախորդվ հայցականի (=ներգոյական) և օժանդակ բայի համադրությամբ հաստատական ներկա կազմելը նրա գործածած միջին հայերենում հիմնական օրենք է: Արևելցին գրում է. Շատ էի ի հարցանել (ՂՀՀ, 235), նշ. Շատ եք հարցնում. Առաջի Աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ (ՎՊՏ, 204), նշ. Աստծու առջև մի խոսք եմ ասում, որ Աստված լսի. Հաւատալ եմ, որ հանց է (անդ), նշ. Հավատում եմ, որ այդպես է. Մեր եղբայրն հետ մեզ վասն այն են ի կովիլ, որ մենք զբրիստոնեայ սիրենք (անդ), նշ. Մեր եղբայրները մեզ հետ այն բանի համար են կովում, որ մենք քրիստոնյա ենք սիրում և այլն:

Կարելի է ենթադրել, որ Արևելցու միջին հայերենում -ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով ներկայի միակ օրինակը դեռևս անհայտ որևէ հարևան բարբառի ազդեցության արդյունք է:

Ներկայի կազմությունն այսպես է նաև Մաղաքիա Աբեղայի «Պատմութիւն թաթարաց»⁴⁸. աշխատության միջին հայերեն հատվածներում. Իմ սիրելի ընկեր կայ առ տաթարն ծառայ, որ ձեր ձեռք ի վեր է ի գալ (ՊԹ, 61):

Նույն օրինաչափությունն է նաև Վահրամի որդի Գրիգորի դեղագրում: Ըստ հիշատակության, այս դեղագիրը տրվել է Գրիգոր-

48 Օգտագործել ենք Երուսաղեմի հրատարակությունը (1870 թ.), որի հիմքը 1272 թ. մի ձեռագիր է (վերագրված է Վարդան պատմիչին):

և թուենայ թէ ի բարձր (տեղ) ի վայր է բնկնիլ և այնց թուի թէ ծով է (անդ, 423). Ոնց ելնեմ ի դուրս՝ երբ երկինքն ի շուրջ է ի գալ և զիսի ներք է ի յունել (անդ). Ապա թէ խիստ լինի և մատինդ ներքև խիստ զարկնի, այնց որ քեզ այնց թուենայ թէ զմատնդ ի զատ է ի ձգել, այնոր ահաւ(որ) ասեն (անդ, 427):

Այս վերջին նախադասութեան համապատասխանը Կիլիկիայում ընդօրինակված 1294 թ. ձեռագիր բժշկարանում այսպես է. Ապա թէ մատինդ ներքև խիստ զարկնէ ու թուենայ թէ զմատնդ ի զատ կու հանէ, այտոր ահաւոր ասեն (ՂՀՀ, 427):

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայի ի զատ կու հանէ կազմութեան դիմաց «Ախրապատին»-ի Ա. մասը վկայում է՝ ի զատ է ի ձգել:

Ներկա ժամանակի, ինչպես և անց. անկատարի՝ անորոշ դերբայի հայցական-ներգոյականով և օժանդակ բայով կազմված ձևեր վկայվում են և զրաբարում, անգամ առանց ի նախորդ. օրինակ՝ Փ. Բուղանդի «Պատմութիւն հայոց» աշխատութեան մեջ, ինչպես նկատել է Հ. Աճառյանը՝ ընդ որ գալ էր, նշ. որով գալիս էր. ետ ում տալ էր զօրէնսն, նշ. տվեց, ում տալիս էր հաղորդութեանը⁵². Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատութեան մեջ, ինչպես նկատել են Ա. Այտընյանը, Ղ. Հովնանյանը, յոյնք են ի գալ, նշ. հոյնները գալիս են⁵³ և այլն:

Այսպիսի կազմութեամբ բայաձևերը, որոնք զրաբարում երբեմն էին զործածվում, միջին հայերենի ձևավորման շրջանում, որոշ վայրերում, սկսել են դառնալ հաստատական ներկայի արտահայտման հիմնական ձևեր և աստիճանաբար տարածվել, հին հայերենի ներկայի՝ ըզձականի վերածվելուն զուգընթաց:

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Կու ճշուղի արեւելյան և Երզնկայի տարբերակները վկայում են օժանդակ բայի էի>ի փոփոխություն. Երզնկան վկայում է նաև բայական վերջավորությունների -էի>-ի, -այի>-ի փոփոխություն, որոնք նույն վայրերի բարբառային օրինաչափություններ են. Անիի 1348 թ. մի արձանագրության մեջ կարդում ենք՝ Յառաջն

⁵² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, դ. Բ., էջ 174:

⁵³ Տե՛ս Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., էջ 254:

Անոն V-ը՝ Վճարեն ղենն զոր արելն են Սժիլանքն մեր բնակչացն (ՂՀՀ, 262). Սարվանդիբարի տեր պարոն Կոստանդինը՝ Շիմել էին զիրենց տունն վանց իրենց բայժուն (անդ, 258): Իսկ Ներսես Շնորհալու հանելուկներում վկայված են վաղակատարի նաև այսպիսի ձևեր՝ ինք է հագեր դեղին թաղի (ՆՇԲԶ), Հանց գինեխում մարդ չէ տեսեր (անդ). Մխիթար Հեբադու աշխատության մեջ՝ Մենք փորձե՛ր ենք, և սովոր ենք տալոյ (ՄՀԶ, 126), Մարմնոյն ամ անդամունքն ի հալ են ընկեր (անդ, 40):

Պատճառական բայերի եղակի հրամայականը կիրիկյան տարբերակում կազմվում է ո վերջավորությամբ (ինչպես գրաբարում), օրինակ՝ յարեցո՛ւ, պատրաստեցո՛ւ, չորացո՛ւ և այլն, բայց Մխիթար Հեբացին այսպիսի ձևերին զուգահեռ գործածում է նաև ո՛ւ վերջավորությամբ ձևեր՝ հովցո՛ւր (ՄՀԶ, 23), չորցուր (անդ, 43) և այլն:

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԺԽՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՁԵՎԵՐՈՒՄ

Միջին հայերենի արեւելյան Լ ճյուղի գրական տարբերակը վկայում է ըղձական բայերի ժխտական խոնարհման հետաքրքրական ձևեր՝ ոչ մասնիկի ետադաս գործածությամբ. Մաղաքիա Աբեղան բերում է՝ ես տղայ եմ թէ զիս բռնեն, սպանեն ոչ, այլ տանին ծառայ (ՊԹ, էջ 53). Վարդան Արեւելցին՝ եւ զաշխարհս տուր հանց մարդոյ, որ յստակ տեսանէ՛ կուրանայ ոչ կաշառօք, և քեզ ասէ զիրան (ՎՊՏ, 204). Գրիգորի գեղագրում կարդում ենք՝ եւ երբ ջուրն ի զուգել լինի՝ այս նշանով զուգէ... այնց որ ինչ ի ներս մտես՝ ինչուր վիզն թանուի... և ի ներս նիստ այնչափ որ վատուծիս ոչ (ՂՀՀ, 416):

Կիրիկիայի և Երզնկայի գրական տարբերակներին այս կարգի բայաձևեր անծանոթ են. Սմբատ Սպարապետի «Անսիգբ Անտիոքայ» աշխատության մեջ կարդում ենք՝ եւ ասեն ի դարպասն, թէ «Հայր, կու աղաչենք զքեզ որ չծախես զմեր հայրենիքն» (ՂՀՀ, 196). Մխիթար Հեբացու աշխատության մեջ՝ եւ ապա մտո յաւաղան որ ջուրն բազցր լինի և եղկ, և յամեցո պահ մի. բայց տե՛ս աղէկ որ չի վատուծի հիւանդն (ՄՀԶ, 10). Կ. Երզնկացու բանաստեղծություններում՝ Թէ չկար սէր յիմ սրբոտիս ու ես ունի անհոգութիւն (ԿԵ, 142) և այլն:

Ձծախես, չի վատուծի, չկար բայաձևերի փոխարեն Լ ճյուղի տարբերակը կդնենք՝ ծախես ոչ, վատուծի ոչ, կար ոչ:

րոնք ընդհանուր տարածում չունեն, կարելի է կռնել տեղական միջին հայերենյան բառեր՝ սահմանադատելով ընդհանուր միջին հայերենյան բառերից։ Կլիկյան գրավան տարբերակը այդ կարգի բառերից վկայում է նաև՝ կտրին «տղա» իմաստով՝ եթէ կայ թագաւորին կտրներ ու աղջիկներ, իրաւունք է, որ կտրներն հաւասար ժառանգեն ղթագաւորութիւնն (ՄԳ, 16)։ ցօզ «տարփածու» իմաստով՝ Թէ ոք զկիսն և զցօլն յիր տուն խնչ իրար գտնու ու սպաննէ, նախագատապարտ է ի դարպասէ (անդ, 51)։ դէմք «տեսակ» իմաստով՝ Զորութիւն երեք դէմս ունի (ՄՀՁ, 92)։ յետմնաց «հաջորդ» իմաստով՝ Ինքն և իւր ետմնացքն կողեցան բրինձ (ՄԺ, II, 108)։ Բշտել «խփել, հարվածել, ծեծել»՝ Խրար Բշտնն ու սպաննեն (ՄԳ, 82), եւ թէ յուսցնելն՝ վարդապետ զաշակերտ Բշտն ու մեռնի, նա նոյն սպաննող է (անդ, 26)։ Դալծիլ «չարչարել» իմաստով՝ Բանոյն սպաննող է (անդ, 26)։ Դալծիլ «չարչարել» իմաստով՝ Բանոյն սպաննող է (անդ, 26)։ Դալծիլ «չարչարել» իմաստով՝ Բանոյն սպաննող է (անդ, 26)։

Դում աշխատութեամբ դաի դսա և հալծեցայ ի փոխելն (ՂՀՀ, 191)։
Բնֆշցնել «վարձատրել, նվեր տալ» իմաստով՝ եւ թէ ուսցնողն լի-
նի աղբաա՝ նա թէ (աշակերտն) իր կամաւ զվարդապետն Բնֆշցնէ
ու կամ իրք տայ, նա այն հերիք է հոգեոր սերմանողացն՝ որ
զմարմնավոր հունձն ժողվեն (ՂՀՀ, 216)։ Խեչ «մոտ»՝ Խեչ խաչին
ի յուսն (ՂՀՀ, 258)։ Արեւելյան Կու ճյուղի տարբերակը վկայում է՝
նեց «փոքր ժամանակաշրջան, կարճ միջոց»՝ Հեց ելաւ պարոնաց
ձեռնէ զերկիրս առին (ԿՂՀ, 101)։ վեր կալել (կամ վեր ունել)
«վերցնել»՝ Վանից էգոյ հողի շարխատն վեր կալաք (ԿՂՀ, 101)։
այս բայի անորոշը հնարավոր է թե՛ վեր ունել, թե՛ վեր կալել
ձեւերով։ երկուսն էլ տարածված են Արեւելյան Հայաստանի արդի
բարբառներում։ Դարաբաղ՝ յեր ունել «վերցնել», Արարատյան
բարբառի կողմա խոսվածք՝ վեր ունել, երեւանի խոսվածք՝ վեկալել։
Երզնկայի տարբերակը վկայում է մօրն բառը՝ «նազելի կին», «ճը-
կուն, մատղաշ» իմաստներով՝ Մտրուպ, զու սազէ զաշթայն, որ
կուն, մատղաշ» իմաստներով՝ Մտրուպ, զու սազէ զաշթայն, որ
մօրնն խաղայ մոյտան։ ա՜յ մօրն ու բարակ ՚ւ երկայն, քո տեսն ի
մօրնն խաղայ մոյտան։ ա՜յ մօրն ու բարակ ՚ւ երկայն, քո տեսն ի
լուսին նման (ԿԵԲ, 156)։ Դրուդ առնու «թունդ առնել», երես դնել
«դիմել»՝ Սիրով ի ծովն երես դրել (գետերը)։ յայտնի լինիլ
«հայտնվել» իմաստով՝ Դու ընդէ՞ր մօտ ի մահաքն յայտնի լինիս
«հարզ երեսով»։ Արեւելյան և ճյուղի տարբերակը վկայում է՝ յաջե-
նալ «առողջանալ»՝ եւ զայն գրենք, որ Գրիգոր Վահրամայորիքն իւ-
րն արաւ և աչնով յաջեցաւ (ՂՀՀ, 415)։ Լիչիլ «թուլանալ, հալվել,
ջրիկանալ, փափկել»՝ Բժիշկն չարար նմա դեղ, ասէր՝ Թէ Յայա աւուր-
բաւ դեղն չօղտէ զի մարդն այնց սառուցած լինի դերդ հողն և չօղտէ
դեղն՝ ինչուր լիչիլ (անդ)։ Ենուում «հետո»՝ եւ ինչ ի ջրէն ելնես և

զայտ ամէն անեա՝ այնց արա որ օր հասարակ լինի, յենում հաց կեր (անդ, 416):

Երզնկայի, արեւելյան Կու և Լ ճյուղերի զրական տարբերակներում նորագույն փոխառութիւնները հիմնականում արաբերեն ու պարսկերեն լեզուներից են, ինչպէս՝ արբ. հալալ, հուլմ, էսիր (հսիր) «գերի», քարխան «աղատ», դավլ «պայման». պրս. շարտախ, կուղպակ, փնդուկ, բէց «ծառա» և այլն: Այս տարբերակներում եւլրոպական լեզուներից փոխառութիւնները փոքր թիւ են կազմում, այնինչ կիլիկյան տարբեբանքը արաբական, իրանյան փոխառութիւնների կողքին զգալի թիւով բառեր ունի եւլրոպական լեզուներից, հատկապէս ֆրանսերենից: Այդ բառերը վերաբերում են կյանքի տարբեր բնագավառների՝ պետութեան, դիվանագիտութեան, իրավագիտութեան, առևտրի, կենցաղի. ահա դրանցից մի քանիսը՝ ըմբռնու «եւլրոպացի կայսր», բրինձ «թագաժառանգ», գունց «կոնսուլ», գոնք «կոմս», ընէ «արքա», լիզիոն «վասալ», մարգիգ, պօրն «սահման», անսիզ «օրենք», օմայն «պարտաթուղթ», մարիան «ամուսնութիւն», պոռնես «քաղաքացի», ռին «հաբուստ», գումին «համայնք», դուռնայ «մրցութիւն», լիվր (դրամ է), մարկ (դրամ է), սօլ «կոշիկ», պոզլեր «ավագ մատուցող» և այլն:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Առանձին վայրերի միջինհայերենյան գրավոր նյութերի այս համառոտ քննութիւնը, թեև թուուցիկ, ակնարկային բնույթ ունի, բայց մեզ հանգեցնում է այն կարծիքին, որ միջին հայերենի այս փուլում ներկա ժամանակը կու մասնիկով կազմող բարբառների ձևաբանական տիպը իշխել է ո՛չ միայն Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում, այլև Արեւելյան Հայաստանի լայնածավալ տարածութիւնների վրա: Եվ սա զարմանալի չէ. կու>կը մասնիկով բառաձևերն այսօր էլ կենդանի են Ում ճյուղի բարբառներում՝ որպէս ապառնի բայաձևեր: Ապառնի ժամանակի իմաստ նրանք արտահայտում էին նաև միջին հայերենում, թեև ներկա ժամանակի բայաձևեր էին: 2. Աճառյալը կու մասնիկով բալի մասին գրում է. «Այս ձևը իր իմաստով իբրև սահմանական ներկա շատ բավարար էր: Բայց նա ուներ այն անպատեհութիւնը, որ միաժամանակ նաև ապառնի էր: Ամեն լեզվի մեջ էլ ներկան կարող է իբրև ապառնի գործածվել: Սակայն այն բոլոր լեզուներում, ուր ներկան նաև իբրև ապառնի է գործածվում, կու հաստիկ և առանձին ապառ-

նի: Գրաբարի ապառնին ջնջվելուց հետո, միջին հայերենը առանձին ապառնիքից զուրկ մնաց: Անպատեհությունը վերացնելու համար, անհրաժեշտ էր ուրեմն կամ առանձին ապառնի ստեղծել և կամ նոր ներկա հնարել: Առաջին միջոցին դիմեցին արևմտաքի հայերը, որոնք ստեղծեցին պիտի ձևով ապառնի և ներկայի համար հաստատ պահեցին կը ձևը: Երկրորդ միջոցին դիմեցին արևելքի հայերը, որոնք ներկայի համար հնարեցին ում ձևը, պահելով կը ձևը ապառնիի համար, իսկ պիտի ձևը՝ պարտավորականի համար⁵⁴:

2. Բացի կու մասնիկով ներկա կազմող գրական տարբերակներից, մեզ հասած նմուշներում գտնում ենք միջին հայերենի մի այնպիսի տարբերակ, որը կու մասնիկ չի ձևանալում և մատնում է նույն տիպի բարբառների գոյությունը միջին հայերենի շրջանում: Գրական այս տարբերակը, որ անվանել ենք Լ ճյուղի, դարձյալ Արևելյան Հայաստանի ծնունդ է: Կու մասնիկից զուրկ միջին հայերեն բարբառների երբեմնի գոյության փաստը դարձանալի չի թվա, եթե դիտենք արդի Ում և Լիս ճյուղերի բարբառներից մի քանիսի բացական համակարգը: Ագուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի, Կըղենի, Կաքավաբերդի բարբառները, ինչպես գրական միջին հայերենի Լ ճյուղի տարբերակը, կու մասնիկ առհասարակ չունեն: Ի՞նչ հիմք ունենք հավատալու, որ միջին հայերենի շրջանում այս բարբառներն ունեցել են կու մասնիկով բացաձևեր: Ո՛չ մի հիմք: Եթե այդպիսիք տնեցած լինեին, թերևս պահին որպես ապառնի: Չէ՞ որ կու մասնիկով ներկայի փոխարեն այլ տիպի ներկայի ձևեր, օրինակ՝ անկատար դերբայով, առաջ են քաշվել ներկա և ապառնի իմաստները տարբերակելու անհրաժեշտությունից: Բացի այդ, վերոհիշյալ բարբառներում գտնում ենք ապառնի ժամանակ արտասահմանային այնպիսի բացաձևեր, որոնք համապատասխանում են Լ ճյուղի միջին հայերենի ներկայի կազմությանը. Ագուլիսի բարբառ՝ թակիլ ըմ «կթակեմ», թակիլ ըս, թակիլ ա, ըրվժլ ըմ «կերեվամ», ըրվժլ ըս, ըրվժլ ա⁵⁵. Մեղրու բարբառ՝ մընալ իմ «կմնամ», մընալ իս, իրվալ իմ «կերեամ», իրվալ իս⁵⁶. Կարճևանի բարբառ՝ փամիլ իմ «կտեսնեմ», փամիլ իս, իփիլ իմ «կեփեմ», իփիլ իս⁵⁷.

54 Հ. Անտոյան, Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գ. Բ, էջ 17:

55 Ա. Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառադիտություն, էջ 250:

56 Է. Բ. Աղայան, Մեղրու բարբառը, էջ 201:

57 Հ. Գ. Մուրադյան, Կարճևանի բարբառը, էջ 132—133:

Կաթավաթերդի բարբառ՝ իրվալ ըմ «կերևամ», իրվալ ըս, մրնալ ըմ «կմնամ», մրնալ ըս⁵⁸. Կոզեների բարբառ՝ ապրիլ ըմ «կապրեմ», ապրիլ ըս, յերիլ ըմ «կայրեմ», յերիլ ըս⁵⁹: Ինչպե՞ս տեսնում ենք, այս բայաձևերը իմաստով համապատասխանում են Արարատյան բարբառի կը մասնիկով բայաձևերին՝ կըրպկեմ, կերևամ, կըմրեմ և այլն:

Ինչպես կու մասնիկով բայաճարի՝ Ազուլիսի բարբառը, ինչպես հայտնի է, ներկան կազմում է -ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով, Մեղրու, Կարճևանի, Կոզենի բարբառները՝ լիս վերջավորությամբ անկատար դերբայի Կոզենի բարբառներով (Մեղրի՝ ա, Կարճևան՝ լ/յ/ս, Կոզեն՝ ս/լ), Կաքավա-փոփոխակներով (Մեղրի՝ ս, Կարճևան՝ լ/յ/ս, Կոզեն՝ ս/լ) փոփոխակներով։ Բերդի միջնուղային բարբառը՝ ում-ով և լիս/յիս փոփոխակներով։ Այս բարբառների բայական համակարգի մեջ փաստորեն կատարվել Այս բարբառների բայական համակարգի մեջ փաստորեն կատարվել է ճուշանման մի տեղաշարժ, ինչ որ Կու ճյուղի այն բարբառնե- է ճուշանման մի տեղաշարժ, ինչ որ Կու ճյուղի այն բարբառնե- րում, որոնք հետագայում վերածվել են Ում կամ Լիս ճյուղի բար- բառների (Կու—Լիս ճյուղային անցման փաստ ենք համարում այն, բառների (Կու—Լիս ճյուղային անցման փաստ ենք համարում այն, որ Լիս ճյուղի բարբառներից շատերը՝ Արդվիների, Չարագաղի, Մարա- որ Լիս ճյուղի բարբառներից շատերը՝ Արդվիների, Չարագաղի, Մարա- ղայի և այլն, ունեն կու մասնիկով պայմանավորված բարբառների բայա- է եղել Ազուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի, Կոզենի բարբառները։ Իհարկե այն, ինչ կան համակարգի փոփոխությունների պատճառը։ Իհարկե այն, ինչ Կու ճյուղից մի այլ ճյուղի անցած բարբառներինը՝ ներկան և ա- պառնին միմյանցից տարբերակելու պահանջը։ Այդ պահանջը Մեղրու, Կարճևանի, Կոզենի բարբառներին ստիպել է անորոշ ղերբայի հայցական-ներգոյական և օժանդակ բայի համադրու-

58 Հ. Գ. Մուրադյան, Կարանգործիչի համագործակցությունը
59 Ռ. Հ. Բաղդամյան, Կողենի բարբառը, էջ 134:

59 Ռ. Հ. Բաղրամյան, *Կողենի բարբառը*, էջ 139, 140:
60 Հ. Դ. Մուրադյան, *Կաթակարերդի բարբառը*, էջ 139, 140:

Թյամբ ձեր պահելու որպես ապականի, իսկ ներկայի համար առաջ բերելու նոր ձև՝ Վրացավորությամբ անկատար դերբայով, որը մի նոր որակ է նախորդի համեմատությամբ (տե՛ս էջ 218): Այս նույն ելակետից նայելով, կարելի է եզրակացնել, որ Ազուլիսի բարբառում -ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով ներկային նախորդել է անորոշ դերբայի հայցական-ներգոյականով, այսինքն՝ Վ վերջավորությամբ ներկան⁶¹:

Այս ամենից հետո թերևս իրավունք ունենք ասելու, որ միջին հայերենի և ճյուղին պատկանող գրական տարբերակը որոշ չափով մեր առջև բացում է Ազուլիսի, Մեղրու, Կարճեանի, Կոզենի, Կաքավաբերդի բարբառների միջինհայերենյան առաջին շրջանը: Այս բարբառները միջին հայերենի և ճյուղի տարբերակի հետ համընկնում են նաև իրենց բաղաձայնական համակարգով (եռաստիճան անտեղաշարժ), իսկ ու(ն) փոփոխությամբ (իս դերանվան մեջ), խոնարհման ժխտական մասնիկը ետադաս գործածելով, Կոզենի բարբառը՝ նաև գրաբարատիպ անց. անկատարով (հմմտ. և ճյուղի գրական տարբերակում՝ Երբ աջ գեհին պառկէր խիստ ցաւէր և ջեւմանայր և դինին և այլ տաք իրքն ինչ ուտէր՝ խստացնէր (ՉՀՀ, 416) և այլն: Ինչ վերաբերում է հնչյունական, հատկապես՝ ձայնավորական, և քերականական այն մեծ տարբերություններին, որ գոյություն ունեն այս բարբառների, ինչպես և նրանց ու միջին հայերենի նշված տարբերակի միջև, այսպիսով դրանք պետք է որ առաջացած լինեն ավելի ուշ, թերևս միջին հայերենի երկրորդ փուլում կամ վաղ աշխարհաբարի շրջանում, քանի որ միջին հայերենի առաջին փուլին բարբառային այգալիսի մեծ զանազանություններ առհասարակ բնորոշ չեն⁶²:

3. Այսպիսով, կարող ենք եզրափակել. միջին հայերենի զարգացման առաջին փուլում հացոց լեզուն, բարբառային առումով, չունեւր այնքան միասնություն, որքան V դարում. այն բաժանված էր հնչյունական, քերականական էական հատկանիշներով տարբերվող բարբառների, որոնց ազդեցությունը որոշմվում է դեռ չկայունացած նրա տերիտորիալ գրական տարբերակների վրա:

61 Հարցերն ալապն ուղիղ դժով քննելով, ընավ չենք ուղում մերժել հիշյալ բարբառների միջև տեղի ունեցած փոխազդեցության հնարավոր երևույթները, այսպիսով դեպքում, մեր նպատակը լեզվական գլխավոր միտումը որոշելն է:

62 Մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է մի առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձնել միջին գրական լեզվի և ճյուղի տարբերակի և նրան առնչվող արդի բարբառների լեզվական փոխադարձությունների բացահայտումը:

Քայց եկե այս շրջանի միջին հայերենի բարբառային դրույթունը համեմատում ենք աշխարհաբարի հետ, նկատում ենք, որ միջին հայերենը զեռու շատ ավելի միասնական է, քան աշխարհաբարն իր բարբառներով և զրական երկու տարբերակներով։ Միջին հայերենի այս հարաբերական միասնության հիմնական պատճառը, մեր կարծիքով, թաքնված է նրան նախորդած լեզվական շրջանի՝ հին հայերենի, բարբառային առումով, առավել միասնական լինելու մեջ։

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԽԿ—Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958:
 ԿԵ—Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Երևան, 1962:
 ԿԳՀ—Կարո Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:
 ՀԱԳ.—13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ զրականություն, Երևան, 1938:
 ՀԵ—Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958:
 ՂԱԱ—Ղևոնդ Ալիշան, Այբարատ, Վենետիկ, 1890:
 ՂԱՇ—Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1880:
 ՂԱՍԿ—Ղևոնդ Ալիշան, Սխական, Վենետիկ, 1893:
 ՂՀՀ—Ղևոնդ Հովհաննես, Հետազոտությունը նախնեաց ոամկօրչնին վրայ, I, տետր Ա, Բ, Վիեննա, 1897:
 ՄԺ, II—Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, Երևան, 1956:
 ՄՀԶ—Մխիթար Հերացի, Զերմաց մխիթարություն, Վենետիկ, 1832:
 ՆԶԲԶ—Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928:
 ՆԶԲԶ—Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, Երևան, 1870:
 ՊԲ—Պատմություն թաթարաց վարդանայ պատմի, Երևան, 1905:
 ՊԿԵ—Պատմության հրատարակած՝ Կ. Երզնկացի, Տաղեր, Վենետիկ, 1905:
 ՊԿԵ—Պատմության հրատարակած, Գատաստանագիրք, Էջմիածին, 1918:
 ՍԳ—Սմբատ Սպարապետ, Գատաստանագիրք, Էջմիածին, 1918:
 ՎՊՏ—Մեծի վարդանայ Բարձրերդեցու Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:
 ՅԶԿ—Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի Ի Կարին, Վիեննա, 1900:

**ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գրաբարի լեզվա-քերականական իրողութիւնների բացահայտումը նպաստում է ոչ միայն գրաբարի, այլև մեր լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրութեանը:

Առավել հետաքրքրական ու գիտական հետազոտութեան անըսպտու նյութ ունի գրաբարի բայական համակարգը, որին, իհարկե, տարբեր առիթներով անդրադարձել են ուսումնասիրողները: Սակայն պետք է ասել, որ բայի հետ կապված որոշ հարցեր կամ դուրս են մնացել ուսումնասիրութեան ուղղութիւնից, կամ էլ բավարար լուծում չեն ստացել: Դա հատկապես վերաբերում է գրաբարի քերականական ժամանակների քննութեանը:

Քերականական ժամանակը բայական կարևոր կարգերից մեկն է, լեզվում ժամանակաշին հարաբերութիւնների արտահայտման հիմնական միջոցը:

Գրաբարի քերականական ժամանակները ըստ կազմութեան բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ և բաղադրյալ: Վերջիններս ի տարբերութիւն պարզ ժամանակների, դասական շրջանում դեռևս լայն կիրառութիւն չունեին, այդ փսկ պատճառով առավել ուշադրութիւն ենք դարձրել պարզ ժամանակների կիրառական առանձնահատկութիւնների, նրանց իմաստաշին փոխանցումների քննութեանը:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Իր հասարակական-արտադրական պրակտիկայում, առարկայական իրականութեան երևոյթների գիտական իմացութեան

պրոցեսում մարդը դորժ ունի անընդհատ շարժվող մատերիայի հիմնական ձևերի՝ տարածության և ժամանակի հետ, ժամանակը փխրիսովայության մեջ բնորոշվում է որպես առարկայորեն գոյություն ունեցող, անսկիզբ ու անվերջ, մատերիայի գոյությունը պայմանավորող հատկանիշներից (ատրիբուտներից) մեկը:

Քերականական ժամանակը, դասական ըմբռնմամբ, ենթադրում է գործողության հարաբերություն խոսքի պահի, կամ որպես այդպիսին ընդունված որևէ այլ ժամանակակետի նկատմամբ:

Քերականական ժամանակը նույնպես գոյություն ունի առարկայորեն, բայց թյուրիմացություն կլինի կարծել, թե նա նույնական է փխրիսովայական-իրական ժամանակի հետ, Որոշ լեզվաբաններ նույնացնում են նշված հասկացությունները՝ քերականական ժամանակը համարելով առարկայական ժամանակի անմիջական արտացոլումը՝, նման տեսակետները, իհարկե, փշտանո քերականական ժամանակը իր հիմքում ունենալով առարկայական ժամանակային հարաբերություններ, արտացոլում է առարկայական ժամանակը ոչ թե անմիջաբար, այլ միջնորգավորված ձևով՝ լեզվական կոնկրետ միջոցների օգնությամբ:

Անհրաժեշտ է տարբերել նաև լեզվի մեջ հանդես եկող ժամանակավորումը՝ քերականական ժամանակից, ժամանակի զադափար կարող են արտահայտել տարբեր խոսքի մասեր (մակբայները՝ այսօր, վաղը, երեկ, նույնիսկ որոշ գոյականներ՝ փեսացու, հուսնացու): Ժամանակ կարող են մատնանշել նաև բառակապակցությունները՝ 1869 թվականին ծնվեց Հովհաննես Թումանյանը: 1941 թ. հունիսի 22-ին, առավոտյան ժամը 5-ին, գերմանական ֆաշիստները ուխտադրժորեն հարձակվեցին Սովետական Միության վրա:

Ըիշտ է, այս օրինակներում, այսպես թե այնպես, ժամանակի զադափար արտահայտված է, սակայն այն ի հայտ է զալիս բառիմաստների միջոցով և կապ չունի քերականական ժամանակի հետ: Ժամանակի քերականական կարգը բնորոշ է հատկապես բային: Պարզ բայերը իրենց դիմային վերջավորություններով, իսկ բազադրյալները՝ օժանդակ բայի խոնարհված ձևերով արտահայտելով թվի, ղեմքի, եղանակի կարգերը, մատնանշում են նաև գործողության (եղելության) ժամանակը:

Ուրեմն քերականական ժամանակի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նա բայական կարգ է:

1 Հմմտ. Поспелов Н. С., Категория времени в грамматическом строе русского языка, М., 1953, էջ 137 (դոկտորական դիսերտացիա):

Մեղ ծանոթ լեզվաբանական գրականություն մեծ մասի մեջ քերականական ժամանակների տարբերակման ելակետը համարվում է խոսքի պահը: Ինչպես դիպուկ նկատել է Գրասսրին, ժամանակների սխտեմը նման է ջերմաչափի՝ 0 (զրո), զրոյից ցածր և զրոյից բարձր, որտեղ զրոն ներկա ժամանակն է կամ խոսելու պահը²:

Խոսքի պահի հետ կապված, քերականական ժամանակների տարբերակման հիմքում ընկած է գործողությունների հաջորդականությունը: Երկու տարբեր բայաձևեր (խոնարհված), որպես երկու տարբեր քերականական ժամանակներ կարելի է ընդունել միայն այն դեպքում, երբ նրանց արտահայտած գործողությունը որևէ ժամանակակետի նկատմամբ նախորդող է կամ հաջորդող: Այդպես է հենց անցյալ—ներկա—ապառնի ամենաընդհանուր բաժանումը:

Այս երեք ժամանակները, սակայն, ի վիճակի չեն արտահայտելու ժամանակային բոլոր իմաստները լեզվի մեջ:

Ժամանակաձևերի ու ժամանակային իմաստների բազմազանությունը մարդկային մտածողության զարգացման, վերացարկելու նրա ընդունակության արդյունքն է:

Անցյալ—ներկա—ապառնի ամենաընդհանուր բաժանման վերաբերյալ ուշագրավ դիտողություններ ունի ժամանակակից ակադեմիկոս լեզվաբան Ե. Կուրիլովիչը: «Անթուլատրելի է քննել, — գրում է նա, — «Խոսքի պահ» /Անցյալի պահ—ը և «Խոսքի պահ»/ «Ապառնի պահ»-ը որպես զուգահեռ հակագրություններ: Զի կարելի չփոթել լեզվական իրողությունը տրամաբանական-մաթեմատիկական իրողության հետ: Գրաֆիկորեն պատկերելու դեպքում այն պետք է լինի ոչ թե այսպես՝

անցյալ _____ ներկա _____ ապառնի

այլ ավելի շուտ այսպես՝

անցյալ _____ ներկա _____ ապառնի

↓
Ներկայի և անցյալի համեմատությամբ, որոնք արտահայտում են իրականությունը, ապառնին արտահայտելով հնարավորություն, հավանականություն, սպասում և այլն, ներկայացնում է իրենից եղանակ: Եվ որպես այդպիսին՝ այն հակադրվում է ներ-

² Raul de la Grasserie, Grammaire comparee de categorie du temps, Paris, 1888, p. 2.

կա՝ անցյալ միասին վերցրած, Ապառնին եղանակ է, որը երբև-
մբն նշանակվում է անհաջող տերմինով «կոնյուկտիվ» կամ «սուբ-
յունկտիվ»³,

Մեղ թվում է, որ ուշագրության արժանի այս դիտողությունը
որոշ թերություններ ունի: Այնքան էլ ճիշտ չէ առանձնացնել ա-
պառնին մյուս ժամանակներից և դիտել որպես եղանակ: Չպետք
է շփոթել ժամանակի և եղանակի քերականական կարգերը և դր-
րանց զործառությունը լեզվի մեջ:

Կուրիլովիչի նշած հակադրությունը ոչնչով էլ «անթույլատրե-
լի չէ», մանավանդ երբ քննվում է միևնույն եղանակի մեջ: Օրի-
նակ՝ սահմանական եղանակի դեպքում այդ հակադրությունը ի-
րականանում է որպես հակադրություն, մի կողմից՝ ստույգ կա-
տարվողի և կատարվածի, մյուս կողմից՝ ստույգ կատարվողի և
ստույգ կատարվելիք գործողության միջև: Բացի այդ, ասպառնու-
նիմենակա՞ն դերը ոչ թե գործողության իրական կամ ոչ իրական
լինելը նշելն է, այլ զործողության կատարման ժամանակի մատ-
նանշումը, հետևաբար և այն քերականական ժամանակ է:

Ապառնին չի կարելի դիտել որպես եղանակ, որովհետև այն
հանդես է գալիս տարբեր եղանակների մեջ՝ տարբեր ժամանակա-
ձևերով: Օրինակ՝ գրելու եմ (սահմ.), պիտի գրեմ (հարկդ.), գը-
րեմ (ըղձ.) և այլն:

Ապառնուն վերագրվող հնարավորության, հավանականու-
թյան, սպասումի և այլ հատկանիշները բնագրային երևույթներ
են (հատկապես հայերենի համար): Այսպես՝ գրելու եմ, կգրեմ,
պիտի գրեմ, գը՛ւմ ձևերը հայերենի ապառնի ժամանակի արտահայ-
տության ձևերն են: Դրելու եմ արտահայտում է ստույգ կատարվե-
լիք գործողություն (հավանականության տարրը այստեղ շատ
չնչին է): Մյուս ձևերի դեպքում ենթադրվում են և՛ ստույգ, և՛
հնարավոր, հավանական գործողություններ՝ կախված բնագրից:
Օրինակ՝ ես անպայման վգրեմ, եթե դար, կգրեի: Նստեմ ու գրեմ
Դրեմ, թե՞ չգրեմ:

Սրանք նույնպես վկայում են, որ ապառնին եղանակ չէ, այլ՝
ժամանակ, տեղադրված ժամանակային առանցքի վրա (ուղիղ
գիծ)՝ հակադրվելով ներկային ու անցյալին:

³ Е. Курилович, Очерк: по лингвистике, М., 1962, стр. 143.

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամեն մի ժամանակաձև ունի իր հարաբերականորեն կայուն, անփոփոխ քերականական իմաստը՝ անկախ բնագրից: Հայերեն իմացող յուրաքանչյուր անձնավորություն առանց բնագրի էլ կիմանա գրեցի, գրել եմ, գրում եմ ձևերի իմաստները: Բայց առհասարակ քերականական ժամանակների գործառական յուրահատկությունը պարզելու համար այն պետք է քննել գործածության մեջ, բնագրում:

Եթե բնագիրը միայն վոնկրեստացնում է այդ ձևերով արտահայտված իմաստները, ապա այդ դեպքում մենք գործ ունենք քերականական ժամանակների բուն կամ հիմնական կիրառության հետ: Սակայն երբեմն այս կամ այն քերականական ժամանակը կարող է հանգես գալ այլ ժամանակի իմաստով: Վերջին այս կիրառությունը ընդվարանական գրականության մեջ անվանվում է ժամանակների երկրորդական, փոխաբերական կիրառություն: Այն կարելի է կոչել նաև ոչ հիմնական կիրառություն: Երբ շեն համընկնում տվյալ ժամանակաձևի բուն իմաստն ու նույն ժամանակաձևի՝ բնագրից բխող իմաստները, ապա այդ դեպքում գործ ունենք ժամանակների երկրորդական կիրառության հետ: Օրինակ՝ Իսկ Բէլ ո՛չ թուի քեզ թէ իցէ Աստուած կենդանի. եթե ո՛չ անսանձիցես որչափ ուտէ հանապազ (Դանիել, ԺԲ, 5): Այստեղ ընդգրծված ապառնի ժամանակով դրված բայը հանդես է գալիս ներկայի իմաստով, հետևաբար և երկրորդական կիրառությամբ: Նման օրինակներ մենք կրել ենք յուրաքանչյուր քերականական ժամանակի յուրահատկությունները քննելիս, այստեղ միայն կանենք որոշ ընդհանրացնող դիտողություններ ժամանակների երկրորդական կիրառության մասին:

1. Երկրորդական կիրառության դեպքում քերականական ժամանակը կորցնում է իր բուն կիրառության ժամանակ դրսևորվող որոշ հատկանիշներ (կերպային, եղանակային և այլն)՝ ձեռք բերելով այն ժամանակի հատկանիշները, որի փոխարեն հանդես է գալիս:

2. Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե երկրորդական կիրառությամբ հանդես եկող որևէ քերականական ժամանակ իր հատկանիշներով լրիվ համընկնում է այդ կիրառությունն արտահայտող հիմնական քերականական ժամանակին: Այլ կերպ ասած, եթե անցյալ կատարյալը հանդես է գալիս ապառնու փոխարեն, ա-

սլա բնավ էլ այն չի ունենա ապառնի ժամանակի բոլոր հատկութիւնները: Խոսք կարող է լինել միայն իմաստների մասնակի նույնութեան մասին, որոնք պարփակված են տվյալ բնագրի շրջանակներում:

3. Քեռականակաւն ժամանակների երկրորդական կիրառութեանը բնորոշ է զգացմունքայնութիւն, հուզականութիւն, արտայայտականութիւն:

Վերը նշած հատկանիշները ցայտունորեն երևում են հատկապես անցյալ ժամանակի երկրորդական կիրառութեան ժամանակ:

4. Ժամանակների երկրորդական կիրառութեան դեպքում նշված զգացմունքային հատկանիշների արտահայտութիւնը, սակայն, ուարտադիր չէ՝ հատկապես այն դեպքում, երբ երկու քերականական ժամանակներ հաճախակի են հանդես գալիս միմյանց փոխարեն:

Հայ քերականագիտական մտքի առաջնեկների՝ Դիոնիսիոս Իրականութեան քերականութեան մեկնիչների մոտ առաջին անգամ արձարծիւ է քերականական ժամանակների հարցը:

Դավիթ Կիլիստիան քննում է ժամանակների առարկայական և ոչ առարկայական բնույթը: Նշելով երեք հիմնական քերականական ժամանակներ, նա նաև դնում է այն հարցը, թե տրոն է դրանցից կարևորը: «Ամանակ հաւաստեալ երեք,— գրում է նա,— ներկա, անցեալ և ապառնի: Ասացին ոմանք զներկայ երիցագոյն վասն անցանելոյն ընդ նա երկուցն ևս: Եւ այլք զանցեալն՝ յաղագս յառաջ անցանելոյն եւս ըստ նախադասութեան»⁴:

Անանուն մեկնիչը նույնպես նշում է երեք գլխավոր ժամանակ՝ առավել ուշադրութիւն դարձնելով անցյալ ժամանակի վրա: «Եւ անցեալն ունի շորս զանազանականս. այսինքն անցեալն շորս զանազանութիւնս ազդմանց ունի՝ զյարաձգականն, զյարակայն, զքերականտարն, զանորիշն: Եւ նշանակէ յարաձգականն զմասն ինչ ներկային, յորմէ մասն ինչ աղարեալ է յիրացն եւ մասն ինչ առնելոյ կայ, յորում ասէ թէ դեռ առնէի և նշանակէ զյարաձգական, որ չէ բովանդակեալ: Իսկ յարակայն նշանակէ զերկուց ամաց անցելոց ազդումն կամ զամսոյ միոյ, կամ զաւուրոյ (ընդգծումը մերն է—Լ. Հ.), իբր թէ էգործէի: Եւ քերականտարն զփսան ամաց կամ զերեսնից որդունակ թէ էգործեցի, էկովեցի»⁵:

⁴ Адонц II., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 113.

⁵ Անդ, էջ 148:

ինչպես տեսնում ենք, մեկնիչի բերած անցյալ որոշ ժամանակաձևեր արհեստական են, իսկ դրանց իմաստային յուրահատկությունների մեկնաբանման հարցում նրա բացատրությունները ոչ մի արժեք չունեն. դրանք ժամանակաձևերի տարբերության մեջ հեռավոր և մոտ անցյալների տարբերակման անհիմն փորձեր են:

Մովսես Քերթոզը բայի ժամանակներից նախապատվություն է տալիս ներկային՝ համարելով այն բայի ուղիղ ձևը: Այս հարցում հեղինակը հարում է ատոիկներին⁶:

Քրակացու մյուս մեկնիչները (Ստ. Սյունեցի, Համամ Արևելցի, Գրիգոր Մագիստրոս) քերականական ժամանակների մեկնաբանման հարցում, նախորդների համեմատությամբ, սկզբունքորեն նոր բան չեն ասում: Սրանց մոտ դարձյալ հիմնական խոցելի տեղը անցյալ ժամանակի մեկնությունն է: Արտառոց է հատկապես Համամ Արևելցու մեկնությունը. «Ցարածգականն, որ յԱդամայ և ի դարս Նոյի և ի ժամանակս Փաղեկի եւ Աբրահամէ եւ ալսօր գործեցան փրք: Եւ յարական, որ ի Մովսիսէ աւրինաւքն եւ մոտք շնորհացն, որ ի վեց դարուս, որը սկսեալ ի ծնեդենէն Քրիստոսի ըստ տարեւոր յեղանակացն չորից անաւրինութեանն կատարումն: Իսկ անորոշին՝ երկրորդ գալուստն Քրիստոսի եւ անժուժելի աւր երեւման ըստ իմաստնոյն՝ «Երիւք շարժի՝ երկիր եւ շորորդին ոչ կարէ հանդարտել»⁷: Բայի ժամանակներին անդրադարձել են նաև հետագա շրջանի հեղինակները: Եսայի Նչեցին նույնպես ակնարկում է անցյալ ժամանակների զանազանություն մասին: Սակայն նա էլ ճիշտ չի մեկնաբանում այդ ժամանակների էությունը՝ կրկնելով Անանունի սխալները⁸:

XVII—XVIII դարերի քերականների մոտ այս հարցի փոքրիշատե խոր քննություն չենք նկատում: Վերջիններս նշում են երեք հիմնական ժամանակները և թվարկում ժամանակաձևերը:

Քերականական ժամանակի լմբոնման մեջ մի քայլ առաջ է անցնում Ավետիքյանը՝ փորձելով բայական ժամանակը կապել առարկայական ժամանակի հետ⁹:

Հեղինակը ճիշտ կերպով բայական ժամանակը դիտում է որ-

6 Տճ՝ Գ. Զաքարյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 159:

7 Աղեց, նշվ. աշխ., էջ 262:

8 Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան (աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի), Երևան, 1966, էջ 134:

9 Գ. Ավետիքյան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 53:

պէս լեզվի մեջ ժամանակի արտահայտութեան հիմնական միջոց, նա տարբերութիւն է տեսնում բառմաստի մեջ արտահայտված ժամանակի և բայական-քերականական ժամանակի միջև¹⁰:

Գրաբարի բայական ժամանակների կազմութեան, կիրառական առանձնահատկութիւնների, եղանակային արտականելիութեան, երկրորդական կիրառութեան, կերպային բնութիւն և այլ հարցեր ավելի գիտականորեն քննել են հետագա շրջանի ուսումնասիրողները (Բագրատունի, Զալըխյան, Այտընյան, իսկ ավելի ուշ՝ Ստ. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան): Քանի որ այս հեղինակների կարծիքներն ու նկատողումները, ինչպես ասացինք, վերաբերում են բերականական ժամանակների հետ առնչվող ամենաբազմազան հարցերի, ուստի մենք դրանք կնշենք համապատասխան տեղերում՝ բնարկվող հարցերին զուգընթաց: Այստեղ ասենք, միայն որ այս հարցում Բագրատունու առավելութիւնը նախորդներից այն է, որ նա բայական ժամանակների համակարգում տեղ է տալիս նաև բաղադրյալ ժամանակներին:

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ԵՂԱՆԱԿ

Ժամանակի քերականական կարգի հետ սերտորեն կապված է եղանակի կարգը: Լեզվի մեջ ժամանակային միեւնոյն իմաստն արտահայտող տարբեր քերականական ժամանակների առկայութիւնը մասամբ պայմանավորված է վերջիններիս եղանակային պատկանելիութեամբ: Յուրաքանչյուր քերականական ժամանակ անպայման ենթադրում է որևէ եղանակ: Այլ կերպ ասած, ամեն մի ժամանակաձև բացի ժամանակային իմաստից, արտահայտում է նաև որևէ եղանակային իմաստ:

Քերականական այս երկու կարգերի սերտ կապն ու փոխ-պայմանավորվածութիւնն է թերևս պատճառը, որ որոշ ուսումնասիրողներ սրանք դիտում են որպես մեկ քերականական կարգ:

Իրականում ինչքան էլ սերտ է այդ երկու հասկացութիւնների կապը, դրանք տարբեր քերականական կարգեր են և արտահայտում են քերականական տարբեր իմաստներ: Քերականական ժամանակը մատնանշում է գործողութեան կատարման ժամանակը, իսկ եղանակը՝ խոսողի վերաբերմունքը իրականութեան նկատ-

¹⁰ Անդ, ԼՂ 286:

մամբ (խոսողի կողմից գործողությունը կարող է ներկայացվել որպես ստույգ, անհրաժեշտ, ցանկալի, հնարավոր և այլն)։

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե քերականական եղանակը ոչ առարկայական կարգ է և չի ներկայացնում լեզվի առարկական իրողությունը։

Բայց եղանակը ոչ առարկայական, անհատական կարգ չէ։ Առարկայական իրականությունը (բայական գործողության արտահայտություն) մեզ է ներկայանում ոչ թե խոսողի կամքով, այլ ընդհակառակը, առարկայական իրականությունից և նրա դրսևորման ձևերից է կախված, թե խոսողը ինչպես կներկայացնի իրականությունը։

Իհարկե, քերականական եղանակը դրսևորվում է բայական գործողության միջոցով, բայց վերջինս էլ, այսպես թե այնպես, հարաբերում է իրականությանը։ Իսկ այդ հարաբերությունն առարկայական է։

Եղանակի քերականական կարգը եղանակավորման արտահայտությունն է բայի դիմավոր ձևերի միջոցով։

Եղանակավորումն ունի արտահայտության իր բազմազան միջոցներն ու ձևերը։ Արտահայտության ձևերի բազմազանությունը, իր հերթին, նշանակում է, որ վերջինս շունի ձևաբանական դրսևորման իր հիմնական միջոցը։ Այդ իսկ պատճառով էլ եղանակավորումը չպետք է գիտել որպես քերականական կարգ, քանի որ վերջիններս, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վանգրիեսը, «որոշվում են միայն ու միայն ձևով, որոնց միջոցով նրանք արտահայտվում են»¹¹,

Արդի գրաբարագիտությունը գրաբարի բայական համակարգում տարբերակում է երեք եղանակ՝ սահմանական, ատորադասական և հրամայական։

Տարբեր ժամանակաշրջաններում քերականներն ընդունել են նաև այլ եղանակների գոյությունը՝ արհեստական բազմաթիվ ժամանակաձևերով։

Գրաբարի եղանակների վերաբերյալ ուշագրավ դիտողություններ ունի Միքայել Չամչյանը։ Նա նկատում է, որ միևնույն եղանակաչին ձևը կարող է յնքենալ ապրբեր փմաստային երանգներ։ Հրամայական եղանակի մեջ, օրինակ, բացի հրամանքի արտահայտությունից տեսնում է նաև «Բանք մաղթողականք, սպառնա-

¹¹ Вандриес, Язык, М., 1937, стр. 91.

կանք, կոշականք, յորդորականք, խրատականք և արգելականք»:

Սակայն Չամչյանը իրավացիորեն յուրաքանչյուր բերականական եղանակ բնորոշում է ոչ թե երկրորդական կիրառության ձևով, այլ իր հիմնական ժամանակաձևերով: Ստորագասականի հատուկ ժամանակ է համարում, օրինակ՝ տեսնալ իցեմ (անցյալ) և տեսանիցեմ (ապառնի) ձևերը: Իցէի, իցէի, իցէր վերջավորությամբ ձևերը համարում է հնարովի և չի բնորոշում¹², ի տարբերություն նախորդների՝ հեղինակը ղղձականը հանում է եղանակների շարքից:

Չամչյանի նման ղղձականը որպես բերականական եղանակ չի բնորոշում նաև Ավետիքյանը¹³ այն պարզ պատճառով, որ վերջինս շունի իր հատուկ բերականական ձևը, Սա մի առաջընթաց քալ էր դրարարի եղանակա-ժամանակային համակարգը ձիշո ըմբռնելու գործում: Սակայն այս հարցում Ավետիքյանը մինչև վերջ հետևողական չէ: Այսպես, ստորագասական եղանակի համար նա նշում է երկու ժամանակ՝ ապառնի (գրիցեմ) և ներկա (ինչպես սահմանականը)¹⁴, Ստորագասական և սահմանական ներկաների տարբերությունը վաստորեն դարձյալ հանգում է եթէ-ու ու առանց եթէ-ի գործածությանը, մի բան, որը հակասում է ղղձական եղանակի քննության նրա միշտ սկզբունքին:

Էմինը գրաբարին բնորոշ է համարում երեք եղանակ՝ սահմանական, հրամայական և անբերելի¹⁵, նա առաջին ապառնին կոչում է ապառնի բաղադրյալ, իսկ երկրորդը՝ ապառնի պարզ, երկուսն էլ համարելով սահմանական եղանակի ժամանակներ: Էմինը, առհասարակ, արհեստական ժամանակաձևեր չի բերում: Գրաբարի ուսումնասիրողների մեջ նա առաջինն էր, և թերևս միակը, որ ստորագասականը որպես բերականական եղանակ չի նշում: Արսեն Բադրատունու 1852 թ. լույս տեսած «Հայերէն բերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» գրքում, ի թիվս այլ խնդիրների, մեզ հետաքրքրող հույրը նույնպես դիտական լուծում է ստացել: Եթե ղղձականը որպես բերականական եղանակ, արդեն չէին բնորոշում Չամչյանը և Ավետիքյանը, ապա Բադրատունին անբերե-

12 Մ. Չամչեան, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1869, էջ 246: — 248:

13 Դ. Ավետիքեան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 295:

14 Անդ, էջ 68:

15 Էմին, Քերականութիւն հայկական լեզուի ի պէտս աշակերտաց (ազարեանց) մեմարաի արեելեան լեզուաց, Մոսկով, 1846, էջ 76:

վույթը նույնպես հանեց եղանակների շարքից՝ թողնելով միայն երեքը.

1. Սահմանական՝ որ պատմէ կամ հաստատէ պարզարար:

2. Հրամայական՝ որ հրամայէ կամ սաստէ (գնա, մի գնար):

3. Ստորադասական՝ որ ընդ պայմանաւ իմն և ի կախ ընդ այլով թողու գրանն՝ (դի, թէ, եթէ) նայիցեմ¹⁶:

Նշված երեք եղանակները որդեգրվեցին գրաբարի հետագա ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից: Իհարկե, կան նաև բացառություն կազմող ուսումնասիրություններ, որտեղ նշված են նաև այլ եղանակներ: Այդպիսիներից է Ջալըխյան—Այտընյանի նշանավոր աշխատությունը, որտեղ ընդունելությունը առանձին խոսքի մաս է և միաժամանակ բայի եղանակներից մեկը. «Բայերուն եղանակը հինգ է. սահմանական, հրամայական, ստորադասական, ընդունելություն և աներևոյթ»¹⁷:

Նման մոտեցումը, իհարկե, ճիշտ չէ: Այդ պակակցությունը Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Դուրս է գալիս, որ բայի հինգ եղանակներից երկուսը դերբայներ են. «աներևոյթ» (անորոշ դերբայ) և «ընդունելություն» (ամաղացած դերբայները): Երևկեաի ոչ միօրինակության պատճառով հիշյալ գրքում մի այլ տեղ դերբայները տրված են որպես անդեմ ժամանակներ»¹⁸,

Ընդունելով սահմանական, հրամայական և ստորադասական եղանակների փոյությունը, Ստ. Մալխասյանը նշում է նաև արգելականը, մեկնաբանելով այն որպես գործողության ըմբռնում իբրև սաստ (մի բան չանել): Օրինակ՝ մի՛ սպանե, մի՛ զողանա¹⁹,

Իհարկե, արգելականը իր ձևով հակադրվում է գրաբարի բայական մյուս ժամանակներին, բայց ելնելով միայն ձևից այն առանձին բերականական եղանակ համարելը ճիշտ չէ: Արգելականը չունի իր բնորոշ եղանակային իմաստը: Այն արտահայտում է հրա-

16 Ա. Բագրատունի, Նշվ. աշխ., էջ 131:

17 Վրթանիսի Չալըխեան, Քերականություն հայկազնեան լեզուի, հանդերձ փոփոխմամբ և յաւելուածովք, աշխատասիրեալ ի Հ. Արսենէ Վ. Այտընեան, 1885, Վիեննա, էջ 9:

18 Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 31:

19 Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի հոլովումը եւ նախդիրները, Թիֆլիս, 1910, էջ 45:

ման, սաստ, հետեւաբար և հրամայական եղանակի արտահայտութեան ձևերից մեկն է՝ և ոչ թե առանձին եղանակ:

Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս ստույգ կատարվող, կատարված կամ կատարվելիք գործողություն: Գրաբարում այս եղանակը ունի հետևյալ ժամանակները. ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ, վաղակատար, անցյալի վաղակատար, բաղադրյալ անցյալի (զբնոց եմ). բաղադրյալ անցյալի ապառնի և երկրորդ ապառնի:

Ժամանակալիս երեք սլաններին վերաբերող քերականական ժամանակների առկայությամբ այս եղանակը տարբերվում է մյուս երկուսից: Վերևում նշել ենք ստորադասական եղանակի վերաբերյալ դրաբարի ուսումնասիրողների որոշ նկատառումները: Ոմանք ստորադասական եղանակի ժամանակներ են համարում սահմանական եղանակի այս կամ այն ժամանակը՝ որոշ մակբայների հետ դործածվելիս: Այսպիսի մոտեցումը դիտական չէ, որովհետև քերականական եղանակների տարբերակման սկզբունքը ենթադրում է անույալման քերականական հատուկ (եղանակա-ժամանակալիս) ձևերի առկայություն: Իսկ նշվածները քերականական ձևեր չեն և եղանակալիս հակադրություն կազմել չեն կարող:

Հրամայական եղանակն արտահայտում է հրաման, հորդոր (կոչ): Շատ ուսումնասիրողներ հրամայական եղանակին վերադրում են երկու ժամանակ՝ ներկա և ապառնի: Ներկան կոչում են նաև բուն հրամայական (կառղա՝), իսկ ապառնին՝ հորդորական (կառղաօի՝): Մեր կարծիքով, ոչ մի անհրաժեշտություն չկա նշված ժամանակաձևերին տալու ներկա և ապառնի անվանումները: Քանի որ հրամայական եղանակը ինքնին ենթադրում է ապստոնիություն, ապա այն ունի մեկ ժամանակ՝ ապառնի՝ արտահայտված տարբեր ժամանակաձևերով: Բուն և հորդորական հրամայական կոչվածների տարբերությունը միայն նրանց կիրառության քանակական կողմի մեջ է. առաջինն ավելի շատ է հանդես գալիս, քան երկրորդը: Կիրառական այլ առանձնահատկություններ, ըստ երևույթին, այդ ձևերը չունեն: Այդ են հավաստում նաև օրինակները. Խնդրեա՛, այսուհեա և տես ով իցէ՛, որ ետ նման դակիդրն և ով իցէ՛ արարիչ արարածոցս: Բայց զգուշ լիջի՛ր. զուցէ՛ յորժամ մարդկեղեն, մտօք կամիցիս խնդրել՝ վրիպեալ դտանիցես ի ճրժարտութենէ՛ (Բրսղ., Ա, 5): Արի՛ք եվ ելցուք գիշերի և ապականեսցուք զհիմունս նորա (Նրեմիա, 2, 4): Այլ դու զուարթ կաց յամենայնի, նզնեաց զգործս անտարանչի գործեա. զպաշտօնդ քո կա-

տարեալ կալ... փութասջիւր գալ առ իս վաղվաղակի (Առ. Տիմեթ., Դ. 5—9):

Բերված օրինակներում երկու ձևերն էլ գործածված են կողք-կողքի, առանց որևէ իմաստային կամ ոճական տարբերության:

Թվում է, հայմար չէ «հորդորական» անվանումն իսկ: Հորդորանքը յառհասարակ ավելի մեղմ է, քան հրամանը, բայց այդ նուրբ տարբերությունը նշված ձևերի կիրառության ժամանակ դարձյալ չի դիտակցվում: Այլ կերպ ասած, նրանց կիրառությունը կապված չէ «մեղմության», «ոչ մեղմության» արտահայտության հետ: Օրինակ՝ Մոզպետ քաղաքին ինդարու յղեաց առ նա ծածուկ, թէ լե՛ր ինձ կնութեան և տան քում ես բարւոք առաջնորդեմ (Վկայք, 100): Քրիստոս աստուած, լե՛ր վկա, զի զինչ և դայ ինձ փորձութիւն համքերեմ (Վարք հրնց., 121):

Եթե հորդորականը իրոք ավելի մեղմ բնույթ ունի, ապա այս օրինակներում այն պետք է հանդես գար ընդգծված ձևերի փոխարեն, որովհետև առաջին օրինակում ամուսնության առաջարկ է, և այն բնականաբար պետք է մեղմ լինի, իսկ երկրորդում հավատացյալն է դիմում աստծուն և նրան չի վարող «հրամայել»: Իսկ քիչ վերը բերած օրինակներից էլ ներևում է, որ հորդորական կոչվածն է հաճախ բուն հրաման արտահայտում:

Ուրեմն գրեա՛ և գրեսջի՛ր ձևերը իմաստային համարժեքներ են, և հրամայական եղանակի մեջ դրանք չպետք է առանձնացնել որսիս տարբեր ժամանակների: Դրանք արգելական ձևի հետ միասին (մի՛ գրե՛ր) հրամայական եղանակի ապառնի ժամանակի արտահայտության ձևերն են:

Կերոյ եւ ժԱՄԱՆԱԿ

Կերպի քերականական վարդը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Կուրիլովիչը, համընդհանուր կատեգորիա է. այսպես թե այնպես այն գոյություն ունի աշխարհի բոլոր լեզուներում²⁰:

Կերպի տարածված ըմբռնումներից մեկը կատարյալության և անկատարության հակադրությունն է (совершенство—несовершенство). որը ավելի բնորոշ է սլավոնական լեզուներին: Սա ռուսերենի քերականության մեջ ընդունված ВИД-ն է, որը միջազգային տերմինաբանությամբ կոչվում է aspect:

²⁰ E. Kurylowicz, L'apophonie en indoeuropéen, Wrocław, 1956, p. 25.

Հարկ է նշել, որ ռուսերենի կերպով չի համապատասխանում ոչ սլավոնական լեզուների, այդ թվում և գրաբարի կերպին: Վերջիններում անկատարություն—կատարյալություն հակադրությունը կապված է ներկայի և անցյալ կատարյալի հետ, իսկ ռուսերենում թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ ժամանակի հիմքերից կազմված ձևերում կարող է հանգես պալ նշված կերպով, որի ձևաբանական արտահայտիչները հիմնականում որոշ նախամասնիկներ ու վերջամասնիկներ են:

Կերպային այս առանձնահատկությունը սլավոնական լեզուների նորամուծությունն է, որովհետև այն գոյություն չունի նաև ինդո-ըսոպական հիմք լեզվում:

Հայերենում (ինչպես նաև հնդեվրոպական՝ ոչ սլավոնական շատ լեզուներում) կերպային հակադրությունը իրականանում է միևնույն բայի տարբեր ձևերի հակադրությամբ, իսկ ռուսերենում՝ տարբեր բառերի հակադրությամբ միջոցով, որովհետև բայական գույգների կերպային հակադրություն առաջացնող ռուսերենի նախածանցներն ու վերջածանցները ոչ թե ձևակազմական, այլ բառակազմական երևույթներ են:

Լեզվաբաններից ոմանք կերպի բերականական կարգի մեջ տեսնում են գործողության իրականացման հետ կապվող այլ հատկանիշներ (տեականություն—ոչ տեականություն, անընդհատություն—ընդհատություն, սկսողականություն—ավարտունություն և այլն):

Կերպի այս հասկացության համար ընդունված տերմին գոյություն չունի, սովորաբար օգտագործում են գերմաներեն *Aktion-sart* բառը, կամ այս բառի թարգմանությունը այս կամ այն լեզվով:

Ոմանք անջրպետում են այսպես կոչված aspect-ը այս վերջին հատկանիշներից՝ ոչ մի կապ չգտնելով դրանց միջև և համարելով դրանց սկզբունքորեն հակառակ երևույթներ, իրականում սրանք ոչ թե հակադրվում են իրար, այլ լրացնում և երբեմն էլ մեկը սլայմանավորում է մյուսին:

Ինչպես կատարյալություն—անկատարությունը, այնպես էլ մյուս հատկանիշները բերականական համարժեք հատկանիշներ են, որոնք ցույց են տալիս գործողության իրականացման ժամանակային վիճակներ: Այս երկու խումբ հատկանիշների ոչ թե հակադրության, այլ միասնության մեջ կարելի է քննել կերպի և կեր-

սլա-ժամանակային փոխանցումների հարցը դասական գրաբարում (նկատի ունենք քերականական ժամանակը):

Կերպի վերաբերյալ հայ լեզվաբանության մեջ հաջողված է համարվում Մ. Աբեղյանի բնորոշումը: Իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ (Վաղարշապատ, 1912, էջ 225) նա գրում է. «Բայի ժամանակներից անբաժան են բայի կերպերը, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հատկություն ունի գործողությունը մի որոշ ժամանակակետի՝ ներկայի, անցյալի կամ ապագայի նկատմամբ»:

Աբեղյանը ընդունում է չորս կերպ՝ կատարվող (գնում է, գնում էր), կատարված (գնացել է, գնացել էր), կատարելի (գնալու է, գնալու էր) և պարզ կերպ (գնացի, վզնամ):

Հիմնականում ճիշտ տալով կերպի սահմանումը և նշելով նրա սերտ կապը բայի ժամանակների հետ, Աբեղյանը, սակայն, հարցը՝ ինչ-որ տեղ թողնում է թերի՝ կերպերը փաստորեն նույնացնելով բայական ժամանակների հետ: Մյուս կողմից, ըստ հեղինակի սահմանման, եթե իրոք կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերը ցույց են տալիս գործողության հատկություն մի որևէ ժամանակակետի նկատմամբ, ապա պարզ կերպ անվանումը նման հատկություն չի նշում (թեև իմաստային տեսակետից այն նույնպես մատնանշում է կատարված գործողություն):

Սխալ պետք է համարել այն տեսակետը, ըստ որի կերպի արտահայտությունը անպայման կապում են դերբայի, իսկ ժամանակի արտահայտությունը՝ օժանդակ բայի հետ: Աբեղյանը, նրա հետևությամբ նաև որոշ լեզվաբաններ, բայերի պարզ ժամանակները համարում են անկերպ: Նպատակ չունենալով անդրադառնալ արդի գրական լեզվում պարզ ժամանակների կերպային հատկանիշների հարցին, նշենք, որ գրաբարում նման բայերի մեջ առկա է կերպը, և մենք ուշադրություն կդարձնենք գրաբարի պարզ ժամանակների կերպային դրսևորմանը:

ԿԵՐՊԻ ԿԱՐԳԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Գրաբարի քերականները առհասարակ կերպի քերականական կարգին չեն անդրադառնում: Ումանք թեթևակիորեն նշում են միայն կերպային որոշ հատկանիշներ, կապված բայի անցյալ անկատար կամ անցյալ կատարյալ ժամանակների հետ, իհարկե, առանց խորանալու հարցի չության մեջ: Դասական գրաբարում համեմա-

տարար տկնառու արտահայտվում է անկատարություն—կատարյալություն կերպային հակադրությունը՝ ներկա և անցյալ կատարյալի հիմքերի վրա: Որպես անկատարության ձևաբանական արտահայտիչ հանդես է դալիս ներկայի հիմքը, իսկ կատարյալության համար՝ անցյալ կատարյալի հիմքը: Այդ հակադրությունը երևում է հատկապես համապատասխանաբար՝ ներկա, անցյալ անկատար, մի կողմից, և անցյալ կատարյալ ժամանակներում:

Արդեն դասական շրջանից մթազնված են կերպի դրսևորման ձևաբանական միջոցները, և դա պատճառ է հանդիսացել այն հանդամանքին, որ դրաբարի քերականները չեն նշել կերպի կարգի գոյության մասին: Գրաբարում կերպի արտահայտիչ պետք է ընդունել բայի ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերը՝ առաջինը որպես անկատարություն մատնանշող, իսկ երկրորդը՝ կատարյալություն: Հետևաբար սահմանական եղանակի ներկա, անցյալ անկատար, ստորադասական եղանակի ապառնի ու հրամայական եղանակի արգելական ձևերը ենթադրում են անկատարություն, իսկ սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, երկրորդ ապառնին, հրամայական եղանակի ներկա (բուն հրամայական) և ապառնին (հորդորական հրամայականը)՝ կատարյալություն: Քանի որ ապառնի ժամանակը ինքնին կատարելի դործողություն է, ապա այս, ինչպես նաև հրամայական եղանակի ժամանակների դեպքում վերոհիշյալ կերպերը բնականաբար դիտվում են կատարելի դործողության մեջ:

Եթե ավելի խորամուխ լինենք, ապա կարելի է նկատել, որ ըստ ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերի՝ անկատարությունը և կատարյալությունը արտահայտվում են հետևյալ հակադրությամբ:

Անցումն էլ, արկանել տիպի բայերի համար հակադրությունը կոնկրետանում է ան/օ, ադալ, սիրել տիպի համար՝ օ/ց, երկնչիմ, կորնչիմ խմբում՝ նչ/ի, թոչիմ, փախչիմ բայերի համար՝ չ/ի և ալտնուլ, զարթնուլ խմբի համար՝ ն/ի հերթագայությամբ: Վերջին երեք տիպերը այսպես կոչված ի թույլ բաղադրիչով բայեր են:

Բառնալ, դառնալ բայերի համար հերթագայությունը ն/ծ-ն է, իսկ սրանց վերականգնված ձևերի դեպքում՝ բարձնալ, դարձնալ, կլինի ն/օ: Ռ/ւ-ն հակադրության մեջ չենք մտցնում որպես հնչյունի փափկացում և կոշտացում, ինչպես նաև կերպային ցուցիչ չենք հաշվում երկրորդ ապառնու ս-ն (սիրեսցուք, հեռասցուք),

որովհետեւ այն անցյալ կատարյալի ց—ն է, որը տարնմանության օրինքով դարձել է ա:

Ինչպես հայտնի է, ու խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը հիմնականում ունցոյական է: Այս խմբի ածանցավոր բայերի համար հակադրությունը կազմում է ածանց/զրո հերթադայությունը: Օրինակ՝ զրոսնուլ—զրոս՝ ն/օ, օնունուլ—օնո՝ ն/օ և այլն: Ընկենուլ, ընթնունուլ, լնուլ, խնուլ, յենուլ բայերի համար՝ ն/ց, կամ՝ են/ց:

Հարցը մի քիչ դժվարանում է, երբ դիտում ենք այս խոնարհման պարզ բայերը՝ գնուլ, թողուլ, գնուլ և այլն: Այս խմբին կարող ենք միացնել ե խոնարհման այն բայերը, որոնց անցյալ կատարյալի հիմքը արմատական է: Դրանք են՝ ածեմ, բերեմ, հսունեմ, հեղուսեմ: Որո՞նք են այս բայերի հերթադայվոր ածականները: Եթե դրանք համարենք համապատասխան ներկայի և անցյալ կատարյալի վերջավորությունները, ապա խախտած կլինենք ընդհանուր սկզբունքը, էլ չենք խոսում այդ մոտեցման դիտական լինելու մասին: Եթե հաշվի առնենք՝ խմաստային կողմը (խոսքը միայն անկատարություն—կատարյալության մասին է), ապա այստեղ դարձյալ սկզբունքի խախտում թույլ կտանք՝ մի մակարդակից անցնելով մյուս մակարդակին:

Նայենք սյս խմբի որևէ բայի խոնարհման հարացույցը, ներկա և անցյալ կատարյալ ժամանակների համար, եղակի թվում:

Բերեմ

ներկա

անցյալ կատարյալ

բերեմ

բերի

բերես

բերեր

բերէ

բեր (բերեր)

Նշված այս և նման բայերի կերպային հակադրությունը ավելի կոնկրետ է դառնում Յ—րդ դեմքում՝ օ/ն հերթադայությամբ (կամ օ/է՝ ձայնավորով սկսվող բայերի դեպքում):

Մնում է քննել բայերի մի խումբ՝ այսպես կոչված անկանոն բայերը: Անկանոնությունը արտահայտվում է բայերի տարահիմքությամբ: Այդ տարահիմք (երբեմն նաև տարարմատ) հակադրությամբ էլ արտահայտվում է կերպային հակադրությունը: Լսեմ—լուայ, դնեմ—եղի, գամ—եկի, ուտեմ—կերայ և այլն:

Ներկայի և կատարյալի հիմքերից կաղմված ժամանակա-
ձևերում հանդես է դալիս նաև տեական և ոչ տեական կերպր:

Բայի հարցերով ղբաղվող շատ լեզվաբաններ (Գ. Ղսփանց-
յան, Ա. Արրահամյան, Ա. Ղարիբյան, Հ. Բարսեղյան և այլք) են-
թադրում են, որ դրաբարում տեականության ձևաբանական ար-
տահայտիչ է եղել ան/են ածանցր: Ինքնին այդ հանգամանքի օդ-
տին է խոսում այն փաստը, որ ան-ը հանդես է գալիս միայն ներ-
կայի հիմքից կաղմված ժամանակաձևերում (տեսանեմ, տեսանէի,
տեսանիցեմ): Բացի դրանից, գրաբարում մի շարք ածանցավոր
բայերի կողքին (ցանկանամ, անձկանամ, զատանեմ, սպանանեմ)
գործածվում են նաև այլ բայերի ոչ ածանցավոր ձևերը: Ենթադր-
ւում է, որ բայերի այդպիսի ղուգահեռ գործածությունը անպա-
տակ չէր կարող լինել: Ամենայն հավանականությամբ տեականու-
թյունը ավելի ընգծված ձևով հանդես է եկել ածանցավոր ձևերի
մեջ:

Արդյո՞ք դասական մատենագրությունը ածանցավոր և ոչ ա-
ծանցավոր ձևերի մեջ տարբերակում է կերպային իմաստներ:

Ճիշտ է, մենք հանդիպում ենք և՛ այս, և՛ այն ձևերին, բայց
իվում է, թե դասական շրջանից արդեն հեղինակը կամ թարգմա-
նիչը չի գիտել դրանք որպես կերպային տարբերակներ, այլ օգտու-
դործել է որպես համարժեք ձևեր:

Հաճախ կարելի է հանդիպել հենց միևնույն նախադասության
մեջ հանգես եկող երկու ձևերին էլ, ինչպես՝ Առեալ ղանձնիշխանու-
թիւնն ում կամի ծառայանայ, որ մեծ շնորհն պարգեւեալ է նման
յԱստուծոյ. քանդի այրն ամենայն ի հարկէ ծառայէ աստուածա-
կան հրամանին (Եղն., 40): Անձն ամպարշտի ցանկանայ շարեայ
և ոչ դոցէ (Առակք, ԻԱ, 10): Ամպարիշտ ցանկայ ղամենայն ա-
ւուրս ղցանկութիւն շարեայ (նույն տեղում): Նման օրինակները
շատ են, սակայն դրանցում չի ղգացվում, որ տեականություն ար-
տահայտելու համար հեղինակն օգտագործել է ածանցավոր ձևը:
Ուստի կարելի է եղրակացնել, որ դասական շրջանից արդեն ան-ը
դադարել էր կերպային արժեք ունենալուց, որը ամենայն հավա-
նականությամբ գործուն է եղել ավելի վաղ շրջանում:

Տեական-շարունակական կերպի իմաստը արտահայտվում է
նաև բառային միջոցներով: Օրինակ՝ Վաղ հասիր, ղեռ ղամուսինն
իմ ղուր և առանց վնասու և հանցանաց խողխողեն (Բուղ., 284):
Ահադարեա՛ և՛կ, ղի տակաւին աւասիկ վնասս մեծամեծս առնեն,

իբրեւ բազմեցան և դեռ ուտէին (Չալըխ., 367): Դեռ իմն զգործ մշակութեան աստուծոյ գործէր (Բուղ., 49): Բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց (անդ, 76):

Այստեղ դեռ, տակալին բառերը արտահայտում են գործողութեան տեսականութիւնը, նրա շարունակական բնութիւնը:

Տեսականութեան բոլորն արտահայտւում է նաև կամ բայի միջոցով: Այս դեպքում բայը գրվում է անցյալ անկատարով՝ հարակցեցնելով անցյալ դերբային (վերջինս մատնանշում է գործողութիւնը): Օրինակ՝ Մինչդեռ կայր նա՝ կախեալ: Եւ կայր նա կախեալ աւուրս եւթն (Ագաթ.):

Տեսականութեան արտահայտման այս ձևը կարելի է համարել քերականական միջոց, որովհետև այս բառերը ինքնին զուրկ են բառային իմաստից և տվյալ դեպքում ունեն միայն քերականական իմաստ՝ ի հակադրութեան կերպի այն արտահայտութեան, երբ դա դրսևորվում է բառային իմաստի մեջ: Օրինակ՝ Կամ զշուր, որ հանապազ ըմպեմք: Եզնիկից քաղված այս նախադասութեան մեջ տեսականութեան արտահայտվում է հաճապազ բառի միջոցով, բայց այդ հենց իր շարունակական իմաստն է: Ուստի կերպի այս արտահայտութիւնը տարբերվում է նախորդից, թեև այն նույնպես ենթադրում է տեսականութիւն:

Բայական տրոշ զուգբերի մոտ կարելի է տեսնել ընդհատութիւն—անընդհատութիւն վերաբերին դրսևորումները: Այդ երկու կերպերի հակադրութիւնը կոնկրետանում է ատ (կամ ոտ, տ)/օ հերթագայութեամբ:

Օրինակ՝ ռա/օ՝ Սկսավ տէր խոցոտել զիս, բայց ի սպառ մի սպանցէ զիս (Յոր., 2, 9): Են որ քանիւք իւրեանց խոցեն որպէս սրով (Առակք, ԺԲ, 18): Տ/օ կամ տ/ան՝ Մինչեւ քարձցէ զբազմութիւն թշնամանողաց և զգաւազանս անիրաւաց բեկտեսցէ (Սիրաք, 2Բ, 23): Բեկէ զյանցատրսն ի շար ընթացս: Ոմն պահէ խոնարհացուցեալ զպարանոցն իբրև և անուր և բեկանել զհաց աղքատին ոչ կամի (ՆՁԲ):

Դասական շրջանում ընդհատութիւնը ավելի հաճախ արտահայտվում է բառային միջոցներով՝ կապված բառիմաստի հետ: Բոլոր միջոցները նշելը այստեղ աննպատակ է: Նշենք միայն, որ ամենատարածված եղանակը մակբայների կրկնութիւնն է: Ինչպես՝ Զիարդ պաշտիցեմ զարեգակն, որ մերթ կոչի իբրև զծառայ առ ի սպասն յոր կարգեցաւ շասաններս և մերթ երթայ ղօղէ իբրև զարհուրեալ և տայ տեղի խաւարին զնուզ զմիջոց ի մեծի տանս:

(կղն., 11), Կամ զօդ որ մերթ գռչիցէ վարադացեալ հրամանաւ և մերթ սաբսէ ի զոշելոյն սաստիւ (անդ, 15):

Կսն լեզուներ, որոնք ունեն ախպես կոչված ինգրեսիվ կամ սկսողական կերպ, Ռուսներենում նշված կերպն ոճի իր ձևաբանական ցուցիչը Ուշադրավ է այն փաստը, որ այդ միջոցը շունեցող այլ լեզուներ ռուսերենի նշված կերպը ներկայացնում են բառային ձանապարհով Ախպես՝ Մ. Շոլոխովի «Եսաղաղ Դոն»-ից К вечеру поосыпалась изморозь նախադասությունը, որտեղ ընդգծված րայր սկսողական կերպ է արտահայտում, ֆրանսերեն թարգմանություն մեջ արտահայտվել է հետևյալ ձևով՝ Vers le soir une bruin froide semit a tomber²¹.

Ու- նախածանցով արտահայտված սկսողական կերպը ֆրանսերենում արտահայտվել է semit բառով, որը համապատասխանում է արդի հայ դրական լեզվի սկսեց (դրաբ. սկսաւ) բառին, ի՞նչ համեմատելու լինենք դրաբարը (ինչպես նաև աշխարհաբարը) ուրիշ լեզուների հետ, որոնք ունեն սկսողականության կերպի ձևաբանական արտահայտիչ, ապա կայելի է բառային ձանապարհով ներկայացնել այդ կերպը, իսկ երբ քննում ենք դրաբարն «ինքն իր մեջ», տեսնում ենք, որ սկսողական կերպը բնորոշ չէ դրաբարին, կամ, ավելի ճիշտ, այն շունի իր ձևաբանական արտահայտությունը²²:

Այսպիսով, դասական դրաբարը տարբերակում է հիմնականում անկատարություն—կատարյալություն, տեականություն—ոչ տեականություն, մասամբ նաև՝ ընդհատություն—անընդհատություն կերպային դրսևորումները:

Սրանք սերտորեն կապված են քերականական ժամանակների հետ:

ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ուսմանական եղանակի ներկա ժամանակի հետ կապվում է այնպիսի զործողություն, որը կատարվում կամ ժխտվում է խոսքի պահին:

²¹ Вьюгова Т. Б. Способы передачи значения совершенного в'лия русских глаголов средствами французского языка, Тула, 1968.

²² Սկսողականությունը հակադրվում է ավարտունությանը, որը ենթադրում է անցյալ կատարյալ ժամանակի Այդ ժամանակի համար սկսանությունը ետին պլան է մղվում:

Նշենք, որ խոսքի պահին կատարվող գործողություն մատնանշումը թեև ներկա ժամանակի հիմնական, սակայն միակ հատկանիշը չէ:

Ժամանակակից ռուսերենի քերականության մեջ տարբերակված է ներկա ժամանակի երկու իմաստ. ա) «բուն ներկա», որը ցույց է տալիս խոսքի պահին կատարվող գործողություն, ինչպես՝ — *Ի՞նչ ես անում:* — *Կարդում եմ:* բ) «Ռչ բուն ներկա», որը չի բացառում ներկան, այսինքն՝ նրա մատնանշած գործողությունը ոչ անցյալ է և ոչ էլ ապագայում կատարվելիք, բայց ճշտորեն չի կապվում խոսքի պահի հետ²³,

Բուն և ոչ բուն ներկաները միայն խոսքի պահի հետ ունեցած հարաբերությամբ չեն տարբերակվում: Ռչ բուն ներկայի դեպքում էլ երբեմն ենթադրվում է գործողության համընկնում խոսքի պահի հետ: Այսպես՝ Արևը ծագում է արևելից նախադասության մեջ, թեև գործ ունենք մշտապես գործողության, հետևաբար ոչ բուն ներկայի հետ, սակայն այդ գործողությունն էլ ներառում է (կամ թերևս կարող է ներառել) խոսքի պահը: Նշված ներկաների տարբերական հիմքում պետք է տեսնել նաև մութնց մատնանշած գործողության տեականությունը: Բուն ներկան ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը սկսվել է խոսքի պահին ու շարունակվում է, իսկ ոչ բուն ներկայի դեպքում գործողությունը սկսվել է ինչ-որ անցյալ անորոշ ժամանակակետում և շարունակվում է, ներառելով խոսքի պահը:

Նկատված է առհասարակ, որ բուն ներկան օգտագործվում է հիմնականում խոսակցական լեզվում, մենախոսությունների, երկխոսությունների մեջ, գրաբարում՝ հատկապես առերես խոսակցության ժամանակ: Օրինակ՝ Ահալասիկ ես հաստատեմ զուխտն իմ ընդ ձեզ (Մենդ. Թ, 9): Եւ ասեմք եղիցի դաշն ընդ միմեանս (Մենդ., ԻԶ, 28): Ընդէր ոչ առնես զկամս իմոյ (Ագաթ., 50): Ասէ տէր ցաստանայ. դու ուստի՞ գաս (Ցոր., Ա, 7): Նոքա ասեն՝ թէ որոց վկայից ասեռ: Եւ նա ասէ (Ագաթ., 170): Լուր, որդեակ և ընկալ զբանս իմ, զճանադարհս փմաստութեան ուսուցանեմ քեզ. խելամուտ առնեմ զքեզ ուղիղ շաղաց (Առակք, Դ, 12):

Հաճախ բուն ներկան տեղեկացվում է այս կամ այն մակրայով, որը ավելի է կոնկրետացնում գործողության կատարման ժամա-

²³ Грамматика современного русского литературного языка. Москва, 1970, стр. 59.

նակր: Օրինակ՝ Ահա մատենւմ զնա քեզ, բայց միայն ղոգի նորա պահեսցես (Յոր., Բ, 6): Ահա արկանես ինձ բաղմականս առ հօրն հաւատոյ Արրահամու (Ագաթ., 53): Յայսմանէ ղոր այժմս տեսանեմք (Բրսզ., Ե, 37): Ահաւասիկ տեսանեմք զբնութիւնսն միմեանց հակառակս (Եղն., 33): Ահաւասիկ առաջի առնեմ ձեզ զհոգւոյ իմոյ զպատգոմս (Առակր, 23):

Այս բառերը կարծես ընդգծում են զործողության կարճատևութիւնն ու կապը խոսքի պահի հետ: Հակառակ սրանց, որոշ մակրայնէր շնշտում են զործողության տևական բնոյթը. ինչպես՝ Կամ ղերկիր, որ հաճապազ բռնմք և ցանկ կոխեմք և զաղբ ղմեր և զանասնոց մերոց ի նա հեղումք (Եղն., 16): Կամ ղչուր, որ հաճապազ լմպեմք (անդ, 16): Դոհանամ ղԱստուծոյ յամենայն ժամ (Առ. Կորնթ., Ա, 4):

Դասական զրարարում ներկա ժամանակի մյուս տարածված զործածութիւնն այն է, երբ այդ ժամանակով գրված բայը վկայակոչում է որևէ մեկին կամ որևէ մի բան, ընդ որում, բայի արտահայտած զործողութիւնը չի համընկնում խոսքի պահին: Նման կիրառութեամբ հանդես են գալիս հատկապես ասացական բայերը. ինչպես՝ Վկայէ Դավիթ թէ ամենայն աստուածք հեթանոսաց ղեր են (Եղն., 157): Երանելի Պաւղոս ասէ, թէ ղինչ հաղորդութիւն կայ Քրիստոսի բնդ Բելիարայ (անդ, 15):

Նման պաշտոն են կատարում նաև պատմեմ, կոչեմ, անուանեմ բայերը: Օրինակ՝ Որոց աղնուականութիւնքն յամենայն աստուածածանօթ զրոց պատմի (Կոր., 26): Տես ղինչ պատմէ մեզ Միքայն շնորհն հոգւոյն մարդարեութեան (Ագաթ., 288): Եւ կոչեն ղիրք անուն հաստատութեան (Բրսզ., Գ, 56): Գիրք որոմն ի մէջ ցորենոյ անուանեն (անդ, Ե, 91):

Այսպիսի ներկաները իրենց իմաստով մոտենում են պատմական ներկային, մյուս կողմից էլ սրանց մատնանշած զործողութիւնները զիտվում են իրրե մշտատե, իսկ, ինչպես ղիտենք, իրականութեան այնպիսի երևութիւններ, որոնք անփոփոխ են և կատարվում են մշտապես, հիմնականում արտահայտվում են ներկա ժամանակով: Օրինակ՝ Զիարդ պաշտիցեմք ղարեղակն, որ մերթ երթայ ղօղէ իրրե ղարհուրեալ... (Եղն., 15): Եւ այլ ևս անշափ և անհամար ղետք ելանեն ի կողմանս Հիւսիսոյ և դան մտանեն լեւսինոս ծով, որ է սահմանս Պոնտոս աշխարհին (Բրսզ., Գ, 55): Մագէ արեղակն և մտանէ արեղակն (Ժող., Ա, 60):

Ներկա ժամանակի նշված գործածությունը բնորոշ է շատ լեզուների: Որոշ ուսումնասիրողներ Առևր ծագում է արևելից տիպի դատողություններին ավելի հարմար են համարում ներկա ժամանակը, այն պատճառով, որ ճանկան ինքնին ամենաանորոշ ժամանակն է, ուրիշներն էլ այդպիսի նախադասություններն անվանում են ճանժամանակյա:

Մեր կարծիքով, նման դատողությունները հիմնավոր չեն: Նախ, ճիշտ չէ ներկան դիտել իբրև ճանորոշ ժամանակ, մյուս կողմից էլ, ինչպես առարկայական իրականություն, այնպես էլ լեզվի մեջ ճանժամանակյա գործողությունների չեն կարող լինել: Թերևս իրավացի է Սպերսենը, որ գրում է. «Թե այդպիսի դատողություններում սովորաբար օգտագործվում է ներկայի ժամանակածե, ապա դա արվում է այն պատճառով, որպեսզի ցույց տրվի, որ նրանք իրական են նաև ներկա ժամանակի համար»²⁴,

Շեշտը դնելով ներկա ժամանակի վրա, խոսողը կարծես հավաստում է նաև գործողությունների մշտատևությունն ու անփոփոխելիությունը:

Ներկա ժամանակով են արտահայտվում նաև այնպիսի ձևակերպումները, որոնք սահմանումների քնույթ լուծեն: Այսպես՝ Ն. յայտ է թէ որ ինչ ի մէջ երկուց գլխաւորացս գտանի, ընդ նոսին իբրև ղնոսա արարեալ հաստատեալ գտանի և նոքօք սահմանի (Բրսղ., Ա, 14): Եթէ գտանի ինչ թեթև ի մի վայրս վայրացն զորունի երկիր ի վեր հայի շարժիլ և վերանալ և ինչ որ ծանր է ի խոնարհ հայի ի ձգել իջանել (անդ., 19): Ի մարմնաւորէ անեքեոյթ ինչ ոչ ելանէ (Նղն., 99): Զի որ է ոք կամ արարիչ է կամ արարած (անդ., 126):

Հիմնականում ներկա ժամանակով են դրվում նաև ենթակայական դերբային փոխարինող բայի դիմադր ձևերը: Օրինակ՝ Որ շարժին և փոփոխի չէ էական (Նղն., 11): Որ հատանէ զակիզբն և երկուս առնէ և ոչ մի, այս ինքն բազումս և անբաւս և որ ինչ զհատուածն ընդունի մաբթի դարձեալ զի և նա հատանիցի (Բրսղ., Ա, 12): Որ շատ խօսի ապաքէն ըստ նմին և լսիցէ (Յոր., ԺԱ, 2): Որ գործէ ղերկիր իւր՝ յագեսցի հացիւ (Առակ, ԺԲ, 11):

Ներկա ժամանակով են արտահայտվում նաև այնպիսի գործողություններ, որոնք պարբերաբար կրկնվում են. Բագում ան-

²⁴ О. Есперсен, Философия грамматики, Москва, 1959, стр. 303.

զամ ազնիւ զորեան սերմանեմք և դայ, բերէ այլ կերպարանս շրջալ (Բրադ., 90), ի ժամանակս ձմերայնոյ ի հարաւակողս կոյս փոխի, զնացս արեւական և յետ սակաւ ինչ ժամանակաց ի հասարակած աուրնչեան և զիշերոյ տծէ դիպեցուցանէ (անդ, 59):

Նման ախարի ներկան ընդունված է անվանել կրկնվող զործողության ներկաւ:

Ներկա ժամանակով են արտահայտվում առածները, թեւովոր խոսքերը, իրատները (առածական ներկա), Մեղ ավանդված դրաւրը, անշուշտ, ավելի մշակված ու ինչ-ինչ չափով նորմավորված է (որպես զրական լեզու) և որոշ կողմերով անշուշտ տարբերվում է իոսակցական, առօրյա լեզվից: Բայց զրաբարն էլ զուրկ չէ առածներից, թեւովոր խոսքերից: Բերենք օրինակներ՝ Միտք զրանս Դննն և քիմք զկերակուրս նաշակեն (Յոր., ԺԲ, 11), Յորվայր մտանեն թշնամանք, անդ են անարդանք (Առակք, ԺԱ, 2), Որ սիրէ զխրատ սիրէ զիմաստութիւն (անդ, ԺԲ, 1), Լեզու իմաստնոց զիտէ զրարիս, բերան անդգամաց պատմեն զշարիս (անդ, ԺԵ, 2), Մառայ որ ընդ ունկն ոչ լսէ, ընդ մկանունս տան լսել նմա (Եղն., 61): Ի ծառոյ անտի պտուղն իւր նանաչի (անդ, 121):

Դասական զրաբարում ներկա ժամանակով մի ուրույն զործողություն ունի ասեմ բայր: Վստահորեն կարելի է ասել, որ դասական շրջանի բոլոր զործերում ասեմ-ը ամենից շատ ներկայի ժամանակաձևով է հանդես դալիս (շեշտում ենք՝ ժամանակաձև և ոչ թե ժամանակ, որովհետեւ այդ ժամանակաձևով հաճախ արտահայտվում են տարբեր ժամանակային իմաստներ):

Անկախ նախադասության (խոսքի) ընդհանուր ժամանակային ֆոնից, այն ավելի հաճախ զրվում է ներկա ժամանակով:

Այդ է վկայում նաեւ համեմատությունը հունարենի հետ: Այստեղ համապատասխան բայր կարող է արտահայտված լինել ինչպիսի զերբայական, այնպես էլ զիմավոր ձևերով (տարբեր քերականական ժամանակներով): Հայ թարգմանիչը, սակայն, զրանք անխտիր զնում է ներկա ժամանակով: Օրինակ՝ Յայնժամ կատարեցաւ ասացեալն ի ձեռն Երեմիա մարգարբի, որ ասէ (Մտթ., Բ, 17), Հուն.՝ Ὅτε ἐπελθὼν γὰρ ἐπὶ τὸ ἱερὸν τὸν προφήτην ἰεζεκιὴς (զրբ.), Եւ տեսեալ զրազումս ի սաղուկեցոցն եւ ի փարիսեցոց եկեալս ի մկրտութիւն նորա՝ ասէ ցնոսա (անդ, Գ, 7), Հուն.՝ Σίμων ἀντιόχ (աորիստ), եւ եկեալ առ նա, ասէ (Ղակ., Ա, 28), Հուն. Κτὶ εἰσελθὼν πρὸς αὐτὸν εἶπεν (աորիստ):

Գրաբարում ներկա ժամանակը հանդես է դալիս նաև երկրորդական կիրառության՝ արտահայտելով որևէ այլ քերականական ժամանակի իմաստ:

ա) Ներկան իբրև անցյալ

Սա, այսպես կոչված, պատմական ներկան է: Ամեն առիթով և ամեն բնույթի գործերում հնարավոր չէ պատմական ներկա գործածել: Լեզվա-ոճական այս միջոցը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով:

Պատմական ներկան հանդես է գալիս հիմնականում պատմողական-սլատմական բնույթի գործերում, երբ հեղինակը պատմությանը ավելի ճկուն ու կենդանի ոճ տալու նպատակով դեպքերը շարադրում է (պատմում է) ներկա ժամանակով: Նման դեպքում հեղինակը, կարծես թե, հանդես է գալիս ոչ միայն պատմողի, այլ նաև ականատեսի դերում, չնայած իրականում պատմվող դեպքերը վաղուց են վատարվել:

Այստեղից էլ բխում է մի նոր հետևություն. պատմական ներկան անպայման ենթադրում է որոշակի ժամանակահատվածի առկայություն՝ գործողությունը առարկայորեն տեղի ունենալու ժամանակից մինչև հեղինակի կողմից այդ գործողությունները նկարագրելու պահը:

Ուսումնասիրողներից շատերը պատմական ներկան բնորոշ են համարում ժողովրդական-խոսակցական լեզվին: Եսպերսենը այդ կապակցությամբ գրում է. «Պատմական ներկան (հեղինակի տերմինաբանությամբ՝ դրամատիկական ներկա) բնորոշ է անպիտան առօրյա արտահայտություններին, որոնք համեմատաբար ավելի ուշ են երևացել գրավոր խոսքում, որովհետև գրական լեզվի համար նրանք անարժան էին համարվում: Դրամատիկական ներկա Հոմերոսը չի գործածում, բայց այն հաճախ օգտագործում էր Հերոդոտը: Դեյլըրյոկը իհարկե ճիշտ է, — շարունակում է Եսպերսենը, — անդելով, որ այն «անկասկած հին ու ժողովրդական է»²⁵:

Պատմական ներկայի հանդիպում ենք նաև դասական գրաբարում: Ինչպես՝ ...եւ տան զնա ի ձեռս իշխանին մարդպետութեանն, որում անուն իւր Հայր կոչէր և յաւագաց զումարեմն ընդ նմա զիշխանն Գարդմանաց ձորոյն և առնեն ընդ նոսա այլ տասն նախա-

²⁵ О. Есперсен, *նշվ. աշխ.*, էջ 301—302:

որս և յուզարկեցին զնա մեծաշուք պատուով... Անդ անճաղուն
Վահակն ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց և պատուով դառնան
առ թագաւորն (Բուդ., 3, Ժէ, 70)։ Ասյա թագաւորն սլարսից, քան-
դի դայս լուեալ ի քաղէիցն, տաճիկ ուղտուք առնակէ ի Հայս արս
զ'ողոյ և զջրոյ (անդ, 4, Դ, 252)։

Պետք է ասել, սակայն, որ դասական զրաբարում ներկայի
այդ կիրառութիւնը այնքան էլ տարածված չէ։ Այդ գործառութիւն-
ներ ավելի հաճախ կատարում է անցյալ անկատար ժամանակը։
Այստեղ մենք նման օրինակներ չենք բերի, որովհետեւ զրաբարի
անցյալ ժամանակների յուրահատկութիւններին կանգնողառնանք
համապատասխան տեղում։

Գրաբարում անցյալի գործողութիւնները համեմատաբար ա-
ւելի հաճախ են արտահայտվում ներկա ժամանակով, երբ, թե-
պետ գործողութիւնը կատարվել է վաղուց, բայց նրա արդյունքը
հարատևում է մինչև հեղինակի խոսելու պահը։ Օրինակ՝ Հանդոյն
նմա նշանակէ և Պետրոս ի կաթողիկեական թղթին իւրում (Ա-
զաթ., ՂԾ, 519)։ Արդ նախ դաստուածն օրինակ և դհիւղն նմա հա-
ւասար զնել ի փիլիսոփայից զողացեալ ղնէ (Եղն., 251)։ Հանդոյն
սմին և Ղուկաս յսկիզբն Առաքելադործ մատենին ղնէ (Կոր., 34)։

Այսպիսի օրինակներում ընդգծված բայերը կարելի է նաև
շոխտել որդես պատմական ներկա, քանի որ սլատմիչները ներ-
կայացնում են այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք թեև կատարվել
են շատ առաջ, բայց զրավոր ավանդված (որևէ մատյանում, թրդ-
թում) հասել են մինչև իրենց ապրած ժամանակաշրջանը։ Եթե
զրանք բանավոր ասված լինեին, սլատմիչները այդպես չէին ներ-
կայացնի, բայց որովհետև գործողութիւնը իրացված է գրութեամբ,
այդ սլատմառով էլ այն ներկայացված է ներկա ժամանակով։

Պատմական ներկայի գործածության հաճախականութիւնը
միևնույն լեզվում և միևնույն ժանրի ստեղծագործության մեջ
կայսված է նաև հեղինակի անհատական ոճից։

Նվրոպացի ուսումնասիրողներից մեկը՝ Մուլթոնը, հաշվելով
Աստվածաշնչի շորս ավետարաններում գործածված պատմական
ներկաները, տեսնում է, որ Մարկոսը պատմական ներկա է օգ-
տագործել 151 անգամ, Մատթեոսը՝ 78, Ղուկասը՝ 4, իսկ Յով-
հաննիսը՝ 162 անգամ²⁶։

26 Кузнецов Т. С. К вопросу о praesens historicum в русском ли-
тературном языке (Доклады и сообщения филологического ф-ка, МГУ,
вып. 8, 1949. стр. 26).

Մուլթոնը քանակական այդ տարբերությունը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Մարկոսը ժողովրդի ժողից դուրս եկած մարդ էր. նա առօրյա խոսակցության մեջ հաճախ էր լսել այդ ոճը և այդ իսկ պատճառով էլ հաճախակի օգտագործում էր Ղուկասը հունական կրթություն ունեւոր, բայց այն աստիճանի կրթված չէր, որ օգտագործեր այդ ձևը՝ որպէս ունական միջոց (դասական հեղինակներին. որոնք շատ էին օգտագործում այդ ձևը, նա, հավանական է, չի կարդացել)։ Հովհաննէսը, ունենալով փիլիսոփայական խոր պատրաստականություն, լայնորեն օգտագործում էր սլաոմական ներկան որպէս ոճական տարածված միջոց»²⁷։

Մենք նույնպէս հաշվեցինք ավետարաններում օգտագործված պատմական ներկաները (գրաբար)։ Պատկերը հետևյալն է. Մարկոսի ավետարանի թարգմանության մեջ կա 33, Մատթեոսի ավետարանում՝ 17, Յովհաննէսի մոտ՝ 25, իսկ Ղուկասի ավետարանում ընդամենը մեկ պատմական ներկա։

Ահա այդ օրինակը՝ Եւ մինչդեռ նա խօսէր, զայ մին ի տանէ ժողովրդապետին (Ը, 49)։ Չենք հաշվում ասեմ բառի գործածության դեպքերը, քանի որ, ինչպէս նշել ենք, այս բառը ունի ներկա ժամանակով ուրույն գործածություն։

Վերը բերված թվերը հաւատարմում են, որ գրաբարը հին հունարենի համեմատությամբ պատմական ներկան ավելի սակավ է գործածում։

Պատմական ներկան, ի տարբերություն բուն ներկայի, ոչ թե արտահայտում, մատնանշում է իրական գործողության ընթացքը, այլ միայն անվանում է այն։ Պատմական ներկայի շատ հատկանիշներ համընդհանուր են լեզվա-ոճական աչդ միջոցը ունեցող լեզուների համար, բայց անշուշտ, այն ունի նաև առանձնահատուկ, հակադրող հատկանիշներ՝ կապված ամբողջ լեզվի ու այդ լեզվով խոսող ժողովրդի լեզվամտածողության յուրահատկությունների հետ։

ՆԵՐԿԱՑԻ ԴՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԻՄԱՍՏՈՎ

Կարելի է առանձնացնել սահմանական ներկայի՝ նշված գործառության հետևյալ դեպքերը։

ա) Հաճախ, երբ նախադասության մեջ բայերից մեկը, մեծ մասամբ նախընթաց բայը, դրվում է առաջին ապառնիով, երկ-

²⁷ Անդր

որորդր գրվում է ներկա ժամանակով՝ արտահայտելով ասպառնու-
իմաստ։ Օրինակ՝ Քէ ընդդեմ դառնայցէ յարեւէ ևս արկանէ (Եղն.,
19)։ Եթէ ճշմարիտն որ ԲՆԻԻԳԷ զիրսն, գտանէ յանհնարին վտանգս
(անդ, 31)։ Բայց եթէ զարին որ Ըմպիցէ սատակի (անդ, 6)։ Եթէ
վերին վայրացն ունիցի ծանրութիւն ինչ ի վերջավայրս երկրիս
զայ հասանէ (Բրսդ., Ա, 19)։ Նման տիպի օրինակներ շատ կան
։ստկապես Աստվածաշնչում։

բ) Ասպառնու փոխարեն ներկա է գործածվում նաև այն դեպ-
քում, երբ նախընթաց որևէ բառ պահանջում է ասպառնու իմաստ։
Օրինակ՝ Հաւի է թէ բարի և բարեբար ասես և շարութիւն ինչի նա ոչ
մեռնեալ (Եղն., 244)։ Զսէք և զերկեւղ բնութիւն արա քեզ, որ խա-
բէթեամք շաշխատիս (անդ, 299)։ Եւ արդ երդուաւրուք ինձ ի տէր
Աստուած, դի առնեմ ձեզ ողորմութիւն (Յեսու., Ք, 12)։

Երբեմն ներկա ժամանակաձևով գրված բայի ասպառնու ի-
մաստը հուշում է երկրորդ կամ բաղադրյալ ասպառնիով գրված
որևէ բայ։ Այսպես՝ Դու ի մեր կոյս լինիս, դիտեմք դի մեր լինելոց
է յաղթութիւն (Բուդ., 20)։ Եթէ ոչ աճապարեցես վաղագոյն ըս-
պանցես զնա, գու կորնչիս և աշխարհս հայոց (անդ, 98)։

գ) Ներկան ասպառնու իմաստով գործածվում է այն ժամանակ,
երբ ենթադրվում է գործողութեան ստույգ կամ անմիջական կատա-
րում մոտ ասպադայում։ Օրինակ՝ Վասն որոյ նահատակքն վկայէին
արդեամք մօտ առ նոսա տեսեալ պատմեմք (Եսեբ., 631)։ Ընդ-
դժված բայն արտահայտված է ներկայով, որովհետև հեղինակն
անմիջապես սկսում է պատմութիւնը։ Հմտ. Արդ հիշե՛ալ զմեզ
տէր, որ վասն անուան քո մեռանիմք (Աղաթ., 162)։ Գործողութիւ-
նը այստեղ դիտվում է որպէս անխուսափելի, շուտով գալիք մի
բան (այդ այն պահն է, երբ պատրաստվում են կույսերին մահա-
պատժի ենթարկել)։ Կամ՝ Աւասիկ ախոռան ելանեմ քեզ (Աղաթ.,
44)։ Այստեղ ներկան ասպառնու իմաստ ունի դարձյալ նույն պատ-
ճառով։ Այդ բանը ավելի է հաստատում հաջորդ նախադասութիւ-
նը, որի բայը գրված է երկրորդ ասպառնիով՝ Հասցուք եկեացուք ի
մարտի տեղի։ Եթե ես զքեզ յաղթահարեցից և այլն։

Երբեմն դժվար է որոշել, ներկա ժամանակը հանդես է գալիս
իր բուն, թե՛ երկրորդական կիրառութեամբ (խոսքը ներկա-ասպառ-
նի գործածութեան մասին է)։ Ինչպես՝ Եւ որ հեղու զարին արդա-
րոյ, հեղցն զարին նորա (Եղն., 249)։ Իսկ որ համբերէ միամը-
տութեամք ի զառանցն, ի ժողովրդոցն, կամ ի քահանայիցն, թեւս
առնուցուն և յարքայութիւն Քրիստոսի վերանան (Աղաթ., ՃԲ,
586)։

Նման բնույթի օրինակներում ներկա ժամանակով դրված բայր կարելի է դիտել թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի Առաջին նախադասությունը, օրինակ, հնարավոր է թարգմանել և՛ «Ով թափում է արդարի արյունը, կթափեն (նաև) իր արյունը», և՛ «Ով թափի արդարի արյունը, կթափեն նաև իր արյունը» (հնարավոր է, իհարկե, նաև ճեղքեն ապառնու՝ ներկայի իմաստով գործածությունը, որը կքննարկենք իր տեղում, խոսքը այստեղ միայն ներկայի մասին է)։ Այստեղ տարբեր ժամանակների գործածությունը նախադասություն իմաստի վրա չի ազդում, և հնարավոր է ներկա ժամանակի ինչպես բուն, այնպես էլ ապառնու իմաստով կիրառությունը։

* * *

Բերված օրինակներից ու դասակարգումներից կարող ենք եզրակացնել, որ դասական գրաբարում շատ տարածված երևույթ էր ներկա ժամանակի՝ ապառնու իմաստով գործածությունը։ Որոշ քերականներ նույնիսկ այն համարում են գրաբարի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի՝ էական մի հատկությունը։

Իսկ ի՞նչ ճանապարհով է ծագել այդ գործածությունը։ Դժվար է տալ այս հարցի սպառիչ պատասխանը։ Այսօրյա՞նը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Այդ գործածության դիրքին է ծագումը գուշակելու քանի որ բուն հին ժամանակները յատուկ ատորադասական անկատար չունէր լեզուն, այլ շատ անգամ սահմ. անկատարն անոր պաշտոնն ալ կրկատարեր. քանի որ կրսուէր թող ինքն երթայր և առնայր, այն սահմանականը բնականապէս և անզգալաբար կառաջնորդէր այս սահմանականիս և ըսել կուտար նոյն կերպով՝ թող ինքն երթայ և առնու, փոխանակ՝ թող ինքն երթիցէ և առցէ ըսելու»²⁸։

Ավելացնենք նաև, որ հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում նույնպես ներկան հանդես է դալիս ապառնի ժամանակի իմաստով (լատիներենում, ֆրանսերենում, պարսկերենում և այլն)։ Ռուսերենում ավելի հաճախ նշված կիրառությամբ հանդես են դալիս շարժման բայերը՝ գնում եմ, մեկնում եմ, վեր եմ կենում և այլն, ինչպես նաև ճաշում եմ, ծխում եմ, ճանդիպում եմ բայերը²⁹։

Կանգ առնենք մի հարցի վրա ևս։ Գրաբարի քերականների մեծ

28 Ա. Այտրենան. Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866. Էջ 74։

29 Бондаренко А. В., Вид и время русского глагола. Москва, 1971. стр. 155.

մասը (եթե ոչ բոլորը) ներկա ժամանակի նշված կիրառության մեջ տեսնում են միայն ներկայի՝ առաջին ապառնու իմաստով գործառնություն:

Անժխտելի է, որ իրոք դասական գրաբարում հաճախ ներկան կողք-կողքի հանդես է դալիս առաջին ապառնու հետ՝ ունենալով վերջինիս ժամանակային իմաստը: Բայց անվերսուպահորեն ընդունել, որ ներկան փոխարինում է միայն առաջին ապառնուն, ճիշտ չի լինի, որովհետև, կիրառվելով ապառնի ժամանակի փոխարեն, սահմանական եզրանակի ներկան հանդես է դալիս հիմնականում արդի հայերենի ղգական, պայմանական և հարկադրական եղանակների ապառնիների իմաստով: Իսկ նշված գործառնությամբ (ինչպես կտեսնենք ապառնիների քննության ժամանակ) հավանորապես հանդես են դալիս ինչպես առաջին (գրիգեմ), այնպես էլ երկրորդ (գրեցից) ապառնիները: Ապառնիները հիշյալ կիրառության դեպքում իմաստային-գործառական հոմանիշներ են: Եվ եթե մի որևէ այլ քերականական ժամանակ արտահայտում է ապառնու իմաստ, ապա նա բնականաբար «փոխարինում» է երկու ապառնիներին էլ, և ոչ թե միայն առաջին ապառնուն:

Կարելի է բերել նաև այնպիսի օրինակներ, երբ երկրորդ ապառնին ու ներկան են հանդես դալիս կողք-կողքի, ընդ որում՝ փերջինս իր երկրորդական (ապառնիական) կիրառությամբ: Այսպես՝ Ոչ ոք լիցի մեր հովիվ, բայց ի դման է և ոչ ոք նստի այլ ալյնմ աթոռ, բայց դա (Բուդ., 107): Եղիա գայ և հաստատեսցէ զամենայն (Մատթ., ԺԷ, 11): Պատմեցից բեղ զճշմարիտն վասն ժողովրդեանդ, որ բնակեալ են ի լեռնակողմանդ յայդմ որ մերձ առ բեզս է և ոչինչ ելանէ ստութիւն ի բերանոյ ծառայի քոյ (Յուդիթ, Ե, 5): Զի եթէ քննեսցէ ոք գգիրս սուրբս, յամենայն աստուածաշունչ մատեանսն զսոյն և զաստուածեղէն յաճախութիւն հոգևոր պատգամսոցն զտանէ ոք (Բուդ., 133):

Նման բաղմաթիվ օրինակներից հեշտ է եզրակացնել, որ ներկան հանդես է դալիս նաև երկրորդ ապառնու փոխարեն: Բայց վերջին հաշվով, ներկայի այգպիսի գործառական բաժանում չպետք է կատարել: Այն սխալ է դիտել սոսկ որպես ներկայի երկրորդական կիրառություն՝ ապառնի ժամանակի (ոչ սահմանական) իմաստով:

Ներկա ժամանակի կիրառության վերաբերյալ կատարել ենք նաև որոշ վիճակագրություն՝ հիմնականում ոչ թարգմանական

գործերից: Առաջին հերթին մեզ հետաքրքրել է ներկա ժամանակով գործածված բայերի քանակը՝ ըստ առանձին հեղինակների:

Յուրաքանչյուր հեղինակից 5.000 բառի սահմաններում կատարված հաշվումների արդյունքը հետևյալն է. Եզնիկը օգտագործել է 204, Բուդանդը՝ 42, Կորյունը՝ 62 (Կորյունի ամբողջ գրքույկը 5.000 բառից քիչ է), իսկ Ագաթանգեղոսը մոտ 100 ներկա:

Քանակական այս տարբերությունը, անշուշտ, առաջին հերթին պայմանավորված է աշխատությունների բովանդակությամբ:

Այս բանում համոզվելու համար նույն հաշվումները կատարեցինք նաև Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ից, որը իր շոշափած հարցերով շատ նմանություններ ունի Եզնիկի գրքի հետ: «Վեցօրեայք»-ում (դարձյալ 5.000 բառի սահմաններում) օգտագործված է 225 ներկա:

Պատահան շրջանի հեղինակներից Բուդանդը առհասարակ խուսափում է ներկա ժամանակի գործածությունից: Նրա պատմության մեջ ամենից շատ վիրատված է անցյալ անկատար ժամանակը. ընդ որում, վերջինս հաճախ արտահայտում է ինչպես ներկայի, այնպես էլ կատարյալի փմաստ: Կորյունի, մասամբ նաև Ագաթանգեղոսի մոտ բայական ժամանակների, այդ թվում և ներկայի փոխարեն բազմիցս հանդես է գալիս անցյալ դերբայը:

Պատահան շրջանի բոլոր գործերում ներկա ժամանակի այնպիսի կիրառությունները, որտեղ մատնանշված գործողությունները կապվում են խոսքի պահի հետ, զգալիորեն ավելի քիչ են, քան ներկայի երկրորդական կամ բուն վիրառության այն դեպքերը, երբ գործողության կատարումը չի համընկնում խոսքի պահին:

Բայց ընայած դրան, ներկա ժամանակի գլխավոր հատկանիշը պետք է համարել խոսքի պահին կառավարվող գործողության մատնանշումը, որովհետև վերջինս փարոզ է արտահայտվել միայն ու միայն այդ ժամանակով:

ԱՆՅՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ ԵՎ ԱՆՅՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ, ՆՐԱՆՅ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲՆՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆՅՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ

Անցյալ անկատարի ամենաէական հատկանիշը նրա արտահայտած գործողության անավարտությունն է: Նշված ժամանակը կարող է ցույց տալ գործողության սկիզբն ու ընթացքը, բայց նրա

ավարտու աշն երբեք չի նշում: Այս հատկանիշը, որպես զլխավոր, արտահայտված է հենց այդ ժամանակի անվանման մեջ:

Անցյալ անկատարով արտահայտվում են՝

ա) Անցյալում տեղի ունեցած շարունակվող, տեական գործողությունները. Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց շրջէր ընդ երկիրն եւ ւաւերէր զատրուշանսն մաղդեղացն (Բուղ., 4, Դ, 117): Յայժմ ես վասն բո յաշտ առնէի (Եղն., 115): Եւ յետ այսորիկ Յիսուս շրջէր ի Գալիլեա, քանզի ոչ կամէր ի Հրեաստանի շրջել (Յովհ., է, 1):

բ) Կրկնվող գործողություններ. Ամի ամի ժողովեալք խմբեալ ցնծային (Բուղ., 3, 12): Կամ օդք երբեմն զսառամանիսն շնչելով և երբեմն զխորշակն բերելով և լինէր ամենայն ինչ ոչ ինչ (Եղն., 17): Եւ յորժամ ուտել կամենայր, զձեռնն ի սափորն արկանէր և որ զայր ի ձեռին վայն ուտէր (Վրք., հրնց., 89):

Նշենք, սակայն, որ ինչպես գործողության տեականությունը, այնպես էլ կրկնությունը գործածության ոլորտի հետ կապված երևույթներ են և «ինքնին» բնորոշ չեն անկատարին:

գ) Մեկ այլ գործողության սկսվելու պատճառով ընդհատվող գործողությունները. Եւ առաջին կրօնք խոժականք և սկիւթականք և հեթանոսականք կոչէին մինչեւ եկն Աբրահամու աստուածապաշտութիւնն և աղաւաղեաց զայն (Եղն., 207): Ոչ ոք հուպ չիշխէր երթալ, մինչեւ նեխեցան մարմինք նոցա (անդ, 75): Ընդգծված բայերով արտահայտված գործողությունները, որոնք կատարվում էին ինչ-որ ժամանակ, այլևս չէին կարող շարունակվել՝ մի այլ գործողության սկսվելու պատճառով:

դ) Անցյալում տեղի ունեցած նկարագրվող գործողությունները. Քաջասիրտք և պնդակաղմք պատուի և պսակի հաւառնէին և վատասիրտք և տաղնապեալք կորուսանէին զյաղթութիւնն: Դասակք դասակք աւդեաց մտանէին խիղախելով և պառակք պառակք այծեաց ելանէին սեացեալք դունովք ուրացութեանն: Մտանէին սուրբք և ոպիտակք և ելանէին աղտեղիք և արիւնոտ: Սատանայ և դեւք խնդային ընդ անհնարին բեկումն մեր և այսք պիղծք ցնծային ընդ կորուստ ապականութեանն (Վկայք, 41):

Որոշ նկարագրության ժամանակ երբեմն անկատարով արտահայտված գործողությունը նման է վիճակային հարաբերության: Օրինակ՝ Ինքն անցանէր հարուստ մի ի քաղաքէն... մօտ ի բուն պողոտայն, որ եւրպայր յԱրտաշատ քաղաք (Աղաթ., ԺԶ, 15): Առ դուրս հնձանին էին օթեւանք նոցա (անդ, Ժ, 545):

Առաջին նախադասութեան մեջ երբայր բայը կորցրել է անկատարութեան հատկանիշը և արտահայտում է հարատևող վիճակ. որի ոչ սկիզբը ե ոչ էլ վերջը հայտնի չէ:

Անկատարով են դրվում նաև որպէս պրոցես դիտվող երևույթները: Ինչպես՝ Եւ մանուկն անէր ևւ զօրանայր հողում (Ղուկ., Ա, 80): Իսկ տեղին աւանանայր քաղաքանայր (Բուռ., 4, ԺԲ, 157): Եւ զօրանայր ջուրն և քաղանայր յոյժ ի վերայ երկրի եւ շրջէր տապանն (Մանդ., է, 19):

Երր շարժումը, զարգացումը հասնում է որոշակի կետի, անմիջապէս նկարագրութիւնն սկսում է կատարվել անցյալ կատարյալով: Այդպէս է Աստվածաշնչից վերը բերած օրինակի շարունակութիւնը՝ Հնգետասան կանգուն քաղաքացաւ ջուրն ի վեր և ծածկեաց զամենայն լերինս:

Քանի դեռ ջուրը չէր հասել որոշակի բարձրութեան, հեղինակը օգտագործում է անկատար, իսկ հասնելուց հետո՝ կատարյալ:

Գրաբարում անցյալ անկատարը կատարում է նաև, այսպէս կոչված, ստորադասական անկատարի գործառութիւն, քանի որ վերջինս հատուկ ձև չունի:

Ամենից շատ անկատարի նշված կիրառութեանը հանդիպում ենք երբ... ապա կառուցվածքի բարդ ստորադասական նախադասութիւններում: Օրինակ՝ Եթէ ոչ ձիւն և սառնամանիք պնդէին ղլերինս, արմատք խոտոց ոչ պարարէին և եթէ տօթ օնուցանէր պտուղք ոչ հասանէին (Եզն., 70): Եւ եթէ արդարեւ առիծն էր պատճառ ծննդեան թագաւորաց, ապա ոչ թագաւորի որդի թագաւոր լինէր (անդ, 160): Զի եթէ հարուատ ոք էր նա քան զչարեացն արարիչ, ոչ տայր նմա զվնասակարութիւնսն... (անդ, 183):

Անցյալ անկատարը այս կիրառութեամբ գործածվում է նաև բող, երանի բառերի հետ. Թող ինքն նախ երբայր և առնայր զթագաւորութիւնն և ոչ Արհմենայ որ ոչ զխորհուրդն հօրն գիտէր (Եղն., 135): Գոշթազդ ասէ, երանի թէ շնչաւոր և կենդանի ինչ արարածոց տայիւ երկիր պաղանել (Վկայք, 124): Լուարո՛ւք, Լուարո՛ւք բանից իմոց: Երանի թէ մի լինէր ի ձէնջ այդ միաթարութիւն (Յոր., ԻԱ, 2): Լուանի թէ ի դժոխս պանէիր զիս եւ քաղուցանէիր զիս մինչեւ անցանէր բարկութիւն քո:

Անկատարը երբեմն հանդես է գալիս դերբայի փոխարեն: Օրինակ՝ Որ ելանէին և մտանէին, զարմանային ընդ աւտարոտի իրսն զոր տեսանէին (Վարք., 121)—իմա՝ ելնողները և մտնողները: Եւ նայեցեալ ընդ Յիսուսի զի գնայր ասէ (Հովհ., Ա, 3)—իմա՝ գը-

նացող Հիսուսին, Եւ եղեւ ահ ի վերայ ամենեցուն, որ լսէին զայս (Ղուկ., Ա, 65):

Անկատարը կարող է հանդես գալ նաեւ վաղակատար (հարակատար) ժամանակների փոխարեն, Այս կիրառութեամբ ամենից հաճախ հանդես է գալիս Նստիմ բայը, նման օրինակները շատ են հատկապէս յարգմանական գործերում: Օրինակ՝ Գառ առ Յիսուս եւ տեսանեն զգիւհահարն, զի Նստէր զդեցեալ և զգաստացեալ (Մարկ., Ե, 15)—իմա՝ որ Նստած էր: Եկն եմուտ թագաւորն Հայոց Արշակ շրջել զասպատանաւ միով զարքային Պարսից, իսկ ախոռապետն արքային Նստէր ի ներքս ի տան ասպատանին (Բուդ., 4, ԺԶ, 193):

ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՑԱԼ

Անցյալ կատարյալ ժամանակն ունի հիմնականում մեկ կարեւոր հատկանիշ: Ի տարբերութուն անկատարի, կատարյալը ցույց է տալիս ավարտված գործողութիւն: Այսպես՝ Եկեր Անտոն զմի կոտորն այլ և ոչ մերձեցաւ. իսկ ծերն յուշիկ ուտէր (Վարք, 3): Միեւնոյն գործողութիւնն արտահայտված է մեկ կատարյալով՝ եկեր, մեկ անկատարով՝ ուտէր, որովհետեւ Անտոնը կերել և վերջացրել է, իսկ ծերը դեռ շարունակում է ուտել:

Երբ գործածված է անցյալ կատարյալ ժամանակը, ապա ըզգացվում է, որ հեղինակը չի պատմում կամ նկարագրում, այլ ներկայացնում է անցյալում կատարված գործողութիւնները: Օրինակ՝ Զոգաւ դինի նոցա եւ վերացաւ, սին ամպոյն յերեսաց նոցա եւ եկաց ի յիկանց նոցա եւ եմուտ ի մէջ բանակի եգիպտացւոցն եւ եգել խաւար եւ մէզ. եւ անց դիշերն, եւ ոչ խառնեցան ընդ միմեանս զամենայն գիշերն (Ելք, ԺԴ, 19—26):

Իսկ երբ հեղինակը պատմում է, նկարագրում գործողութիւնները արտահայտվում են անցյալ անկատարով: Օրինակ՝ Եւ Հերովդէս ոխացեալ էր ընդ նմա եւ կամէր սպանանել զնա և ոչ կարէր: Զի Հերովդէս երկնչէր ի Յովհաննէ, քանզի գիտէր զնա այր արդար եւ սուրբ եւ սպասէր նմա. եւ լուեալ ի նմանէ բազում ինչ՝ առնէր եւ քաղցրութեամբ լսէր նմա: Իբրեւ օր մի լինէր պարապոյ, յորժամ ընթրիս տայր Հերովդէս... (Մարկ., Զ, 19—21):

Ինչդեռ նախորդ, այնպես էլ այս վերջին օրինակները վերաբերում են անցյալին. հեղինակի պատմելու պահից առաջ կատարված գործողութիւններն են, բայց արտահայտված տարբեր ժամանակաձևերով, և դա պատահական չէ: Մի դեպքում մենք գործ ունենք «չոր» փաստերի հետ, իսկ վերջինում՝ նկարագրութեան:

Ի՞նչ է այդ նկարագրությունը, Վերջին պարբերության հիմնական միտքն այն է, որ Հերովդեսը կամենում է սպանել նրան, Բայց եթե հեղինակը հայտնեւո՞ւ լիներ լոկ այսքանը, ապա անշուշտ, կօգտագործեր անցյալ կատարյալ՝ Հերովդէս կամեցաւ սպանանել զնա: Սակայն պարբերության մեջ այդ միտքը շաղկապված ու լրացված է այլ գործողություններով: Պարզ է դատում, թե ինչո՞ւ էր ուղում սպանել Հերովդեսը (որովհետև ռիացեալ էր ընդ նմա), ինչո՞ւ չէր կարողանում սպանել (զի երկնչէր ի նմանէ) և այլն:

Դա, իհարկե, չի նշանակում, թե հնարավոր չէ որևէ նկարագրություն՝ անցյալ կատարյալով: Ահա մի գեղեցիկ հատված. Ահա ձմեռն անց, անձրեւ անցին և գնացեալ մեկնեցան, ծաղիկք երեւեցան յերկրի մերում, ժամանակ եհաս յատանելոյ, ձայն տատրակի լսելի եղև յերկրի մերում, թզնի արձակեաց զբողբոջ իւր, որթք մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իւրեանց (Երգ Թրգոց, Բ, 10—13):

Անկատարով և կատարյալով արտահայտված նկարագրությունների տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում մենք գործ ունենք պրոցեսի հետ, իսկ երկրորդում՝ ավարտված գործողությունների՝ զուրկ զարգացման պոտենցիալ հնարավորությունից:

Խոսելով անցյալ կատարյալի յուրահատկությունների մասին, ուսումնասիրողները նշում են, որ մի անգամ կատարված վերջացած գործողությունը արտահայտվում է կատարյալով: Այդպես է ոչ միայն աշխարհաբարում, այլև մի շարք հին ու նոր լեզուներում: Ինչ վերաբերում է գրաբարին, ապա պետք է ասել, որ այդ կիրառության դասական գրաբարում հանգես է գալիս նաև անցյալ անկատարի: Ինչպես՝ Առնոլին և գվաղարշապատ քաղաք, քանգէին բրէին զքաղաքն... Առնոլին և զմեծ քաղաքն զԵրուսաղեմա և իսղացուցանէին անտի-երդս քսան հազար հայ (Բուզ., ԾԾ, 262):

Անցյալ կատարյալը երկրորդական կիրառությանմբ կարող է հանդես գալ ապառնու իմաստով: Ապառնություն իմաստը զգացվում է եթէ, զի, ուր բառերի գործածությունից, կամ էլ նույն նախադասության մեջ հանդես եկող ապառնի ժամանակով դրված մի այլ բայից: Օրինակ՝ Այլ յայսոսիկ են դատաւտանք իւրաքանչիւր ուրուք, եթէ զհաւատսն պանեաց և զպատուիրանսն մտադրութեամբ ընկալաւ (Վրք. հրեց., 31): Եթէ գնաց (իմա՝ գնացէ) սիրտ իմ զհետ կնոջ առն այլոյ, եթէ դարանակալ եղէ առ դրունս տան նո-

րա, ապա լիցի հաճոյ եւ իմ կին այլում և մանկունք իմ տառապանքին (Յոր., ԼԱ, 9—10)։

Կատարյալի գործածութիւնը ապառնի ժամանակի փոխարեն ժողովրդական խոսքի ձև է և արտահայտում է անկասկածութիւն, համոզվածութիւն, գործողութիւնը դիտում իբրև հաստատուն իրողութիւն, որը վրա կհասնի անմիջապես, առանց հապաղելու։

ԱՆՃՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐԻ ԵՎ ԱՆՃՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ԿԻՐԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԵԿԸ ՄՅՈՒՍԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Գրարարի ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն բոլոր գործերում հաճախ այդ երկու ժամանակները գործածվում են կողք-կողքի՝ համարժեք իմաստով։ Նման դասերում անցյալ անկատարը կորցնելով իր բնորոշ անավարտութեան հատկանիշը, հանդես է գալիս անցյալ կատարյալի փոխարեն։

Ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ ժողովրդական ավանդութիւններում, րանահայտութեան մեջ ավելի շատ գործ է ածվում անկատար ժամանակը (խոսքը վերաբերում է անկատարի՝ կատարյալի իմաստով գործածութեանը)։ Այդ հատկապես ակնատու է նախադրային շրջանից մեղ ավանդված պատառիկներում։

Վ. Առաքելյանը Վահագնի երգի կապակցութեամբ գրում է. «Բոլոր րույները գործ են ածված անցյալ անկատար ժամանակով»³⁰։

Անկատարը ձկունութիւն ու կենդանութիւն է հաղորդում պատմութեանը։

Սահմանակա՛ն անցյալ անկատարը հաճախ գործ է ածվում իբրև պատմական ժամանակ։ Օրինակ՝ Առեալ այնուհետև երանելւոյն յհաւատացեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան (Կոր., 44)։ Իսկ Հարելին զայն լուեալ փութանակի հասանէր առ Դանիէլն և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն և ապա առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց (անդ, 44)։ Թաղաւորն Վաղես զայս լուեալ խնդալից լինէր (Բուդ., 4, 150)։

Երբեմն բնագրից զգացվում է, որ անկատարը գործառում է պատմական ներկայի փոխարեն։ Անցյալում կատարված գործողութիւնները հեղինակը շարադրում է մեկ ներկա ժամանակով, մեկ՝ անկատարով։ Ինչպես՝ Գայ առ նա բորոտ մի, աղաչէր ի ծունր իջանէր և ասէր (Մարկ., Ա, 40)։ Եւ սակաւ սակաւ յառաջ մատուցեալ հասանէ ի լեռն մի ապառաժ և գտանէ անդ քարայր մի փակեալ փոքր քարիւ միով և զայն ի բաց թաւալեցուցեալ ի ներքս

30 Վ. Առաքելյան, Գրարարի հատրնտիր, 1946, Երևան, էջ 17։

մտանէր (Վրբ. հրնց., 5): Եւ այն են զարմանք, զի մինն ի հազարամեայ յաշտն առնելոյ հազիվ լինէր... (Եզն., 124):

Շատ դեպքերում, երբ ներկա ժամանակով դրված բայ չկա, դժվար է որոշել՝ անկատարը հանդես է դալիս որպես ներկա (պատմական), թե՞ որպես կատարյալ: Յերկնից ոյժ առեալ եռանդնոտ հոգով սրբով արամբ զլեզուն ինքեան կտրէր և փոխանակ համբոյրի յերեսս պոռնկին քֆանէր և այնպես զբոց ցանկութեան շիօնցանէր կարեօք մեծ ցաւոցն (Վրբ.): Զայս իբրեւ լսէր թուխն անդէն վաղվաղակի ի բաց փախչէր և զարհուրեալ նա յերանելոյն յերկեղի մեծ լինէր, ալ ևս մերձենալ հայր ոչ իշխէր (անդ, 22):

Ընդգծված բայերը կարող ենք թարգմանել թե՛ ներկայով, թե՛ կատարյալով:

Բայց հանդիպում ենք բազմաթիվ օրինակների, երբ կատարյալն ու անկատարն են կողք-կողքի, և երկու բայաձևերն էլ արտահայտում են ավարտված դործողութիւն: Նշանակում է՝ այստեղ իբրոք գործ ունենք անկատարի՝ կատարյալի իմաստով գործածութեան հետ: Սրինակ՝ Իսկ թագաւորն Արշակ, իբրեւ լուաւ եւ ետես զայս ամենայն, անշնորհ առնէր զտալիսն և զբերելիսն կարասոյն (Բուդ., 4, ԺԱ): Այս բանք վաղագոյն աղդ լինէին առ թագաւորն Հայոց Արշակ և առ զօրավարն նոցին Վասակ, ապա սոքա բաղում զօր յաշխարհէ ժողովեցին... (Բուդ., 4, ԻԲ): Եկն երբէմն ծեր մեծ առ հայրն Անտոն և նստէր և տեսեալ զնա հօրն Անտոնի ասաց (Վրբ. հրնց., 117):

Եվ իթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ նման օրինակները բազմաթիվ են և այն էլ ամենատարբեր գործերի մեջ, ապա կարելի է եզրակացնել, որ գրաբարում անցյալ անկատարը հավասարապես գործածվում է նաև անցյալ կատարյալի փոխարեն:

Որպեսզի այս ենթադրութիւնը փաստազուրկ չթվա, փորձենք այն հիմնավորել:

1) Գրաբարի շատ ուսումնասիրողներ նշում են այդ ժամանակների գործածութիւնը կողք-կողքի առանց ոճական որևէ տարբերութեան:

«Երկու երեք յաջորդող կատարեալներուն վերջինն անկատարի կը դարձուի»,—նշում է Այտընյանը³¹:

«Հաճախ, երբ հարկավոր է երկու կամ ավելի անցյալ կատարյալներ գործածել, առաջինը դրվում է անցյալ կատարյալով, իսկ մնացյալը փոխվում է անկատարի»³²:

31 Զալըխեան—Այտընեան, նշվ., աշխ., էջ 283:

32 Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

Ուրիշ ուսումնասիրողներից նույնպես կարելի է մեջբերումներ կատարել, բայց բավարարվենք այս երկուսով: Օրինակները շատ են:

2) Հաճախ, հեղինակը անցյալ անկատար է օգտագործում մի անգամ կատարված, ավարտված գործողությունը նշելու համար. Ապա որդի մի Վահանայ, անուն Սամուէլ, հհար սատկեաց դՎահան զհայր իւր և զՈրմիղղուստ, զմայր իւր եւ ինքն փախստական լինէր յերկիրն Խաղտեաց (Բուդ., 4, ԾԹ, 272): Ապա յետ այնորիկ առնույր թուղթս յեպիսկոպոսէ բաղաքին և հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բնւէր առ յեպիսկոպոսն Ասորոց (Կոր., 50): Զայն լուեալ մահմեայ դիւի վաղվաղակի առ Ռրմիղղ հասանէր (Նդւ., 139): Ի տեղուոյն յորում հասանէին, անգէն զՏիրիթն սպանանէին (Բուդ., 4, ԺԶ, 190):

3) Ընդհանրապես անցյալում կատարված ու ավարտված գործողությունները ավելի շատ արտահայտվում են անցյալ անկատարով: Համեմատության համար բերենք Կորյունի դրքից մի փոքր հատված և այդ հատվածի թարգմանությունը:

Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական չափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետեւ զիշխանակիր ցանկութիւնսն և առեալ զխաչն սլարժանքս՝ ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաչելոյն: Եւ հաճեալ հրամանացն ի խաչակիր դունդն Քրիստոսի խառնէր և անդն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարդ մտանէր: Բաղում և ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ Եւետաբանին կրէր ամենայն իրաց (էջ 33):

Եւ գրանից հետո նա ըստ ավետարանական կանոնի դարձավ մարդասեր աստծու ծառայությանը. այնուհետեւ մերկացավ (իրենից) իշխանական ցանկությունները և սլարժանքի խաչն առնելով՝ դուրս եկավ ամենակեցոյց խաչվածի ետեւից: Եւ հավատքի հրամանները հավանելով՝ խառնվեց Քրիստոսի խաչակիր զնդին ու շուտով ստավ միայնակեցական կարգի մեջ: Շատ և տեսակ-տեսակ վշտակեցություններ կրեց ըստ Ավետարանին ամեն բանով³³:

Գրաբար հատվածում անցյալ կատարյալով դրված որևէ բայ չկա, իսկ աշխարհաբար թարգմանության մեջ, ընդհակառակը, բոլոր անկատարները դրված են կատարյալով: Ավելացնենք նաև, որ նման հասկացումներ ոչ միայն Կորյունի, այլև դասական շրջանի մյուս հեղինակների մոտ եղակի չեն:

33 Բնագիրը և թարգմանությունը՝ Մաճուկ Աբեղյան, Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941:

Այս հարցի վերաբերյալ կատարել ենք նաև վիճակագրություն: Բուզանդի պատմության 3-րդ դպրության Ա—ԺԱ գլուխներում անցյալ կատարյալ գործածված է 187 անգամ, իսկ անկատարը կատարյալի փոխարեն՝ 109 անգամ, 4-րդ դպրության Ա—Դ (Նեբրառյալ) գլուխներում անցյալ անկատարը կատարյալի փոխարեն կիրառված է 87 անգամ: Նման գործածությունները ավելի շատ ան 5-րդ դպրության մեջ:

Միևնույն կամ իմաստով մոտ քառերը մերթ հանդես են դալիս անկատարով, մերթ կատարյալով, այն էլ հաճախ նույնանման շրջապատում: Օրինակ՝ Եւ մինչդեռ նա խօսէր, այլ հրեշտակ եկն եւ ասէ ցՅոբ... (Յոբ., Ա, 17): Եւ մինչդեռ նա խօսէր այլ հրեշտակ գայր և ասէր ցՅոբ... (սնդ., 18), Իբրեւ եհաս նմա, հասանէր ի վերայ տօթ (Վրք., հրեց., 110): Եւ հրամայեաց ի դահճէ միոջէ ի ծով անդր հոսել և զայն շափ հոգի առանց յանցման կորուսանել և կատակութեամբ ծաղու հրամայէր հալածել զնա յաշխարհէն իւրմէ (Բուդ., 3, Ժ, 37): Հրաման տայր և բերին զհանդերձս կղերկոսաց զդեցուցանէին նմա: Ետ հրաման եւ կոշեցին զծերունի և պիսկոպոսն, որում անոան էր Փաւստոս (Բուդ., 4, 109):

«Վարք հարանց»-ի «Վասն հանդարտութեան» հատվածի ասեմ բայով սկսվող մի շարք պարբերություններում նշված բայը դրված է մերթ կատարյալով, մերթ անկատարով, Օրինակները բերում ենք ըստ պարբերությունների, փակագծերում նշելով էջերը. Ասաց ռմն զհայրն Արսէնիէ (1): Ասէր ռմն (2): Ասէր հայրն Մովսոյիս (3): Ասէր արբայ Արբահամ աշակերտն արբայ Սիսոյի ցնա (6) և այլն:

Այսքանից հետո կարող ենք իրոք հավաստել, որ դասական գրաբարում անցյալ անկատարը անավարտ գործողություն արտահայտելուց բացի (տրով և նա տարբերվում է անցյալ կատարյալից) հավասարապես հանդես է դալիս նաև որպես ավարտված գործողության արտահայտման միջոց: Ընդ որում, այս գործածությունը չի սահմանափակվում վերաբերյալի տրեւ ոլորտում:

Նման կիրառությունների դեպքում անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի միջև կերպաքին հակադրությունը վերանում է:

Գրաբարի անցյալ ժամանակների վերաբերյալ, ինչպես նշել ենք, չկա որևէ ուսումնասիրություն: Այդ հարցին համառոտակի անդրադարձել է Ա. Մեյեն³⁴, Մեծավաստակ գիտնականը առհա-

³⁴ A. Meillet, Recherche sur la syntaxe comparée de l'arménien, Vienne 1903.

սարակ ձիշտ է ներկայացնում անկատարի և կատարյալի առանձնահատկությունները. որոշ հարցերում, սակայն, նրա դիտողութունները այնքան էլ համոզիչ չեն, Հայագետը ձգտում է ամեն կերպ որևէ սյուսձառ գտնել և հիմնավորել կատարյալների կողքին անկատարի գործածությունը:

Բուզանգից քաղված հետևյալ օրինակում՝ Զայնու ժամանակաշարի խոսքերում մեծ յաշխարհին Հայոց, ղի մեծ նախարար և իշխանք երկու... անկանգն ընդ միմեանս մեծաւ ոխութեամբ, յարուցին կռիւ և տային միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանաց, Մեյնն ընգծված անկատարների գործածությունը հիմնավորելու համար գրում է. «Երկու անգամ անկատարներ է գործածվում կռիւի զարգացումը նկարագրելու համար» (ընդգրծումը մերն է—Լ. Հ.): Ինչո՞ւ է զգացվում, որ երկրորդ նախադասութեան բայը գործողութեան զարգացում է ցույց տալիս: Թերևս ոչ մի բանով:

Իսկ ի՞նչ ասել այս նախադասութեան մասին՝ Յարուցեալ ընթացաւ վաղվաղակի, ի նոյն անապատն հասանէր (Վրբ., 1, 12): Ընթանալը առարկայորեն նախորդում է երկրորդ գործողութեանը (հասանէր): Առաջինի զարգացումով միայն կարելի է հասնել անապատ: Մյուս կողմից նախադասութեան իմաստից ակնհայտորեն երևում է, որ հասանէր նշանակում է հասավ (գործողությունը ավարտված է): Ուրեմն ըստ Մեյնի բացատրութեան պետք է լինե՞ր՝ «յարուցեալ ընթանալը վաղվաղակի, ի նոյն անապատն հասաւ: Այնինչ, ինչպես տեսնում ենք, այդպես չէ:

Եղիշեից քաղված՝ Յայնմ մեծ տագնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վարդան և տեսանէր... օրինակի մասին Մեյնն գրում է. «Տեսնելու գործողությունը զարգանում է, մինչդեռ հայացք նետելու ավարտվածությունը որոշակիորեն արտահայտված է»³⁵, Սա նույնպես համոզիչ չէ: Բերենք օրինակներ հենց նույն բայով՝ արտահայտված անցյալ կատարյալ ժամանակով. Եւ իբրեւ երեկոյ եղեւ... ետես զնոսա հողմակոծեալս ի վարելն (Մարկ., 2, 47—48): Նոքա իբրեւ տեսին զի գնայր ի վերայ ծովուն, համարեցան թե առաջօր ինչ լինիցի (անգ): Ապա նայեցաւ թագաւորն Վաղէս ընդ եպիսկոպոսն և ետես զի քրտնեալ էր... (Բուդ., 4, Ը, 153):

Ոչ մի տարբերություն, թվում է, չկա հայեցաւ և տեսանէր (Մեյնի օրինակում) և նայեցաւ և ետես—ի միջև, բայց տեսանիմ

³⁵ Մեյն, անդ, էջ 16:

բայը մեկ կատարյալով է դրված, մեկ անկատարով, շնայած իմաստային նուրնությունը անժխտելի է:

Ուրեմն հարկ չկա կատարյալի և անկատարի զուգահեռ գործածության համար այլևայլ պատճառներ գտնել: Այդ պատճառը մեկն է՝ անցյալ անկատարը գրաբարում գործածվում է նաև անցյալ կատարյալի փոխարեն:

Բնականաբար հարց է ծագում. անցյալ անկատարն ու կատարյալը քերականական տարբեր ժամանակներ են, թե՞ տարրեր ժամանակաձևեր՝ միևնույն քերականական իմաստներով:

Համեմատենք այգ երկու ժամանակների կիրառության շրջանակները: Կատարյալի ընդգրկման սահմանները պայմանականորեն նշանակենք X -ով, իսկ անկատարինը՝ Y -ով: Եթե հաշվի առնենք միայն այն դեպքերը, երբ անկատարը հանդես է գալիս կատարյալի իմաստով, ապա՝ $X=Y$: Եվ այս դեպքում դրանք իմաստային հոմանիշներ են, բայց, ինչպես գիտենք, անկատարն արտահայտում է նաև անավարտ գործողություն (որը նրա հիմնական գործառությունն է): Եվ այդ հատկանիշով նա տարբերվում է կատարյալից: Այլ կերպ ասած, անկատարի կիրառության շրջանակները ավելի լայն են՝ $Y > X$ և $Y - X = Z$ (Z — անավարտ գործողություն): Բայց Z հատկանիշը մեզ դեռևս հիմք չի տալիս դրանք համարելու տարբեր ժամանակներ, որովհետև երկու քերականական ժամանակների մասին խոսք կարող է լինել միայն այն դեպքում, երբ նրանց միջև վա ժամանակային հաջորդականություն որևէ ժամանակակետի նկատմամբ (խոսքը, անշուշտ, միևնույն եղանակի մեջ մտնող քերականական ժամանակների մասին է), իսկ Z -ը կերպային հատկանիշ է և ոչ թե ժամանակային:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է համեմատել աշխարհաբարի համանուն ժամանակները: Այստեղ թեև նույնպես գործ ունենք անկատարություն — կատարյալություն կերպային հակադրության հետ, սակայն մենք չենք կարող կասկածի տակ առնել անցյալ անկատարի՝ որպես առանձին քերականական ժամանակի գոյությունը, քանի որ, բացի կերպային հատկանիշից, այդ երկու ժամանակների միջև կա նաև ժամանակային հաջորդականություն: Եվ եթե այն հստակ չի երևում զբոլմ էի և զբեցի ձևերի հակադրությունից, ապա հարցը պարզ է դառնում, երբ համեմատում ենք զբոլմ եմ, զբոլմ էի ձևերը: Այստեղ եմ և էի օժանդակ բայերը կոնկրետացնում են համապատասխան ժամանակների քերականական իմաստները:

Այլ է վիճակը գրաբարում: Այստեղ ժամանակաձևերի հակադրությունը մեզ ոչինչ չի տա, որովհետև բոլորն էլ պարզ ձևավոր են:

Իսկ եթե վերցնենք զուտ իմաստային կողմը, ապա քանի որ անկատարն ու կատարյալը արտահայտում են անցյալ գործողություններ, ուրեմն գործ ունենք միևնույն անցյալ ժամանակի հետ: Հետևաբար և դրանք քերականական տարբեր ժամանակներ չեն:

Մենք անցյալ կատարյալին դեռ կանդադարում ենք մի այլ առիթով, երբ համեմատենք վաղակատարի հետ: Չշտապենք դրամասին եղրակացություն անել, իսկ անցյալ անկատարի մասին, ելնելով ցայժմ արված եզրահանգումներից, կարող ենք ասել հետևյալը: Գրաբարի անցյալ անկատարը կարելի է շհամարել որպես առանձին քերականական ժամանակ: Այն արտահայտում է անցյալում տեղի ունեցած գործողության կերպային բնույթը: Ուրեմն այն կերպի արտահայտիչ է և ոչ թե քերականական ժամանակ: Կամ էլ անկատարն ու կատարյալը պետք է գիտել որպես միևնույն ժամանակային իմաստի արտահայտության տարբեր ձևեր:

**ԱՆՅՅԱԼ ԿԱՏԱՐՑԱԼԻ ԵՎ ՎԱՂԱԿԱՏԱՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՏԱՐԱԲՐԱԿԻՉ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ**

Համառոտակի կանդ առնենք վաղակատարի յուրահատկությունների և այդ ժամանակի վերաբերյալ ուսումնասիրողների որոշ դիտողությունների վրա:

Վաղակատարը, ի տարբերություն կատարյալի, կազմվում է բաղադրյալ ձևով (անց. դերբայ + օժ. բայ): Ուրեմն արտահայտության պլանում այն տարբերվում է անցյալ կատարյալից³⁶:

Պետք է նշել, որ գրաբարի քերականություններում համարյա չի քննվում այդ ժամանակի էությունը, և արված մի քանի նկատառումներն ու դիտողությունները մասամբ հակասական են: Նշենք նաև, որ ոմանք վաղակատարը առհասարակ որպես քերականական ժամանակ չեն ընդունում: Այդ տեսակետը առաջին անգամ հայտնել է Գ. Ավետիքյանը: Դրանց առանձին ժամանակներ չլինելը հեղինակը հիմնավորում է երկու բանով. ա) որ էական բայը կարող է ետ և առաջ դրվել, բ) որ դերբայը կարող է ստանալ հոգնակիակերտ և մասնիկ³⁷:

³⁶ Այդ ժամանակի քերականները կոչում են տարբեր անուններով: Մենք միշտ կկոչենք վաղակատար, իսկ դերբայ + օժ բայի անցյալի ձևերով կազմված ժամանակը՝ անցյալի վաղակատար կամ վաղակատար անցյալ:

³⁷ Կ. Ավետիքյան. Քերականություն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 287:

Վաղակատարի գոյություն հարցը կասկածի տակ է դնում նաև ի. Շիրակաձեն³⁸։ Նրա փաստարկները սրանք են՝ ա) անցյալ դերբայի ձևը գործածվում է նաև անվանաբար (գոյական, ածական)։ բ) դա գործածվում է նաև արսուլուտիվ (деепричастие) նշանակությամբ։ գ) այդ դերբայով և օժանդակ բայով կազմված ձևերի բովանդակությունները չափազանց շատ են։ դ) այդ բովանդակություններն իրարից շատ հեռու են։ ե) դժվար է ասել, թե այդ բովանդակություններից ո՞րն է գլխավորը, ո՞րը երկրորդականը.. զ) գրաբարը սինթետիկ լեզու է, բոլոր բայաշարքերը կազմվում են սինթետիկ ձևով, անալիտիկ կերպով կազմված բայաշարքեր դրաբարում չորոշումվին չկան, և այդպես կազմված ձևերը կխախտեն գրաբարի սխառեմը, և վերջապես՝ է) աշխարհագրարի շտեմածի, Ֆախորդի և ստատիկ շարքերի ձևերին գրաբարում հաճախ համապատասխանում են զանազան բայաձևեր և ոչ միայն դերբայով և օժանդակ բայով կազմված ձևեր³⁹։

Ի՞նչ կարելի է ասել այս փաստարկների մասին։

Գ. Ալեխիբյանի փաստարկները հիմք չեն տալիս ժխտելու վաղակատարի քերականական ժամանակ լինելը, որովհետև ինչպես օժանդակ բայի հոլեառաջությունը, այնպես էլ դերբայի հոգնակիակերտ մասնիկ ստանալը չեն փոխում (գերբայ + օժ. բայ) կազմության ժամանակային իմաստը։ Օրինակ՝ ի սկզբան ի նախնեացն հետէ զձեր Արշակունեաց տոհմին Մամիկոնէից է կորուսեալ (Բուդ., 5, լե, 352)։ Վասն այնր եմք գնացեալք (անդ, լէ, 362)։ Քեզէն իսկ ասացէր բաս յերկրէն յաշխարհէն Ճենաց եմք լեալք թագաւորք ի բնութենէ և այսր պանդուխտ եմք եկեալք (անդ, 360—361)։

Բերված օրինակներում՝ է կորուսեալ = կորուսեալ է, իսկ գնացեալք եմք = գնացեալ եմք (գնացել ենք)։ Ոչ մի դեպքում նշված հատկանիշները որևէ խմաստային փոփոխություն չեն մտցնում։ Այլ կերպ ասած՝ արտահայտության պլանում կատարված փոփոխությունները բովանդակության պլանի վրա չեն ազդում։ Եվ այդ ձևերը համարժեք իմաստային ձևեր են։

Նույնը կարելի է ասել և Շիրակաձեի փաստարկների մասին։ Բայց, որովհետև նրանք ավելի կոնկրետացնող դեպքեր են, համառոտակի կանգ առնենք դրանց վրա։

38 ի. Շիրակաձե, Արդի հայերենի խոնարհման կառուցողականները, լեզվի և ոճի հարցեր, հ. 2, Երևան, 1964։

39 Անդ, լշ 280։

Փաստարկների ա, բ, գ, դ, ե կետերը վերաբերում են դերբայի գործածությանը և կապ չունեն վաղակատար ժամանակի հետ: Վերջինիս առանձին ժամանակ լինելու հարցը քննելիս պետք է հենվել ոչ թե նրա առանձին բաղադրիչների յուրահատկությունների վրա, այլ այդ բաղադրիչները դիտել որպես մի օրգանական միասնություն, որովհետև վաղակատարը առակ դերբայի և օժանդակ բայի մեխանիկական գումար չէ: Այն նոր որակ է՝ նոր ձևի մեջ: Ինչ վերաբերում է գ կետին, ապա կարող ենք ասել, որ եթե թայաշարքերը (ըստ հեղինակի գործած տերմինի) գրաբարում կազմվում են համագրական ձևով, ապա դա չի բացառում անալիտիկ ձևերի գոյությունը (աշխարհաբարը դրա փայլուն ապացույցն է): «Անալիտիկ կերպով կազմված ձևերը կիսախտին գրաբարի տիպառարման», — ավելացնում է հեղինակը: Դուրս է գալիս, որ լեզուն պարտագրվում է համակարգին, և վերջինս է որոշում լեզվի կազմությունը: Եվ եթե համակարգին հակասող փաստեր կան, ուրեմն դրանք խորթ են լեզվին. «Ավելի վատ փաստերի համար»:

Հեղինակի վերջին փաստարկին մենք չենք անդրադառնա, որովհետև այն նույնպես կապ չունի քննարկվող հարցի հետ և մյուս կողմից էլ հարց է, ընդունելի է արդյո՞ք նրա, և նախքան այդ, Շանիձեի կողմից առաջ քաշված քերականական նորանոր կարգերի տեսությունը: Իսկ վերջինիս անդրադառնալը մեր նպատակից դուրս է:

Նշենք նաև, որ որոշ դեպքերում գրաբարից բերած նրա օրինակները չեն համապատասխանում իրողությանը: Այսպես, անցյալ դերբայի՝ դիմավոր բայի նշանակությամբ գործածությունը ապացուցելու համար նա բերում է հետևյալ օրինակները՝ Եւ Լայցեցեալ ընդ Յիսուսի զի գնայր և ասէ, ահաասիկ Քրիստոս գառն Աստծոյ: Զայս դարձեալ երկրորդ նշան արար Յիսոս եկեալ ի Հրեաստանէ ի Գաղիեա⁴⁰: Սակայն այստեղ, ինչպես և մյուս 6 օրինակներում, դերբայը հանդես է դալիս հենց դերբայական կիրառությունում: Եւ Լայցելով գնացող Հիստսին... և այլն:

Անկախ այլևայլ կարծիքներից, առարկայորեն գոյություն ունի վաղակատարի ժամանակաձևը, և եթե այդ ձևը, ապա անհրաժեշտ է ցույց տալ նաև այդ ժամանակի իմաստային յուրահատկությունները: Բնականաբար, վաղակատարը առաջին հերթին պետք է համեմատենք անցյալ կատարյալի հետ: Երկուսն էլ հիմնական կեր-

⁴⁰ Անդ, էջ 260—261:

պային հատկանիշներով նույնական են: Եվ եթե դրանց միջև չլինեն տարբերակիչ հատկանիշներ, ուրեմն դրանք առանձին ժամանակներ չեն: Բայց այդպիսի հատկանիշներ կան: Վաղակատարի դեպքում, ի տարբերություն անցյալ վատարյալի, գործողությունը ճարաբերում է ներկա ժամանակակեանին (այդ հարաբերությունը կոնկրետանում է օժանդակ բայերի միջոցով՝ եմ, ես, է...):

Առհասարակ վաղակատարի գործածության ժամանակ ակնառու է կապը ներկայի հետ:

Յրանսիացի լեզվաբան Լիոնեն գրադարի վաղակատարի կիրառությունը տեսնում է այնտեղ, որտեղ արտահայտված է վիճակ կամ այնպիսի գործողություն, որի արդյունքը մնում է⁴¹:

Ըիշտ է, նշվածները վաղակատարի կիրառության հիմնական ուղրտներն են, բայց ոչ միակը: Օրինակ՝ Վարդապետ եկեալ է և կոչէ զքեզ (Յով., ԺԱ, 28): Արդ վասն այնորիկ քողեալ է Աստուծոյ զստանայ (Եզն., 58):

Այս և նման օրինակներում վաղակատարը ոչ վիճակ, ոչ էլ գործողության հարատևող արդյունք է արտահայտում, այն մատնանշում է ավարտված գործողություն (ինչպես անցյալ կատարյալը)՝ առանց ուշադրություն դարձնելու գործողության արդյունքի վրա:

Ինչ վերաբերում է վաղակատար անցյալին (գրեալ էի), ապա վերջինիս մատնանշած գործողությունը նախորդում է մի այլ գործողության և հարաբերում ոչ թե ներկա, այլ այդ ներկայի համեմատությամբ մի անցյալ ժամանակակետի: Ուրեմն վաղակատարի և անցյալ վաղակատարի միջև առկա է և ժամանակային հաջորդականություն: Հետևաբար, ավելորդ է կասկածի տակ առնել դրանց ինքնուրույն քերականական ժամանակներ լինելու հարցը:

Արդեն խոսել ենք անցյալ անկատարի մասին: Հարց է առաջանում, արդե՞ք առանձին քերականական ժամանակ է անցյալ կատարյալը: Դիմենք ժամանակաձևերի հակադրությանը: Գրեի և գրեցի ձևերի հակադրությունից պարզվում է անցյալ վատարյալի կերպային բնույթը, իսկ գրեցի և գրեալ եմ հակադրությունից ի հայտ է գալիս նրա ժամանակային իմաստի տարբերակիչ յուրահատկությունը: Ի տարբերություն վաղակատարի, անցյալ կատարյալի արտահայտած գործողությունը հարաբերում է մի որևէ անցյալ ժամանակակետի, որը ներկայի համեմատությամբ կոնկրետ

41 Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1935, № № 5—7:

տացված չէ։ Այն անորոշ է, Եվ եթե նշված ժամանակը անվանելու չլինենք կերպային հատկանիշով՝ (կատարյալ), ապա, թվում է, ճիշտ կլինի կոչել անորոշ անցյալ։

* * *

Գրարարի բայական ժամանակները որոշ հատկանիշներով տարբերվում են աշխարհաբարի համապատասխան ժամանակներից։ Առաջին հերթին նշենք, որ գրարարյան վաղակատարը դասական շրջանում սահմանափակ կիրառություն ունի։ Այդ են վկայում նաև մեր կատարած որոշ հաշվումները։ Ղուկասի ավետարանի Ա—Դ հատվածներում անցյալ կատարյալի հանդիպում ենք 141 անգամ, իսկ վաղակատարի՝ 11 անգամ, Մարկոսի ավետարանում վաղակատար գործածված է 16 անգամ, Բուղանդի պատմության 4-րդ գլուխի մեջ (որը ի դեպ այդ գրքի ամենամեծ բաժինն է) վաղակատար գործածված է 21 անգամ, իսկ Եզնիկի գրքի «Եղծ աղանդոց հիթանոսացն» բաժնում՝ 18։

Աշխարհաբարի անցյալ կատարյալ և վաղակատար ժամանակների յուրահատկությունների մասին Ս. Աբրահամյանը գրում է. «Գնացել է և զնաց ձեռքի հակադրության մեջ զնաց—ը նշում է գործողության կատարված, ավարտված լինելը խոսելու պահից անմիջապես առաջ, կամ մտածվելը որպես այդպիսին»։ «Անցյալ կատարյալի և վաղակատարի իմաստային նշված յուրահատկության մասին է խոսում նաև ժամանակային տարբեր իմաստ ունեցող բառերի ու բառակապակցությունների կապակցելիության յուրահատկությունը։ Խոսքը վերաբերում է այն երևույթին, որ խոսելու պահին անմիջապես նախորդող կամ համեմատյան դեպս համեմատաբար մոտ ժամանակ ցույց տվող բառերն ու բառակապակցությունները (հենց նոր, այս պահին, այս րոպեին և այլն) գործածվում են անցյալ կատարյալի հետ, իսկ ավելի վաղ ժամանակ ցույց տվող բառերն ու բառակապակցությունները (վաղուց, շատ առաջ, առաջ և այլն)՝ վաղակատար ժամանակի հետ»⁴²։

Գրաբարում, ընդհանրապես, կատարյալի և վաղակատարի միջև այդ նրբությունը չի գիտակցվում։ Օրինակ՝ Մեռալ դուստրն քո (Ղուկ., Ը, 49)։ Գործողությունը վաղուց է կատարվել (դա երևելում է հատկապես բնագրից), բայց հեղինակը այն ներկայացնում է կատարյալով։

⁴² Ս. Դ. Աբրահամյան, ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 174։

Կամ՝ Մեք ի վաղուց ճեռէ գիտացաք զեկեալ փրկութիւն աշխարհի (Վրք., հրնց., 3), Ի վաղուց ճեռէ իմացայ զքեզ, եղբայր իմ, եթէ ի տեղիս յայտոսիկ բնակեալ ես զոր և խոստացաւ ինձ Քրիստոս ածել ի ժանօթութիւն (անդ, 11): Որ այս օրինակներում գործողութիւնները նոր չեն կատարվել, ցույց է տալիս ի վաղուց ճեռէ մակբայը, բայց, չնայած դրան, գործողութիւնները արտահայտված են անցյալ կստարյալով և ոչ թե վաղակատարով:

Կամ՝ Իբրեւ գիտաց Յիսուս եթէ լուան փարիսեցիքն, եթէ Յիսուս բազում աշակերտս առնէ և մկրտէ քան զՀովհաննէս... (Յովհ., Դ, 1): Եւ ետես Դավիթ զտեղին ուր ննջեաց Սաւուղ (Թագ., 1, ԻԶ, 5): Ապա նոքա ընդ միաբերան ասէին ընդ նմա, թէ մեք զայդ վաղ լուաք, զքեզ շիշխեցաք ասել (Բուղ., 4, 20Ժ): Այստեղ անխտիր գործածված է անցյալ կատարյալ. աշխարհաբարում, անշուշտ, ավելի վաղ կատարված գործողութիւնները կգրվին վաղակատարով:

Գրաբարի անցյալ կատարյալը, ինչպես տեսանք, ունի արդի հայերենի վաղակատարին բնորոշ որոշ յուրահատկութիւններ:

Այն կարող է արտահայտել նաև վաղակատար անցյալի իմաստ:

Ղուկասի ավետարանի Ա—Դ հատվածներում գործածված 141 կատարյալներից աշխարհաբար թարգմանության մեջ վաղակատար է ներկայացված 2, իսկ անցյալի վաղակատար՝ 12 անգամ: Հովհաննեսի ավետարանում՝ համապատասխանաբար 35 և 12⁴³, Ուրեմն, գրաբարում անցյալ կատարյալը բուն և երկրորդական կիրառության ավելի լայն տիրույթներ է ընդգրկում աշխարհաբարի համանուն ժամանակի համեմատությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է գրաբարյան վաղակատարին, ապա վերջինս աշխարհաբարի վաղակատարի համեմատությամբ գործառական-իմաստային ավելի նեղ շրջանակներ է ընդգրկում: Այս և քանակական տեսակետից նրա սահմանավերջ կիրառությունը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ դասական շրջանում վաղակատարը ավելի շատ բարբառային կամ թերևս բանավոր խոսքին բնորոշ գործածություն ուներ, իսկ գրավոր լեզվում հիմնավոր կիրառություն ստացավ ավելի ուշ շրջանում:

⁴³ Տե՛ս նոր կտակարան: Չորս ավետարաններ և գործք առաքելոց, էջմիածին, 1969:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՌԵՆՆԵՐԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱՐԱՐՈՒՄ

Գրաբարում ապառնի ժամանակի իմաստն արտահայտվում է հիմնականում երեք ժամանակաձևերի միջոցով, որից երկուսը պարզ ժամանակներ են (առաջին և երկրորդ ապառնիներ), իսկ մյուսը՝ բաղադրյալ (կազմված ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով՝ գրելոց եմ):

Դժվար չէ հստակորեն սահմանադատել բաղադրյալ և պարզ ձևերի հակադրություն սահմանները: Նույնը չենք կարող ասել, սակայն, առաջին և երկրորդ ապառնիների մասին: Ամենաընդհանուր ձևով նշվում է, որ առաջին և երկրորդ ապառնին համապատասխանում է աշխարհաբարի ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակների ապառնիներին, իսկ երկրորդը կատարում է նաև աշխարհաբարի սահմանափակ եղանակի ապառնու գործառություն: Այստեղ, իհարկե, առարկելու ոչինչ չկա, բայց այսպիսի ընդհանուր դիտողությունը դեռևս լրիվ չի բացահայտում նշված ժամանակների յուրահատկությունները, նախանշվանդ, որ նման մոտեցմամբ դրանք քննվում են ոչ թե գրաբարի բայական համակարգում, այլ տրպես համեմատության եզր է ընդունվում աշխարհաբարը: Չեն բացահայտվում նաև դրանց կերպային, եղանակային բնույթը, գործառական առանձնահատուկ կողմերը:

Հարկ է նշել, որ եթե կերպի հարցը առհասարակ քննության չի առնված գրաբարի ուսումնասիրողների կողմից, ապա եղանակների և հատկապես առաջին և երկրորդ ապառնիների եղանակային բնույթի հարցում գրաբարի ուսումնասիրողները միակամբիք չեն:

Ոմանք (Չամչյան, Բագրատունի, Չալրխյան, Այտրնյան և այլք) առաջին ապառնին համարում են ստորադասական եղանակի, իսկ երկրորդը՝ սահմանական եղանակի ժամանակներ⁴⁴, Արեղյանը իր «Գրաբարի համառօտ քերականություն» (1907), գրքում ասպառնիները տեղադրում է սահմանական եղանակի մեջ, առաջին ասպառնու մոտ փակագծերում նշելով՝ ստորադասական: Իսկ 1936 թ. լույս տեսած «Գրաբարի քերականություն» մեջ նշված ժամանակները տեղադրված են ստորադասական եղանակի մեջ:

⁴⁴ Տե՛ս նշված հեղինակների աշխատություններում ռայերի խոնարհման տախտակները:

Առաջին և երկրորդ ապառնիւնները ստորագասական եղանակի ժամանակներ է համարում նաև Ա. Աբրահամյանը⁴⁵:

Ի՞նչ է ցույց տալիս ստորագասական եղանակը, որն է նրա էությունը: Բագրատունին այն սահմանում է այսպես. «Որ ընդ պայմանաւ իմն և ի կախ ընդ այլով թողու զբանն... (զի, թէ, եթէ) գնայցեմ»⁴⁶: Զաւրիայան—Այստեղյանի քերականութեան մեջ կարդում ենք. «Երկու գլխավոր եղանակները, սահմանականն ու ստորագասականն ասով իրարմէ կը տարբերին, որ առաջինն անկախ է, կը սահմանէ, կորոշէ հաստատելով կամ ուրանալով, իսկ երկրորդն անորոշ կը խօսի հասարակօրէն ուրիշ բայի կախմամբ, պայմանաւ թէութեամբ և այլն» (էջ 365):

Մոտավորապես նույն ձևով է սահմանում նաև Ստ. Մալխասյանը⁴⁷:

Ստորագասականը, ըստ Աճառյանի, հին ըղձականն է⁴⁸ (իմա՝ հնդեվրոպերենի—Լ. Հ.): Ըստ Ա. Աբրահամյանի՝ ստորագասականը ենթադրում է արգի հայերենի ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակները⁴⁹:

Այդ եղանակի էությունը բացահայտելու նպատակով քննենք ապառնիւնների կիրառական առանձնահատկութիւնները:

Գրաբարի ուսումնասիրողները այս կամ այն առիթով անդրադարձել են այդ երկու ժամանակների կիրառութեանը: Առավել մանրամասն նշված են հատկապես առաջին ապառնու կիրառութեան ոլորտները: Ուստի մենք նպատակահարմար գտանք երկու ապառնիւնների գործածութեան համադրութեան միջոցով ցույց տալ այն դեպքերը, որոնք բնորոշ են երկու ժամանակներին էլ և կիրառութեան այն ոլորտները, որտեղ նրանք հակադրվում են:

Նկատված է, որ արդեն նույնիսկ դասական շրջանում խախտված են նշված երկու ապառնիւնների կիրառութեան սահմանները: Օրինակ՝ Զի այնպէս անցցես ընդ ջուրն օտար եւ անցանիցես ընդ գետն օտարական (Առաիք, Թ, 18): Պաամեացես դու որգւոյն քում և ասիցես (Յեառ, Դ, 6): Յորժամ նախաաիցեն զձեզ և հալածեացեն և ասիցեն զամենայն բան չար սուտ զձէնջ վասն իմ (Ագաթ., Ժէ, 154): Վասն այնորիկ ասացի թէ յիմմէ անտի առնուցու և

45 Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, էջ 109:

46 Ա. Բագրատունի, Քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, էջ 131:

47 Ստ. Մալխասյան, Գրաբարի համաձայնութիւնը, Թիֆլիս, 1892, էջ 24:

48 Հ. Աճառյան, ԼՔՀԼ, հ. 4, Ա, 1959, Երևան, էջ 363:

49 Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

պատմեցէ (անդ, Ղէ, 529), Եւ այնպէս շանայ սատանայ՝ զի զամենայն ոք ի բարւոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ և ի սնոտի յոյս կապիցէ (Եզն., 105), Զդեւս հանիցեն և օծս ի ձեռն առցեն (անդ, 89), Ո՞վ պարծեացի սիրտ սուրբ ունել, կամ ով համարձակիցի եթէ սուրբ իցէ ի մեղաց (Առաւել, Ի, 9):

Նման օրինակներ կարելի է շատ բերել, սրանք առկա են բոլոր հեղինակների երկերում, ընդ որում, ինչպես նկատվում է, այսպիսի խառը գործածությունը բնորոշ չէ միայն այս կամ այն բրնույթի ու կազմության նախադասություններին կամ ոճերին, այլ համընդհանուր տարածում ունի:

Ըստ ոմանց (Ավետիքյան, Զալրիսյան, Ախորնյան, Թոռնյան) զի, ուր, յորժամ, եթէ, քէ բառերից հետո հիմնականում դրվում է առաջին ապառնի,

Բայց պետք է ասել, որ, իրականում, այսպիսի դեպքերում հավասարապես դրվում է նաև երկրորդ ապառնի: Կարելի է օրինակներ բերել ամենատարբեր բնույթի գործերից ու տարբեր հեղինակներից. Զի յարիցէ գնացէ երթիցէ յանդիման լիցի թագաւորին պարսից Շապհոյ (Բուղ., IV, 249): Որ տեսցէ ղորդի և հաւատացէ ի նա, ընկալցի զկեանս յաւիտենից (Եզն., 171): Յորժամ ահագին երեսեցին ոմանց՝ առնուցուն զնոսա ի պաշտօն (անդ, 105): Եւ եթէ ի դրացւոյ և ի բարեկամէ քնամամնեցի, մի փոխարէն թշնամանեցէ, այլ առավել արգահատեցէ ևս (անդ, 60): Յորժամ ծերացիս, ձեռս ի վեր կալցես և այլք ածցեն քեզ գօտի... (Յովհ., ԻԱ, 18): Ասա ինձ ուր եղիր զնա, ես առից (անդ, Ի, 15): Արդ՝ եթե յանկարծ ոք թէ գտցի, որ զդիսն անպատուեցէ և գտցեն այնպիսին, կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռքք ի դուռն արքունի ածցեն (անդ, ԺԲ, 109):

Նշված բառերի հետ ապառնիների գործածության վերաբերյալ կատարել ենք որոշ հաշվումներ: Եզնիկի աշխատության 4-րդ գրքի, Բուզանդի Պատմության 3-րդ դպրության, Ագաթանգեղոսի գրքի Ա—Ի գլուխներում և Յովհաննեսի ավետարանում զի, ուր, ուր, եթէ, յորժամ բառերից հետո առաջին և երկրորդ ապառնիների գործածության քանակական պատկերը հետևյալն է (տե՛ս էջ 302):

Այս աղյուսակում նշված թվերը (որոնք ապառնիների գործածության դեպքերն են) մոտավոր լինելու դեպքում էլ վկայում են այն մասին, որ նշված բառերի հետ ավելի շատ գործածվում է երկրորդ ապառնին, քան առաջինը, մի բան, որ հակառակն է ներկայացված ուսումնասիրողների կողմից:

Որոշ լեզվաբաններ գտնում են, որ հեռտորական հարցման դեպքում գրվում է առաջին ապառնի:

Փատտերը ցույց են տալիս, սակայն, որ հիշյալ դեպքում հաճախ օգտագործվում է նաև երկրորդ ապառնի: Օրինակ՝ Ով լիցի վստահ ի քեզ ծով, ի յուզել ալեացդ և ի մրդել զբաւսանացդ: Ով հավատասցէ քեզ աշխարհ ի վառել քարկոթեանդ (Վկայք, 53): Ապա եթե ի յոռի ինչ դարձան, իշխեսցեն ասել՝ թէ շարեացն պատճառ Աստուած է (Եզն., 30):

Առաջին ապառնի				Երկրորդ ապառնի			
	Եզն.	Բուզ.	Ագաթ.	Հովհ.	Եզն.	Բուզ.	Ագաթ. Հովհ.
զի, որ, ուր	7	5	11	13	3	29	69 54
եթէ, յոր-մամ	14	3	8	19	2	3	22 22

Ավանդաբար երկրայական խոսքում նույնպես բնորոշ է համարվում առաջին ապառնու կիրառությունը (Բագրատունի, Ջալըխյան, Մալխասյան, Արեգյան): Քանի որ թեական, երկրայական խոսքերը հաճախ ուղեկցվում են գուցէ, քերես և նման բառերով, ուստի քերականները առաջին ապառնու կիրառության դեպքերից մեկը համարում են նշված բառերի հետ նրա գործածությունը:

Բայց նման դիրքում դարձյալ կիրառվում է նաև երկրորդ ապառնի. Զի գուցէ թէ յանկարծ ոք զդիսն անգոսնեսցէ (Ագաթ., 103): Խնդրէր ի նմանէ, զի մատուցէ աղօթս վասն նորա, դի մի գուցէ և նա սատակեսցի, քանզի կարի զարհուրեալ էր (Բուզ., 174): Քերես հասակ իմ ծեւասցի և իբրեւ զծառ արմատոյ բազում ժամանակս կեսից (Յոր., ԻԹ, 18): Քերես գլխոց փրկանս գտանել, ի պարտուց զանձինս թափել կաւասցեն (Ագաթ., 8), Իսկ նա ետ պատասխանի և ասէ. հնգետասան օր յետ բանիցն եղելոյ, երկաբեաց Քրիստոս, քերես դարձիք (Բուզ., 136):

Ա. Այստընյանը ամենաընդհանուր ձևով նշում է ստորադասության երկու դեպք (375). ա) նախընթացի հետ կապված ստորադասություն, որի մասին արդեն նշել ենք և բ) չխնայակաց ստորադասական՝ նախընթաց բառ է անկախ: Այս վերջինում նա ա-

առանձնացնում է առաջին ապառնու գործածության չորս կոնկրետ դեպք: Երկուսի մասին արդեն նշել ենք (թեոթյուն, երկրայություն) և ցույց տվել, որ այս դեպքում հանդես էլ գալիս նաև երկրորդ ապառնին: Մյուս դեպքերն են, ըստ Այտրնյանի, «հարցումն և ուրիշի կարծածն ու ըսածը» (378): Փաստերը ցույց են տալիս, սակայն, որ հարցման դեպքում կիրառվում է նաև երկրորդ ապառնի, և թվում է, թե ոչ մի հիմք չկա գործածության նշված ուղորտը բնորոշ համարել միայն առաջին ապառնուն: Օրինակ՝ Տեսութք քո Աստուածն, զի՞ արասցէ (Ագաթ., Ժ, 100): Արդ արասցե՞ս զկամս իմ (անդ, 91): Արդեօ՞ք տացես դու զգաստութիւնդ քո սըրբութեանդ կերակուր շանց յայսմիկ ի բարբարոս աշխարհիս (անդ, 193): Եւ զհնձեալսն և զհատեալսն զի՞նչ արասցեն (անդ, 474): Ի՞նչ կեցցուի աշաշփ անշափ: զօրաց բազմութիւնք (Բուդ., 20):

Ինչ մնում է հեղինակի մյուս փաստարկին՝ «ուրիշի կարծածն ու ըսածը», ապա փաստորեն խոսքը այստեղ վերաբերում է ուրիշի ուղղակի խոսքին: Եթե այն ապառնիությունն է արտահայտում, ապա կարող է գրված լինել այդ ժամանակի իմաստը արտահայտող ցանկացած ժամանակաձևով:

Մ. Աբեղյանը խոսելով ստորադասական հղանակի մասին (ոչ թե գրաբարի, այլ ընդհանրապես որպես քերականական կարգի), նշում է. «Ստորադասական հղանակը կազմում է ոչ թէ գլխավոր կամ անկախ խոսք, այլ երկրորդական խոսք»⁵⁰:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ գրաբարում առաջին ապառնին, որը դիտվում է ստորադասական ապառնի, իրոք հանդես է գալիս երկրորդական նախադասության մեջ:

Սակայն երկրորդական նախադասության մեջ հանդիպում ենք նաև երկրորդ ապառնու ինչպես՝ Ած յայտ զարարածս, զի իւր կարողութիւնն երեսնացի և արարածքն ի նորա բարերարութեանն վայելեսցեն (Եզն., 238): Տուր ինձ հրաման, զի երթայց տեսից զքնակ տէրն իմ Արշակ արքայ Հայոց (Բուդ., 309): Այլ և զայս խօսեցայ ընդ, ձեզ, զի յորժամ եկեսցէ ժամանակ. յիշեցէք թէ ես ասացի ձեզ (3ովհ., ԺԶ, 9):

Ապառնիները չեն հակադրվում նաև այս կամ այն բնույթի երկրորդական նախադասության մեջ կիրառվելիս:

Նշված ժամանակները հավասարապես գործածվում են նաև

50 Մ. Աբեղյան, Բայի եղանակները արևելյան աշխարհագրորում («Արատ», 1912, № 2, 3):

դիտարկող նախադասութեան մեջ: Օրինակ՝ Զի ուր եսն իցեմ, և դու՛
անդ իցէ՛ք (Յովհ., ԺԴ, 3): Թե կայցեք յիս, եւ բանքն իմ ի ձեզ
կայցեն (անդ, ԺԾ, 7): Խնդրեցցուք ի Քրիստոսէ տեառնէ մերմէ,
զի թողցէ զմեզս անհաւատութեան հերձուածողութեանն և ողորմի
(Բուդ., 126): Եւ մեք տօնս արեացցուք և ուրախ լիցուք, զի աստուած
այսօրքիւր հաճեցցի ընդ մեզ, յայսմ հետէ խաղաղութիւն շնորհեա-
ցէ (անդ, 43):

Քանի որ անդրադարձել ենք առաջին և երկրորդ ապառնիւնների
կիրառութեանը բարդ ստորադասական նախադասութեան մեջ, ա-
պա նշենք նաև, որ այդ ժամանակները հանդես են գալիս ինչպես
համաստորադաս, այնպես էլ երկրորդական բնույթի երկրորդական
նախադասութիւններում:

Ուրեմն, բարդ ստորադասական նախադասութեան մեջ հավա-
սարապէս գործածվում են թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ ապառնիւնե-
րը: Խոսքը, իհարկեւ, քանակական հավասարութեան մասին չէ, որը
սովորաբար դեպքում վարկեր էլ չէ, ալ այն, որ բարդ ստորադասական
նախադասութեան մեջ նշված ժամանակները գործառական հակա-
դրութիւն չունեն:

Այժմ անցնենք դրանց քննութեանը բարդ համադասական նա-
խադասութեան մեջ:

Հանդիպում են բազմաթիւ օրինակներ, երբ բարդ համադա-
սական նախադասութեան կազմի մեջ մտնող պարզ նախադասու-
թիւններում հանդես է գալիս երկրորդ ապառնիւն: Այսպես՝
Ամենքին եկեցցեն ի վերայ քո փ հիւպիսոյ, կառք և անիւք ազ-
գաց բազմութեան և արկցեն շուրջ զքեւ պահ և տաց առաջի երե-
սաց նոցա դատաստանս և խնդրեցցեն ի քէն վրէժս դատաս-
տանօք իւրեանց և տաց զնախանձ իմ ի քեզ և արեացցեն ընդ քեզ
ըստ բարկութեան սրտմտութեան իմոյ և զունչս և զականջս քո
կտրեցցեն... (Եզեկ., ԻԶ, 24): Մաանեսչիք իբրեւ զհօտ ի ձեռս
զազանաց և անկջիք ի փառաց (Բուդ., 65):

Նման կիրառութեան հանդիպում ենք նաև արգելական և հար-
ցական նախադասութիւններում: Առանձնացնելով կիրառութեան
այս տղորտը՝ մենք վարկում ենք որոշ ուսումնասիրողների նման,
սակայն եթե վերջիններս այդ անում են՝ ստորադասութեան յուրա-
տեսակ արտահայտութիւն տեսնելով հարցման ու արգելման մեջ
(մի բան, որը ընդունելի է խիստ վերապահութեամբ), մենք այդ
առանձնացումը կատարում ենք միայն ու միայն նշված ժամա-

նակները կիրառական առանձնահատկությունների բացահայտման միտումով, Օրինակ՝ Ե. արդ զիարդ լոնսցուֆ և ոչ ճալոնսցուֆ և ուր երևեսցի մեր մտերմութիւն (Սերեր., ճառ, 1): Աստեղքն երկնից՝ Հայկին հանդերձ և ամենայն զարդուն երկնից լոյս մի տացեն և իսլավաբեսցի արեգակն ի ծագել իւրում և լուսին մի տացէ զլոյս իւր (Ծառայի, ԺԳ, 11): Եւ ոչ բնակեսցէ յաւիտեանս ժամանակաց և մի մտցեն ի նա յազգս բազումս և մի ևս անցցեն ընդ նա արաբացիք և հովիւք մի հանգիցեն ի նմա (անգ, ԺԳ, 20):

Արգելական և հարցական նախադասութիւններում բնականաբար գործածվում է նաև առաջին ապառնին:

Ինչ վերաբերում է բարդ համադասական նախադասության մեջ առաջին ապառնու այսպես կոչված «անկախ» կիրառությանը (պատմողական ձևով՝ առանց հարցականի կամ արգելականի), ապա այստեղ արդեն մեր մատենագրութիւնը այդ գործածութիւնը հիմնավորելու նյութ չի տալիս:

Իհարկե, հանդիպում են սակավաթիվ օրինակներ, երբ բարդ համադասական նախադասության մեջ (ոչ հարցական կամ արգելական) հանգես է գալիս առաջին ապառնին: Բայց այն կիրառվում է բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող ոչ բոլոր պարզ նախադասութիւններում. Եւ տրտմեսցին ձկնորսքն եւ յոգոց ճանիցեն ամենայն կարթնկէցք գետոյն և ցանցորդքն և ուռկանաւորքն սուղ առցեն (Ծառայի, ԺԹ, 8):

Ուրեմն բարդ համադասական նախադասության մեջ առաջին և երկրորդ ապառնիները ունեն կիրառության որոշակի սահմաններ, ընդ որում, երկրորդ ապառնու համար կիրառության շրջանակները ավելի լայն են, որովհետև վերջինս հանդես է գալիս նաև պատմողական բնույթի նախադասութիւններում՝ հակադրվելով առաջին ապառնուն:

Այդպես է վիճակը նաև պարզ նախադասության մեջ:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ պարզ նախադասության մեջ դասական ճարտարում կարող են գործածվել ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ ապառնի ժամանակները: Սակայն ինչպես բարդ համադասական նախադասության մեջ, այնպես էլ այստեղ, առաջին ապառնին հանդես է գալիս հատկապես հարցական և արգելական նախադասութիւններում: Օրինակ՝ Զի՞նչ հաղորդ իցէ պոյտըն ընդ կաթսայի (Սիրաք, ԺԳ, 2): Մինչև ե՞րբ անսայցեմ ձեզ (Մտթ., Ժ, 12): Ուտիցի՞ հաց առանց աղի (Յովհ., 46): Ընդ ում խորհրդակից լինիցի՞ (Յոբ., ԻԶ, 2): Մի վկայիցես զընկերէ քումմէ վկայութիւն սուտ (2-րդ օրենք, Ե, 19):

ի հակադրութիւն վերոգրյալի, դասական մատենագրության մեջ պատմողական բնույթի (որը կարելի է անվանել անկախ) նախադասութիւններում դրվում է միայն երկրորդ ապառնիւ Օրինակ՝ Եւ իջցես յառաջ քան զիս ի Գաղգազա (Թագ., 1, Ժ, 8)։ Թողեալ լիցին քեզ մեղք քո (Մաթ., Թ, 2)։ Տաց քեզ զփականս արքայութեան երկնից (Մաթ., ԺԶ, 18)։ Ելցեն անիծիւք ի ժառանգութենէ քումմէ յերկնից (Վկայք., 75) և այլն։ Նշենք, որ երկրորդ ապառնին հանդես է դալիս ինչպես հարցական, այնպես էլ արգելական նախադասութիւններում։ Օրինակ՝ Զի՞նչ արեսցում (Յովհ., ԺԱ, 7)։ Վարդապետ, զի՞նչ գործեսցում (Ղուկ., Գ, 12)։ Ո՞ւմ նմանեսցում զարքայութիւնն Ասաուծոյ (Մարկ., Դ, 30)։ Մի՛ որ մեոցի յաւուր յայսմիկ (Թագ., 1, ԺԱ, 13)։ Մի՛ տք օտար ճալորդեսցէ քեզ (Առակք, Ե, 17)։ Մի՛ դիցէ տէր իմ զսիրտ իւր ի վերայ առն ժանտի նարաղայ (Թագ., 1, ԻԵ, 25)։

Հայտնի է, որ երկրորդ ապառնին, ի հակադրութիւն առաջին ապառնու, ունի նաև սահմանական եղանակի ապառնու գործառութիւն։ Այսպես՝ Ես մկրտեցի զձեզ ջրով և նա մկրտեսցէ զձեզ հոգւով սրբով (Մարկ., 8)։ Ես փառաւոր արարի և դարձեալ փառաւոր արարից (Յովհ., ԺԲ, 28)։ Ծանուցի նոցա զանում քո և ծանուցից։ Ընդգծված բայերը կարող ենք թարգմանել մկրտելու եմ, անելու եմ, ծանոթացնելու եմ, բայց սխալ չէր լինի, եթե թարգմանենք նաև՝ Ես մկրտեցի ձեզ ջրով, և նա կմկրաի ձեզ սուրբ հոգով, Փառավոր արի (ստեղծեցի) և դարձյալ փառավոր կանեմ։

Հետևաբար, երբ խոսվում է երկրորդ ապառնու՝ սահմանական եղանակի իմաստով գործածութեան մասին, ապա կարևորն այն չէ, թե երկրորդ ապառնին աշխարհաբարի ո՞ր եղանակա-ժամանակային ձևին է համապատասխանում, այլ այն, որ նշված գործողութիւնը դիտվում է որպես ստույգ կատարվելիք (կամ ըստույգ ժխտվող) գործողութիւն։

Ավարտելով երկու ապառնիւների կիրառական յուրահատկութիւնների քննութիւնը, կարող ենք որոշ եզրակացութիւնների հանգել։

1. Ինչպես նկատելի է, դասական գրաբարում երկու ապառնիւների միջև իմաստային խոր հակադրութիւն չկա։

2. Ամենայն հավանականութեամբ, այդպիսի հակադրութիւն եղել է նախադասական շրջանում։ Դժվար է, միաժամանակ մեր նպատակից դուրս, կոնկրետ մատնանշել այդ ժամանակաշրջանը, բայց այս ենթադրութիւնը ամուսնանք այն պատճառով, որ երկու

ապառնինների դոկտիթյունը աննպատակ լինել չէր կարող: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր բնորոշ իմաստային ու գործառական կողմերը, և նախադասական ինչ-որ շրջանում է, որ հստակորեն է արտահայտվել սահմանական եղանակի (գրեցից) և ստորադասական եղանակի (գրիցեմ) հակադրությունը:

3. Լեզվի զարգացման ընթացքում աստիճանաբար սկսել են խառնվել առաջին ապառնու և սահմանական եղանակի ապառնու (նկատի ունենք երկրորդ ապառնին) սահմանները: Երկրորդ ապառնին դասական գրաբարում արդեն կիրառվում էր նաև այն դեպքերում, որոնք, ըստ երևույթին, մի ժամանակ բնորոշ էին միայն առաջին ապառնուն: Պարզ է, որ նման վիճակ լեզվի մեջ երկար գոյություն ունենալ չէր կարող: Այդպես էլ եղավ: Նստգասական շրջանում առաջին ապառնու գործածության ուղորտները ավելի ու ավելի էին սահմանափակվում: Նարեկացու «Մատեան»-ում, համարյա առաջին ապառնի չի գործածվում: Այն դեպքերում, երբ ըստ ուսումնասիրողների, դասական շրջանի հեղինակը օգտագործում է միայն առաջին ապառնի, նարեկացին դնում է երկրորդ ապառնի: Նույնն է վիճակը այդ շրջանի ուրիշ հեղինակների մոտ: Հովհաննես Մամիկոնյանի, Դրասխանակերտցու գործերում դարձյալ զգալապես կիրառվում է երկրորդ ապառնի: Հիշենք, որ գործածության տեսակետից արդեն նույնիսկ դասական շրջանում երկրորդ ապառնին գերազանցում էր առաջինին: Ազաթանգեղոսի պատմության 2—3 գլուխներում առաջին ապառնին գործածվել է 59 անգամ, իսկ երկրորդը՝ 130: Կորյունի մոտ մոտավորապես հավասար գործածություն ունեն, իսկ եթե հաշվենք Աստվածաշնչից կատարած մեջբերումները, ապա այստեղ ևս քանակական առավելությունը երկրորդ ապառնու կողմն է: Բուղանդի պատմության 4-րդ դպրության Ա—ԺԱ գլուխներում առաջին ապառնին գործածված է 43, իսկ երկրորդ ապառնին՝ 103 անգամ: Դասական հեղինակներից միայն Եզնիկն է, որ առաջին ապառնին ավելի շատ է գործածում: Նրա գրքի «Եղծ աղանդոց հեթանոսացն» հատվածում 73 անգամ հանդիպում ենք երկրորդ, իսկ 237 անգամ՝ առաջին ապառնու: Սա կարելի է քաջատրեւ մասամբ նրանով, որ Եզնիկը շատ հաճախ առաջին ապառնին կիրառում է այլ ժամանակների իմաստով:

4. Երբ խառնված են առաջին ապառնու (որը ուսումնասիրողները դիտում են որպես ստորադասական եղանակի ապառնի) և երկրորդ ապառնու (ուսումնասիրողների մեծ մասը համա-

դում է սահմանական եղանակի ժամանակ) սահմանները, ապա բնականաբար կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ դասական գրաբարում ստորադասական եղանակի հատուկ գրսեփորում գոյություն չունի, այն պայմանական է ինչպես անվանումով, այնպես էլ էությունով:

Նկատի առնելով երկու ապառնիների կիրառական յուրահատկությունները, կարելի է ընդունել ստորադասականի երկու ըմբռնում:

ա) Ստորադասական լայն առումով. այստեղ երկու ապառնիները հավասարապես հանդես են գալիս հակադրվելով սահմանական եղանակի բաղադրյալ ապառնուն (գրեյզց եմ), ուրեմն այս դեպքում երկու ապառնիներն էլ պետք է դիտել որպես ստորադասական եղանակի ժամանակներ:

բ) Ստորադասական նեղ առումով, երբ առաջին և երկրորդ ապառնիները հակադրվում են ըստ կիրառության ոլորտների: Այս դեպքում էլ ստորադասությունը ենթադրում է միայն հարցական և արգելական բնույթի նախադասություններ՝ սահմանափակվելով պարզ և բարդ համադասական նախադասության շրջանակներում:

Առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ առաջին ապառնին պետք է դիտել որպես ստորադասական եղանակի, իսկ երկրորդը՝ և՛ ստորադասական, և՛ սահմանական եղանակի ժամանակ: Սակայն, ինչպես նկատելի է, այս երկու ըմբռնումները վերջին հաշվով եղանակի հասկացության բնորոշման հետ այնքան էլ սերտորեն չեն առնչվում:

Սա էլ իր հերթին ստիպում է մի ավելորդ անգամ ընդգծելու, որ ստորադասական եղանակի հասկացությունը դասական գրաբարում խիստ մթափնված էր:

Եվ վերջապես մի մոտեցման մասին:

Ըստ Ա. Աբրահամյանի՝ գրաբարի ստորադասական եղանակը ենթադրում է արդի հայերենի ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակները: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով նա առաջին և երկրորդ ապառնիները համարում է ստորադասական եղանակի ժամանակներ⁵¹: Եղանակա-ժամանակային այդ համապատասխանությունը իրոք ճիշտ է:

Եթե այսպես վարվելով նշված ժամանակները համարենք ստորադասական եղանակի, ապա երկրորդ ապառնին պետք է դի-

51 Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 109:

տել դարձյալ նաև որպես սահմանական եղանակի ապառնի, որովհետև, ինչպես դիտենք, այն հանդես է գալիս նաև սահմանական ապառնու կիրառությամբ:

Այս դեպքում պետք է անպայման ընդունել դարձյալ երկրորդ ապառնու երկեղանակային բնույթը դասական գրաբարում:

Մի խոսքով, գրաբարում ստորադասական եղանակի ձևաբանական հատակ արտահայտություն չկա, հետևաբար հատակորեն չեն երևում նաև նշված եղանակի իմաստային-գործառական յուրահատկությունները: Այնպես որ, ժամանակա-եղանակային հակադրության մեջ ստորադասական եղանակի և նրան վերագրվող ժամանակի մասին վարելի է խոսել միայն խիստ վերապահությամբ:

ԱՊԱՌՆԻՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ԽՄԱՍՏՈՎ,

Գրաբարի ապառնի ժամանակների քննությունը թերի չթողնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև այդ ժամանակների երկրորդական կիրառություններին:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դասական գրաբարում երկրորդական կիրառությամբ ավելի շատ հանդես է գալիս առաջին ապառնին:

ա) Այն երբեմն հանդես է գալիս արդի հայերենի պայմանական, հարկադրական և հատկապես ըղձական եղանակների անցյալ ապառնիների փոխարեն (ինչպես գիտենք, գրաբարը այդպիսի եղանակա-ժամանակային հատուկ ձևեր չունի): Օրինակ՝ Քանզի ոչ եթէ կարօտ ինչ ոք իւիք էր, եթէ վասն այնորիկ խնայիցէ իւր միայնոյ սեպհականեալ զկենդանութիւնն (Նզն., 8): Յումմէ կարօտանայր խնդրել որդի, որ գայցէ և զերկինս և զերկիր առնիցէ (անդ., 118):

բ) Առաջին ապառնին ավելի հաճախ հանդես է գալիս սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի փոխարեն: Նման գործածությունները ապառնու երկրորդական կիրառության ամենահիմնական դեպքերն են դասական գրաբարում: Կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ: Նկատելի է նաև, որ ներկա ժամանակի փոխարեն առաջին ապառնին առավել շատ հանդես է գալիս հետևյալ դեպքերում:

1. Ուր, ուր, յուրժամ, եթե (թէ) բառերից հետո. Յորժամ ոք ընդ զննական արեգականս նայիցի, պշնելով և զնշմարելով ճանա-

չէ զպայծառութիւն լուսաւորութեան (Սերեր., Ճառ, 1), Յորժամ թագաւորն ձեռն արկանիցէ, պարգեւաց մուրհակ անուանի (անդ, 5), Եւ իրք բազումք ի ջուրս յստակս բազում անգամ երեին լուսով ի մեջ նոցա, յորժամ կայցէ որ գեր ի վերոյ և հայիցի և ներքս (Բրսղ., Բ, 30), Եթէ որ կամիցի յամենայն լեզուաց նովին բանիւր զգորութիւն թարգմանել, չկացուցանիցէ յանդիման ղբանիցին աւացելոց զմիտս (Կիրղ., մեկն. ս. Գրոց):

Կարող է այստեղ առարկութիւն լինել հակառակ փաստի՝ ներկայի՝ ապառնու իմաստով հանդես գալու օգտին, Սակայն ինչպես ներկա ժամանակի գործառական յուրահատկութիւնները, այնպես էլ բնագրի ընդհանուր բովանդակութիւնը վկայում են, որ իրոք նշված օրինակներում առաջին ապառնին է հանդես գալիս ներկայի իմաստով և ոչ թե հակառակը:

2. Երբ գործողութիւն կատարողը համեմատւում է մի ուրիշի, կամ գործողութիւնը՝ մի այլ գործողութեան հետ. նման է մանկըտոյ՝ որ նստիցին ի հրապարակս, կարգայցեն զընկերս իւրեանց և ասիցեն, փողս հարաք ձեզ և ոչ կաքանցէք (Մտթ., ԺԱ, 16), Որպէս այլ մի գնացեալ ի տար աշխարհ, բողոցու զտուն իւր և տայցէ ծառայից իւրոց իշխանութիւն և իւրաքանչիւր զգործ իւր և դռնապանին պատուէր տայցէ՝ զի արթուն լինիցին (Մարկ., ԺԳ, 34), Հրապուրեաց զհայր իւր քսանու Արգամայ, որպէս թէ թաղաւորել ի վերայ ամենայն խառնիցի (Աբեղ., 70)⁵²,

3. Հարցական նախադասութիւններում. Բայց զանյոյզ զանքնինս հողապատեանս ի հողոյ զանգեալ զիա՞րդ քննել կարիցեմք և գիտել զԲարձրելոյն (Ագաթ., Խ, 286), Փոխիցե՞ն աստեղք առ միմեանս (Բրսղ., Զ, 121), Արդ ընդէ՞ր ոչ հանապաղ ծնանիցին թագաւորք (անդ, 122), Եւ զիա՞րդ գիրք ասիցեն զօձեն գալ և խաբել և ընդ խաբեութեան առնուլ պատուհաս (Կիրղ., 4) Զի՞նչ է զոր դու գիա՞իցես և մեք ոչ գիա՞իցեմք (Յոր., ԺԵ, 9):

Առաջին ապառնու հատկապես այս վերջին կիրառութիւնն այնքան տարածված է, որ այն կարելի է դիտել որպես դասական գրաբարի ոճական առանձնահատկութիւններից մեկը: Թոռնյանը հենց այդպես էլ գրում է. «Գրաբարի վայելչութիւնն է հարցական խոսքին բայը սահմանական ներկայի տեղ ստորադասական գրելու»⁵³,

⁵² Այս երևույթը նկատել է Մ. Աբեղյանը (տե՛ս Գրաբարի քերականութիւն, էջ 70):

⁵³ Թոռնեան, Հնտիր ընթերցութեք..., հ. 1, Վիեննա, 1891, էջ 11,

Շատ հաճախ եմ պակասավոր բայի առաջին ապառնին է հանդես դալիս ներկայի իմաստով։ Բայց ոչ ծանեան աշակերտք թէ Յիսուս իցէ (Յովհ., ԻԱ, 4)։ Տէր, թուի ինձ թէ մարգարէ իցես գու (անդ, Դ, 19)։ Այս կիրառությանն ավելի շատ հանդիպում ենք հարցական բնույթի նախադասություններում։ Իսկ ո՞վ իցէ, որ ոչ ցանկանայ մեծութիւն (Բուզ., 4, Ե, 129)։ Մի՞թէ բարբառ լոկ իցէ բախին լեզուի ընդ օդս (Ադաթ., 313)։

Երբեմն էլ անցյալ դերբայ + օժանդակ բայ կառուցվածքում բայը դրվում է առաջին ապառնիով (իցեմ)՝ եմ-ի փոխարեն։ Կամ թէ շիցէ տեսեալ քո զջուրս՝ զի ընթանան (Բրսղ., Դ, 69)։ Իցէ երբէք տեսեալ զբզխում աղբերականաց (անդ, 70)։ Զիցէ ընթերցեալ ձեր, եթէ ի բերանոյ տղայոց և ստընդիցեաց կատարեցի զօրհնութիւն (Մտթ., ԻԱ, 16)։ Եւ ոչ զգիրն զայն իցէ ընթերցեալ ձեր (Մարկ., ԺԲ, 10)։

Առաջին ապառնու բազմաթիւ ոչ պատահական գործածությունները ներկա ժամանակի իմաստով հիմք են տալիս եզրուկացնելու, որ դասական գրաբարում այնտեղ, որտեղ առաջին ապառնին հանդես է գալիս իր բուն կիրառությամբ, հնարավոր է նաև նրա երկրորդական կիրառությունը՝ ներկա ժամանակի իմաստով։ Իսկ այս հանգամանքից ելնելով կարելի է հանգել մի այլ եզրակացության։ արդեն դասական շրջանում խախտված էին առաջին ապառնու և սահմանական եղանակի ներկայի կիրառության սահմանները։ Այդ է վկայում նաև այն, որ ներկա ժամանակն էլ, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել համապատասխան տեղում, իր հերթին հաճախ հանդես է գալիս ապառնու փոխարեն։ Հանդիպում ենք բազմաթիւ նախադասությունների, որտեղ բայերից մեկը արտահայտված է առաջին ապառնիով, իսկ մյուսը՝ (կամ մի քանիսը)՝ ներկա ժամանակով։ Իհարկե, նման նախադասություններ կարող են լինել, բայց մենք նկատի ունենք այնպիսի օրինակներ, երբ անպայման կամ առաջին աստիճանի պետք է թարգմանվի որպես ներկա, կամ, ընդհակառակը, ներկան որպես ապառնի։ Հսկառակ դեպքում նախադասությունը իմաստ չի ունենա։ Օրինակ՝ Եւ տէր մեր յայտնեաց մեզ յասելն, թէ յորժամ տեսանիցէք զի գայ ամսոյ յարեմտից և ստէք՝ թէ անձրև լինի և լինի (Բրսղ., Գ, 115)։ Կամ՝ Եւ այն զինչ իցէ զի զձայնաւոր նշանագիրսն, որ ընդ անձայնս խառնին՝ ոչ զրիցեն, այլ միայն զանձայնսն (Կիրղ., 5)։ Այստեղ խախտված են ներկա—առաջին ապառնի ժամանակային իմաստները։ Այդպես է նաև հետևյալ նախադասության մեջ.

Եթէ ոք ոչ այսպիսի պայմանաւ թարգմանութեանն վարիցի բազում աշխատութիւն ընթերցողացն յաճախէ, առ ի զարբելոյ զմիտսն հանդիսին՝ զոր առաջի դնիցէ (անդ):

Առաջին ապառնու ներկայի իմաստով գործածությունը անհամեմատ շատ է Եզնիկի մոտ: Նրա գրքի Ա—ԺԱ գլուխներում 27 անգամ առաջին ապառնին վերառւած է ներկայի փոխարեն, Բոլոր օրինակները բերել հնարավոր չէ: Նշեմք մի երկուսը. Ապա թէ ինչ յարարածոց՝ որ գեղեցիկ է այն ի բարտյ արարչէ կարծիցի ոմանց... մեր առաջին և նախադարձառ պատասխանի այն է (9): Նա և գողումն և սոսկումն ունի զարարածան, յորժամ զպատիւ աւարարչին ոք նոցա մատուցանիցէ և յայտ առնէ երկիր շարժելովն (16):

Իսկ առաջին ապառնին բուն կիրառությամբ հանդես է գալիս 36 անգամ: Փաստորեն ապառնու բուն և ներկայի իմաստով կիրառությամբ հարաբերակցությունը Եզնիկի մոտ հավասարվում է:

Առհասարակ նա շատ է սիրում ապառնին և ներկան գործածել կողք-կողքի: Օրինակ՝ Եւ եթէ ճշմարտիւ ոք բնեիցէ զսիրտսն գտանէ յանհնարին վտանգս եկեալ (31): Նա թէ և հայերէն ոք մանր միտ դնիցէ նույնպէս գտանի (90): Որպէս թէ յորժամ Կռնոսն յատեղատունն մտանիցէ, թագաւոր մեռանի (156): Զցլու միս ուտել՝ դարման է մարմնոյ, բայց եթէ զարիւն ոք ըմպիցէ սատակի (68): Եւ եթէ զչուր քամեալ անապակ ըմպիցէ ոք սատակի և եթէ զսերմն ջրով ըմպիցէ ոք, ի ցանկութենէ արկանէ (անդ):

Եթե մենք դասական շրջանի այլ հեղինակների մասին կարող ենք ասել, որ նրանց մոտ արդեն առաջին ապառնին և ներկան հաճախ հանդես են գալիս միմյանց փոխարեն, ապա Եզնիկի մասին առանց վերադարձության պետք է նշել, որ նա տարբերություն չի դնում այդ երկու ժամանակների միջև, այլ կերպ ասած՝ այդ երկու ժամանակաձևերով Եզնիկը հավասարապես արտահայտում է թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի ժամանակների իմաստ:

գ) Առաջին ապառնին երբեմն հանդես է գալիս նաև սահմանական լեզանակի անցյալ ժամանակի իմաստով (անկատար կամ կատարյալ): Այս երևույթը իհարկե այնքան տարածված չէ, ինչպէս առաջին ապառնու՝ ներկայի իմաստով գործածությունը, բայց այնուհանդերձ փաստեր վան, թեև դրանք այնքան շատ չեն, որ ենթարկվեն որևէ դասակարգման: Օրինակ՝ Ո՞վ իցե, որ սիրեաց զհիվանդութիւնն և ատեաց զառողջութիւնս (Բուզ., 130): Որք ըստ արժանական տիրոյն իցեն տպաւորեալ աստուածական սիրոյն, զնոսա եղբարս անոսանեաց (Ագաթ., 437):

կարելի է առարկել, որ ընդգծված բայերը ունեն ոչ անցյալ, այլ ներկա ժամանակի իմաստ, բայց միևնույն նախադասության մեջ անցյալ կատարյալով դրված բայերը (սիրեաց, ապեաց, անուանեաց) հուշում են, որ իցե և իցեն բայերն ունեն անցյալ ժամանակի իմաստ:

Ի տարբերություն առաջինի, երկրորդ ապառնին այլ ժամանակների իմաստով հազվադեպ է կիրառվում: Այդ տեսակետից դա ավելի «կայուն» քերականական ժամանակ է: Այն երբեմն հանդես է դալիս ներկա ժամանակի իմաստով: Ինչպես՝ Քանզի եւ ես ծառայակից քո եմ եւ եղբարց քոց որ պաճեսցեն զբան մարգարեութեան (Յայտն., ԻԲ, 9): Ս. Ղազարյանը այդ գործառության վերաբերյալ բերում է հետևյալ օրինակները. Որ յաճախէ զբան իւր արհամարեսցեն (Շատ խոսողը արհամարհվում է): Հզօրագոյն ի վերայ եկեալ՝ զսպառազինութիւն նորա հանէ ի նմանէ, և զաւար նորա բաշխեսցէ⁵⁴: Հնդգծված բայերը կարող են ունենալ նաև ապստոնու իմաստ (Շատ խոսողը կարհամարհվի և այլն): Այնպես որ հստակորեն չի արտահայտված ապառնի-ներկա հակադրությունը:

Գրաբարում համարյա չենք հանդիպում բաղադրյալ ապառնու երկրորդական կիրառության: Ապառնիություն արտահայտող քերականական ժամանակներից հատկապես առաջին ապառնին է, որ կատարում է այլևայլ ժամանակների գործառություն: Դա նշանակում է, որ արդեն V դարում խախտվել էին առաջին ապառնու բուն կիրառության օրինաչափությունները, մի հանգամանք, որը նրապատեց այդ ժամանակաձևի ավելի վաղ անհետացմանը մեր լեզվից:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՌՆԻՆԵՐԻ ԿԵՐՊԱՑԻՆ ԲՆՈՒՑԹՂ

Գրաբարի որոշ ուսումնասիրողներ ընդունում են, որ ինչ-որ շրջանում առաջին և երկրորդ ապառնիները տարբերակվել են որպես բայական կերպի արտահայտիչներ:

Իր տեղում արդեն նշել ենք, որ ելնելով նշված ժամանակների համապատասխան հիմքերից, դրանց մեջ կարելի է տեսնել անկատար (առաջին ապառնի) և կատարյալ (երկրորդ ապառնի) կերպի արտահայտություն:

Քանի որ այդ ժամանակները ինքնին ենթադրում են կատարե-

⁵⁴ Ս. Ղ. Ղազարյան, Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 407:

լի գործողութիւն, ապա նշված կերպային հատկանիշները ավելի կոնկրետ ձևով դրսևորվում են որպես միանգամ կատարվելիք ու վերջացվող (2-րդ ապառնի) և կատարվելիք ու շարունակվող (1-ին ապառնի) գործողութիւն հակադրութիւն:

Հետևյալ օրինակում՝ Յորժամ քաղաքք և Գիւղք անբնացին և անդ դեւք բնակիցեն և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին (Եղն., 98): Կողք-կողքի գործածված են երկրորդ և առաջին ապառնիներ (անբնացին, բնակիցեն): Ոմանք նման գործածութիւնները պատահական չեն համարում և փապում են առաջին և երկրորդ ապառնիների կերպային յուրահատկութիւնների հետ: Զ. Աճառյանը այս հանգամանքը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Ավերոամը միայն մի անգամ եղավ վերջացավ, իսկ դեւերի բնակութիւնը անօրոշ ժամանակով»⁵⁵:

Նման օրինակներ, անշուշտ, կան, բայց այն ընդունված կանոն չէ դասական գրաքարի համար: Երբեմն հանդիպում ենք հակառակ բնույթի օրինակների. Եւ որք լսիցենն կեցցեն (Յովհ., Ե, 28): Եթէ ոք ուտիցէ ի հացէ յայսմանէ կեցցեն ի յաւիտեան (անգ, Զ, 51): Այստեղ ի տարբերութիւն վերոգրյալի, առաջին ապառնիով արտահայտված են այն բայեր, որոնց նշած գործողութիւնները մի անգամ կատարվելու և ավարտվելու են, իսկ երկարատեւ, չավարտվող գործողութիւնները, ընդհանրապէս, արտահայտված են երկրորդ ապառնիով: Կնշանակի՝ դասական շրջանում անկատարութիւն-կատարյալութիւն կերպային հատկանիշները այնքան էլ հաստատու են չեն տարբերակվում առաջին և երկրորդ ապառնիների կիրառութիւն ժամանակ:

Նշենք, որ Ա. Մեյնն նույնպէս ապառնիների համար հիմնական է համարում կերպային հակադրութիւնը:

Համեմատաբար ավելի ավանառու ձևով այդ երկու ժամանակների մեջ արտահայտվում են տեական և ոչ տեական կերպերը: Մեյնն այդ առիթով բերում է միայն մեկ օրինակ՝ քաղված Աստվածաշնչից. Կին յորժամ ծնանիցի տրտմութիւն է նմա զի հասեալ է ժամ նորա, այլ յորժամ ծնցի զմանոսկն տշ ևս յիշէ զնեղութիւն վասըն խնդութեան, զի ծնաւ մարդ յաշխարհ⁵⁶, Իրոք, ծնանիցի-ն ենթադրում է տեական գործողութիւն, իսկ ծնցի-ն միայն գործողութիւն ավարտն է՝ զուրկ որեւէ տեականութիւնից: Բերենք այլ օրինակներ. Ապա եթէ անդանդաղ լինիցիս ճառանիցէ իբրև զաղբիր

55 Զ. Աճառյան, ԼժՁԼ, հ. 4, էջ 61:

56 Mellet, Essquis..., p. 92.

ամառն քո և կարօտութիւն իբրեւ այր մի շար, ինքնահալած լինիցի (Առակք, 2, 11): Եւ վասն այնորիկ, յանկարծակի հասցէ նմա կորուստ իւր հաշումն և մաշումն առանց բժշկութեան (անդ, 15):

Առաշին դեպքում ընդդժված բայը դրված է առաջին ապառնիով, որովհետեւ ամառը գալու, հասնելու համար որոշ ժամանակ է պետք, միանգամից այն չի կարող հասնել: Իսկ մյուս դեպքում, ընդհակառակն, յաճկաբժակի ձեւի մակերայր հուշում է, որ գործողությունը տեւական չէ, այն վրա կհասնի ականթարթորեն, և համապատասխան բայն էլ գրված է երկրորդ ապառնիով:

Մեր կարծիքով, երկրորդ ապառնու կերպային բնույթը պայմանավորում են այդ ժամանակի որոշ առանձնահատուկ կիրառությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, բուն ըղձական իմաստով օգտագործվում է միայն երկրորդ ապառնին: Երկրորդ ապառնու այս յուրահատուկ գործածությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ նման դեպքում ինչ-ինչ չափով առկա են հրամայական եղանակի բնորոշ տարրեր, իսկ այդ եղանակին բնորոշ է ոչ տեւական կերպը:

Ոչ տեւական կերպի հետ կարելի է կապել երկրորդ ապառնու կիրառութեան մի ուրիշ դեպք ևս: Հաճախ, հատկապես բանավիճալին բնույթի գործերում, կարելի է հանդիպել նման օրինակների. նախ հայեցեալ տեսցումք զերկինս... (Բրսղ., 9, 67): Արդ մեք թողեալ զնոսա, հարցցումք զսոսա (Եզն., 117): Հարցցումք և մեք, չարիքն որ լինին անձինք ինչ իցեն, թէ արգասիք անձանց (անդ, 27): Դարձեալ հարցցումք զհիւղայն (անդ, 32): Եւ արդ տեսցումք, հաւանք ինչ ընդ միմեանս էին բնութիւնք, ուստի հիւղն յօղեցաւ, թէ հակառակք իրերաց (անգ, 33): Նման դեպքերում, որպես կանոն, դրվում է երկրորդ ապառնի: Այստեղ ոչ տեւականութեան արտահայտութիւնն այն է, որ հեղինակը մի բան է հարցնում կամ ուղում է տեսնել ու ասել, անմիջապես հաջորդ տողերում այն բացահայտվում է՝ առանց տեւական ընդմիջման:

Կերպային յուրահատկութիւն կարելի է համարել նաեւ այն հանդամանքը, որ հրամայական եղանակով գրված բայի հետ հիմնականում հանդես է գալիս երկրորդ ապառնին: Այսպես՝ Այլ դու յորժամ պահիցես, օժ զգլուխ քո և լուս զերեսս քո, զի մի երեւեսցիս մարդկան իբրեւ զպահող, այլ հօրն քում ի ծածուկ (Մտթ., 2, 17): Աղաչեցէ՛ք զտէր հնձոց, զի հաւնցէ մշակս ի հունձս իւր (անդ, 38): Ուր են արքն, որ մտին առ քեզ գիշերի, աժ զնոսա առ մեզ, զի գիտացցումք զնոսա (Ծննդ., ԺԹ, 5): Եկ և վայելեսցումք սիրով

մինչև յառաւօտն, եկ և իւաղացցօւք ցանկութեամբ (Առակք, է, 18), Թույլ տուր, նախ յագնեսցին մանկունք (Մարկ., Ե, 26):

Տեական կերպի արտահայտութեան հետ մասամբ պետք է կապել նաև առաջին ապառնու կիրառութիւնը ներկա ժամանակի փոխարեն, որովհետև երկու ժամանակները կերպային խոր հակադրութիւն չունեն, և նշված կերպը ընդհանուր է թե՛ ներկայի և թե՛ առաջին ապառնու համար:

Ամփոփելով երկու ապառնիների կերպային բնույթի հարցը, կարող ենք եզրակացնել, որ նախադասական ինչ-որ շրջանում, անշուշտ, այդ երկու ժամանակների հիմնական տարբերութիւնները եղել են կերպային: Դասական շրջանում, ճիշտ է, կերպային հակադրութիւնը այդ երկու ժամանակների տարբերակիչ հատկանիշ չէ, բայց այնուհանդերձ աղբյուրի հակադրութիւն զգացվում է: Առաջին ապառնուն ընդորոշ են տեական և մասամբ անկատար կերպերը, իսկ երկրորդ ապառնուն՝ ոչ տեական և կատարյալ կերպերը: Նշենք նաև, որ տեականութիւն-ոչ տեականութիւնը ավելի ակնառու է արտահայտվում, քան կատարյալութիւն-անկատարութիւնը:

Այժմ ամփոփենք առհասարակ գրաբարի ապառնութիւն արտահայտող ժամանակների յուրահատկութիւնը:

Ինչ տարբերութիւններ ունեն գրիցեմ, գրեցից, գրելոց եմ և գրելոց էի քերականական ժամանակները:

1. Գրիցեմ—գրեցից: Կերպային հակադրութիւն կա: Երկու ապառնիների գործառական շատ ընդհանրութիւններ պայմանավորում են նշված ժամանակների եղանակային ընդհանրութիւնը: Սակայն նրանք մեկ հակադրվում են որպես տարբեր եղանակների ժամանակներ, քանի որ, ի տարբերութիւն առաջին ապառնու, գրեցից-ը կատարում է նաև սահմանական ապառնու գործառութիւն:

Ժամանակային հաջորդականութիւն երկու ապառնիների միջև չի արտահայտված (որոշ լեզուներում երկու ապառնիների առկայութիւնը ենթադրում է գործողութեան նախորդում կամ հաջորդում, լատիներենն էլ ունի առաջին և երկրորդ ապառնի ժամանակներ, որտեղ երկրորդ ապառնին արտահայտում է այնպիսի գործողութիւն, որը կկատարվի ապագայում՝ նախորդելով առաջին ապառնիով արտահայտված գործողութեանը: Համարյա նույն յուրահատկութիւնն ունի futur anterieur-ը ֆրանսերենում):

Գրաբարի նշված ժամանակները անտարբեր են գործողութեան նախորդման կամ հաջորդման նկատմամբ:

2) Դրելոց եմ—գրելոց էի: Կերպային և եղանակային տարբերություններ չկան: Ժամանակային հաջորդականություն կա, որն արտահայտվում է եմ—էի օժանդակ բայերի միջոցով: Առաջին դեպքում գործողությունը կատարվելու է ներկա ժամանակակետի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ: Ինչպես՝ Դու միայն կալոց և մնալոց ես յաւիտեան (Աղաթ., է, 78): Կանխաւ գիտաց գՅակոբայ, թէ առաքինի լինելոց է (Եղն., 105): Այլ ղի գալոց իջանելոց էր Աստուածորդին և զամենայն ազգս վերացրցանելոց, էր Աստուածութիւնն (Աղաթ., ՀԲ, 455): Ոչ վասն որդւոյ նորա ասիցէ, որ գալոցն էր (անդ, Ժ, 467):

3) Դրիցեմ—գրելոց եմ, գրեցից—գրելոց եմ: Առաջինում հիմնականը եղանակային հակադրությունն է (ոչ սահմանական—սահմանական), երկրորդում նշված հակադրությունը իրականանում է այն դեպքում, երբ գրեցից—ը հանդես է դալիս որպես գրիցեմ—ի գործառական համարժեք: Իսկ երբ գրեցից—ը հանդես է գալիս սահմ. եղանակի իմաստով, այդ դեպքում վերանում է նաև գրեցից—գրելոց եմ ձևերի եղանակային հակադրությունը: Կիրառության ժամանակ նշված ձևերի միջև կերպային հակադրություն չի զգացվում: Չկարանորեն գրեցից—գրելոց եմ ձևերի միջև կարելի է տեսնել կատարյալի և ներկայի հիմքերից կազմվող ձևերին բնորոշ կերպային հակադրություն:

Բացի նշված ժամանակաձևերից, գրաբարում ապառնիություն արտահայտվում է ի մասնիկով վերջացող դերբայի միջոցով: Քանի որ վերջինիս կիրառությունը շատ սահմանափակ է, մենք չենք մտցնում ժամանակների վերոգրյալ հակադրության մեջ: Նշենք միայն, որ այդ ապառնին հանդես է գալիս արդի գրական լեզվի հարկագրական եղանակի ապառնու գործառության, կամ արտահայտում է կարելիություն: Ինչպես՝ Այդպես իմանալի է բանս և ոչ որպէս Մարկիոնն դանդաշէ (Եղն., 293): Ըստ նմին օրինակի և Պաւղոսի զերրորդ երկինսն իմանալի է (անդ, 262): Քանզի և մանուկ կաթնակեր, որ յայլ ինչ կերակուր մտաբերիցէ, ոչ պատժելի է, այլ ազգահաւելի (Եղն., 49):

Ապառնիների գործառական յուրահատկությունների մասին կարելի է ասել հետևյալը.

ա) դասական գրաբարում առաջին ապառնին ունի կիրառության իր բնորոշ ոլորտները.

բ) երկրորդ ապառնին կիրառության ավելի մեծ սահմաններ է ընդգրկում, քան առաջինը.

գ) երկրորդ ապառնին ներառում է նաև առաջին ապառնու կիրառության ոլորտները.

դ) բաղադրյալ ապառնին կիրառության համեմատաբար ավելի փոքր շրջանակներ է ընդգրկում՝ մյուս ապառնիների համեմատությամբ.

ե) բաղադրյալ ապառնու գործառությամբ հանդես է գալիս նաև երկրորդ ապառնին:

Նշված քերականական ժամանակները կատարվելիք գործողությունների արտահայտման հիմնական միջոցներն են: Սակայն գրաբարում երբեմն ապառնիության իմաստ կարող են արտահայտել որոշ բայեր՝ դերբայի հետ գործածվելիս: Նշված կիրառությամբ ավելի հաճախ հանդես է գալիս ռւնիմ բայը: Օրինակ՝ Զպատանիս զայս տար առ հազարապետին, զի ունի ինչ պատմել (Գործք առաք., ԻԳ, 17): Մկրտութիւն մի ունիմ մկրտել (Ղուկ., ԺԲ, 50): Այլ մեք զցատոց և զմահուան բաղում ինչ պատճառս ունիմք ճշմարիտ բանիւ ի մէջ բերել (Եզն., 71): Ա. Աբրահամյանը բերում է ուրիշ օրինակներ այլ բայերով. Բայց ի կղզի ինչ ճառաւնէ մեզ անկանել (Բայց մենք մի կղզի ենք ընկնելու): Հասանէ քեզ մարգարեանալ: Որ հանդերձեալ է գալ (Որ գալու է)⁵⁷:

Այդ դերը երբեմն կատարում են նաև կամ, կամիմ բայերը: Օրինակ՝ Բայց մեզ դեռ կայ պատմել ձեզ զծնունդ աստուածորդւոյն, որ ի կուսէն (Ագաթ., Բ, 290): Մեզ յանդիման լինել կայ առաջի բեմին Քրիստոսի (Զալլիս.— Այտ., 369): Ապագայում կատարվելիք գործողությունները կարող են արտահայտվել նաև այլ միջոցներով:

Նշված դեպքերում մենք գործ ունենք ոչ թե ժամանակի քերականական կարգի, այլ ժամանակավորման հետ: Վերը բերված օրինակները ժամանակավորման մասնակի դրսևորումներից են:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ագաթ. — Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1862:

Բագր. — Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի աշտո զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:

Բրսղ. — Սրբոյ Բրսղի Եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացւոյ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան, Վենետիկ, 1830:

Բուղ. — Փաատոսի Բիւղանգացւոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912:

57 Ա. Աբրահամյան, Հայերենի գերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 281:

- Եզն. — Ծղնկայ վարդապետի Կողբացւոյ եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:
 Եւագր. — Գիրք ութն խորհրդոյ մեղաց արարեալ սրբոյն հօրն Եւաղրեայ, Պաշխ, 1752.
 Եւսեր. — Եւսերի Պամվիլեայ Կեսարացւոյ ժամանականք երկմասնեաց, մասն Ա, Վենետիկ, 1818:
 Բհի. 1124. — Սրբոյն Սահակայ պատմութիւն վարուց եւ թուղթք, Վենետիկ, ՌժԲ:
 Կիրդ. — Երանելոյն Կիրդի Երուսաղեմայ Հայրապետի կոչումն ընթայութեան, Վիեննա, 1832:
 Կոր. — Կորին, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:
 Ոսկ. Մ. Եւ. — Յովհաննու Ոսկերերանի մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի, Վենետիկ, 1880:
 Ոսկ. (Ոսկր.) — Մ. Պ. Յովհաննու Ոսկերերանի մեկնութիւն թղթոց Պաւղոսի, Վենետիկ, 1862:
 Ջալիլ. — Այտ. — Հ. Վրթանիսի Ջալիլեան, Քերականութիւն Հայկազնեան լեզուի, Հանդերձ փոփոխամարք ե յաւելւածովք աշխատասիրեալ ի Հ. Արսենէ Վ. Այարեան, Վիեննա, 1885:
 Սերեր (ճառ). — Սերերիանոսի Եմեսացւոյ դարադացւոյ Լախսկոպոսի ճառք, Վենետիկ, 1830:
 Վկայք — Արրահամու խոստովանողի վկայք Արեւելից, էջմիածին, 1921:
 Վարք (Վրք. հրեց.) — Վարք սրբոյ հարանց, Վենետիկ, 1855:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՒՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐՑԵՐ

Թ. Ա. Ղաւաղայան, Լեզվի գոյաձևերի հարցի շուրջը	7
Ա. Ե. Ստրգսյան, Արեւելահայ և արեւմտահայ դրական լեզուների զուգադրական քննության հարցի շուրջը	34
Տ. Մ. Ավետիսյան, Ժամանակակից հայերենի գործիական հոլովով կառույցների փոխակերպումը	50
Ռ. Ն. Շալունց, Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրները հայերենում. Պատահական զուգադրությունների հետևանքով առաջացած համանուններ	63
Իմաստային փոփոխությունների հետևանքով առաջացած համանուններ	64
Բառակազմության միջոցով առաջացած համանուններ	65
Հայերենի համանուն բառերի բառակազմական հատկանիշները	76
Հնչյունական փոփոխությունների հետևանքով առաջացած համանուններ	81
Փոխառությունների միջոցով առաջացած համանուններ	84
Փերականական ձևերից առաջացած համանուններ	89
Փերականական ձևերից առաջացած համանուններ	93
Ա. Մ. Արամյան, Արդի հայերենի պարզ նախադասության ինտոնացիայի մի քանի հարցեր	100
Ռ. Մ. Խոյսմախյան, Ժամանակակից հայերենի բառային շեշտի բնույթը. Պատմական ակնարկ	123
Ուսումնասիրության մեթոդիկան	123
Ուսումնասիրության փորձնական տվյալներ	138
Ինտենսիվություն	161
Տեղություն	165
Տեղություն	179
Հիմնական տոնի հաճախականություն	192
Նորակազմություններ	206

ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ա. Հ. Մուրադյան, Գրական միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների հարցի շուրջը (XII—XIV դարեր)	211
Ամփոփում	247
Լ. Շ. Հովհաննիսյան, Դասական դարարի բայական ժամանակների կիրառությունը	252
Ժամանակի քերականական կարգը	252

Քերականական ժամանակների հիմնական և երկրորդական կիրառությունները	256
Ժամանակ և եղանակ	259
Կերպ և ժամանակ	264
Կերպի կարգը գրարարում	266
Ներկա ժամանակը և նրա կիրառական յուրահատկությունները	271
Անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ նրանց կիրառու- թյուններն ու բնորոշ առանձնահատկությունները	282
Առաջին և երկրորդ ասլառնիները զասական գրարարում.	287

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տարված է	Պետք է լինի
8	վ. 17	պատմատ	պատմոս
10	սխեմ	խոսք նորմա համակարգ	խոսք նորմա համակարգ
28	ն. 13	բիբի լինել	բիբի լինել
43	ն. 8	(գերանու նենքի)	(անձնական գերանու նենքի)
81	վ. 17	հասագին	հասագին
96	վ. 11	խմաններ	խմանանք
212	ն. 6	փուլի	փուլի
234	վ. 6—13	էսոնք *ասոնք *բասոնք /բասանք *բասոնք /*ասսոնք *էսոնց *ասոնց *բասոնց /*բասանց *բասուց /*ասսուց	էսոնք *ասոնք *բասոնք/բասանք *բասուք/ասսուք *էսոնց *ասոնց *բասոնց/բասանց *բասուց/ասսուց
246	վ. 13	համարներ	համարներ